ԱՐՈՍ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱՁՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ - 2021

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱՋՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇՃԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
211

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
211

ԵՐԵՎԱՆ – 2021

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)
Մ 537

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Մելքոնյան Աշուո
Մ 537 Պատմագիտական հետազոտություններ / Ա. Մելքոնյան.- Եր.:
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2021.- 489 էջ:

Ժողովածուում ներառված են հեղինակի վերջին տասնամյակի ընթացքում զանազան գիտական հանդեսներում հրատարակած հոդվածներ և գիտաժողովներում կարդացված զեկուցումներ: Նյութերը վերաբերում են Հայոց ցեղասպանության, պետականության, ազգային-ազատագրական շարժումների, ժողովրդագրության պատմության և այլ հիմնախնդիրների:

Գիրքը նախատեսված է մասնագետների և ընթերցող լայն շրջանակների համար:

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-9939-892-01-6

© ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2021

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Ավելի քան մեկ դար առաջ՝ Առաջին աշխարհամարտի օրերին և հետպատերազմյան տարիներին, հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցան արմատական փոփոխություններով՝ և՛ ողբերգական հետևանքներով լեցուն և՛ բախտորոշ ու դարակազմիկ նշանակության:

Օգտվելով պատերազմի ընձեռած հնարավորությունից՝ երիտթուրքական կառավարությունն իրականացրեց արևմտահայության բնաջնջման ու հայրենազրկման հրեշավոր ծրագիրը: Հարյուրհազարավոր գաղթականներ սփռվեցին աշխարհով մեկ և գոյություն ունեցող հայկական գաղթավայրերի հիմքի վրա ձևավորեցին հայկական Սփյուռքը: Արևմտյան Հայաստանն ազատագրելու և այնտեղ հայկական ինքնավարություն ստեղծելու ակնկալիքով շուրջ 10 հազար հայորդիներ զինվորագրվեցին յոթ կամավորական ջոկատներին, մասնակցեցին Բայազետի, Ալաշկերտի, Վանի, Շատախի, Մուշի, Բիթլիսի և այլ քաղաքների ազատագրման մարտերին: Հայ կամավորական շարժումը թեև սպասելի արդյունքներ չտվեց, սակայն դարձավ հայ ազատամարտի պատմության ամենավառ էջերից մեկը:

Հայոց մեծ եղեռնից ընդամենը երեք տարի անց՝ 1918 թ. մայիսի վերջին օսմանյան զորքերի դեմ Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի, Ղարաքիլիսայի, Ջավախքի, Շիրակի հերոսական մարտերում տանելով փայլուն հաղթանակներ, հայ ժողովուրդը կարողացավ Արևելյան Հայաստանի մի փոքրիկ հատվածի վրա վերականգնել հայոց պետականությունը: Հայաստանի Հանրապետության ծնունդն ունեցավ դարակազմիկ նշանակություն: Ընդամենը երկուսուկես տարվա ընթացքում նրա տարածքը 12 հազար քառ. կիլոմետրից հասավ 70 հազար քառ. կմ: Երկրում հաստատվեցին ժողովրդավարական կարգեր՝ ընտրական համակարգ, խորհրդարան, տասնյակ երկրներում դիվանագիտական ծառայություններ, դատական կառույցներ, շուրջ քառասուն հազար զինվոր ունեցող բանակ, պետական խորհրդանիշներ և այլն: Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչվեց Անտանտի երկրների կողմից:

1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի դաշնագրով Արևմտյան Հայաստանի չորս նահանգներ (Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Տրապիզոն) միանալով ՀՀ-ին, Միացյալ Հայաստանի տարածքը պատնալու էր 160 հազար քառ. կմ Տրապիզոն նավահանգստի չնորհիվ ելքով դեպի Սև ծով:

1918–1921 թթ. Հայոց պետականության յուրահատուկ դրսևորումներ եղան Արցախում և Սյունիքում ստեղծված կազմավորումները, որոնք պայքարելով Ադրբեջանի ոտնձգությունների դեմ, պահպանեցին իրենց ինքնիշխանությունը: Անգամ 1920 թ. դեկտեմբերի սկզբին Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումից հետո Սյունիքի Հայությունը Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ դեկտեմբերի 25-ին երկրամասը հռչակեց «Ինքնավար Սյունիք», 1921 թ. ապրիլի 27-ին այն վերանվանեց «Լեռնահայաստան», իսկ հունիսի 1-ին՝ «Հայաստանի Հանրապետության»: Անկախության համար այդ հերոսական պայքարի չնորհիվ Սյունիքը մնաց Հայաստանի կազմում՝ դառնալով հայոց նորօրյա պետականության ողնաշարը:

Վերոհիշյալ պատմական իրադարձությունների հարյուրամյակների կապակցությամբ Հայրենիքում և Սփյուռքում հրավիրվեցին գիտաժողովներ, հրատարակվեցին գրքեր ու հոդվածներ, ընթերցվեցին հարյուրավոր դասախոսություններ, կազմակերպվեցին հեռուստահաղորդումներ: Մենք նույնպես մեր մասնակցությունն ունեցանք այդ միջոցառումներին և հանդես եկանք զանազան հրապարակումներով, որոնց մի մասը սույն ժողովածուի միջոցով ներկայացնում ենք ընթերցողների դատին:

Աշոտ Մելքոնյան
3 փետրվարի, 2021 թ.

ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱՏԱՊ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ հայոց պատմություն, Հայկական լեռնաշխարհ, հայագիտություն, պատմական խեղաթյուրումներ, Արևելյան Անատոլիա, ցեղասպանություն:

Հայոց պատմության և հայ մշակույթի ուսումնասիրության բնագավառում հայագիտությունը հասել է վիթխարի հաջողությունների: Այդ ձեռքբերումները վերաբերում են ինչպես դասական հայագիտությանը, այնպես էլ խորհրդային ու հետխորհրդային ժամանակաշրջաններին: Սակայն զանազան պատճառներով առ այսօր բազմաթիվ հիմնահարցեր դեռ լուրջ հետազոտության, ինչպես նաև վերանայման կարիք ունեն, առավել ևս, որ դրանց մի մասը հայոց պատմության թուրք-ադրբեջանական աննախադեպ խեղաթյուրումների պայմաններում ունեն գիտաքաղաքական մեծ նշանակություն և շոշափում են ազգային անվտանգության խնդիրներ: Հրատապ հիմնահարցերի շարքում, ըստ պատմական տարբեր շրջափուլերի, առանձնացնենք կարևորագույնները:

20-րդ դարի ընթացքում՝ մասնավորապես դարասկզբին, երիտթուրքերի կողմից իրականացված ցեղասպանությունից ու հայերի հայրենազրկումից հետո ստեղծված ոչ հայանպաստ աշխարհաքաղաքական իրավիճակից օգտվելով՝ թուրքական իշխանություններն ու «գիտական» շրջանակներն ամեն ինչ արեցին Հայկական լեռնաշխարհի տեղանվանաբանությունը փոխելու, աղավաղելու և հայկականության հետքերն իսպառ վերացնելու համար: Մինչև նախորդ դարի կեսերը տարբեր երկրներում, այդ թվում ԽՍՀՄ-ում, տպագրված քարտեզներում հիշատակվող «Հայկական լեռնաշխարհ», «Հայաստան» տեղանուններին փոխարինելու եկավ «Արևելյան Անատոլիա» արտահայտությունը, որը ո՛չ գիտական և ո՛չ էլ քաղաքական առումով որևէ քննություն չի բռնում: Նման տարբերակով աղավաղվեց ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհի տեղանվանաբանությունը, և մոտավորապես նույն տարբերակով վերջին շրջանում արդեն նոր անկախ Հայաստանը, որի տարածքը ժամանակին էլ ան-

հասկանալի ձևով մաս էր կազմել դարձյալ դիտականորեն խոցելի համարվող ռուսական «Անդրկովկասին», այժմ էլ հայտնվեց այսպես կոչված «Հարավային Կովկասում»: Ցավոք, Հայաստանի իշխանություններն ինչ-ինչ մղումներով, առանց խնդրի մեջ խորանալու, իրենց հերթին քաղաքացիություն տվեցին այդ վտանգավոր մոտեցմանը: Կարծում ենք, որ դրանում մեղքի որոշակի բաժին ունեն նաև գիտական շրջանակները, որոնք ժամանակին չարձագանքեցին խնդրին և նույնպես համերաշխվեցին Արևմուտքից մատուցված նորամուծություններին՝ առավել ևս, որ մեզ սկսեցին հավաստիացնել, որ մեր տարածաշրջանն իրականում ոչ թե Ասիայի մաս է կազմում, այլ գտնվում է քաղաքակիրթ Եվրոպայի սահմաններում: Այսպիսով, նորագույն ժամանակներում սկսված տեղանվանաբանական կեղծարարությունը շարունակվեց:

Հայ պատմագիտության առջև կանգնած կարևորագույն խնդիրների շարքում է մնում ծագումնաբանության հարցը: Այս ոլորտում վերջին տասնամյակներին զգալի առաջընթաց է գրանցվել: Կարծես թե գոնե մեզանում հայերի եկվորության խնդիրը փակվել է, թեև այն ժամանակ առ ժամանակ զանազան դրսևորումներ է ունենում: Բայց քանի որ հարցը շարունակում է մնալ օտար կեղծարարների ուշադրության կենտրոնում, իսկ մեզանում էլ, փաստորեն, դեռ պաշտոնական հայեցակարգ չկա, ուսումնասիրություններն այդ ուղղությամբ մեծ թափով պետք է շարունակվեն:

Ծագումնաբանության հիմնահարցից ածանցվում են նույնատիպ այլ խնդիրներ՝ կապված Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության հետ: Ուրախալի է, որ վերջին տասնամյակներին զգալի աշխատանք կատարվեց հատկապես Արևմտյան Հայաստանի նահանգների ժողովրդագրական հիմնահարցերի ուսումնասիրության ուղղությամբ: Այդուհանդերձ, մեր հայրենիքի պատմական ժողովրդագրության ամբողջական պատկերը ներկայացնող համապարփակ աշխատություններ դեռ չկան:

Հաջորդ խնդիրը վերաբերում է հայոց պետականության պատմության հիմնահարցին: Ընդ որում, այս հիմնախնդիրն ունի բազմաթիվ ենթաշերտեր՝ սկսած Հայկական լեռնաշխարհում պետականության սկզբնավորման ժամանակաշրջանի, դրա բնակչության, արքայատոհմերի էթնիկ պատկանելության հարցերից մինչև միջնադարի ընթացքում պետական զանազան դրսևորումները, պետականության վերականգնման համար ծավալված ազատագրական պայ-

քարն ու նորագույն ժամանակներում (1918–2012 թթ.) երեք հանրապետությունների փոխառնչության և իրավահաջորդության հարցադրումները: Այս հարցը նույնպես ունի գիտաքաղաքական կարևորություն, քանի որ այն դարձել է թուրք-ադրբեջանական կեղծարարության դլխավոր թիրախներից մեկը: Հայոց պետականության պատմության ընդհանուր չղթայի մեջ հատուկ նշանակություն ունի Ուրարտու անունով հայտնի թագավորության խնդիրը:

Հայոց պատմության հիմնահարցերի շարքում հրատապ ուսումնասիրության կարիք ունի քրիստոնեության ընդունման գնահատականի հարցը: Դեռ չարունակում են հնչել տեսակետներ, թե քրիստոնեության ընդունումով սկսվեց մեր պետականության թուլացման ժամանակաշրջանը, իսպառ ոչնչացվեց հայ հելլենիստական մշակույթը և այլն: Նույնիսկ փորձ արվեց կասկածի տակ դնել Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու դերը հայոց պատմության մեջ:

Բավարարվելով կենսական նշանակություն ունեցող հիմնահարցերից միայն մի քանիսի թվարկումով՝ ընդգծենք, որ չնայած վերջին տասնամյակներին կատարված ահռելի աշխատանքին, հայ պատմագիտական դպրոցն ունի լուրջ անելիքներ, որոնց լուծումը պահանջում է հայրենիքի և սփյուռքի մասնագետների ջանքերի գործադրում:

Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգություն միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, 24 հունիսի 2012, էջ 38–40:

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԵՎԵԼՔ-ԱՐԵՎՄՈՒՏՔ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

Հայ ժողովրդի հայրենիքը՝ ամբողջական Հայաստանը (Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանը, ներառելով Հայկական լեռնաշխարհի ողջ տարածքը), գտնվելով Փոքր Ասիան Միջագետքի և Իրանի հետ կապող նշանավոր առևտրական ուղիների վրա, հազարամյակներ շարունակ քաղաքակրթական հարաբերությունների կենտրոններից էր:

Հայաստանով է անցել Չինաստանից Եվրոպա տանող Հնուց Հայտնի Մետաքսի ճանապարհի մի երթուղին, որը մինչև XI դարի երկրորդ կեսին տեղի ունեցած՝ սելջուկ-թուրքերի ավերիչ ներխուժումները գրեթե անխափան գործել է՝ մեծ նպաստ բերելով համաշխարհային տնտեսական կյանքում: Խորապես գիտակցելով Մետաքսի ճանապարհի բացառիկ կարևորությունը՝ Արևելքի երկրներում իրենց գերիշխանությունը հաստատած մոնղոլները, որոշ ընդմիջումից հետո, կրկին վերականգնեցին Միջերկրական ծովի առափնյա չրջաններից՝ Հայաստանի վրայով մինչև իրենց հսկայածավալ տերության արևելյան սահմանները՝ Չինաստան ու Խաղաղ օվկիանոս ընթացող միջազգային առևտրական երթուղիները: 1254 թ. մոնղոլական Մանգու մեծ խանի և Կիլիկյան Հայկական թագավոր Հեթում II-ի միջև կնքված դաշնագրով հայերին արտոնյալ պայմաններով՝ առանց մաքսավճարի իրավունք տրվեց աչխույժ առևտուր անել ողջ մոնղոլական տերության տարածքում: Սակայն մոնղոլական ծանր տիրապետության պայմաններում նախկին առևտրական հուսալի երթուղինները վերականգնելու փորձերը ցանկալի արդյունք չավեցին: Արևելքից քոչվոր ցեղերի նոր հարձակումները լիովին քայքայեցին Հայաստանի ու հպատակ մյուս երկրների տնտեսական կյանքը: Բայց տարածաշրջանի տնտեսական փլուզումը, անապահով քաղաքական վիճակն ավելի խորացավ օսմանյան թուրքերի ներխուժումների հետևանքով: XIV դարի ընթացքում կատարելով մի չարք նվաճումներ Փոքր Ասիայի արևմտյան ծովափնյա չրջաններում, Բալկաններում և 1453 թ. Կոստանդնուպոլսի գրավումով վերջ տալով Բյուզանդական կայսրությանը՝ Օսմանյան սուլթանությունն ակտիվացրեց իր գավթողական քաղաքականությունը նաև արևել-

յան ուղղությամբ, և 1473 թ. Դերջանի ճակատամարտում հաղթելով ակ-կոյունլու թուրքմենական ցեղերին, ներխուժեց Հայաստանի արևմտյան գավառներ: XVI դարի սկզբից Հայաստանի ու Անդրկովկասի համար կատաղի մրցակցություն սկսվեց Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև: 1555 թ. Ամասիայում կնքված պարսկա-թուրքական հաշտության համաձայն Հայաստանը բաժանվեց աշխարհակալ երկու երկրների միջև: Արևելյան Հայաստանն անցավ Սեֆյան Պարսկաստանին, իսկ Արևմտյան Հայաստանը Օսմանյան կայսրությանը: Հայ ժողովրդի համար սկսվեց մի երկարատև ու մղձավանջային ժամանակաշրջան:

1578 թ. վերսկսված թուրք-պարսկական պատերազմը, որի դյուրավոր թատերաբեմ մնաց Հայաստանը, նորանոր ավերածություններ ու կոտորածներ բերեց հայ ժողովրդին: Երկրի տնտեսությունը հասավ լիակատար անկման: Սկսվեց զանգվածային արտագաղթ: Վերահսկելով Եվրոպայից Ասիա տանող ցամաքային առևտրական ճանապարհները՝ սուլթանական կառավարությունը մեծ շահույթներ էր ստանում: Սակայն Եվրոպայում չուկայական հարաբերությունների հետագա զարգացմանը զուգընթաց, Թուրքիայի հետամնաց ռազմաավատատիրական համակարգը սկսեց հետզհետե խոչընդոտ դառնալ Արևելք-Արևմուտք տնտեսական հարաբերություններին: Եվրոպացի առևտրականները նախընտրեցին շրջանցել Օսմանյան կայսրության տարածքը և Արևելքի երկրների, հատկապես Հնդկաստանի, Չինաստանի հետ առևտուրն իրականացնել ավելի հեռավոր, բայց անհամեմատ ապահով ու շահավետ ծովային ճանապարհներով:

Շարունակվում էր Օսմանյան սուլթանության հետագա թուլացումը: Կառավարման ոլորտում միապետական, բռնատիրական համակարգի, իսկ տնտեսության մեջ՝ ռազմաավատատիրական կացութաձևի առկայությունն արգելակում էին երկրի զարգացումը, օրեցօր խորացնում ընդհանուր ճգնաժամը: Մի կողմից՝ ծովային ուղիների հանդես գալով տնտեսական չահույթի նվազումը, մյուս կողմից՝ արդեն միայն պարտություններ բերող երկարատև պատերազմներն Օսմանյան կայսրությանը կանդնեցրին տարածքային կորուստների իրողության առջև:

Օսմանյան կայսրության ենթակա երկրներն ու ժողովուրդները գտնվում էին քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային զարգացման տարբեր մակարդակների վրա: Տերության զանազան

մասերը միմյանց հետ կապված չէին ամուր տնտեսական կապերով: Նվաճված ժողովուրդների վրա սուլթանական իշխանությունը պահպանվում էր բացառապես ռազմական ուժի շնորհիվ: Ճգնաժամն առավել ցայտուն որեն արտահայտվում էր ազգային չրջաններում: Թուրքահպատակ քրիստոնյա ժողովուրդները գտնվում էին ազգային հալածանքների ու արժանապատվության ոտնահարման, մարդկային տարրական իրավունքների անտեսման պայմաններում: Նրանց մշտապես սպառնում էր ֆիզիկական բնաջնջման վտանգը: Օգտվելով երկրում տիրող խառնակ իրավիճակից՝ ծայրամասային նահանգների կառավարիչները, քրդական ցեղերը՝ աչիրեթներն, հրաժարվում էին օրեցօր թուլացող կենտրոնական իշխանության ենթակայությունից և ձեռք բերում կիսանկախություն: Նրանց հպատակեցնելու կառավարության ձեռնարկումներն անցնում էին ապարդյուն: Միայն 1639 թ. Կասրե-Շիրինում կնքված թուրք-պարսկական հաշտության ընձեռված խաղաղությունից հետո, ինչպես Արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ՝ կայսրության թուրքահպատակ այլ երկրներում, դանդաղորեն նկատվեց տնտեսական որոշ առաջընթաց, որի մեջ իրենց ծանրակչիռ դերն ունեցան հատկապես հայերը, հույները, հրեաները, ասորիներն ու բուլղարները:

XVII դարի երկրորդ կեսին Արևմտյան Հայաստանը, որ տակավին հայաբնակ էր, զբաղեցնում էր Օսմանյան կայսրության արևելյան հատվածը և վարչականորեն բաժանվում էր էրզրումի (Կարին), Վանի, Սեբաստիայի (Սվազ), Ախալցխայի, Կարսի և Դիարբեքիրի էյալեթների՝ նահանգների: Որքան էլ տարօրինակ է թվում, Օսմանյան կայսրության կողմից ղավթված Արևմտյան Հայաստանը, նման քաղաքական ու տնտեսական անբարենպաստ պայմաններում *1639* թ. հաշտությունից հետո ինչ-որ չափով վերականգնեց Եվրոպա-Ասիա առևտրական միջնորդի երբեմնի դերակատարությունը: Տնտեսական ճգնաժամը հաղթահարելու նպատակով օսմանյան սուլթանները հարկադրված եղան պարբերաբար ձեռներից հպատակ առևտրականներին *ջժտել* որոշակի արտոնություններով, հնարավորինս հովանավորել միջազգային առևտուրը: Թեև մինչև *XIX* դարի կեսերը ձեռնարկվող միջոցառումները մասնակի արդյունք տվեցին, և կայսրությունը չարունակեց մնալ հետամնաց, ագրարային բռնատիրություն, այնուամենայնիվ, միջազգային առևտուրը, շնորհիվ հայերի, հույների ու հրեաների զգալի առաջընթաց ապրեց:

XVII դարի վերջերից Արևմտյան Հայաստանի վրայով Եվրոպա-Կենտրոնական Ասիա ու Հնդկաչին առևտրական հարաբերություններում աճեց արևմտահայ քաղաքների, մասնավորապես՝ Էրզրումի, Վանի, Արաբկիրի, Թոխաթի, Ակնի, Կարսի, Բայազետի, ավելի ուշ՝ Մուշի, Բաղեշի (Բիթլիսի) նշանակությունը: Ի տարբերություն գյուղական կյանքի, որը շարունակեց մնալ ծայրագույն հետամնացության պայմաններում, քաղաքային կյանքը նկատելիորեն աշխուժացավ: Հատկանշական է, որ օսմանյան տիրապետության սկզբնական շրջանում՝ XVI–XVII դարերում Արևմտյան Հայաստանի, և՛ քաղաքները և՛ գյուղերը գերազանցապես հայաբնակ էին:

Հատկապես կարևոր դեր ստանձնեց Արևմտյան Հայաստանի կենտրոնական քաղաք Էրզրումը, որը գտնվում էր միջազգային առևտրական ճանապարհի վրա: Զանազան ապրանքներով բեռնավորված եվրոպական նավերը ժամանում էին Տրապիզոն նավահանգիստ, ապա առևտրական ուղին շարունակվում էր ցամաքային ճանապարհով՝ բաբերդ քաղաքի վրայով հասնում Էրզրում, այնտեղից էլ՝ Պարսկաստան ու Հնդկաստան: Ցամաքային առևտուրը կատարվում էր Կոստանդնուպոլսի վրայով, անցնում Անկարա-Սեբաստիա-Էրզրում ուղիով: Միջերկրական ծովի արևելյան առափնյա շրջաններից, մասնավորապես Կիլիկիայից Մալաթիայով եկող առևտրական ուղին ևս անցնում էր Էրզրումով: Այն անհամեմատ ապահով էր, քանի որ քաղաքական անկայունությամբ աչքի ընկնող մի երկրի համար, որպիսին Օսմանյան տերությունն էր, նախընտրելի էր մշտապես ռազմական ուժեր ունեցող քաղաքներով անցնող առևտուրը, տվյալ դեպքում՝ Էրզրումը: Այդ մասին վկայում են Արևելք ժամանած եվրոպացի ուղեգիրները: Արդեն XVII դարի երկրորդ կեսի ֆրանսիացի ճանապարհորդ Տավերնիեն հավաստում էր, որ Էրզրումը Օսմանյան կայսրության տարանցիկ առևտրի խոշորագույն կետերից է[1]: Մեկ այլ ֆրանսիացի՝ 18-րդ դարի սկզբի հեղինակ Պիտտոն դե Տուրնեֆորն, ուղղակիորեն հաստատում է իր հայրենակցի միտքը. «Այս քաղաքը (Էրզրումը – Ա.Մ.) Հնդկաստանից եկող ապրանքների համար տարանցիկ առևտրի կենտրոն է և հանգստավայր...: Բոլոր ապրանքները, որոնցից գլխավորներն են Պարսկաստանի մետաքսը, բամբակը, թմրադեղերը, զանազան գույ-

[1] **Tavernier J.B.**, Les six voyages de Jean Babtiste Tavernier en Perse et aux Indes, Paris, 1679, p. 11–12.

ների մահուդը, անցնում էին միայն Հայաստանի վրայով...: Մենք զարմացել էինք՝ տեսնելով էրզրումում ներմուծված այդքան մեծ քանակությամբ ներկ, որ կոչվում էր բոյա և օգտագործվում կաշվե ու բրդյա գործվածքների ներկման համար»[2]: XVIII դարի վերջի հայ աշխարհագետ Ղուկաս Ինճիճյանի վկայությամբ՝ էրզրումի բարգավաճ վիճակի հիմնական աղբյուրը Հնդկաստանի և Եվրոպայի միջև ընթացող ցամաքային տարանցիկ առևտրական ճանապարհների վրա գտնվելու հանգամանքն էր: Նույն հեղինակի խոսքերով այս քաղաքը զանազան ապրանքներ, հատկապես՝ մորթեղեն, դեղորայքի կենդանական հումք, Ախալցխայից ստացված չորացված մրգեղեն, ապխտած միս ու Վանա տառեխ ձուկ, Թոխաթից բերված սպղնձե անոթներ, գորգեր ու կարպետներ և այլն, առաքում էր գրեթե բոլոր ուղղություններով՝ մինչև Գաղղիա (Ֆրանսիա), Հոլանդիա, Անգլիա, Գերմանիա: Քաղաքը սերտ տնտեսական կապեր ուներ նաև Մոսկվայի, Կոստանդնուպոլսի, Բալկանների, միջինասիական Բուխարա քաղաքի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի ու արաբական երկրների հետ[3]:

Ուշագրավ է, որ այդ հսկայածավալ առևտուրը գերազանցապես կենտրոնացած էր հայ վաճառականների ձեռքում: Այս հարցում ևս տարբեր հեղինակների կարծիքները նույնանուն են: Վկայակոչենք մի քանիսին: Կոմս Մորսիլլին գրում էր. «Թանկարժեք քարերը նույնպես զարձան առևտրի առարկա: Հայերն այդ առևտրում առաջին տեղն են գրավում. նրանք այդ քարերը ձեռք են բերում Պարսկաստանի՝ Մոնղոլիային սահմանակից տարածքներից ...բերում են Ասիայի զանազան նավահանգիստները և ամենագեղեցիկները բերնում են Եվրոպայի համար, իսկ նվազ արժեքավորները թողնում են Կոստանդնուպոլսի համար, ուր նախկինում քարերը գնահատվում էին միայն ըստ մեծության: Այժմ արդեն քրիստոնյաները սովորեցրել են թուրքերին ճաշակ՝ քարերը գնահատելու համար»[4]: Հատկանշական է, որ արևմտահայ վաճառականները ոչ միայն աշխույժ մասնակցություն էին բերում Արևմուտքի երկրների հետ տարվող առևտրի կազմակերպմանը, այլև հաճախ, բնակություն հաստատելով Եվրոպայում, իրենց ձեռքն էին վերցնում բուն եվրոպական

---

[2] **Pitton de Tournefort.** Relation c' un voyage du Levant, v. 2, Lyon, 1717, p. 262.

[3] Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մաս Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 63–64:

[4] I.e comte de Marsigli. L'état militaire ottoman. Amsterdam, 1732, p. 50–51.

երկրների տնտեսության որոշ բնագավառներ և իրականացնում այնտեղ արտադրվող ապրանքների առաքումն ասիական երկրներ: «Ասիայում,- գրում է Տուրնեֆորը,- Վենետիկի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի զանազան ապրանքների վաճառքով հայերն են զբաղվում»[5]:

Հայերի՝ որպես ճանաչված առևտրականների մասին ավելորդ չենք համարում մեջբերել նաև Օսմանյան կայսրության պատմության հայտնի մասնագետ Մ. դը Օսոնի խոսքերը. «Հայերը փոքրասիական նավահանգիստներում շատ հաճախ են իրենց նվիրում վաճառականությանը: Այդ նրանք են, և ոչ թե մուսուլմանները, որ կազմում են այդ հարուստ քարավանները, որոնք յուրաքանչյուր տարի դնում են Ասիայի տարբեր շրջանները, որպեսզի այնտեղ տարածեն աշխարհի չորս մասերի արտադրությունը»[6]: «Են ի նմա (Էրզրումում – Ա.Մ.),- հաստատում է նույն միտքը հայ հեղինակը,- և բազմութիւն վաճառականաց, մանաւանդ յազգէս Հայոց, որոց հաճախութիւն դասէ զերկիրում ի կարգս վաճառաշահ քաղաքաց օսմանեան տերութեան»[7]:

Արևմտյան Հայաստանի տարանցիկ առևտրի մյուս նշանավոր կենտրոնը Թոխաթն էր՝ պատմական Փոքր Հայքի երբեմնի Եվդոկիա քաղաքը: Այն մեծ համարում ուներ արդեն XVII դարի երկրորդ կեսին: Տավերնիեն գրում էր. «Հատկապես նկատելին Թոխաթում այն է, որ այս քաղաքն Արևելք տանող տարանցիկ կայաններից մեկն է: Այնտեղ անվերջ քարավաններ են գալիս Պարսկաստանից, Դիարբեքիրից, Բաղդադից, Կոստանդնուպոլսից, Զմյուռնիայից, Սինոպից և այլ վայրերից»[8]: Ըստ Ղ. Ինճիճյանի՝ նույն իրավիճակն էր Թոխաթում նաև XVIII դարում. «Ի Թօգատ գտան յառաջագոյն և գտանին ևս վաճառականք, զորոց նման սակաւ ունի տէրութիւն օսմանեան ընդ ամենայն սահմանս իւր, որ յԱսիա, անդ յաճախեն երթևեկութիւն կարաւանաց յամէնայն կողմանց, նաև վաճառականք հնդկաց ընդ Մոսուլ, նոյնպէս և վաճառականք պարսից...»[9]: Հակոբ Դիվրիկեցի տարեգիրը, հաստատելով քաղաքի բարգավաճ վիճակի մասին

---

[5] **Pitton de Tournefort.** Relation d' un voyage du Levant, lettre XX.

[6] **d'Ohsson M.,** Tableau général de l'Empire ottoman, v. 4, Paris, 1820, p. 207.

[7] **Ինճիճեան Ղ.,** նշվ. աշխ., էջ 71:

[8] **Tavernier J.B.,** Les six voyages de Jean Babtiste Tavernier en Perse et aux Indes, Paris, 1679, p. 11–12.

[9] **Ինճիճեան Ղ.,** նշվ. աշխ., էջ 292:

նույն միտքը՝ 1777 թ. գրված մի ժամանակագրության մեջ այն համեմատում է բազմաթիվ վաճառատներ, աշխույժ առևտուր ունեցող վաճառաշահ Կոստանդնուպոլսի հետ[10]:

Այսպիսով՝ Արևմտյան Հայաստանը, հայտնվելով օսմանյան հետամնաց ռազմաավատատիրական համակարգի ճիրաններում, տնտեսապես հետընթաց ապրեց և դուրս մղվեց բնականոն տնտեսական զարգացման հունից, միաժամանակ, XVII դ. կեսին հաստատված համեմատական խաղաղության պայմաններում, կրկին ի հայտ բերեց քաղաքային կյանքի աշխուժացման նշաններ: Տնտեսական անկում ապրող կայսրության գանձարանը լցնելու նպատակով սուլթանները ստիպված եղան վերականգնել հպատակ ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի ավանդական առևտրական գործունեությունը՝ առանձին դեպքերում նրանց չնորհելով նաև որոշակի արտոնություններ: Կայսրության մայրաքաղաքում հայերի ձեռքում հայտնվեց նաև արքունի ճարտարապետությունը (Պալյանների գերդաստան), գինագործությունը, դրամահատությունը, նավաշինությունը (Տատյաններ, Տյուզյաններ, Գավաֆյաններ և այլք): «Մ՛վ է առևտուր անում Թուրքիայում,- գրում է տնտեսագետ Ֆ. Էնգելսը,- համենայն դեպս ոչ թուրքերը...: Ծովային խոշոր նավահանգիստներում հաստատված հույները, հայերը, սլավոնները և արևմտաեվրոպացիներն իրենց ձեռքում են պահում ամբողջ առևտուրը...: Հեռացրեք Եվրոպայից բոլոր թուրքերին, առևտուրը դրանից բնավ չի տուժի»[11]:

Ասիա-Եվրոպա առևտրական ուղիների վերագործարկումը չարժեց Ռուսական կայսրության հետաքրքրությունն Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ: Ցարական արքունիքը, հատկապես Թագուհի Եկատերինա II-ը (1762–1796 թթ.) ևս սկսեց չահագրգռել թուրքահպատակ հայ առևտրականներին՝ ասիական երկրների հետ ռուսական առևտուրն ավելի աշխուժացնելու նպատակով:

Միջազգային տարանցիկ առևտրի առաքելությունն արևմտահայ վաճառականները ստանձնեցին հատկապես XIX դարում, երբ սրվեց Արևելքի, մասնավորապես օրեցօր թուլացող Օսմանյան կայսրության նկատմամբ իրենց հսկողությունը հաստատելու եվրոպական խոշոր տերությունների պայքարը: Տարածաշրջան, հատկապես Արևմտյան Հայաստան այցելեցին բազմաթիվ եվրոպացի ճանապար-

---

[10] Մանր ժամանակագրություններ, կազմ. Վ. Հակոբյան, հ. 2, Եր., 1956, էջ 459:

[11] Энгельс Ф., Турецкий вопрос. К. Маркс и Ф. Энгельс, сочинения, т. 9, с. 25.

հորդներ, հոգևոր քարոզիչներ ու քաղաքական գործիչներ՝ ելնելով իրենց հետաքրքրություններից և իրենց երկրների չահերից: Ղուկաս Ինճիճյանի մի հիշատակությունից հետևում է, որ XIX դարի սկզբին հայ առևտրականների գործունեության աշխարհագրությունը խիստ ընդլայնվել էր՝ ընդգրկելով Անգլիայից մինչև Ինդոնեզիա հսկայածավալ տարածքը. «Հայք կարի իմն անճնատուր են վաճառականութեան և ամէն մտադրութեամբ պարապին ի նմա որում՝ են ընդունակ, որանք են արուեստապետք ոչ միայն վաճառականութենէ արուեստից, այլ նաև ձեռնտուք մեծապէս վաճառականութենէ առաւել մեծամեծ քաղաքացն Եւրոպիոյ: Տեսանեմք զսոսա գալ ի խորոց Պարսկաստանաեայց մինչ ի Լիվօռնօ. չեն բազում ժամանակս յորմէ՛հետէ բնակութիւն կալան ի Մառսիլիա, գտանին ի Հոլանտա, յԱնգլիա, ի Վենետիկ, ճանապարհորդեն ի Մոդոլ, ի Շիամ որ է ի Հնդիկս, ի Ճեավա, ի Փիլիպպեան կղզիս և ընդ ամէն արևելս բաց ի չինաց»[12]: Ասվածից հետևում է, որ 19-րդ դարում զգալիորեն վերականգնվել էր միջազգային առևտրում թե՛ Արևմտյան Հայաստանի տեղը, և թե՛ հայ վաճառականների երբեմնի դերը: Ռուս նշանավոր հայագետ Սերգեյ Գլինկան նկատել է, որ այդ ժամանակ արդեն «Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով Եվրոպան Արևելքի հետ կապող ցամաքային միակ հաղորդակցությունն է»[13]: XIX դարում Եվրոպայից Հնդկաստան տանող Թոխաթ-Կարին-Բասեն-Դարույնք և Տրապիզոն-Բաբերդ-Կարին-Դարույնք (Բայազետ) առևտրական ուղիների կողքին հետզհետե կենդանացավ հնագույն ժամանակներից հայտնի հարավային երթուղին՝ Միջերկրականի առափնյա չրջաններ (նախկին Լևանտի երկրներ), Մալաթիա, Ամիդ (Դիարբեքիր)-Մուշ-Բաղեշ-Վան, այդ տեղից էլ՝ Պարսկաստան ու Զինաստան: Կարին-Էրզրումը չարունակում էր պահպանել արևմտահայ գլխավոր վարչատնտեսական կենտրոնի դերը, որի բնակչության թիվը հասնում էր մոտ 110 հազ. մարդու[14]: 1811–1812 թթ. այստեղ ժամանած գերմանացի ուղեգիր Ֆրեյգանի վկայությամբ՝ «Էրզրումը Հայաստանի արևմտյան մայրաքաղաքն է, նմանապես պահեստը թուրքական առևտրի, որ այստեղից անցնում է Հնդկաստան»[15]:

---

[12] Ինճիճեան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 47:

[13] Глинка С.Н., Обозрение истории армянского народа. Москва. 1832. ч. 1. с. 35.

[14] Մելքոնյան Ա., Էրզրում, Երևան, 1994, էջ 40–41:

[15] Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ, հ. 6, Երևան, 1934, էջ 410:

XIX դարասկզբին նույն բարդավաճ վիճակն է արձանագրում Նապոլեոն Բոնապարտի կողմից Արևելք ուղարկված դեներալ Գարդանը Թոխաթ քաղաքում. «Հազար կաթոլիկ հայեր կան այդտեղ: Պատրաստում են կտավեղեն, սակայն առևտրի գլխավոր նյութերն են 500000 օխա անագ և խոշոր քանակությամբ պղինձ: Այս քաղաքը մի պահեստ է Իզմիրի ապրանքների համար, որոնք հետո տարածվում են դեպի Էրզրում, Կեսարիա և Մոսուլ»[16]: Նույն հեղինակը նկատել է, որ այս տարածաշրջանը մեծապես ներքաշվել է իր հայրենիքի հետ իրականացվող առևտրի ոլորտ: Ցրանսիայից բերվում են պերճանքի զանազան առարկաներ, անագ, կապար, զենք, ժամացույցներ, որոնց դիմաց փոխադարձաբար կարելի է ակնկալել պարսկական մետաքս, ծխախոտ, բուրդ, դեղորայք, ադամանդ, մարգարիտ և այլն: «Արևելքի մեր առևտրի մի մասն է կազմում դա,- ոգևորությամբ գրում է ֆրանսիացի դիվանագետը,- որ տարեկան Ցրանսիային բերում է վաթսուն միլիոնի զուտ չահույթ: Մարսելլն այդ առևտրի գլխավոր քաղաքն է: Թող ինձ թույլ տրվի հիշատակել այդ, հայրենիքից հազար հինգհարյուր մղոն հեռավորության վրա»[17]: Մեկ այլ տեղ Գարդանն ավելացնում է, որ այդ առևտրի մեջ, հատկապես ասիական երկրներում, ամենամեծ դերակատարը հայերն են[18]:

Ինչպես նշվեց, XIX դարում որոշակիորեն աշխուժացավ Եվրոպայի միջերկրածովյան երկրների հետ Ասիա տանող ճանապարհներից Արևմտյան Հայաստանի հարավային շրջաններով անցնող առևտրական ուղին, որի վրա գտնվող նշանավոր քաղաքներից էր համանուն լճի արևելյան ափին ընկած հինավուրց Վան քաղաքը: Ուշագրավ է, որ առևտուրն ընթանում էր ոչ միայն ցամաքով, այլ նաև լճի վրայով՝ նավակներով՝ Դատվան-Վան գծով: «Վանն ունի տասնհինգից մինչև քսան հազար բնակիչ, մեծ մասամբ հայ..., կարդում ենք նշանավոր ֆրանսիացի դիվանագետ, Նապոլեոն I-ի կողմից հնդկական արշավանքի նախապատրաստման նպատակով Արևելք ժամանած Պիեր Ամեդե Ժոբերը (Pierre-Amedee Emilien-Probe Jaubert): Լճի միջով Մուշի և Բիթլիսի հետ կատարվող առևտուրը, և Բաղդադից, Մոսուլից, Կարա Չիոլանից (Qara-Tchiolan), Մարդինից

---

[16] Նույն տեղում, էջ 91, հմմտ.՝ "Journal d'un voyage dans la Turquie d'Asie et la Perse, fait en 1807 et 1808". Paris, 1809.

[17] Հակոբյան Հովի., Ուղևորություններ. էջ 125:

[18] Նույն տեղում, էջ 203:

և Դիարբեքիրից Թիֆլիս և Պարսկաստանի հյուսիսային մասը գնացող կարավանները մեծ առավելություններ են ընծայում Վանի բնակիչներին: Լճում կատարվող ձկնորսությունը տարեկան նրանց հիսունից վաթսուն հազար ղուրուշ եկամուտ է տալիս»[19]: Ուշագրավ է, որ նույն ժամանակ այդ տարանցիկ ճանապարհի վրա ընկած պարսկական քաղաքները ոչ միայն աչքի չէին ընկնում տնտեսական վերելքով, այլև քայքայման ուղի էին բռնել: Այդ հանգամանքը նկատել են տարածաշրջան այցելած չատ եվրոպացիներ: Այսպես, ըստ անգլիացի դիվանագետ Ուիլյամ Աուզլեյի (1812 թ.)՝ անհամեմատելի են քայքայվող ու կիսամայի պարսկական քաղաքները աշխույժ առևտուր ունեցող և մշտապես եռուզեռի մեջ գտնվող Էրզրումի հետ[20]:

Խոսելով Արևելք-Արևմուտք տնտեսական հարաբերությունների սերտացման և դրանում Արևմտյան Հայաստանի ու առհասարակ հայության դերի մասին՝ միաժամանակ չի կարելի մոռանալ, որ այդ զարգացումները որքան էլ նկատելի լինեին, պայմանավորված Օսմանյան կայսրության ընդհանուր ճգնաժամային իրավիճակով, կայուն բնույթ չէին կրում և ի վերջո դատապարտված էին անհաջողության: Պատահական չէ, որ 1820-ական թվականներին՝ պարսկա-թուրքական և ռուս-թուրքական պատերազմների ընթացքում կայսրության արևելյան նահանգներում տիրող առանց այն էլ անկայուն քաղաքական իրավիճակն ավելի սրվեց, առևտրատնտեսական առաջընթացը լիովին դադարեց և այստեղով անցնող միջազգային տարանցիկ ուղիներն անգործության մատնվեցին: Նման անկման պլխավոր պատճառներից մեկը եղավ 1829–1830 թթ. Արևմտյան Հայաստանի զանազան գավառներից, հատկապես Կարինից, Կարսից, Դարույնքից (Բայազետ) ու Ալաշկերտից չուրջ 74 հազար հայերի (որոնց թվում՝ հազարավոր վաճառականներ ու արհեստավորներ) արտագաղթը դեպի Ռուսական կայսրության սահմաններ[21]:

Ամբողջ XIX դարի ընթացքում կրկնվող ռուս-թուրքական պատերազմների (1828–1829, 1853–1856, 1877–1878 թթ.) ու արևմտա-

---

[19] Նույն տեղում, էջ 220, հմմտ.՝ **P. Am. Jaubert**, Voyage en Armnnie et en Perse, fait dans les annees 1805 et 1806, Paris, 1859.

[20] **Հակոբյան Հովհ.**, Ուղեգրություններ, էջ 485: Հմմտ. Travels in various Countres of the East more particulary Persia, By Sir William Ousely, knight, L. D. London.

[21] **Մելքոնյան Ա.**, Էրզրում, էջ 138–154:

Հայերի նոր արտագաղթերի, 1890-ական թվականներին սուլթան Համիդ II-ի կազմակերպած հայկական կոտորածների հետևանքով քաղաքական ու տնտեսական ճգնաժամն ավելի խորացավ: Նման պայմաններում Եվրոպայի հետ առևտուրը Հայ վաճառականները ստիպված եղան Էրզրումից ու արևմտահայ այլ քաղաքներից տեղափոխել համեմատաբար ավելի ապահով Կոստանդնուպոլիս ու Զմյուռնիա քաղաքներ:

1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովից հետո, երբ հայկական հարցը, այն է՝ եվրոպական մեծ տերությունների հսկողությամբ սուլթանական կառավարության կողմից Արևմտյան Հայաստանում բարեփոխումներ իրականացնելու խնդիրը, դարձավ միջազգային դիվանագիտության հարց, որոշակիորեն նկատվեց առևտրի ոլորտից հայերին դուրս մղելու միտում: Նախ, սուլթան Համիդ II-ը, հաստատելով արյունալի բռնատիրական ռեժիմ, ոչ միայն փորձեց հայերին միջազգային տնտեսական կյանքից դուրս մղել, այլև իրականացնել զանգվածային կոտորածներ, որոնց արդյունքում 1894–1896 թթ. զոհվեց չուրջ 300 հազար հայ: Երկրորդ, Եվրոպական տերությունները, մասնավորապես Անգլիան, Ռուսաստանը, Ավստրո-Հունգարիան և Ֆրանսիան իրենց ազդեցությունը տարածելով Օսմանյան կայսրության վրա, իրենց հերթին լուրջ մրցակիցներ դարձան թուրքահպատակ ժողովուրդների առևտրական դասին: Բավական է նշել, որ XIX դարի վերջին թուրքական տերության տնտեսությունն այնքան էր ընկել եվրոպական կապիտալի ազդեցության տակ, որ տեղական դրամական միավորը՝ արժեզրկված թուրքական լիրան, դրեթե լիովին դուրս էր մղվել լայն շրջանառություն ապահովող ֆրանկի (նապոլեոն ոսկե դրամներ) ավստրիական դուկատի, ռուսական ռուբլու կողմից[22]:

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին հայ առևտրական դասի հետ թուրք գործարարների մրցակցելու անկարողությունը դարձավ 1915–1916 թթ. Հայոց ցեղասպանության գլխավոր տնտեսական չարժառիթը: Արևմտյան Հայաստանում երիտասարդ թուրքերի կազմակերպած Հայոց ցեղասպանությունը, որի հետևանքով հայ ժողովուրդը զրկվեց իր Հայրենիքի արևմտյան մասից, անդառնալի հար-

[22] **Համբարյան Ա.**, Ազգարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 298–300:

ված հասցրեց նաև Արևելք-Արևմուտք տնտեսական զարգացումներին ու առհասարակ համաշխարհային քաղաքակրթությանը:

ЗАПАДНАЯ АРМЕНИЯ В СФЕРЕ ТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ ВОСТОК-ЗАПАД

Армянское нагорье (Западная и Восточная Армения) – Родина армянского народа, находясь на торговых путях, связывавших Малую Азию и Месопотамию с Иранским плоскогорьем, на протяжении тысячелетий было одним из центров цивилизационных отношений. Одна из магистралей известного издревле Шелкового пути, связывавшего Китай с Европой проходила через Армению. Эта магистраль, привнеся весомый вклад в мировую экономическую жизнь, почти без перерыва действовала до второй половины XI века, когда сельджуки-тюрки начали свои опустошительные вторжения.

В дальнейшем, в конце XIX в. и первых десятилетиях XX в. антиармянская политика Османской империи и Геноцид армян, организованный младотурками в Западной Армении, в результате которого армянский народ был лишен западной части своей родины, нанесли непоправимый урон экономическим отношениям Восток-Запад и, в целом, мировой цивилизации.

WESTERN ARMENIA IN THE SPHERE OF THE EAST-WEST TRADE RELATIONS

The Armenian Highland (Western and Eastern Armenia) – the Motherland of the Armenian people, being on the trade routs connecting Asia Minor, Mesopotamia and the Iranian plateau, during millennia was one of the centres of civilizational relations. One of the main routs of the famous ancient Silk Road, connecting China with Europe crossed Armenia. This rout, contributing greatly to the world economic life, functioned

almost without interruption until the second half of XI century, when started the Seljuk-Turks' devastating invasions.

Later, at the end of XIX and first decades of XX centuries anti-Armenian policy of the Ottoman Empire and the Armenian Genocide organized by the Young Turks in Western Armenia (as a result of which the Armenian people was deprived of the western part of its Motherland), had an irreparable impact on the economic relations between East and West, and in its whole entity on world civilization.

Հայաստանի քաղաքակրթական ավանդը Մեսրոպի ճանապարհի պատմության մեջ. Միջազգային գիտաժողովի նյութեր. 2011 թ. նոյեմբերի 21–23 / խմբ. խորհուրդ., եր.. Պատմության ինստիտուտ, 2012, 423 էջ, էջ 4–17:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ ՀԱՅԱԳԵՏ ՀԱԿՈՎԲՈՍ ՏԱՇՅԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Մխիթարյան միաբանության հայագիտական հարուստ ժառանգության մեջ դժվար է առանձնացնել մի բնագավառ, որը դուրս է մնացել այդ հզոր գիտական դպրոցի հետազոտության տեսադաշտից: Այդ դարբնոցում կոփված հետազոտողների ուսումնասիրությունները վերաբերում են ոչ միայն հայագիտության բոլոր հիմնական ճյուղերին՝ լեզվաբանությանը, գրականագիտությանը, պատմագիտությանը, արվեստաբանությանը, փիլիսոփայությանը, կրոնագիտությանը և այլն, այլև վերոնշյալ գիտական ուղղությունների առանձին, հաճախ՝ նեղ մասնագիտական ոլորտներին: Ընդ որում՝ կան բնագավառներ, որոնց ուսումնասիրությանն առաջինը ձեռնամուխ են եղել հենց Մխիթարյանները և դարձել դրանց հիմնադիրները:

Մխիթարյանների հայագիտական ժառանգության մեջ ծանրակշիռ տեղ ունի պատմագիտության բնագավառը, որի խոշորագույն ներկայացուցիչներից Միքայել Չամչյանը հիրավի նաև նոր ժամանակաշրջանի հայ պատմագիտական դպրոցի հիմնադիրն է: Հայագիտությանը մատուցած ծառայությունների մեջ Մխիթարյանների դերը, հատկապես մեծ է քաղաքական հույժ կարևորություն ունեցող այնպիսի ոլորտներում, որպիսին պատմական աշխարհագրությունն ու ժողովրդագրությունն են: Դրանցից ժողովրդագրության ոլորտի նշանակությունն առանձնապես ընդգծվում է ներկա փուլում, քանի որ օտար պատմաբանների, մասնավորապես թուրք-ադրբեջանական պատմագրության կողմից խեղաթյուրվող հայոց պատմության հիմնահարցերի մի զգալի մասը բաժին է ընկնում ժողովրդագրությանը, մասնավորապես հայերի ծագումնաբանության, բնիկության-եկվորության, էթնոկրոնական և այլ խնդիրներին:

Հատկանշական է, որ Մխիթարյաններն իր սկզբանե հատուկ հետազոտության նյութ են դարձրել Հայաստանի պատմական աշխարհագրության և ժողովրդագրության հիմնահարցերը և կարելի է ասել, որ այսօր էլ շարունակում են մնալ պատմագիտության այդ ոլորտի ամենախոշոր ներկայացուցիչները: Այսպես. ամբողջ միջնադարի և նոր դարաշրջանի սկզբնափուլի (XVII-րդ դ. – XVIII դ.

առաջին կես) հայ հեղինակների մոտ ժողովրդագրության հիմնահարցերը դրեթե լիովին անտեսված էին:

Թերևս, կարելի է մատնանշել միայն մի քանի հեղինակների, օրինակ՝ Հակոբ Կարնեցուն[1] (XVII-րդ դ. կես), Հայոց կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցուն[2] (XVIII դ. երկրորդ կես) և այլոց, որոնք բազմաբնույթ հարցերի շարքում անդրադարձ են ունեցել նաև ժողովրդագրական խնդիրներին:

Միայն XVIII դ. վերջին Մխիթարյան միաբան Ղուկաս Ինճիճյանի[3] հետազոտությունների շնորհիվ պատմական ժողովրդագրությունը դարձավ հայագիտության կարևոր բնագավառներից մեկը: Ուշագրավ է, որ այդ ոլորտն այդուհետ ավանդաբար մնաց Մխիթարյանների հետազոտությունների կիզակետում: Ի դեպ, այդ ավանդույթը պահպանվեց նաև 1773 թ. Տրիեստում, ապա 1811 թ. Վիեննայում հաստատված Մխիթարյանների մոտ:

Պատմաաշխարհագրական և ժողովրդագրական ուսումնասիրություններով Վիեննայում սկսեցին զբաղվել, մասնավորապես XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին, երբ լույս տեսան Սարովբե Տերվիշյանի «Հնդեվրոպական նախալեզու» (1885), Հակոբ Քոսյանի «Հայք ի Զմիւռնիա և ի շրջակայս» (Հ. 1–2, 1899), «Բարձր Հայք» (Հ. ԱԲ, 1925–1926) և այլ աշխատություններ: Դրանք նվիրված էին հայերենի հնդեվրոպական ծագման, Հայկական լեռնաշխարհում հայ էթնոսի ձևավորման, Արևմտյան Հայաստանի գավառների էթնոժողովրդագրական գործընթացների և այլ բարդ հիմնախնդիրների լուսաբանմանը: XX դ. սկզբին Հակոբ Քոսյանի հետ համանման հիմնահարցերի լայն քննությամբ հանդես եկավ նաև Մխիթարյան մեկ այլ հեղինակ՝ Հակովբոս Տաշյանը (1866–1933)[4]:

---

[1] **Հակոբ Կարնեցի,** «Տեղագիր Վերին Հայոց», տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ. XIII–XVIII դդ.», կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. II, Երևան, 1956, էջ 541–586:

[2] Տե՛ս **Սիմեոն Երեւանցի,** Ճամբո, գիրք, որ կոչի յիշատակարան, Վաղարշապատ, 1873:

[3] Ղ. Ինճիճյանի գիտական հարուստ ժառանգության մեջ հատկապես կարևոր տեղ ունի նրա «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի» (Վենետիկ, 1806) բազմահատորյակի առաջին հատորը, որն ամբողջապես վերաբերում է Հայաստանի պատմական աշխարհագրությանն ու ժողովրդագրությանը:

[4] **Հ. Տաշյանից** հետո հետագայում ժողովրդագրության որոշ հարցերի հետազոտությամբ հանդես եկան Համազասպ Ոսկյանը (**Համազասպ Ոսկեան,** Բարձր Հայքի վանքերը, Վիեննա, 1950), Հ. Հուլունյանն ու Մ. Հաճյանը (**Հուլունեան Հ.** եւ **Հաճեան Մ.,** Հուշամատեան Խոտորջուրի) և ուրիշներ:

Հ. Տաշյանը, ծնված լինելով Էրզրումի նահանգի Համանուն գավառի նշանավոր հայ կաթողիկե Արծաթի գյուղում, իր գործունեության առանցքը դարձրեց գավառահայության խնդիրների լուծումը: Հոգևոր գործունեությանը զուգընթաց նա չուտով ծավալեց հետազոտական աշխատանք Արևմտյան Հայաստանի, մասնավորապես Կարնո աշխարհի, նրան հարակից գավառների պատմության, աշխարհագրության և ժողովրդագրության ուղղությամբ: Շրջագայելով Էրզրումի, Տրապիզոնի, Սեբաստիայի և այլ նահանգների բազմաթիվ գավառներում՝ նա պատմափիտական ու բանահյուսական արժեք ներկայացնող զգալի նյութ հավաքեց, դրանք եվրոպական ու Մխիթարյան միաբանության արխիվներից քաղած նյութերի և տպագիր գրականության հետ համադրելով, ստեղծեց ժողովրդագրական ու պատմաաշխարհագրական բնույթի մի շարք մնայուն ուսումնասիրություններ: Դրանց մեծ մասը վերաբերում էին Հայրենի Կարնո աշխարհին և հարևան Տայքին ու Փոքր Հայքին, այսինքն՝ առավելապես Արևմտահայաստանի հյուսիսային այն հատվածին, որը ձգվում էր Պոնտական լեռների հարավային ու հյուսիսային լանջերի երկայնքով՝ ընդգրկելով Բաֆռւմի ու Կարսի մարզերից մինչև Սեբաստիա ընկած ընդարձակ մի տարածաշրջան: Այլ կերպ կարելի է այդ երկրամասը բնութագրել՝ որպես առավելապես Ճորոխ գետի ամբողջ ավազանը և Արևմտյան Եփրատի ակունքների շրջանը ներառող մի երկրամաս:

Հայր Հ. Տաշյանի համար վերոհիշյալ տարածաշրջանի ուսումնասիրության նյութի ընտրությունը պատահական չէր: Այն պայմանավորված էր սոսկ հայրենի եզերք-ծննդավայրն ուսումնասիրելու մղումով: Բանն այն է, որ Արևմտյան Հայաստանում դարերի ընթացքում տեղի ունեցած ոչ հայանպաստ էթնոկրոնական գործընթացների առումով այդ երկրամասը ոչ միայն ամենատուժյալ տարածաշրջաններից էր, այլև որպես հետազոտական նյութ ուսումնասիրողների տեսադաշտից դուրս մնացած թեմաներից էր[5]:

---

[5] Վերոհիշյալ տարածաշրջանի էթնոկրոնական դիմախեղումների մասին տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Հայ բնակչության էթնոկրոնական դիմախեղման գործընթացներն Արևմտյան Հայաստանում 16–18-րդ դարերում. Հայոց պատմության հարցեր. գիտական հոդվածների ժողովածու. թիվ 5. Երևան, 2005. էջ 47–60 և **նույնի՝** Tendencies of Demographic Policy of the Ottoman Authhorities in Western Armenia (XVI century – beginning of the XX century). The Main Issues of Western Armeniancys Claims

Վերոհիշյալ խնդրին նվիրված հետազոտությունները Հակոբոս Տաշյանն ամփոփեց մի շարք աշխատություններում՝ «Տայոց աշխարհ, Փոքր Հայք ու Խաղտիք» (անտիպ), «Հին Հայաստանի արևմտյան սահմանը. Փոքր Հայք և Կողոմենե (Սեբաստիա)» (երկուսն էլ՝ 1917–1918 թթ.) և հատկապես «Հայ բնակչությունը Սև ծովէն մինչև Կարին» (1929): Տաշյանի անտիպ աշխատությունների մի մասը հետագայում հրատարակվեց առանձին գրքով՝ «Տայք, դրացիք և Խոտորջուր» (Վիեննա, 1973) ամբողջական խորագրի ներքո[6]: Նա նաև մի քանի օտար ուղեգիրների պատմաժողովրդագրական բնույթի երկերի թարգմանիչն է ու ծանոթագրողը, որոնց մեջ առանձնանում են Արևմտյան Հայաստանի մասին Հ. Անդերսոնի և Կյումոն եղբայրների հետազոտությունները, որոնք հրատարակվել են Վիեննայում 1919 թ. «Պոնտական ուսումնասիրություն» ընդհանուր վերնագրով:

Հ. Տաշյանի կատարած հետազոտությունների շնորհիվ Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության բնագավառում արձանագրվեց որակապես նոր մակարդակ: Հետազոտողը, հետևելով Ղ. Ինճիճյանի օրինակին, փորձեց XX դ. սկզբին Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված աղետալի ժողովրդագրական իրավիճակը բացատրել նախորդ ժամանակաշրջաններում տեղի ունեցած հայակուլ էթնոկրոնական բարդ ու բուռն գործընթացների: Հետագարձ հետազոտություն կատարելով՝ նա իր ճամփորդած ժամանակաշրջանի՝ 1910–1911 թթ. իրավիճակը համեմատության մեջ դրեց ինչպես XIX դ. 40-ական թվականների, այնպես էլ XVII–XVIII դդ. իրավիճակների հետ: Այդ դժվարին խնդիրը լուծելու համար Տաշյանը որպես հիմք, հետատոտական հանդրվաններ ընդունեց XVII դ. 40-ական թվականները, մասնավորապես Հակոբ Կարնեցու. «Տեղագիր Վերին Հայոց» վերտառությամբ Հայոնի աշխատության տվյալները, ապա դրանք բաղդատեց XVIII դ. վերջի Ղ. Ինճիճյանի, XIX դ. 40-ական թթ. գերմանացի նշանավոր ճանապարհորդ և հետազոտող Կարլ Ռոխի հա-

---

(International research and practical conferance). Ciprus. Nicosia. April 18–19, 2009, p. 101–116.

[6] Հ. Տաշյանը բացի վերոհիշյալ աշխատություններից հեղինակ է նաև բազմաթիվ բանասիրական, գրաքննադատական, մատենախոսական հետազոտությունների (մանրամասն տե՛ս Հայրունի Մեսրոպ, Հ. Յակոբոս վրդ. Տաշեան՝ գրախօսող ու գիտաքննադատ. Յանճար. 2011):

ղորդումների[7] հետ, կարողացավ վեր հանել ոչ հայանպաստ ժողովրդագրական գործընթացների ամբողջական պատկերը. այն է՝ զանգվածային կոտորածներ ու բռնի մահմեդականացում, էթնոդավանական վերակերպումներ, դրանց արդյունքում՝ վրացացում, թուրքացում, ինքնատիպ նոր հանրույթի՝ այսպես կոչված «կեսկեսների» հանդես գալ, հայության արտագաղթ, զուգահեռաբար՝ թյուրքական ցեղերի, քրդերի ու լազերի ներթափանցում, Հայկական լեռնաշխարհի երբեմնի զտարյուն հայկական տեղանվանաբանության աղճատում և այլն:

Հետազոտական բարձր պատրաստություն պահանջող այդ լրջագույն խնդիրը լուծելու համար հայր Տաշյանը քննության նյութ դարձրեց ամբողջ տարածաշրջանը՝ ըստ նահանգների, գավառ առ գավառ, երբեմն նաև՝ գյուղ առ գյուղ: Նա ամենայն մանրակրկիտությամբ ուսումնասիրեց Համշենը, Սպերը, Բաբերդը, Կիսկիմ Բելդագրակը, Թորթումը, Նարիմանը, Խոտորջուրը, պատմական Խաղտյաց աշխարհը, մասամբ նաև Կարինը, Երզնկան, Ռեփահիեն, Կարսի մարզը և այլն: Պատմաաշխարհագրական տեղագրական հետազոտություններ կատարելիս Տաշյանը ճշգրտում է գավառների ու գյուղերի սահմանները՝ մեծապես օգտագործելով հայտնի քարտեզագիր կիպերտի քարտեզները:

Հակովբոս Տաշյանն ուսումնասիրողների ուշադրությունը հրավիրեց այնպիսի կարևոր խնդրի վրա, որպիսին ազգային ու կրոնադավանական տարբերությունների մշտական չփոթն է: Նա ծանրակշիռ փաստերի հիման վրա ցույց տվեց, որ կրոնադավանական փոփոխություններն ի վերջո դառնում են ազգային վերակերպումների լուրջ պատճառ և ժամանակի ընթացքում անդառնալիորեն այդ նոր էթնոդավանական հանրույթին կտրում են իր ազգային արմատներից: Այդպիսի գործընթացների մեջ հայագետն առանձնացնում է մի[ջ]նադարում՝ Վրաց Բագրատունիների վերելքի շրջանում, Հյուսիսային՝ Հայաստանի բազմաթիվ գավառներում ուղղափառության, տվյալ դեպքում՝ վրացադավանության ընդունումը:

Հայր Տաշյանը հատուկ հետազոտության նյութ է դարձնում Արևմտյան Հայաստանի Հյուսիսում՝ Պոնտական լեռների արևելյան դժվարանցանելի, անտառապատ հատվածում ընկած լեռնային համ-

[7] Koch K., Wanderungen im Oriente während der Yahre 1843 und 1844. Weimar, 1846.

չեն գավառը, որի հայութիւնը մահմեդականացել էր ադևն 17–18-րդ դարերում: «Ունինք դաւառներ, ինչպէս Սև գետ ու Համշէն,- դրում է նա,- ուր քրիստոնէութեան բնաջնջման հետ հայութիւնն ալ այլևս կորսուած է, որչափ ալ հայ լեզուն տակաւին առկայծնալ ըլլայ հոս ու հոն: Ուրիշ դաւառներ ալ կան, ուր թէև հայութիւնը տոկացած է, բայց զանգուածային դաղթականացմունք և ոչ նուազ զանգուածային գաղթականութիւններ հիմնովին փոխած են ազգաբնակութեան նկարագիրը»[8]: Մեկ այլ տեղ կարդում ենք. «Այս հայութիւնը ժԸ դարուն ընթացքին արիւնալից կոտորածներով բռնադատուած է իսլամական կրօնքն ընդունիլ. բայց պահած է չատ մասամբ իւր հայ նկարագիրը, գոնէ մասամբ նաև հայերէն լեզուն, առանձնապէս հայ Համշէնը»[9]: Հետազոտողը համոզված է, որ շուրջ երեք դար անց՝ ինչպես Համշենահայությունը, այնպես էլ այլ գավառների իսլամացած հայերը, պատրաստ են պատեհ առիթի դեպքում վերադառնալ իրենց հայկական-քրիստոնեական արմատներին: Սակայն Օսմանյան կայսրությունում գործող օրենքներն արգելք են հանդիսանում նման քայլերին, քանի որ «թուրքական և իսլամական օրենքով իսլամացածի մը քրիստոնէութեան վերադարձի փորձն իսկ մահապարտութեան պատիժ կը կրէ»[10]: Հատակ երևում է, որ Հակոբոս Տաշյանը խորությամբ ըմբռնել է կրկին իր հավատին վերադառնալու հայության ձգտումն օրենսդրորեն արգելելու օսմանյան իշխանությունների նպատակը՝ հասնել քրիստոնեության իսպառ վերացմանն ու հպատակ ժողովուրդների թուրքացմանը:

Մխիթարյան վարդապետն առաջին ուսումնասիրողներից էր, ով նկատել էր, որ իսլամացման ճանապարհով թուրքացման գործընթացը հատկապես մեծ չափերով ընթացել է Ախալցխայի էյալեթի տարածքում՝ պատմական Տայքի և Գուգարքի զգալի մասում: Այսինքն՝ ժամանակի ընթացքում ինչպես քաղկեդոնիկ հայերը, այնպես էլ այստեղ հաստատված վրացիները իսլամադավան դառնալով՝ ի վերջո թուրքացել են: Դրանով լուսա է սփռվում ներկայումս խիստ արդիական խնդրի վրա՝ 20-րդ դարում «մեսխեթցի թուրքեր» կոչված հանրույթը ծագումով որևէ կապ չունի թրքության հետ: «Բռնի մահմեդականացումն մշնպէս փութով և այնպէս հիմնովին յառաջ

---

[8] **Տաշեան Հ.Յ.**, Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր, էջ 13–14:

[9] **Հ. Հակոբոս վ. Տաշեան**, Հայ բնակչութիւնը Սև ծովէն մինչեւ Կաւիրմ, էջ 7:

[10] Նույն տեղում, էջ 35:

տարուեցաւ,- Տայք-Գուգարքի մասին գրում է Տաշյանը,- որ քիչ ժամանակէն վրական եկեղեցին դաւդրած էր գոյութիւն ունենալէ այն ամբողջ շրջանակին մէջ՝ վրացի (մեսխ և այլն) և վրացած (հայ և այլն) տարրին այլ քայլն առանց ազդեցութեան չէր կրնար մնալ նաև այն հայոց մասին, որոնք մանաւանդ հոս ի Տայս հայախօս մնացած էին, բայց կանուխէն վրական եկեղեցւոյ կը վերասերէին կամ վրածէս եղած էին ու «վրացի» կ'ըսուէին...»[11]:

Կրոնադավանական վերակերպման ենթարկված հայության զանգվածները բացի «թուրք» կամ «տաճիկ» անվանումներից, պայմանավորված տվյալ տարածաշրջանում այլակրոն կամ այլադավան ուրիշ հանրությունների առկայությամբ, հանդես էին գալիս նաև «գյուրջի (վրացի)», «քուրդ», «լազ» և այլ անուններով: Այսպես՝ Պոնտական լեռների շրջանում, ուր զգալի թիվ էին կազմում լայն արտոնություններով օժտված լազերը, իսլամացած հայության մի մասը հարկադրված էր ներկայանալ իբրև լազ: Հայաստանի հարավային մի շարք քրդաբնակ գավառներում էլ համապատասխանաբար մահմեդականացած հայերին նույնացնում էին քրդերի հետ: Հակովբոս վարդապետը ճիշտ է պատկերացնում այդ գործընթացը՝ համոզված, որ այդ ամենն ուղղորդվում է օսմանյան իշխանությունների կողմից: «Հոս լազ բէկերն այն դերը կը խաղան,- Պոնտական լեռների գավառներում տիրող էթնոդավանական իրավիճակի մասին գրում է նա,- ինչ քուրդ բէկեր ուրիշ տեղեր, գործակցութեամբ թուրք պաշտօնէութեան»[12]: *Հատկանշական է, որ ըստ Տաշյանի՝ վերակերպված այդ հայերի մի մասն էլ՝ ապահովության նկատառումով, փորձել է առհասարակ որևէ ազգության անվան տակ հանդես չգալ և ուղղակի ներկայանալ է որպես «իսլամ»: Այսինքն՝ ստեղծված դժնդակ պայմաններում վերակերպված հայերի համար ընդունելի էր ամեն մի էթնոնիմ, բայց «հայ ենք չեն կրնար ըսել. որովհետև «հայ» և «քրիստոնեայ» համազօր բառեր եղած են հոս, ինչպէս ուրիշ շատ տեղեր ալ»*[13]:

Հակովբոս Տաշյանի ժողովրդագրական դիտարկումների մեջ կարևոր է նաև 1829–1830 թթ. արևմտահայերի վերաբնակեցման խնդրի գնահատականը: Հայ պատմագրության մեջ այդ հիմնահար-

---

[11] **Տաշեան Հ.Յ.**, Տայք. դրացիք եւ Խոտորջուր, էջ 62–63, հմմտ.՝ **Brosset M.**, Histoire de la Georgie, Petersburg, II, էջ 227:

[12] **Հ. Հակովբոս վ. Տաշեան**, Հայ բնակչութիւնը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին, էջ 83:

[13] Նույն տեղում, էջ 82:

ցին հետազոտողների զգալի մասը, մասնավորապես խորհրդահայ հեղինակները, հիմնականում մոտեցել են Արևելյան Հայաստանի ժողովրդագրական իրավիճակի տեսանկյունից: Հաշվի առնելով, որ այդ վերաբնակեցումը նկատելիորեն վերականգնել է Ջավախքի, Շիրակի ու Սևանի ավազանի նախկին հայեցի էթնոնկարագիրը, նրանք այն համարել են զուտ դրական երևույթ: Նման մոտեցման դեպքում մոռացության են տրվել հայ բնակչության արտահոսքի աղետալի հետևանքներն Արևմտյան Հայաստանի համար: Հայր Տաշյանն այստեղ ևս առանձնանում է իր ճշգրիտ դնահատականով. այն է՝ հայրենիքի մի հատվածի «վերահայացումը» մի այլ հատվածի հաշվին ամբողջության մեջ չի կարող ունենալ միայն դրական հետևանք[14]*:*

Հ. Տաշյանն ընդգծում է, որ թեև Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական պատկերը նկատելիորեն փոխվել է ի վնաս հայության, այդուհանդերձ դա չի նշանակում, թե երկրամասը ժամանակին զուտ հայաբնակ չի եղել: Դրա օգտին են խոսում նաև երկրում պահպանված հայկական բազմաթիվ տեղանունները: Այդ հանգամանքը, ինչպես հիշեցնում է Տաշյանը, դեռ 19-րդ դ. 40-ական թթ. նկատել էր ուղեգիր-հետազոտող Կ. Քոխը[15]*: Անդրադառնալով Կարնո նահանգի Սպեր գավառի էթնիկ պատկերի փոփոխման խնդրին՝ նա գրում է. «Հակառակ այս ամէնուն՝ այլօր ալ Սպերի գաւառը հայ նկարագիրը պահած է նաև անով, որ գիւղերու, լերանց և այլն, բոլոր անուանք հայկական մնացած են»*[16]*: Մեկ այլ տեղ կարդում ենք.- «Երկիրս մէկ ծայրէն միւս ծայրը հայ նկարագիրը պահած է անով՝ որ բոլոր անուանք մնացած են հայերէն»*[17]*:*

Որպես փորձառու ժողովրդագիր, հայր Տաշյանը կարևորել է յուրաքանչյուր տարածաշրջանի վարչաքաղաքական պատկերի լուսաբանումը: Նա հաճախ պատմական անդրադարձներ է կատարել, ճշդրտել ամեն մի օսմանյան վարչական միավորի աշխարհագրական սահմանները, դրանք համեմատել հայկական ավանդական բաժանման հետ: Այդ հետազոտությունները բերել են հետևյալ համոզման. որքան էլ սուլթանական կառավարության ժողովրդագրական քաղաքականությունը միտված է եղել կազմաքանդելու Հայաստանի

---

[14] Տաշեան Հ.Յ., Տայր. դրացիք եւ Խոտորջուր, էջ 173:

[15] Koch K., Wanderungen im Oriente während der Yahre 1843 und 1844, էջ 54–55, 75–80, 88, 246–248 եւ այլն:

[16] Հակոբոս վ. Տաշեան, Հայ բնակութիւնը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին, էջ 52:

[17] Նույն տեղում, էջ 79:

ավանդական վարչաքննիկ համակարգը, օսմանյան իշխանությունների վարչատարածքային ձեռնարկումների հիմքում դարձյալ ընկած է եղել հայկական պատմական գավառաբաժանման սկզբունքը[18]:

Կարծում ենք, որ վերոշարադրյալը բավարար է պնդելու համար, որ Մխիթարյան վարդապետ Հակովբոս Տաշյանը, ի թիվս հայագիտության այլ ոլորտների, կարևոր դեր է կատարել Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության բնագավառի կայացման ու զարգացման գործում:

НОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДЕМОГРАФИИ АРМЕНИИ В ТРУДАХ АРМЕНОВЕДА АКОВБОСА ТАШЯНА

(РЕЗЮМЕ)

В арменоведческом наследии мхитаристов особое место занимают историкодемографические исследования, имеющие важную научную и политическую ценность. Достаточно отметить, что, благодаря фундаментальным исследованиям вардапета Гукаса Инчичяна, историческая демография стала в конце XVIII века, одной из важных областей арменоведения. Примечательно, что именно эта область в дальнейшем традиционно доминировала в исследованиях мхитаристов. В начале XX столетия, наряду с Акопом Косьяном, к вопросам демографии обратился также мхитарист Аковбос Ташян (1866–1933).

Параллельно с духовной деятельностью А. Ташян вел исследовательскую работу в Западной Армении, в области Карин собирая информацию по истории, географии и демографии Армении и соседних с ней областей. Он собрал обширный материал по истории и фольклору Трабзона, Эрзрума, Себастии и других областей, сопоставил их с материалами из европейских архивов и фондов мхитаристов, создав ряд значительных исследований по демографии и

[18] Նույն տեղում, էջ 49, 51–53, 60–64 և այլն:

историографии («Страна Тайк», «Малая Армения и Хахтик» (рук.), «Западная граница Древней Армении – Малая Армения и Колофене (Себастия)», «Население Армении от черного моря до Карина», «Тайк, соседи и Хоторджур» и др.

Благодаря исследованиям А. Ташяна в исторической демографии Армении был зафиксирован качественно новый уровень. Ташян, по примеру Г. Инчичяна, предпринял попытку раскрыть бедственное демографическое положение сложившееся в Западной Армении в начале XX века. Исследователь выявляет процессы ассимиляции и этнорелигиозной трансформации армян в предшествующие времена. Во время своего путешествия (1910–1911 гг.) он в ретроспективе сравнил данный период с 40-ми годами XIX века и с положением в XVII–XVIII веках. Для разрешения этой насущной проблемы Ташян начинает свое исследование с 40-х годов XVII века, в основном с данных, изложенных в труде Акопа Карнеци «Топография Высокой Армении», сопоставляя их затем с исследованиями Г. Инчичяна, относящимися к концу XVIII века и исследованиями выдающегося немецкого путешественника и исследователя – Карла Коха, сделанными в 40-х годах XIX века. При этом он сумел раскрыть полную картину демографических процессов, в результате которых резко сократился армянский этнический элемент. Это и массовые погромы, и насильственная исламизация, и этнорелигиозная трансформация, т.е. формирование своеобразной новой общности в грузинской и турецкой среде, так называемых «кес-кесов» – «лиц без определенной этнической принадлежности». Параллельно происходила эмиграция армянства и вторжение тюркских племен, курдов и лазов, искажение исконной топонимики Армянского нагорья и т.д.

А. Ташян сделал предметом своего исследования всю территорию Западной Армении по областям, гаварам и населенным пунктам – Амшен, Спер, Баберд, Кисым-Бердаграк, Тортум, Нариман, Хоторджур, Хахтик, Карин, Ерзнка, Рэпане, Карс и т.д., принимая во внимание всю имеющуюся информацию.

А. Ташян обращает внимание исследователей на такую насущную проблему, как постоянное смешение понятий национальной и конфессиональной идентичности. На примере убедительных фактов, он показывает, что изменение религиозной традиции приводит в конце концов к утрате национального самосознания. Со временем этот процесс становится необратимым: данный этнос превращается в новую этнорелигиозную общность. В качестве примера, Ташян приводит факт принятия православия (халкедонитства) армянами Северной Армении в эпоху расцвета Грузинских Багратидов в средние века.

А. Ташян один из первых исследователей, отметивших, что процесс исламизации и отуречивания достиг внушительных маштабов на территории эйалета Ахалциха, охватив также значительную часть исторического Тайка и Гугарка. То есть, со временем армяне-халкедониты, как и грузины, приняв ислам, отуречились. Это наблюдение проливает свет на чрезвычайно насущную проблему: «турки-месхетинцы» XX века не имеют ничего общего с турками-османами.

Ассимилированное армянское население, попавшее под определение «турок» и «тачик», принималось также и за «гюрджи – (грузин)», «курдов», «лазов» и т.д. А. Ташян подчеркивает, что, хотя демографическое положение в Западной Армении заметно изменилось не в пользу армянства, факты тем не менее указывают на то, что эта территория в свое время была населена исключительно армянами. Об этом свидетельствуют сохранившиеся многочисленные топонимы, имеющие армянские корни.

Исследования Ташяна приводят к выводу, что как бы султанское правительство не стремилось направить демографическую политику на ликвидацию традиционной армянской административно-этнической системы, в основе административнотерриториального деления в Западной Армении все же лежал принцип армянского исторического административного разделения.

MAJOR ISSUES IN DEMOGRAPHIC STUDIES OF ARMENIA IN THE WORKS BY HAKOVBOS TASHIAN

(SUMMARY)

In the legacy of Armenian Studies by the Mekhitarists Congregation, the historical and demographic research is an important political factor. It is to be noted that the historic demography had become an important field in Armenian Studies through essential research by a Mekhitarist Archimandrite Ghukas Inchichian in the late 18th century. Curiously enough, this field had traditionally retained its relevance in research being done by the Mechitarists. In the early 20th century Hakob Kosian doing demographic research, was joined by another Mechitarist Akovbos Tashian (1866–1933).

In parallel with the spiritual activity, H. Tashian carried out research on Western Armenia, mostly the region of Karin, collecting historical, geographical and demographical information on the adjacent areas.

When travelling in Trabzon, Erzurum, Sebastia, and other regions, he gathered extensive data on the history and folklore of the area, made their comparison with the archival information in Europe and the repositories of the Mechitarists having printed matter, and produced a number of solid research works on demography and historiography ("The Country of Taik", "Little Armenia and Khakhtik", "The Western Border of Old Armenia – Little Armenia and Colophen (Sebastia)", "The Population of Armenia from the Black sea to Karin", "Taik, the Neighbors and Khotorjur", et al.

Tashian's research marked a higher quality of historical demography in Armenia.

Following in the footsteps of G. Inchichian, Tashian attempted to show the disastrous demographic situation in Western Armenia in the early 20th century.

The researcher identified the processes of assimilation and ethno-religious transformation of the Armenians who had lived in the antecedent historical period.

In the course of his travels (1910–1911) he made a retrospective comparison of this period with the 40-s of the 19th century as well as with the situation in the 17–18th centuries.

To find a solution to this vital issue, Tashian constructed his research leaning upon the 40-s of the 17th century, mostly data borrowed from "The Topography of the Upper Armenia", conferring them with the research by Gh. Inchichian of the late 18th century and those of Karl Kokh, an outstanding German explorer in the 40-s of the 19th century.

In doing this, he managed to unfurl a complete picture of demographic processes having caused a sharp decline of the Armenian ethnic element.

Those processes had included massive pogroms, compulsory islamizat'on, ethnoreligious transformation entailing georgification and turkofication, creating a sort of a new community of keskesses, or persons with no ethnic identity.

The accompanying processes included expatriation of the Armenians and invasion of the Turkic tribes, the Kurds and the Lazes, disfiguring the once genuine toponymy of the Armenian Highlands, etc.

Hakovbos Tashian made a thorough study of the whole territory of Western Armenia in regions, gavars (districts) and population centers. He studied Amshen, Sper, Baberd, Kiskim-Berdagrak, Tortum, Nariman, Khotorjur, Khakhtik, Karin, Ersnka, Regaie, Kars, etc, in minute detail.

Hakovbos Tashian invited attention of researchers to the issue which used to be a permanent confusion between the national and religious identity. His evidence showed unambiguously that religious changes resulted in national assimilation. This process became irreversible with the passage of time: a given ethnos was transformed into a new ethnoreligious community. As an example, Tashian used the fact of the Armenians of Northern Armenia being converted to Ortodoxy (Chalcedonism) at the time of the Georgian Bagratides flourishing in the Middle Ages.

The Mekhitarist Vardapet was among the pioneering researchers to note that Islamization and Turkofication had reached significant proportions in the Akhaltsikh eilayet as well as in the rest of the historic Tike and Gugark. In other words, with the lapse of time, the Armenian Chalcedonians had adopted

Islam and undergone Turkofication, like the Georgians. This sheds light on a very vital issue, viz.: the Meskhetian Turks of the 20th century and the Ottoman Turks are not related.

The assimilated Armenian population had been taken for Turks or Tachiks, as well as for Giurji (Georgian), Kurds, Lazzes, etc. H. Tashian underscored that although the demographic situation in Western Armenia had significantly changed to the detriment of the Armenians, that by no means shows the given territory not to have been populated exclusively by the Armenians in the past, which is attested by multiple homonyms having Armenian roots.

The studies by Vardapet Tashian suggest that no matter how much the ethnic policy of the Ottoman government had been aimed at annihilating Armenia's traditional system of governance, the bodies of the Ottoman territorial oversight followed the principles of the historic Armenian regional division.

Translated into English by Hachatoor

«Բանբեր հայագիտության» միջազգային հանդես, Երևան, №1 (1), 2013, էջ 135–144:

500-ԱՄՅԱ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՌՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ

(պատմական ակնարկ)*

Համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ հայ ժողովուրդն ունի իր ծանրակշիռ տեղն ու դերը: Հազարամյակների ընթացքում ստեղծած իր մշակույթով հայ մարդը մշտապես հարստացրել է երկիր մոլորակի քաղաքակրթական արժեքները, մեծապես նպաստել մարդկային հասարակության առաջընթացին:

Երկրագնդի վրա ապրող ոչ բոլոր ժողովուրդներին է վիճակված լինելու այդ գործընթացների առաջամարտիկ, եզանակ ստեղծելու մարդկության մշակութային անդաստանում: Պատահական չէ, որ հայ մարդն իր մտքի ստեղծագործական ուժով դարեր շարունակ ոչ միայն պատվավոր, այլև եզակի տեղ է զբաղեցնել համաշխարհային պատմամշակութային ժառանգության մեջ, մասնավորապես այնպիսի ոլորտներում, ինչպիսիք են խաչքարային արվեստը, ձեռագիր մատյանների ստեղծումն ու դրանց նկարազարդումը, երաժշտական ինքնատիպ նոտաների՝ խազերի գյուտը, եկեղեցաշինությունը, կրթությունն ու գիտությունը:

Վաղնջական ժամանակներից Հայկական լեռնաշխարհի մարդիկ առանձնակի վերաբերմունք են ունեցել դեպի գիրն ու գրականությունը: Հայաստանի տարբեր շրջաններում պահպանված հին քարեդարյան ժայռապատկերները, առաջին գրային համակարգերի նմուշները դրա վառ վկայություններն են: Արդեն 301 թ.՝ աշխարհում առաջինը պետականորեն ընդունելով քրիստոնեությունը, հայ ժողովուրդը միաժամանակ դարձավ նոր աշխարհընկալման, գաղափարական արժեհամակարգի կրող առաջնեկն ու դրա զարգացումն ապահովող յուրահատուկ ուժը: Մինչնադարի խոշորագույն մտածող Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից 405 թ. հայոց գրային նոր համակարգի ստեղծումից հետո հայ վաղմիջնադարյան գրականությունն ապրեց իր ոսկեդարը՝ դրանով իսկ ապահովելով նաև գրական չեչտակի վերելք համաշխարհային մասշտաբով:

---

* Հոդվածը հրատարակված տպագիր գրականության հիմնան վրա ակնարկային կարգով ներկայացնում է հայկական տպագրության անցած 500-ամյա ուղու կայացման՝ XVI–XVIII դարերի դժվարին ժամանակաշրջանը:

Ամբողջ միջնադարի ընթացքում հայ մտածողների՝ պատմիչների, փիլիսոփաների, բնագետների, աստվածաբանների, բանաստեղծների, մատյանների գրիչների ու ծաղկողների կողմից ստեղծվեցին բազմահազար արժեքավոր ու եզակի մատյաններ: Աշխարհաքաղաքական ծանրագույն պայմաններում մշակութային հարուստ ժառանգությունը դարձավ հայ ժողովրդի գոյատևման գլխավոր աղբյուրը:

Հատկանշական է, որ հայ ժողովուրդը միջնադար թևակոխեց քրիստոնեության ընդունմամբ ու մեսրոպյան գրերի գյուտով և ուշմիջնադարյան դարաշրջանը եզրափակեց ևս մեկ կարևոր իրադարձությամբ՝ դարձավ աշխարհում սեփական տպագրություն ստեղծած առաջին ժողովուրդներից մեկը: 1512 թ. Վենետիկում հիմնադրվեց առաջին հայկական տպարանը: Նրա հիմնադիրը՝ Հակոբը, «Հանդգնեց» ամբողջ մի դարաշրջան աստվածահաճո գործից՝ մատյաններ ստեղծելու ավանդական արվեստից անցում կատարելու դեպի տպագրությունը՝ ընթանալով այդ ժամանակ միայն երկու ժողովուրդների՝ գերմանացիներին և հրեաներին վիճակված ճանապարհով: Այս գյուտի հայ հեղինակը, ընդունելով աստծո հանդեպ իր «մեղքը» և ինքնատիպ ձևով «ապաչխարելով»՝ սերունդներին իր անունը թողեց «Հակոբ Մեղապարտ» տարբերակով: Վենետիկի առաջին տպարանում 1512–1513 թթ. լույս տեսան հայերեն առաջին տպագիր գրքերը՝ «Ուրբաթագիրքը», «Պատարագատետրը», «Աղխարքը», «Պարզատումարը» և «Տաղարանը»:

Ի տարբերություն մեսրոպատառ ձեռագիր գրքի, որի աշխատ-հպրություննն սկսվեց Եդեսիայում, մայր Հայրենիքում հայ գրքի տպագրությունը, XVI դարի սկզբին Հայաստանում ստեղծված քաղաքական ծանր իրավիճակի պատճառով, կյանքի կոչվեց հայրենի եզերքից շատ հեռու՝ Իտալիայում: Բանն այն է, որ XVI դարի կեսերին Գերմանիայում հայտնաբերված գուտենբերգյան գյուտն արդեն 1465 թ. տարածում էր գտել Վենետիկում, ուր և վիճակվեց նաև տպագրելու հայերեն առաջին գրքերը: Ուշագրավ է, որ հայ տպագրության գյուտը ժամանակի ընթացքում ընդլայնեց իր աշխատ-հպրությունը և տարածում գտավ երկրագնդի տարբեր անկյուններում:

Հակոբ Մեղապարտի գործը չարունակեց ժամանակի հայ ապատագրական շարժման նշանավոր գործիչներից մեկը՝ Աբգար դպիր Թոխաթեցին: Նրան հաջողվեց 1565 թ. նույն Վենետիկում տպագրել

մի տոմարացույց «Խեռնայ փնթուր տումարի. գեղեցիկ և պիտանի» վերտառությամբ, հաջորդ տարում՝ «Սաղմոսարանը»: Ապա նա, անհրաժեշտ տպագրական պարագաներն իր հետ վերցնելով, անցավ Կոստանդնուպոլիս և այնտեղ 1567 թ. լույս ընծայեց «Փոքր քերականութիւն» վերնագիրը կրող գիրքը: Այսպես Կ.Պոլիսը դարձավ հայ տպագրության երկրորդ քաղաքը: Հատկանշական է, որ հետագայում ինչպես Վենետիկը, այնպես էլ Կ.Պոլիսը մնացին որպես հայ տպագրության ամենախոշոր կենտրոններ:

Աբգար դպիր Թոխաթեցու որդին՝ Սուլթանշահը, որ հոր հետ մեկնել էր Եվրոպա հայ ազատագրական շարժման եվրոպական աջակիցներ գտնելու համար, հաստատվում է Հռոմում: Այդ ժամանակ արդեն կաթոլիկ եկեղեցու կենտրոնը հռչակված էր որպես համաշխարհային տպագրական գործի մայրաքաղաքներից մեկը: Սուլթանշահին հաջողվում է Հռոմում ուսումնասիրել լատինական տպագրական գործը, Վատիկանում մեծ կապեր հաստատել կաթոլիկ հոգևորականության հետ և Արևմտյան Հայաստանի Բաղեշ քաղաքից այնտեղ տեղափոխված մեկ այլ հայ գործչի՝ Հովհաննես քահանա Տերզնցու հետ, ձեռնամուխ լինել հայկական տպագրության գործին:

1584 թ. Հռոմի Գրիգորիս XIII պապն աջակցում է հայ գործիչներին՝ Վատիկանի տպարանում իր կազմած «Տօմար Գրիգորեանն յաւիտենական»-ի հայերեն թարգմանության լույսընծայման հարցում: Այդ հանգամանքը մեծապես նպաստում է հայության շրջանում գրիգորյան տոմարի տարածմանը: Այս հրատարակության նորությունն այն էր, որ առաջին անգամ հայկական ձեռագրակերպ տառերին փոխարինելու եկան իսկական տպագրական տառերը: Մինչև XVI դարավերջ Սուլթանշահն ու Տերզնցին Հռոմում տպագրեցին նոր Սաղմոսարաններ, ինչպես և Հին կտակարանի այլ հատվածներ: XVI դարում մեսրոպատառ թղթատպագիր և փայտափորագիր տպագրություններ իրականացրին նաև մի շարք եվրոպացի տպագրիչներ: Այս հրատարակություններով ավարտվեց հայ տպագրության պատմության առաջին՝ վաղ շրջափուլը:

XVII դարում հայ տպագրության երկրորդ շրջանն իր հերթին ունեցավ երկու ենթափուլ: Առաջինը վերաբերում էր մինչև ամստերդամյան տպագրության՝ 1660-ական թվականների, մյուսը՝ դրանից հետո ընկած ժամանակաշրջանին: Առաջին ենթափուլի սկիզբը նշանավորվում է հայկական ամենաազդեցիկ գաղթօջախներից մեկում՝ Լվովում, դարձյալ բաղիշեցի Հովհաննես քահանա

Բարմատաննեցի կողմից տպարանի հիմնադրումով և 1616 թ. «Սաղմոսարան», 1618 թ. ղևիչաղևրեն «Աղոթագրքի» տպագրումով:

Շուտով Իտալիայում մեծ քանակությամբ հայերեն նոր գրքեր տպագրելու գործում առանձնակի ջանադրությունն է հանդես բերում Մայր աթոռ Ս. Էջմիածինը: Օժանդակության խնդրանքով Հռոմի պապին են դիմում ինչպես Հայոց կաթողիկոս Մովսես Գ-ն, այնպես էլ բազմաթիվ հայ հոգևորականներ: Նրանք առաջարկում են Նոր Ջուղայի հայ խոջաների նյութական աջակցությամբ իրականացնել Աստվածաշնչի հայերեն ամբողջական հրատարակությունն, որն այդ ժամանակի համար բավական դժվարին խնդիր էր: Այդ խնդրանքին միանում է նաև Զմյուռնիայում Վենետիկի հանրապետության թարգման Մոլինոն Հովհաննես Անկյուրացին, որը հայ գրքասեր հասարակությանը ծանոթ էր դարձել 1642 թ. իր միջոցներով Վենետիկում տպագրած հերթական «Սաղմոսարանով»:

Սակայն հայերի բոլոր ջանքերն ապարդյուն են անցնում: Նոր Ջուղայի բնակիչները որոշում են ամեն գնով յուրացնել տպագրական արվեստը: Նրանք Եվրոպա են գործուղում տեղի նշանավոր Ամենափրկիչ վանքի միաբան Հովհաննես Ջուղայեցուն: Միաժամանակ Նոր Ջուղայում ձեռնամուխ են լինում տպարան ստեղծելու աշխատանքներին: Առանց համապատասխան վարպետներ ու Եվրոպայից բերված տպարանի սարքավորումներ ունենալու, խաչատուր Կաֆացու գործադրած անդուլ ջանքերի շնորհիվ նորջուղայեցիներին հաջողվում է իրագործել անհավանական թվացող այդ ծրագիրը. 1638 թ. Նոր Ջուղայում հիմնադրվում է տպարան: Դա, փաստորեն, հայկական տպագրության յուրահատուկ կրկնագյուտն էր և Իրանում հիմնադրված առաջին տպարանը:

Բայց նորջուղայեցիները, անբավարար համարելով եվրոպական տպարանների համեմատությամբ տեղում իրենց ստեղծած պարզունակ տպարանի համեստ կարողությունները, չարունակում են Եվրոպայում ավելի բարձրորակ ու մեծ տպաքանակներ ապահովող տպարանային արվեստին տիրապետելու դաղտնիքների փնտրտուքը: Հովհաննես Ջուղայեցին, ի կատարումն խաչատուր Կեսարացու և իր մյուս համաքաղաքացիների հանձնարարության, Եվրոպայում ուսումնասիրում է տպագրական գործը և 1644 թ. Լիվոռնոյում տպագրում «իր» Սաղմոսարանը: Մի քանի տարի անց նա վերադառնում է հայրենի քաղաք, իր կուտակած փորձը փոխանցում նորջու-

դայեցիներին, տպագրում Ազարիայի «Պարզաւումարը», իսկ 1650 թ. սկսում Աստվածաշնչի տպագրությունը:

Սակայն չուտով պարզ է դառնում, որ Նոր Ջուղայի պարզունակ սարքերով ստվարածավալ Սուրբ գրքի բոլոր մամուլները տպագրելն անհնարին է, ուստի աշխատանքները դադարեցվում են: Հայ գրքի տպագրության նախանձախնդիրները կրկին իրենց հայացքն ուղղում են դեպի Եվրոպա: Այս անգամ ևս Հռոմի պապից ակնկալվող աջակցությունը չստանալուց հետո, Հակոբ Դ Ջուղայեցի կաթողիկոսի կողմից 1656 թ. Եվրոպա ուղարկված դպիր Մատթեոս Ծարեցին մեկնում է Հոլլանդիա, հաստատվում Ամստերդամում և մեծ զոհողությունների գնով ստեղծում տպարան: Այս տպարանում էլ լույս է տեսնում Ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդի» ստեղծագործությունը: Ցավոք, չուտով Մատթեոս Ծարեցու այս հայրենանվեր գործունեությունը դադարում է. նա 1661 թ. մահանում է: Բայց նրա սկսած գործն անհետևանք չի մնում. Ամստերդամում Ծարեցու հիմնադրած տպարանով սկսվում է XVII դարի հայ տպագրության երկրորդ ու ավելի արդյունաշատ ենթափուլը:

Ծարեցու տպարանի աշխատանքները չարունակում է նորջուղայեցի վաճառական Ավետիս Ղլիճենցը: Այդ հավակնոտ ծրագրերի համար իր կարողություններն անբավարար համարելով՝ նա Հայաստանից հրավիրում է եղբորը՝ Արագածոտն գավառի Ուչի գյուղի Ս. Սարգիս եկեղեցու վանահայր, հույժ գրագետ մի անձնավորության՝ Ոսկան Երևանցուն: Ուշագրավ է, որ մինչև Ոսկան Երևանցու Ամստերդամ հասնելը, տպարանի ղեկավարությունը ստանձնած նրա աշակերտ Կարապետ Ադրիանացին կարողանում է տպագրել մի քանի հոգևոր գիրք և ձեռնամուխ լինում «Շարակնոցի» հրատարակությանը: Վերջինիս տպագրությունը նա ավարտում է 1664 թ.՝ Ամստերդամ հասած իր ուսուցչի հետ միասին:

Շուտով Ամստերդամում Ոսկան Երևանցու ծավալած բեղուն գործունեությամբ հայկական տպագրությունը նոր մակարդակի է բարձրանում: Ստեղծվում են ավելի կատարյալ տառատեսակներ: Ոսկան Երևանցին ավարտում է Աստվածաշնչի բնագրի խմբագրական աշխատանքները և ավելի քան երեսմյա համառ ջանքերի շնորհիվ՝ 1668 թ. վերջին իրականացնում Սուրբ գրքի տպագրությունը: Շուրջ 1500 էջից ու 160 պատկերից բաղկացած այդ բարձրարժեք հրատարակությունը մեծ համբավ է բերում հայ տպագրությանը և ներմ արձագանքի արժանանում համայն հայության կողմից: Հա-

ջորդ տարում՝ 1669 թ., Ոսկան Երևանցին տպագրում է ևս տասնմեկ գիրք, որոնց թվում նաև աշխարհիկ բովանդակության երկեր՝ «Աշխարհացոյցը», պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեան» աշխատությունը, Վարդան Այգեկցու առակները («Աղուէսագիրք») և այլն:

Ամստերդամում ունենալով նյութական դժվարություններ՝ Ոսկան Երևանցին չի վհատվում և գործունեությունը շարունակում է Լիվոռնոյում ու Մարսելում՝ իր տպագրած գրքերի թիվը հասցնելով շուրջ 30-ի: Դրանց զգալի մասն արդեն ուներ մինչև հազար տպաքանակ: 1673 թ. Երևանցին սկսում է Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» պոեմի անդրանիկ հրատարակության աշխատանքները: Սակայն կաթոլիկ գրաքննության պայմաններում նրան չի հաջողվում ավարտին հասցնել այդ կարևոր նախաձեռնությունը:

Ոսկան Երևանցու չնորհակալ գործը շարունակեցին նրա աշակերտները՝ Մատթեոս ու Թովմաս Վանանդեցիները, վերջինիս եղբորորդիները՝ դիտնականներ Միքայել ու Ղուկաս Նուրիջանյանները: Կրկին Ամստերդամում Վանանդեցիների վերահիմնած տպարանում 1695 թ. լույս տեսան առաջին հայերեն մեծադիր տպագիր քարտեզը և Մովսես Խորենայու «Պատմութիւն Հայոց»-ը: Այս անգամ Ամստերդամի հայկական տպագրությունն ունեցավ ավելի քան երեք տասնամյակի կյանք և 1717 թ. դադարեց գործելուց: Ջավոք, այդ ժամանակվանից Արևմտյան Եվրոպայում հայ տպագրությունը դադարեց մինչև XVIII դարի վերջին քառորդը, երբ այն վերսկսեցին Մխիթարյանները: Այդ ընթացքում աշխուժացավ ընդհանուր հայ մշակութային կյանքը, թերևս, միայն Կ.Պոլսում, որը դարձել էր ամենաստվար հայկական գաղթօջախներից մեկը:

Հայ տպագրության զարգացման երրորդ փուլն ընդգրկում է XVIII դարի վերջին երեսնամյակը, որին բնորոշ է հայ գրքի նոր կենտրոնների հիմնադրումը: Շնորհիվ պատմիչ, հայտնի մտավորական Երեմիա Ջելեպի Քյոմուրճյանի, մեկդարյա ընդմիջումից հետո Կ. Պոլիսը վերականգնում է Աբգար Թոխաթեցու հիմնած հայ տպարանային արվեստի համբավը: Հանդես են գալիս նոր տպագրիչներ՝ Գրիգոր Մարզվանեցին, Աստվածատուր Պոլսեցին և ուրիշներ, ստեղծվում են շուրջ քսան տպարաններ: Այդ ժամանակ ասպարեզ իջած Արապյան նշանավոր տոհմի ներկայացուցիչները չուտով մեծ հռչակ են վաստակում ինչպես հայ, այնպես էլ համաշխարհային տպագրական արվեստի բնագավառում: Արապյանները դառնում են

օսմանյան արքունական տպարանի ղեկավարները, ստեղծում հայկական, թուրքական ու վրացական նոր տառատեսակներ: Գրքի տպագրության նոր օջախ է դառնում Զմյուռնիան, որտեղ դարավերջին տպագրված գրքերի մեջ առանձնանում է մեծ փիլիսոփա Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» երկը:

XVIII դարի վերջին Ս. Ղազար կղզում սկսվում է Մխիթարյանների տպարանի գործունեությունը: Մինչև դարավերջ լույս են տեսնում մոտ 30 անուն գրքեր, այդ թվում՝ Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոցը», Մխիթար Գոշի առականին, Ղուկաս Ինճիճյանի պատմաաշխարհագրական որոշ երկեր և այլն:

Նույն ժամանակաշրջանում հայ տպագրությունը թափանցեց օրեցօր հզորացող ռուսահայ ու հնդկահայ գաղթօջախներ: Խոշոր մշակութային երևույթ էր 1772 թ. Մադրասում Շահամիրյանների տպարանի հիմնումը, որտեղ լույս տեսան հայ ազատագրական պայքարի ու քաղաքական մտքի գագաթնակետ հանդիսացող «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» և «Որոգայթ փառաց» աշխատությունները: Հարություն քահանա Շմավոնյանի ջանքերով Մադրասում հիմնված մեկ այլ տպարանում 1794 թ. լույս տեսավ հայերեն առաջին պարբերականը՝ «Ազդարարը»: Տպարան բացվեց նաև Կալկաթայում:

1781 թ. Ռուսաստանում առաջին հայկական տպարանի ստեղծմանը մեծապես նպաստեց ռուսահայերի հոգևոր առաջնորդ Հովսեփ Արղությանը: Նրա օժանդակությամբ ջուղայեցի խոջա Գրիգոր Խալդարյանն Անգլիայից Սանկտ Պետերբուրգ բերեց տառատեսակներ և բացեց տպարան: Խալդարյանի տպարանի առաջին տպագիր գործը եղավ «Տետրակ այբբենականը»: Դարավերջին Արղությանը Խալդարյանի տպարանի սարքերը տեղափոխեց Նոր Նախիջևան, ապա՝ Աստրախան և մոտ 10 տարում տպագրեց 50 անուն գիրք:

Եվ վերջապես, երկարատև դեգերումներից հետո, նույն XVIII դարի վերջին երևանամյակում հայ տպագրությունը հանգրվանեց նաև Հայրենիքում: Այդ գործում մեծ ավանդ ունեցավ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին: Արևմուտքից տպարան ստանալու անհաջող փորձերից հետո նա ձեռնամուխ եղավ տեղում՝ հնարավոր միջոցներով տպարան ստեղծելու գործին: 1771 թ. բացվեց Էջմիածնի տպարանը: Հայրենի հողի վրա լույս տեսած առաջին գիրքը դարձավ «Զբոսարան հոգևորը» փոքրածավալ, բայց՝ ճաշակով կազեպատված և դյուրընթեռնելի տառատեսակով: Շուտով տպագրվում

են նաև այլ գրքեր: Էջմիածնի տպարանի կատարելագործմանն իր նպաստն է բերում Կ. Պոլսից ժամանած նշանավոր տպագրիչ Պողոս Արապյանը: Վրաց Թագավոր Հերակլ II-ի պատվերով Էջմիածնում տպագրվում են նաև վրացերեն գրքեր: Այս կերպ իրականանում է Մայր Հայրենիքում տպարան ունենալու հայ սերունդների երազանքը:

Հայկական տպագրության սկզբնավորումից մինչև XVIII դարի վերջը ինչպես վերոհիշյալ, այնպես էլ այլ տպարաններում լույս տեսան շուրջ 1000 անուն հայերեն գրքեր: Գրատպությունը դարձավ հայ մշակույթի անբաժան ու հարուստ բնագավառներից մեկը: Հաջորդ դարերում ընդլայնելով իր աշխարհագրությունը՝ այն, փաստորեն, ընդգրկեց ինչպես ամբողջ գաղթաշխարհը, այնպես էլ Հայաստանը՝ իր գրեթե բոլոր պատմաաշխարհագրական շրջաններով: Հայկական տպագրությունը վերածվեց օտար տիրապետության տակ գտնվող հայության կենսագործության հզոր աղբյուրներից մեկի:

Այսօր 500-ամյա հայ գիրքը շարունակում է մնալ հայ ինքնության կարևոր դրսևորումներից մեկը և շարունակում է համաշխարհային գրատպությունը հարստացնել հայ մշակույթի նոր գոհարներով՝ սերունդների համար պահպանելով ու բազմապատկելով ավելի քան 1600-ամյա մեսրոպյան այբուբենի տառերով տպված ահռելի գրական մի ժառանգություն:

Հայկական տպագրության դարերի միջով (հոդվածների ժողովածու), Եր., Պատմության ինստիտուտ, 2014, 153 էջ, էջ 3–12:

ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԱՐԴԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայաստանում խորհրդային տարիներին ինչպես պատմագիտությունը, այնպես էլ ամբողջ հայագիտությունը, գտնվելով գաղափարական կապանքների մեջ, լայն զարգացման հնարավորություններ չուներին: Այդ պատճառով հայոց պատմության բազմաթիվ հանգուցային խնդիրներ, հատկապես քաղաքական բնույթի մի շարք հիմնահարցեր, ոչ միայն ուսումնասիրողների տեսադաշտից դուրս էին մնացել, այլև միտումնավոր խեղաթյուրվել էին կամ հարմարեցվել տիրող մարքս-լենինյան գաղափարախոսությանը:

Այդուհանդերձ, նման պայմաններում, իսկ խորհրդահայ պատմագրությունը մասնավորապես 1960–1970-ական թվականներին կարողացավ հատկապես հին և միջնադարյան Հայաստանի պատմության չատուչատ հարցեր բարձրացնել, տալ դրանց հայեցակարգային լուծումները: Ավելին, խորհրդային պատմագրության մշակած մի շարք մոտեցումներ հիմք հանդիսացան հետագա ավելի խոր ու ամբողջական ուսումնասիրությունների համար: Սակայն նոր և նորագույն ժամանակաշրջանի կարևորագույն հարցերից չատերը չարունակեցին մնալ փակի տակ կամ ուսումնասիրվեցին մասնակիորեն՝ որպես կանոն, միակողմանի մոտեցումներով:

Անկախության ձեռքբերումից հետո պատմաբանների համար անհաչատ պատմություն գրելու լայն հնարավորություններ բացվեցին: Վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում պատմագիտությունը լուրջ առաջընթաց արձանագրեց: Սակայն այսօր էլ մի շարք խնդիրներ դեռ խոր ուսումնասիրության կարիք ունեն, առավել ևս, որ XXI դարում ինչպես պատմագիտության, այնպես էլ ամբողջ հայագիտության առջև կանգնած են նոր մարտահրավերներ: Հայ պատմաբանների առջև ծառացած հիմնախնդիրների չարքում առանձնացնենք առավել կարևորները:

Նոր հետազոտությունների առատությամբ առանձնանում է հին Հայաստանի պատմության բնագավառը: Հնագիտական ու լեզվաբանական վերջին ուսումնասիրությունները նոր լույս սփռեցին հայոց վաղագույն պատմության մի շարք հարցերի վրա: Վերջապես ժխտվեց հայերի եկվորության վերաբերյալ վարկածը, որը չրջանառության մեջ էր մտել XIX դարի վերջին և գիտաքաղաքական առու-

մով մեծ վտանգ էր ներկայացնում: Հայ պատմագիտությունը վերադարձավ խնդրի լուսաբանման հայագիտական ավանդույթներին՝ հայերի բնիկության, նրանց հնդեվրոպական ծագումնաբանության, Հայկական լեռնաշխարհի՝ որպես արիացի-հնդեվրոպացիների նախահայրենիքի տեղակայության և համանման այլ տեսություններին:

Այնուամենայնիվ բազմաթիվ խնդիրներ մնացին չլուսաբանված՝ Հայկական լեռնաշխարհում Ք.ա. III հազարամյակից ստեղծված վաղագույն պետականությունների՝ Արատտայի, Արմե-Շուբրիայի, Հայասա-Ազզիի, Դիաուխիի, Էթիունիի, Թոգարամայի, մասնավորապես Վանի կամ Արարատյան թագավորության (Ք.ա. IX–VI դարեր) բնակչության էթնիկ բնույթի, մշակութային ժառանգության հարցեր և այլն: Ներկայիս ընդհանուր, մասնավորապես արևմտյան հնագիտության մեջ գերակշռում է այն մոտեցումը, որ հնագույն մշակութային ժառանգորդի էթնիկ կրողի հանգամանքն այնքան էլ կարևոր չէ, ուստի նախապատվությունը պետք է տալ խնդրի մշակութային կողմի լուսաբանմանը՝ էթնիկական հարցերն առանձնապես չկարևորելով: Այդ տեսանկյունից խիստ չհեկեկան է թվում էթնիկ հնագիտության զարդացումը, որը Հայաստանում առ այսօր շարունակում է մնալ պատմագիտության անտեսված բնագավառներից մեկը: Այլապես կշարունակվի հայկական մշակույթի օտարացման ու այլացման, կեղծարարության գործընթացը, որը վերջին տասնամյակներին անասելի չափեր է ընդունել: Պատահակա՞ն է արդյոք, որ այսօր «էթնիկ տիրոջից» զրկված Արարատյան թագավորությունը, որն ասորեստանյան արձանագրություններում հայտնի է օտար և աղավաղված «Ուրարտու» անունով, թուրքական դրականության մեջ ներկայանում է որպես «թուրք-ադրբեջանական» պետություն:

Խիստ կարևորելով հին շրջանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմության բնագավառը՝ խորհրդահայ պատմագրությունը հատուկ ուշադրություն էր դարձնում այդ դարաշրջանում այսպես կոչված «ստրկատիրական հասարակության» առկայության խնդրին: Հետխորհրդային շրջանում կատարված որոշ ուսումնասիրություններ լիովին հերքեցին Հայաստանում լիարժեք ստրկատիրական հասարակության դոյության վարկածը: Սակայն այդքանը բավարար նկատվեց, և այդ ուղղությամբ այլևս լուրջ հետազոտություններ չկատարվեցին: Կնշանակի՝ հին Հայաստանի սո-

ցիալ-տնտեսական կյանքի ուսումնասիրությունը դեռևս թերի է և ունի խոր հետազոտման կարիք:

Առաջին հայացքից թվում է, թե միջնադարյան Հայաստանի պատմության հիմնահարցերը հիմնականում ուսումնասիրված են: Իրականում պատկերն այլ է:

Հայ հեղինակների մի փոքրաթիվ մասն ավանդաբար բազմաթիվ խնդիրների շարունակում է մոտենալ միանգամայն այլ դիրքերից: Այսպես. առ այսօր հնչում են կարծիքներ, թե Հայաստանում քրիստոնեության ընդունումը ճակատագրական սխալ էր, և այդ հանգամանքն է պայմանավորել հայության մարտունակության կորուստը, դարձել զանազան դժբախտությունների պատճառ: Մոռացության է տրվում այն փաստը, որ Հայ եկեղեցին արդեն IV դ. 70-ական թվականների սկզբին բռնել էր կաթողիկե՝ ընդհանրական եկեղեցուց զատվելու և ինքնուրույն ազգային եկեղեցի դառնալու ուղին: Այդ գործընթացը փաստորեն ավարտվեց 451 թ., երբ Հայ Հոգևորականությունը հրաժարվեց Քաղկեդոնի ժողովին մասնակցելուց, երկաբնակությունը ընդունելուց նախընտրելով միաբնակ դավանանքը: Իրականում քրիստոնեության ճանապարհի ընտրությունը նոր քաղաքակրթական ուղու ընտրություն էր:

Փաստորեն վերոհիշյալ նուիյն թեզից էլ ոմանք սկսեցին բխեցնել V դարի ազատագրական պատերազմների վերաբերյալ հույժ սխալ ու քաղաքականապես վտանգավոր կարծիքներ: Այն է՝ իբր Վարդանանց պատերազմի անհրաժեշտությունը չկար, և զրադաշտականության ընդունումը հայության համար որևէ վտանգ չէր ներկայացնում: Նույն խնդրի շրջանակներում կարևոր է պատմագրության մեջ առկա՝ Վարդան-Վասակ գնահատականի հարցը, որին ևս առ այսօր տրված չէ սպառիչ պատասխան:

Ցայսօր թյուր մակարդակով է ներկայացված պետականության խնդիրը մարզպանական Հայաստանում, Արմինիա վարչական միավորի գոյության շրջանում, Զաքարյանների տիրույթներում, Արևելյան Հայաստանում՝ մելիքությունների, Արևմտյան Հայաստանում ու Կիլիկիայում՝ Շատախի, Մոկսի, Սասունի, Զեյթունի իշխանությունների կարգավիճակներում: Պետականության փոխարինելու խնդրում ունեցած ավանդի տեսանկյունից դեռ հավուր պատշաճի գնահատված չէ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու դերը: Մեկընդմիշտ հերքման կարիք ունի այն սխալ մտայնությունը, որ 1045 թ. Անիի Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո՝

մինչև 1918 թ., մենք լիովին զրկված ենք եղել պետականությունից: Բանն այն է, որ պատմության ընթացքի զանազան փուլերում պետականությունը կարող էր ունենալ տարբեր դրսևորումներ: Հայաստանի պարագայում այն ունեցել է ոչ միայն թագավորությունների, այլ նաև պետական այլ կազմավորումների՝ իշխանությունների, սղնախների, մելիքությունների կամ այլ կարգավիճակ: Հենց այդպիսի կարգավիճակներն են ներկայացրել XI–XVIII դարերի հայկական պետական կազմավորումները:

Առանձին ուսումնասիրության թեմա են մշակութային հարցերը, մասնավորապես միջնադարում հայկական վերածննդի՝ ուսուցանի խնդիրը: X–XII դդ. հայկական մշակութային կյանքի աննախադեպ վերելքը՝ «Մասունցի Դավիթ» էպոսի, Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» պոեմի հանդես գալը և բազմաթիվ այլ հանգամանքներ հուշում են, որ հայ իրականության մեջ վերածնունդն սկսվել է ավելի վաղ, քան Արևմտյան Եվրոպայում: Այլ հարց է, որ օտար քոչվորական ցեղերի մշտական հարձակումների պայմաններում հայկական վերածննդի գործընթացը ոչ միայն դադարել է, այլև առանձին բնագավառներում հետընթաց ապրել:

Նոր պատմության հիմնահարցերի ուսումնասիրության բնագավառում ևս ձեռքբերումների կողքին շատ են անելիքները: Դեռ պահպանվում են հայ ազատագրական չարժման մեջ ժողովրդի քաղաքական կողմնորոշման ձևավորման ու ամրապնդման մասին նախկին պատկերացումները: Դեռևս հաղթահարված չէ այն կարծրատիպը, որ մեկ կամ մի քանի քաղաքական գործչի գործելակերպով չի կարող ձևավորվել ամբողջ ժողովրդի քաղաքական կողմնորոշումը: Առավել ևս, որ վիճելի է նաև այն թեզը, թե արդյոք գոյությունն ունի՞ ողջ ժողովրդի քաղաքական կողմնորոշում ասվածը, թե՞ այն ավելի շատ նախորդ ժամանակներում քաղաքական կազապարների պայմաններում ծնված մտացածին երևույթ է:

Հաճախ զանց են առնվում XVII դարի 20-40-ական թվականներին ազատագրական պայքարի չնորհիվ Արևելյան Հայաստանի մի շարք շրջաններում հայկական պետականության վերականգնման հույժ կարևոր իրողությունները: Սպառիչ գիտական գնահատականի կարիք ունեն Հայաստանի երկու՝ արևելյան և արևմտյան հատվածներում հայության սոցիալ-իրավական կարգավիճակի առանձնահատկությունների, առանձին դեպքերում՝ ազգային կուսակցությունների գործելակերպի, Առաջին աշխարհամարտի տարիներին կա-

մալորական չարժման նկատմամբ վերաբերմունքի և այլ հարցեր: Անկասկած, պիտի շարունակել վերջին տարիներին գիտնականների կատարած լրջագույն աշխատանքը միջազգային իրավական նորմերում Հայոց ցեղասպանությունը որպես հայրենազրկում որակելու, թուրքերի իրականացրած գենոցիդի դիմաց հողային ու նյութական հատուցման հասնելու հայեցակարգի մշակման ուղղությամբ:

Անհրաժեշտ է շարունակել աշխատանքը վերջին տասնամյակներում լուրջ հաջողություններ արձանագրած ոլորտի՝ պատմական ժողովրդագրության բնագավառում: Խնդիրն այն է, որ օտարների կողմից հայոց պատմության կեղծարարության մեծ մասն այսօր էլ բաժին է ընկնում պատմական ժողովրդագրության ոլորտին:

Պատմագիտական խնդիրները նորովի լուսաբանելու տեսանկյունից մեծ է հատկապես նորագույն պատմության մասնաբաժինը: Լիովին նոր հայեցակարգով են շարադրվել Առաջին Հանրապետության (1918–1920 թթ.) և Խորհրդային Հայաստանի պատմության էջերը: Սակայն դեռ հնչում են տեսակետներ, թե ՀԽՍՀ-ն, ԽՍՀՄ-ի մաս կազմելով, չէր կարող համարվել հայոց պետականության ինքնատիպ դրսևորում, ուստի այն չի կարելի որակել որպես Երկրորդ Հանրապետություն: Այդ իմաստով անհրաժեշտ են նոր ուսումնասիրություններ՝ նույնիսկ քաղաքական համակարգով միմյանցից արմատապես տարբերվող երեք Հանրապետությունների (1918–1920, 1921–1991 և 1991 թ.-ից ցայսօր) օրգանական կապը բացահայտելու, նորագույն պատմության ամբողջական շղթան պետականության պատմության հոլովույթի մեջ տեսնելու համար:

XXI դարում հայագիտության կողմից լուծվելիք խնդիրների մեջ դժվար է գերագնահատել թուրք-ադրբեջանական պատմագրության դեմ պայքարի կարևորությունը: Հայ մասնագետները պիտի կարողանան միջազգային մակարդակով գիտական հանրությանը ցույց տալ ողջ տարածաշրջանի համար այդ կեղծարարության քաղաքական վտանգավորությունը և ծանր հետևանքարի հավանականությունը:

THE PROBLEMS OF THE ARMENIAN HISTORIOGRAPHY AT THE PRESENT STAGE

During the last decades the Armenian historiography has developed rather successfully. But XXI century sets new challenges for the Armenian historians. There are serious tasks in researching of the Armenian history from the point of view of ethnic archaeology, revealing of the fact of political expedience of declaration of Christianity as the state religion, studying of the statehood's developments in different epochs, elaborating of the state conception related to the Armenian Genocide, as well as reconsideration of the history of Soviet Armenia and many other spheres. The ideological struggle against the Turkish-Azerbaijani falsifications must be in the focus of attention constantly.

Հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողով. Հայագիտություն և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերներ: Զեկուցումների ժողովածու. Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2014, 583 էջ + 10 էջ նկ., էջ 53–55: http://tert.nla.am/archive/HAY%20GIRQ/Ardy/2012-2015/hayagitutyun_2014.pdf

THE ARMENIAN GENOCIDE: FROM INTERNATIONAL RECOGNITION AND CONDEMNATION TO REPARATIONS AND RESTITUTION

During the last decades recognition and condemnation of the gravest crime of the 20th century, the Armenian Genocide by different states and international, religious and non-governmental organizations have become a continuous process.

For all Armenians[1] the Armenian Genocide continues to be the cause of recognition, condemnation and the demand[2] for return of Western Armenia – the western part of the Armenian Motherland to Armenians[3].

After restoring Armenian statehood on the 28th of May, 1918, the Armenian Question included the issue of security of the newly-declared Republic of Armenia. At the end of May, 1918, in its Declaration of

[1] See: Pan-Armenian Declaration on the Centennial of the Armenian Genocide http://www.genocide-museum.am/arm/29.01.2015-hrchakagir.php

[2] Hay Dat (The Armenian Cause) is demanding the acknowledgement of the fact of Armenian Genocide and struggles for the return of Armenian historical lands to Armenians, http://news.am/eng/news/233948.html

[3] About the issue of the return of Western Armenia to Armenians Harut Sassounian noted: "The recently announced demand for lands from Turkey by the Prosecutor General of Armenia attracted much attention from Armenians worldwide and harsh criticism from the Turkish government. While this was the first time that an Armenian official had raised this issue since the country's independence in 1991, the demand itself is not new. Armenians have been seeking the return of their historic territories from Turkey for decades. A confidential 1943 document, declassified by the Central Intelligence Agency, reveals that the US government was well aware of the Armenian demands for recognition of the *atrocities* and return of Turkish occupied (Armenian – *A.M.*) *provinces*" (**Harut Sassounian,** 1943 US Intelligence Report: All Armenians Demand Return of Lands from Turkey. – The Armenian Weekly, July 30, 2013) http://armenianweekly.com/2013/07/30/1943-us-intelligence-report-all-rmenians-demand-return-of-landsfrom-turkey/: "It is noteworthy that the Pan-Armenian Declaration counters the persistent Turkish lie that claims against Turkey are being advanced by the Diaspora and not the Republic of Armenia. The unanimously adopted declaration clearly reflects that Armenians worldwide, both in the Homeland and Diaspora, are firmly committed to pursuing their just demands from the Republic of Turkey!" (Sassounian: Pan-Armenian Declaration Reveals Plans for Legal Claims against Turkey http://armenianweekly.com/2015/02/05/pan-armenian/).

Independence the Armenian National Council declared itself the only and supreme power of all the Armenian provinces. It means that the problem of Western Armenia was so important for the Armenianhood that the Araratian Republic (as the Republic of Armenia was often called at that time) expressed its intentions in regard to the Armenian Question, even in extremely grave circumstances conditioned by the genocide committed by the Ottoman Empire against Western Armenians and its planned continuation by the Turkish invasion into Eastern Armenia[4], the Treaty of Batumi, etc. The Prime Minister Hovh. Kajaznuni said the following in the Parliament: *"Yes, our Republic is small with narrow boundaries. It has been bereaved of its most valuable territories and cannot contain all its population within its boundaries... But I think that the boundaries of the country cannot remain unchanged forever: I believe that the boundaries of our country will expand due to the iron power of life"*[5].

After the defeat of Turkey in World War I[6], the Armenian government, taking into consideration the will of thousands of Armenian Genocide survivors from Western Armenia (who found refuge in the Republic of Armenia), and, particularly, in realization of the resolutions made in February at the Second Congress of Western Armenians, on May 28, 1919 – the anniversary of the Independence, passed the Declaration of "Free, Independent and United Armenia"[7] by which the authorities of the Republic

---

[4] At this stage of its aggression the Turkish army was fully defeated by the Armenian regular troops and volunteer detachments in several battles (Sardarapat, Aparan, Vanadzor). The May heroic fights were crowned by the victory of the Armenian forces at the Battle of Sardarapat (21–28, May, 1918).

[5] **Վրացյան Ս.,** Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1998, էջ 194:

[6] Soon the Armenian army liberated and restored some Armenian territories (Kars, Igdir and its surrounding territory, Mount Ararat, Nakhijevan, etc.) within the boundaries of the Republic of Armenia.

[7] Alexander Khatisian read the Declaration: "To restore the integrity of Armenia and to secure the complete freedom and prosperity of its people, the Government of Armenia, abiding by the solid will and desire of the entire Armenian people, declares that from this day forward the separated parts of Armenia are everlastingly united as an independent political entity. Now in promulgating this act of unification and independence of the ancestral Armenian lands (Eastern and Western parts of the Armenian Highland – *A.M.*) located in Transcaucasia and the Ottoman Empire, the Government of Armenia declares that the political system of United Armenia is a Democratic Republic and that it has become the Government of the United Republic of Armenia. Thus, the people of Armenia

of Armenia annunciated themselves also the government of Western Armenia, aiming to start to realize that vital issue with the support of the Entente Powers. As is well-known the solution of the Armenian Question found its documentary formulation in the San Remo Resolution (April 25, 1920)[8], the Sèvres Peace Treaty of August 10, 1920 and US President Woodrow Wilson's Arbitral Award of November 22, 1920[9].

But, as a result of the Turkish aggression and unleashing of the war against the Republic of Armenia in the autumn of 1920, the Kemalist-Bolshevik cooperation and predatory treaties (1921), and the double-faced policy of the Western European states, the Armenian Question was removed from the agenda of international diplomacy, particularly, after the conference of Lausanne (1922–1923).

During the following decades the Armenian Diaspora remained the main promoter of the *Hay Dat* (Armenian Cause) in the international arena. In fact, the question of the Armenian Cause in the Soviet state was an extremely dangerous and closed topic. We can probably remember only the mid-1940s when in the context of the foreign policy of the Soviet Union the issue of the return of historical Armenian lands was put forward in the international arena. But it met the strong resistance of the Anglo-American side and it was soon consigned to oblivion by the USSR too. Moreover, on May 30, 1953 Khrushchev's government renounced its territorial claims on Turkey.

In 1965 after commemorating the 50th Year of the Armenian Genocide, Soviet Armenia indirectly became a part of the realization of the Armenian Cause. Several patriotic leaders of Soviet Armenia, particularly Yakov (Hakob) Zarobyan, played a key role in it. Under conditions of the Armenian

---

are henceforth the supreme lord and master of their unified Fatherland, and the Parliament and Government of Armenia stand as the supreme legislative and executive authority conjoining the free people of United Armenia" (**Ասատիսյան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Աթենք. 1930, էջ 129–130).

[8] http://paperspast.natlib.govt.nz/cgi-bin/paperspast?a=d&d=DOM19200427.2.44

[9] Arbitral Award of the President of the United States of America Woodrow Wilson. Full Report of the Committee upon the Arbitration of the Boundary between Turkey and Armenia. Washington, November 22nd, 1920. Prepared with an introduction by Ara Papian. Published in Armenia, 2011.

national awakening in the Diaspora and the Motherland, faraway Uruguay was the first to recognize and condemn the Armenian Genocide.

Meanwhile, on the one hand the Soviet leaders did not openly recognize the Armenian Genocide in order not to strain relations with Turkey (a member of NATO), and on the other hand it was officially allowed in Armenia to respect the memory of the Genocide victims and build a special memorial in Yerevan, etc.

On June 18, 1987 in order to impose pressure on Turkey, the European Parliament remembered the Armenian Question. It required the Turkish government to recognize and condemn the Armenian Genocide, among other questions, in order to become a member of the European Union. In particular, it noted: *"Turkish state rejects the charge of genocide as unfounded, whereas, to date, the Turkish government, by refusing to recognize the genocide of 1915, continues to deprive the Armenian people of the right to their own history; whereas, the historically proven Armenian genocide has so far neither been the object of political condemnation nor received due compensation"*[10].

The next year (February, 1988) the mighty Artsakh (Karabakh) movement began, during which, particularly because of the Sumgait genocidal actions sanctioned by the Azerbaijani criminal leadership, simultaneously the question of the Genocide became an issue of public discussions. In conditions of stormy public activity the problem reached the Supreme Council of the Armenian SSR. On November 22, 1988, the Supreme Council of the Armenian SSR, under the pressure of deputies elected by democratic forces and representing patriotic ideas, signed into law the legislative act regarding the Armenian Genocide: "The Armenian SSR Supreme Council's Law Condemning the Armenian Genocide in Ottoman Turkey in 1915". April 24 was declared as the Day of the official Commemoration of the Armenian Genocide, as one of the most heinous crimes against humanity.

---

[10] Resolution on a Political Solution to the Armenian Question. - Official Journal of the European Communities, No C 190/119. http://www.europarl.europa.eu/intcoop/euro/pcc/aag/pcc_meeting/resolutions/1987_07_20.pdf

In the Armenian Declaration of Independence adopted by the Supreme Council on August 23, 1990 it is said: "The Armenian SSR is renamed the Republic of Armenia (Armenia). The Republic of Armenia shall have its flag, coat of arms, and anthem... The Republic of Armenia stands in support of the task of achieving international recognition of the 1915 Genocide in Ottoman Turkey and Western Armenia"[11].

Since 1965 until the end of the 20th century the Armenian Genocide had been recognized and condemned by six countries: Uruguay, Cyprus, Argentina, Armenia, Russia and Greece.

The President of the Republic of Armenia R. Kocharyan raised the issue of the Armenian Genocide in September 1998 at the UN General Assembly session[12] and a year later, in October 1999, at the OSCE Summit. Then the issue of the Armenian Genocide several times was raised in the Parliamentary Assembly of the Council of Europe. The question was also touched on in different speeches of the RA Minister of Foreign Affairs and other officials. The activation of the official approach of the Republic of Armenia contributed to the condemnation of the Genocide at the highest state level in the world.

From 1998 until the present the Armenian Genocide has been recognized and condemned by Belgium, France, Canada, Italy, Vatican[13], Lebanon, Switzerland, Netherlands, Slovakia, Germany, Poland, Lithuania, Venezuela, Chile, Sweden, Bolivia[14]. Regions or provinces recognizing the Armenian Genocide include: parliaments of several regions of Spain (Basque

---

[11] http://gov.am/en/independence/

[12] The President denoted in his speech: "The fact that some of the parliaments have recognized that the Armenians were subjected to genocide and condemned it is a sign of the growing realization that this evil should be fought against" (http://www.ca-c.org/journal/2000/journal_eng/eng06_2000/14.shah.shtml).

[13] "Pope Francis, during a meeting Monday with a delegation led by Nerses Bedros XIX, Catholicos Patriarch of Cilicia of the Armenian Catholics at the Vatican reiterated his earlier recognition of the Armenian Genocide... This recognition of the Armenian Genocide as the first genocide of the twentieth century reaffirms the statements of John Paul II [which were made] upon his arrival in Armenia on September 25, 2001, demonstrating that more and more states, parliaments and international organizations are adopting this position against the denial of history perpetrated by the Turkish State" (http://asbarez.com/110442/in-vatican-pope-recognizes-genocide/).

[14] http://www.horizonweekly.ca/news/details/54170

Country, Catalonia, Balearic Islands, Navarre, and the city of Burjassot), United Kingdom (Wales, Scotland, Northern Ireland) and Australia (New South Wales, South Australia); the city councils of Aleppo and Deir ez-Zor of the Syrian Arab Republic; the Tehran regional government; the State Assembly of São Paulo, the Legislative Councils of States of Ceará and Paraná (Brazil); Quindío department (Colombia)[15]; 43 U.S. states; 5 provinces of Bulgaria (Plovdiv, Burgas, Ruse, Stara Zagora, Pazardzhik)[16], etc.

Among the resolutions adopted by more than twenty countries, the document passed by the State Duma of the Russian Federation in April 1995 mentions the historical Homeland of Armenians – Western Armenia: "Resolution by the State Duma of Federal Assembly of the Russian Federation, April 14, 1995.

Based on irrefutable historic facts which attest to the extermination of Armenians on the territory of Western Armenia from 1915 to 1922, and, in accordance with the following Conventions adopted by the United Nations: Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, December 9, 1948 and Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity (November 26, 1968); aspiring to restore the humanitarian traditions of the Russian State and, emphasizing that through the initiative of Russia, the Great European Powers already in 1915 characterized the actions of the Turkish Empire against the Armenian people as a "crime against humanity" and, noting that the physical extermination of the fraternal **Armenian people in its historic Homeland** aimed at destroying Russia, The State Duma of the Federal Assembly of the Russian Federation: Condemns the perpetrators of the extermination of Armenians from 1915 to 1922, expresses its deep sympathy to the Armenian people and recognizes April 24 as a day of remembrance for the victims of the Genocide"[17].

---

[15] Its current capital city formerly was named "Viila Holguin" (at its foundation act in 1889). It has been renamed Armenia as tribute to the genocide victims (http://en.wikipedia.org/wiki/Armenia,_Colombia).

[16] http://en.wikipedia.org/wiki/Armenian_Genocide_recognition

[17] http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.151/current_category.7/affirmation_detail.html : http://www.genocide-museum.am/rus/Russia_Duma_Resolution.php

Thus, it is evident that the existence of independent Armenian statehood and its activities in foreign policy along with the organizational activities of Hay Dat (the Armenian Cause) have had a paramount importance in international recognition and condemnation of the Armenian Genocide. As follows from the "Pan-Armenian Declaration on the Centennial of the Armenian Genocide" the State Commission on the Coordination of Events Dedicated to the Centennial of the Armenian Genocide, in consultation with its regional committees in the Diaspora, "Considers the Centennial of the Armenian Genocide an important milestone in the ongoing struggle for historical justice under the motto "I remember and demand"[18].

The following tactics and strategy are important in regard to the issue of the Armenian Genocide:

1. It is necessary to continue to take steps for international recognition and condemnation of the Armenian Genocide, up to the recognition by the USA, UN and Turkey.

2. Territorial and property reparations and restitution from Turkey for the Armenian Genocide will in perspective ensure the Armenian national system's security.

3. While realizing the Armenian Cause, the unification of all Armenian national potential becomes imperative.

4. The Armenian Cause is an important factor that will ensure convincing international security guarantees for the Republic of Armenia and the Republic of Artsakh.

5. The realization of the Armenian Cause, as the all Armenian national concept, is in the intensification process determined by the Armenian state level coordinated activities of the Motherland and Armenian Diaspora.

Translated from Armenian
by S.E. Chraghyan

"Fundamental Armenology", Electronic journal, Yerevan, Issue 1, 2015, p. 57–62: https://arar.sci.am/dlibra/publication/9980/edition/8649/content

[18] http://www.genocide-museum.am/eng/29.01.2015-hrchakagir.php

AT THE SUMMIT OF MOUNT ARARAT-MASIS

The most valuable and magnificent names of Ararat and Masis for us Armenians have been known since earliest times. Ararat is mentioned in the Bible as a name mountains where Noah's ark rested after the Flood subsided[1]. The word Ararat is presented as Armenia In Vulgatae and King James Bible[2]. It is suggested that the names of both Aratta (the 3rd millennium BC) of the Sumerian and Urartu (Van Kingdom, the first half of the 1st millennium BC) of the Assyrian cuneiform sources are derivations of the name of Ararat[3].

Armenian historical sources preserved several mythological and folk legends connected with Great Masis and Hayk Patriarch's generations (the 3rd – 1st millennia BC) and kings of Great Armenia Artashes I (189–160 BC) and Trdat III (298–330 AD)[4].

While visiting ArmeniaWilliam of Rubruck and Marko Polo saw Ararat and left testimonies about it. William of Rubruck had been told an Armenian tradition about the Noah's ark on Ararat which he described in his book The Journey of William Rubruck to the Eastern Parts of the World (1253–1255). Marco Polo, in journals of his journey to China in 1271, wrote, "In the heart of Greater Armenia is a high mountain, shaped like a cube (or cup), on which Noah's ark is said to have rested, whence it is called the Mountain of Noah's Ark". Identifying the place as Mt. Ararat, Marco Polo wrote, "On the summit the snow lies so deep all the year round that no one can ever climb it; this snow never entirely melts, but new snow is forever falling on the old, so that

---

[1] Genesis 8:4.

[2] Kings 19:37 and Isa 37:38.

[3] **Պետրոսյան Լ.Ն.**, Հայ ժողովրդի փոխադրամիջոցները, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, ժողվածու. 6, Երևան, 1974, էջ 123: **Kavoukjian M.**, Armenia, Subartu and Sumer. The Indo-European Homeland and Ancient Mesopotamia. Transl. from the Armenian original by N. Ouzounian, Montreal, 1987, pp. 59–81. cf. **Մովսիսյան Ա.**, Հնագույն պետությունը Հայաստանում, Արաւոտա, Երևան, 1992, էջ 29–32: **Դանիելյան Է.**, Հայոց պատմական և բարեբակրթական արժեհամակարգի պաշտպանության անհրաժեշտությունը, «Լրաբեր» հաս. գիտ., 2010, N 3, էջ 54:

[4] **Մովսէս Խորենացի**, Պատմութիւն Հայոց, 1991, էջ 40, 84: **Ագաթանգեղոս**, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1977, էջ 117:

the level rises"[5]. Later many travelers, clergymen and official representatives of different countries visiting Armenia admired Ararat. Among them were a Catholic clergymen Odoric of Pordenone (1286–1331), a Castilian traveller and writer and ambassador in the East sent by King Henry III of Castile, Ruy González de Clavijo (died 2 April 1412), a Venetian nobleman, merchant and diplomat Ambrogio Contarini (1429–1499), English merchant John Newberry (1581), a French traveler Joseph Pitton de Tournefort (1701) and et al.

In 1829 the professor of natural philosophy Parrot (from the University of Dorpat, at present the University of Tartu, Estonia) traveled to Armenia to climb Mt. Ararat for geological studies. The Armenian Catholicos Yeprem I Dzorageghtsi (1809–1830) assigned Khachatur Abovyan as a guide and a translator for the expedition. On October 9, 1829 they reached the summit, where Abovian dug a hole in the ice and erected a wooden cross. Another ascent of Ararat was in 1845 by the German mineralogist Otto Wilhelm Hermann von Abich who climbed Ararat with S. Sargsyan. The next year inspired by Abikh's ascent Abovian took part in the ascent of Ararat was with the Englishman Henry Danby Seymour in 1846.

In the course of the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century there were new expeditions to the summit of Ararat[6].

In the autumn of 1920, during the days of Armenian-Turkish war the Kemalists occupied the district of Surmalu. By the 1921 illegitimate treaties of Moscow and Kars, with the annexation of Kars comprising part of Eastern Armenia to Turkey, the perpetrator of the Armenian Genocide, started the history of "captivity" of free Masis – Ararat, the highest peak of the Armenian Highland, the cradle of Armenians.

According to the Bible, Noah's Ark is said to have finally rested on the mountain Ararat after the great flood. Mount Ararat-Masis is considered the national symbol of Armenia and thus is of principal importance to the coat of arms. Mount Ararat (along with Little Ararat) was depicted on the coat of arms of the First Republic of Armenia. The coat of arms was designed by Alexander Tamanian and Hakob Kojoyan. After the fall of RA and

---

[5] http://www.unexplainedstuff.com/Places-of-Mystery-and-Power/Mt-Ararat.html

[6] **Մելքոնյան Ա.**, Հայոց անմահության իդեալը. Երևան, 2006, էջ 44–46:

establishment of the Armenian SSR, taking into consideration spiritual significance for Armenians of Ararat-Masis, now beyond the "border", but visible from almost every corner of the Armenian Highland, the Soviet authorities put up with the image of Ararat on the coat of arms of Soviet Armenia, depicted by the might of the painter Martiros Saryan. Even during the hardest years of the Soviet rule, in the period of repressions of 1930s the Armenians continued to perceive Ararat as a symbol of immortality and majesty. It remained a source of creative inspiration for Armenian writers and artists both in the Homeland and in the Diaspora.

In 1950s the routes up Masis were re-opened for the mountaineers of the world. Gradually Ararat turned into one of the centers of international mountaineering thus bringing great financial benefit to the Turkish authorities. But for Armenians the iron curtains of the roads of the so much desired mountain peak were not raised.

The Armenians tried to be on top of the biblical peak within numerous foreign mountaineering organizations. From one publication of the magazine "Garun" ("Spring") it is evident that our compatriots Hamlet Nersisyan and Masis and Grigor Barseghyans had that luck in August 1986.

Mt. Ararat is also depicted on the coat of arms of the Third Republic of Armenia. Along with other symbols reflecting the historical roots of the Armenian statehood, there is a depiction (in the center of the coat of arms) of the Mount Ararat with Noah's Ark on the top. During the years of existence of the independent Republic of Armenia, on September 23, 1992 Alexander Aghababyan, Grigor Taturyan, Alexander Mayilyan and Hayk Tonoyan climbed the peak of Masis as members of the expedition including German, Austrian, Swiss and Swedish mountaineers who were accustomed to overcoming various challenging peaks.

The accompanying Turkish soldiers did not allow making videos[7]. The Armenian audience had an opportunity to watch an interesting video on Armenian TV about the ascent to Ararat of our compatriot Sergey Gayfajyan (from Akhaltskha by birth) during which he hoisted the state flag of the Republic of Armenia on the summit.

---

[7] Հորիզոն, 1992, 27 հունվար:

At the beginning of 2000s, seeing the ascents or the attempts of ascents of our compatriots from Armenia and the Diaspora, moreover the natural urge of Armenians to hoist the state flag on the top of Mt. Ararat, the Turkish authorities first prohibited the ascent of one Armenian expedition in 2001 (the group included Armenian politician Paruyr Hayrikyan, well-known photographer of the Diaspora Hrayr Baze Khacheryan et al.), and then in order to give permission to climb the peak they required the Mountaineers Union of Russia to exclude from their group the member of the same group Vardan Vardanyan, living in Russia[8].

Prime Minister Erdogan's government did not even hesitate to make a decision about officially prohibiting the ascent of the representatives of the Armenian people to the top of Ararat. Such a decision was a gross violation of international law and contradicted the obligations Turkey had undertaken in front of the civilized world.

Nevertheless, in 2005–2006 a great number of our compatriots through different channels, bypassing the "legislative" barriers of the despotic country, managed to realize their cherished dream. On a frosty day in July 2006 due to the efforts of Gevorg Hatchyan, a lecturer of Yerevan State University, Hrach Makaryan, an experienced mountaineer, Albert Toneyan and Mkhitar Mkhitaryan, the heart of the great Armenian poet Hovhannes Shiraz found its eternal rest in the everlasting ice cover of the top of Mount Ararat. That had been the poet's desire.

During the recent years the incredible stories of different groups about reaching the summit of Ararat, perturbed and inspired new layers of the Armenian nation.

In September 2006, during the successive pilgrimage to Western Armenia we met a Kurd in Kogovit (present Bayazet) who had been experienced in guiding expeditions to Mount Ararat. Samvel Baroyan, an experienced mountaineer (who had conquered Mount Elbrus as well), and Vahram Mkrtchyan immediately started a lively conversation with him.

[8] He filed a lawsuit against the Turkish mountaineering company.

I noticed that the idea of climbing Ararat had started to seriously attract my other friends as well – researchers Liparit Petrosyan and Khoren Kotanjyan, who were fond of mountaineering.

A whole year – up to the summer of 2007, during the negotiations young Orientologist Ashot Soghomonyan, as well as Liparit and Khoren carried out with the above-mentioned Kurd, an agreement was reached to make the ascent at the end of July. Khoren and Liparit were astonishingly sure that I was also able to do it and often repeated that the hike could not be carried out without a historian. But I, never having had the chance or, in a sense, the courage to climb Abul (3301m) in my native Javakhk and Aragats (4090m) in RA, realized that my friends overestimated my abilities by wishing to accompany me to the unreachable Ararat. In their case perhaps it was explicable. They climbed Aragats numerous times, had some mountaineering experience and were very well aware of the details of the magnificent ascent of their friend Hrach Makaryan in 2006 and all this prompted that the idea was quite feasible.

The nearer was the day of the journey, the stronger was my friends' pressure on me. Samvel Baroyan and Vahram Mkrtchyan had joined that pressure. In order to dispel my doubts concerning my health, Khoren Kotanjyan, with confidence characteristic of him, assured that there was no reason to worry and before the hike we would undergo a medical examination, and besides, we would climb Aragats which was successfully fulfilled in the second half of July.

At the beginning of August 2007 I had a short rest at the shore of the Black Sea with my family. In those days it seemed incredible that several days later I would reach the height of 5165m from the sea surface – 0m. This feeling made my journey even more mysterious. On August 5 we set out for my native Javakhk. Bidding farewell to the members of my family in my ancestral home the next day I joined my friends that had arrived from Yerevan.

We entered the country of our grandfathers, Western Armenia, through the border checkpoint of Vale, not far from Akhaltskha. Once again we were in Kars, Ani, Berkri waterfall, Van. We saw the reconstructed Church of the

Holy Cross of Akhtamar and on August 8, early in the morning we again came to Kogovit. There, the Kurds preparing the hike were waiting for us. Bidding farewell to our other friends who had come to a pilgrimage, ten of us came to the house of the manager of the expedition. Here we received mountaineering equipment like metal claws for strengthening the shoes, spotlights, glasses, canes, a modern compass (GPS). We were "armed" with high-quality photographic technology and photo cameras. As one year earlier, this time also my brother Karapet had given me the Canon video camera of ATV-12 Television Company in Akhalkalak which was meant for professional filming.

The expedition had a very original composition. Many of us – Samvel Baroyan, Khoren Kotanjyan, Liparit Petrosyan, Vahram Mkrtchyan and I were old friends. We had made friends with Sergey Chatrchyan and Artak Haroyan when we climbed Aragats on July 29. The opportunity to get acquainted with Artak Gevorgyan, Liparit's cousin had presented itself about one month before, after one of my lectures at a conference of Armenian youth in Tsaghkadzor. We were joined by surgeon Armen Hovhannisyan, sharing the same ideas, who had chosen that hard way with his son Rafayel, a student of the second year at Yerevan state university of economics.

The farther we went by the minibus loaded with tents and food towards east, by the earthy and rocky road, the bigger became the majestic massif of Ararat. Under the weight of the people and loads the cooling system of the engine could not ensure the water cooling and at the height of 2200m we had to stop the ascent by car and continue the way on foot. It was already noon. After unloading our things from the car we stayed under the burning sunrays for quite a long time, while the accompanying Kurds noisily loaded the things on horses and donkeys. In the light backpacks most of us had, we placed the photo cameras and first necessity goods. Not all of us got mountaineering sticks. More experienced friends generously gave us their "working tools" that had a very important role during the whole ascent.

The first day of the ascent, August 8, was not chosen by chance. In case of a three-day successful ascent the Armenian group would be on the top on

August 10, i.e. **on a very symbolic day for Armenians, the day of the Treaty of Sevres.** It was the ideological meaning of the ascent.

We said the "Holy father" near a rock to the right side of the earthy highway. We were to make the first steps by the earthy-rocky ascending road still climbable by powerful machines. Our group's ascent of the first day by the relatively mild slope rich in Alpine meadows was successful. In a flat land at the height of 3200m above sea level where tents of various mountaineering groups were located, we, the Armenian mountaineers, stopped for rest. The terrain had turned into a large tent village. Different foreign tent groups could be seen. After supper we continued the conversation which first of all concerned the things to be done the next day.

In the morning of August 9 we continued the ascent. The way up became quite difficult. The trail was narrow; the animals also went up with great difficulty. Gradually the meadows were replaced by rocks where we noticed isles of colorful mountain flowers. There were no more mountain sources, a cold wind was blowing and the clouds covered the mounts of both Great Masis and Lesser Masis (or Sis), as well as our surroundings. In addition there was a feeling of oxygen starvation and each of us had an incredible feeling of being in extraterrestrial conditions. When the altimeter recorded the height of 4000m we found it necessary to congratulate each other.

Our group again set up a camp among innumerable rocks on the slope at the height of 4200m, at the brim of the beautiful waterfall created by the stream falling down from the eternal glacier into the south-western rift of Masis. The cold made us send the animals back to the camp at the height of 3200m[9].

[9] Since our ascent was not officially approved by the Turkish authorities we had to introduce ourselves to the foreign mountaineers we met on our way as citizens of Russia. When one Bulgarian mountaineer descending from the peak, guessed our "secret", not only did we not deny it, but we also were rather touched especially that the foreigner was very well aware of the spiritual connection the Armenians had to Ararat and of the inhuman decision of the Turkish government to officially ban the Armenians' ascent to Masis.

Towards evening the sky grew darker and the rainbow came out after the lightning and rain to the south in the direction of Lesser Masis and Artaz region.

Before the hardest ascent preparatory works were necessary – adjusting metal claws on the shoes, choosing warm clothes, placing first necessity goods, photo cameras and food into the backpacks. Many of us were exhausted. Inexperienced mountaineers had oxygen starvation. Since the last "attack" was to be made at night, we were suggested to sleep earlier than usual. But hardly anybody could do it. On the third day of the hike, in the morning of August 10, at 3 AM, one hour after having tea the crucial ascent started with winter clothing and spotlights.

At around 6:30 AM our expedition reached the eternal snow cover. Then the walk on the ice continued with the help of the metal claws on the shoes. There our guys for the first time hoisted the tricolor flag they had brought. I reminded my friends that it was August 10, the day of the Treaty of Sevres, the symbolic day of realization of cherished dreams for Armenians.

It was dawning: the view was splendid. Lesser Masis (Sis) was to the south, the valley of Kogovit was to the south-west and while the sun was rising, the shade of Great Masis, slowly stretching and presenting a mysterious image, was noticed on it. The majestic peak was to the east.

Soon we overcame the line of the 5000m height. We recorded that success by taking photos hands up, all the five fingers (expressing the 5000) open. At around 7 AM the disc of the rising sun suddenly glistened from behind the mountain. Slowly we approached the powerful and frightening iceberg protruding at the end of the glacier which astonished us both for its huge size and appearance reminding of an image of an animal - a lion or the famous Egyptian sphinx.

Unlike my friends I was in a much more unfavorable condition. Each second I was being oppressed by the "load" of the knowledge of the stories of hard ascents to Ararat: since Parrot – Abovyan to Herman von Abich and Henry Lynch. I often remembered their soul-searing descriptions.

From the height of about 5000m, on the peak flooded in the sunrays, flying flags could already be seen. Only at the moment it was clear to most of

us that we were only several minutes away from the cherished moment of reaching the peak. That conviction seemed to give each of us supernatural strength, the exhaustion immediately yielded and each of us, already one by one, violating the unbroken agreement of walking together, rushed towards the sacred peak. Between 8:45 and 9:18 Yerevan time all the members of the group reached the peak.

This peculiar expedition, composed of Armenian scientists who had become mountaineers, was on the neck of the peak at the height of 5165m, with a length of 40–50m and a width of 4m from south to north. The whistling wind was waving the flag of the Republic of Armenia in this sacred place. To the north, in the clouds Mount Aragats was discerned, to the east and north-east – fog-covered Erebuni-Erevan, Ejmiatsin and Eraskh-Araks.

It was an ineffable, inexplicable feeling. It seemed to be a dream. The first pleasant moment I felt was that there were no more massifs above us. At the same time I had a feeling of injustice: I, being an ordinary mortal, was on the peak of the sacred mountain when that right first of all belonged to Ghevond Alishan, Hovhannes Tumanyan, Avetik Isahakyan, Vahan Teryan, Yeghishe Charents, Hovhannes Shiraz, Hamo Sahyan, Silva Kaputikyan, Mushegh Ishkhan and all of our great men who had praised Ararat, were inspired by it and devoted everlasting works to the sacred mountain. Probably it was consoling that here on the peak; under the eternal ice, the heart of Great Shiraz found peace for already a year.

In this divine place each of our guys performed a ritual – from waving the state flag of Armenia to burying crosses in the ice cover and addressing sacramental words to their relatives and all the Armenians, portraying the tricolor flag with red, blue and orange clothes, gathering stones and glacial pieces from the southern, sun-exposed part of the mountain as holy relics, dancing Kochari and singing "Mer Hayrenik" (Our Motherland, national anthem of RA), reciting "Our Father" and "Yes im anush Hayastani" (I love my sweet Armenia's).

Being originally from Javakhk I remembered to send my greetings to my fellow countrymen and Mount Abul, the highest peak of Javakhk. Several

times we remembered about the national mission given to us on August 10, the imperative to return our occupied Homeland.

We stayed on the peak for about an hour. All around us was open space and a terrible wind. It was 9–10 degrees below zero. Because of the severe wind it was so cold that my camera stopped for a moment, the memory card of Khoren's photo camera was out of order. Nevertheless, on that day the weather was wonderful for the peak of Ararat. Both God and the mountain were kind to us. There had been groups before us, but the weather had not been so favorable.

A number of metal bars in the ice cover of the stretching flat land on the peak and the colorful fabrics of the flags waved by the severe wind reminded us that in this way the mountaineers from different countries also had wanted to mark their success of being on Mount Ararat, home to the Noah's Ark.

It also means that the world is still looking for the saving ark of Noah. We, the Armenians, as fate would have it, are condemned to look not only for the pieces of Noah's ship, but also for the historical truth, identifying the return of the symbolic mountain of our occupied Homeland with the cherished dream of re-creating united Armenia.

Translated from Armenian
by S.E. Chraghyan

"Fundamental Armenology", Electronic journal, Yerevan, Issue 2, 2015, p. 121–128: http://www.fundamentalarmenology.am/datas/pdfs/169.pdf

АРМЯНСКИЙ НАРОД В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ (1941–1945 гг.)

Армянский народ вместе с другими народами СССР активно участвовал в Великой Отечественной войне Советского Союза. В общем, в войне участвовало около 600.000 армян: из них: 300.000 из Советской Армении, более 200.000 из других республик Советского Союза, около 100.000 из зарубежных стран. Более чем 200.000 армян погибли в боях. Из участников войны около 10.000 составляли женщины. Об активном участии армянского народа еще в начале войны отметила газета «Правда» в своей передовой статье, озаглавленной «Армянский народ – боевой участник освободительной войны Советского Союза»: «Армянский народ за свою многовековую историю неоднократно подвергался нашествию иноземных захватчиков,- отмечала газета,- он знает, что значит резня, погромы, голод, насилие. Армянский народ не забыл физическое уничтожение армян, которые в годы Первой империалистической войны организовал предшественник кровожадного Гитлера кайзер Вильгельм. Поэтому, когда кровавым пожаром вспыхнула война, развязанная людоедом Гитлером против Советского Союза, весь армянский народ, как один человек, встал на защиту Родины. Что Гитлер хорошо знал о геноциде армян в Турции и был его сторонником и продолжателем против славянских народов, свидетельствует следующий исторический факт. Ещё за несколько дней до нападения Германией на Польшу, 22 августа 1939 года в Оберзальцбурге на встрече с Верховным командованием Третьего Рейха, Гитлер дал указание своим военачальникам, не считаясь с общественным мнением, во время предстоящей войны беспощадно уничтожать славянские народы: мужчин, женщин и детей: «Сейчас, в наше время, кто ещё помнит об уничтожении армян в Турции в 1915 году»,- цинично заявил фюрер для воодушевления своих генералов. Эти слова ныне начертены на стенах Музея Холокоста в Вашингтоне. Следовательно, не случайно, что с

первых же дней войны, как свидетельствовала газета «Правда», армянский народ, как один, поднялся на защиту своего существования, ибо ясно сознавал, какая опасность ждет его, если Германия победит Советский Союз, а театр военных действий переместится в Закавказье. Ведь к началу войны Турция сконцентрировала на границе с Советской Армении 26 вооружённых дивизий и выжидала удобного момента для вторжения на её территорию. В памяти армянского народа ещё были живы воспоминания о массовых уничтожениях армян в Западной Армении, осуществлённых в годы Первой мировой войны союзницей кайзеровской Германии – султанской Турции. В результате этого варварского акта геноцида в Западной Армении было зверски вырезано более 1,5 млн. армян, которые тысячелетиями являлись коренными жителями этой страны. Западная Армения была опустошена, а спасшиеся от резни около 800 тысяч армян были вынуждены бежать из родных краёв и рассеяться по всему миру.

Как уже отметили, в войне участвовало более 600 тысяч армян. За свою четырех тысячелетнюю историю армянский народ, по всей вероятности, впервые мобилизовал в армию такое количество людей.

Такое массовое участие армян в войне, на наш взгляд, объясняется не только проявлением прав и обязанностей законных граждан своей вновь воссозданной Отчизны и других стран, предоставивших им надёжное убежище от турецкой резни, но и, вероятно, как порыв высокого национального самосознания, выраженного в стремлении отомстить Германии, покровительствовавшей геноциду 1915 года. Высокая активность армян в войне проявилась не только в том, что в армии служили более 600 тысяч армян, но и героизмом армянских воинов в составе частей различных родов войск и их высоким удельным весом в младшем, старшем и высшем командных составах во всех знаменитых сражениях, как во время оборонительных, так и во время наступательных операций. По нашим расчётам 106 армянам было присвоено звание Героя Советского Союза из которых 4-м за

подвиги, совершенные в Советско-финляндской войне (1939–1940), 99 – в Великой Отечественной войне (1941–1945), трое за подвиги, совершенные в послевоенных мирные годы. Маршал Советского Союза И.Х. Баграмян и гвардии подполковник, летчик Н.Г. Степанян звания Героя были удостоены дважды. В годы Великой Отечественной войны 26 воинов-армян стали полными кавалерами ордена Славы всех трех степеней. Напомним, что когда 8 ноября 1943 г. был учрежден орден Славы трех степеней, то первым в Красной Армии орденом Славы 3-й степени был награждён сержант Георгий (Жора) Аванесович Исраелян, приказом командира 182-й стрелковой дивизии N0 52 от 17 ноября 1943 года.

За выдающиеся трудовые достижения в годы Великий Отечественной войны восьми армянам было присвоено звание Героя Социалистического Труда. Имена шести воинов армян, которые ценой собственной жизни выполнили боевые задания, приказом Министра обороны СССР были навечно внесены в списки личных составов тех частей, в которых они служили. Семь лётчиков армян стали гастелловцами, направив свои горящие самолёты в гущу боевой техники и пехоты противника. Шесть воинов-армян стали матросовцами, закрывая своими телами амбразуру вражеских огневых точек. По данным на 31 декабря 1945 г. в войне участвовали 64 армянина-генерала, один маршал авиации, один адмирал флота. В послевоенный период из участников ВОВ 83 армянам было присвоено генеральское, а семерым – адмиральское звание. Из них в 1955 г. И.Х. Баграмяну было присвоено звание Маршала Советского Союза, а И.С. Исакову I Адмирала флота Советского Союза. В 1975 г. А.Х. Бабаджаняну было присвоено звание Главного маршала бронетанковых войск, а в 1980 г. С.Х. Аганову – Маршала инженерных войск. В годы войны из военачальников-армян один (И.Х. Баграмян) был командующим фронтом, трое (И.Х. Баграмян, С.А. Худяков – Ханферянц и М.А. Парсегов) – командующими армиями, восемь (А.Х. Бабаджанян, С.С. Мартиросян, Г.О. Мартиросян, Б.И. Арушанян, В.С. Тамручи,

Т.В. Дедеоглу-Дедеоглян, А.К. Погосян и А.М. Меликян) – командирам и корпуса, 28 – командирами дивизии, более 100 – командирами бригады и командирами полка и т.д.

В годы ВОВ в составе Красной Армии действовали 6 армянских национальных дивизии. От предгорья Кавказа через Кубань, Тамань, Керчь, Крым, Польшу, Германию-Берлин славный боевой путь прошла 89-я Армянская Таманская трижды орденоносная стрелковая дивизия.

От предгорья Кавказа начала свой боевой путь 409-я Армянская стрелковая дивизия, которая активно участвовала в освобождении Кубани, Украины, Молдовы, Румынии, Венгрии, Австрии и Чехословакии, получившая почётное наименование Кировоградско-Братиславская, была награждена орденом Богдана Хмельницкого 2-й степени. В тяжёлых и кровопролитных боях Керчи (март-май 1942 г.) участвовала 390-я Армянская стрелковая дивизия. 408-я Армянская стрелковая дивизия в сентябре 1942 г. ценой больших потерь перекрыла немцам дорогу в Закавказье. Иран-Украина-Сталинград-Курск- Белоруссия-Прибалтика – такой славный боевой путь прошла 51-я гвардейская стрелковая (бывшая 76-я) Армянская горнострелковая дивизия, которая была награждена орденами Ленина и Красного Знамени, шестая армянская дивизия, 261-я стрелковая в годы войны оставалась на территории Советской Армении, защищая государственную границу с Турцией и одновременно готовила и отправляла на фронт маршевые роты и батальоны. Кроме перечисленных армянских дивизий в Армении формировались или ч. Доукомплектовывались 31-я, 61-я, 136-я (15-я гвардейская), 138-я (70-я гвардейская), 151-я, 236-я, 320-я и 406-я стрелковые дивизии, ряд бригад, в которых, в начальном периоде войны, значительную часть личного состава составляли армяне. Во всех армянских дивизиях, а также в тех соединения и фронтах, где было много армян, издавалось 16 газет на армянском языке. В победу над фашистской Германией свою достойную лепту внесли также легендарные разведчики-

нелегалы невидимого фронта генерал-майоры Гайк Овакимян, Иван Агаянц, Вячеслав Кеворков, Михаил Алавердов, Гурген Агаян, полковники Ашот Акопян, Герасим Баласанов, Вячеслав Гургенов, Герой Советского Союза Геворг Варданян, его жена и неразлучная коллега Гоар Варданян и многие другие, подвиги которых по известным причинам ещё полностью не исследованы в историографии.

Весомый вклад в победу над фашизмом внесли армяне-партизаны. На Украине, в партизанских соединениях Ковпака и Наумова действовали партизанские отряды «Ахтанак» (Победа) и имени А. И. Микояна, укомплектованные из армян. Во Франции действовал Первый советский партизанский полк в составе 1200 бойцов из бывших военнопленных армян под командованием полковника Александра Казаряна, в Греции сражался отряд «Азатутюн» (Свобода), состоящий из 1000 армян под командованием Бабкена Нерсисяна и др. Существенную лепту в победу над фашизмом внесли и представители армянской диаспоры. На их пожертвования были созданы танковые колонны «Давид Сасунский» и «Генерал Баграмян». Около 100 тысяч армян, проживавших за границей, сражались против фашизма. Только в армии США сражались около 20 тысяч армян, в армиях Франции и Великобритании свыше 30 тысяч и т.д. Несколько тысяч зарубежных армян, с оружием в руках, участвовали в движении Сопротивления. Своим бессмертным героизмом прославился во Франции командир интернационального отряда Мисак Манушян. Более 300 армян сложили головы в партизанской войне в Греции и т.д.

В деле победы над фашизмом достойную лепту внесли и труженики тыла Советской Армении. Руководствуясь девизом: «Все для фронта, все для победы», несмотря на тяжёлые условия военных лет, похоронки о смерти близких, трудящиеся республики превратили Армению в настоящий арсенал Красной Армии, откуда каждый день железнодорожными эшелонами на фронт отправлялись оружие, боеприпасы, обмундирование, продукты питания, людские пополнения и т.д. За время войны в республике были сданы в эксплуатацию 30

новых промышленных предприятий, введено в действие 110 новых цехов, освоено производство около 300 видов новых изделий, среди которых разных видов боеприпасов, вооружения и т.д. На последнем этапе войны в Ереванском заводе N 447 выпускались лёгкие самолёты «УТ-2М». Героическими усилиями тружеников сельского хозяйства не только не уменьшилась, но и увеличилась посевная площадь, поголовья скота, урожайность зерновых культур и т.д. Армения считалась той республикой, которая до войны получала хлеб в основном из России и Украины. В годы войны привоз хлеба достиг минимального количества, а нужду в хлебе удовлетворяли за счёт собственного производства. За счёт пожертвований со стороны трудящихся Советской Армении, были построены 7 танковых колоны, 3 авиаэскадрильи, бронепоезд и т.д. В победу над фашизмом достойную лепту внесла и интеллигенция Советской Армении. В соответствии с требованиями войны перестроили свои работы научно-исследовательские институты и вузы, усилия которых были направлены на выполнение требуемых фронтом задач. В тяжёлые дни войны, 29 ноября 1943 г. в Ереване открылась Академия наук Армении, которая сыграла значительную роль в развитии науки республики. Открытия армянских учёных способствовали дальнейшему усилению обороной мощи страны, лучшему обеспечению нужд фронта. Родина высоко оценила заслуги тружеников Советской Армении, наградив более 400 тысяч человек медалями «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» и «За оборону Кавказа». Тысячи рабочих, колхозников, учёных, писателей, художников, композиторов, артистов, учителей, врачей и другие тружеников тыла были награждены различными орденами и медалями, удостоены Государственных премий, почётных званий и т. д. Они работали за себя и за своих родных, которые находилась на фронте и своим героическим трудом внесли достойную лепту в деле разгрома фашистской Германий.

Победа Советского Союза в Великой Отечественной войне не только спасла мир от фашизма – коричневой чумы, но и для армянского народа имела судьбоносное, историческое значение, так как она спасла его от нового, более старшего геноцида.

Среди тысячи сынов Армении на войне, только двое – летчик Нельсон Степанян и Иван Баграмян (маршал с 1955 года) удостоены высокого звания дважды героя Советского Союза. Не случайно, что имена этих двух военноначальников общеизвестны не только в Армении, но и в России и постсоветских государствах. В 2012 г. исполнилось 100-лет со дня рождения Н. Степаняна, которое было проведено на высоком уровне в Армении (Ереван, Шуши), в России (Москва, Ульяновск, Калининград), в Прибалтики (Лиепая) и т.д.

Часть материалов выше указанных мероприятий нашли свое место в данном сборнике, который имеет важное значение, в освещении деятельности, как Нельсона Степаняна, так и Советских авиаторов времен Великой Отечественной войны.

Нельсон Степаняна – 100, сборник статьей,
Ереван, Институт истории НАН РА, 2015, 164 с., с. 8–14.

ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ 100-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԻ ՆԱԽԱՇԵՄԻՆ

Մարտի 27-ին բազմամարդ էր ՀՀ ԿԳՆ Կրթության ազգային ինստիտուտի մեծ դահլիճը: Այդ օրը ԿԱԻ-ն հյուրընկալել էր ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնյանին: Ինստիտուտի մասնագետների խնդրանքով և տնօրենության հրավերով Աշոտ Մելքոնյանը հանդես եկավ դասախոսությամբ՝ «Հայության խնդիրները՝ Մեծ եղեռնի 100-րդ տարելիցի նախաշեմին» թեմայով:

Միջոցառման մասնակիցներին ողջունեց, բացման խոսքով հանդես եկավ և բանախոսի անցած ուղին ու վաստակը հանգամանալիորեն ներկայացրեց ՀՀ ԿԳՆ ԿԱԻ-ի տնօրեն Նորայր Ղուկասյանը: Մասնակիցներին ողջունելուց, ջերմ բարեմաղթանքներ հղելուց ու հետագա հաջողություններ և ձեռքբերումներ մաղթելուց հետո Աշոտ Մելքոնյանը սկսեց դասախոսությունը: Այն ավելի շուտ սրտաբուխ զրույց էր հիշեցնում: Նա, մասնավորապես նշեց, որ իր համար մեծագույն պատիվ է նման լսարանի առջև հանդես գալը: «Գործ ունենք դիտակ մարդկանց հետ, որոնց հետ դասագրքեր ենք գրել, ճանապարհ անցել. ծանոթ դեմքեր են բոլորն այստեղ»: Բանախոսը չեշտեց, որ ինքը կուզենար՝ ոչ թե ակադեմիական մակարդակով դասախոսություն կարդալ, այլ ուղղակի զրույց ծավալվեր, հարց ու պատասխան լիներ: Չէ՞ որ շատ բաների մասին ներկա լսարանը լավ դիտի, և ինքն իր խոսքը պետք է կառուցի այն նյութի հիման վրա, որ չատերին ծանոթ է հեռուստաէկրաններից, զանազան հանդիպումներից:

«Տարիների ընթացքում, հատկապես 2000-ական թվականներից սկսած ես փորձել եմ հետևել «Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթաց» ասված երևույթին և միայն, հավատացնում եմ ձեզ, վերջին մեկ-երկու տարվա ընթացքում փորձել եմ հասկանալ, թե ինչ է տեղի ունեցել այդ ճանաչման գործընթացի ընդհանուր չրջանակներում, առավել ևս 100 տարի անց: Ինչ գնահատականներ ենք մենք տվել մեր անցած ճանապարհին, և վերջապես գլխավոր հարցը, որի պատասխանի մեջ մենք դեռ շարունակում ենք խարխափել, այն է, թե ինչ է մեր ուզածը: Երբ Ցեղասպանությունից հետո արդեն 5-րդ սերունդն է անցել, եկեք խոստովանենք. մարդկային կորուստ-

նների կսկիծն անմիջականորեն մենք չենք զգում, որովհետև սերունդներ են անցել և ժամանակներ: Դժվար բան եմ ասում, սակայն կարծես թե վերքերը բուժվել են, կարծես թե, թեական եմ սա ասում, որովհետև այդ վերքն անբուժելի է, քանի որ խնդիրը դեռ շարունակում է գոյություն ունենալ: Ի սկզբանն Ցեղասպանության խնդիրը եղել է քաղաքական: Իսկ քաղաքական խնդրի պայմաններում, երբ հարցը բացարձակապես չի լուծվել, այդ կորստյան կսկիծը մշտապես ուղեկցելու է մեզ: Եվ այն բարդույթավորված կեցվածքը, որ մենք այսօր ունենք, մեզանում շարունակելու է պահպանվել: Ես այն կարծիքին եմ, որ քանի դեռ Ցեղասպանության դիմաց տեղի չի ունեցել հատուցում, մենք կշարունակենք մնալ որպես բարդույթավորված ժողովուրդ և միայն հատուցման, այն էլ հողային հատուցման պարագայում, այդ բարդույթից, թերևս, կարող ենք ազատվել: Շատ են այն մասնագետները, որ փաստում են, թե մենք ունենք իրավական լուրջ հիմքեր դիմելու միջազգային դատարան: 100-րդ տարելիցի նախաշեմին վերջապես մեր մեջքը սկսել ենք ուղղել, և աշխարհին պետք է ցույց տանք այն իրավական հիմքերը, որոնցով մենք կարող ենք հասնել հաջողության: Ցեղասպանվածի բարդույթից չենք ազատվի, կմնանք գրկվածի, զարկվածի կարգավիճակում, եթե չլինի հատուցում, եթե մեր հայրենիքը չվերադարձնենք:

Հիմա, ընդհանուր գծերով, տեսնենք, թե ինչ տեղի ունեցավ 1915 թ., և դրանից հետո աշխարհն ինչպես վերաբերվեց մոտավորապես 4–5 տարի հետո, երբ որ հաղթանակած Անտանտի երկրները պարտված Օսմանյան Թուրքիային՝ ցեղասպանություն իրականացրած երկրին, պարտադրեցին 1918 թ. Մուդրոսի զինադադարը, հետո էլ արդեն հաշտության պայմանագիրը:

19-րդ դ. վերջերին և 20-րդ դ. սկզբին արդեն մարդկությանը ծանոթ էր մի շարժում, որը կոչվում էր «Կանաչների շարժում», որովհետև երկրագունդը տեխնոլոգիական ընդհանուր զարգացումների պայմաններում սկսեց վտանգվել և մարդիկ հասկացան, որ բուսական և կենդանական աշխարհը վտանգված է, և, բնականաբար, սկսվեցին «Կանաչների շարժումը» և համանման այլ շարժումներ: Եվ Առաջին աշխարհամարտի պայմաններում մարդիկ եկան այն կարծիքին, որ այդ տեսակների մեջ, թեև զուգահեռներն այնքան էլ տեղին չեն, համենայն դեպս, դրանք կան. մարդկային տեսակը ևս վտանգված է էթնոսի մակարդակով. խոսքը վերաբերում է տարբեր ժողովուրդների վերացման վտանգին, որի մասին հանրութ-

յունը ևս պետք է մտածի: Երբ Առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջավորությանը մեծ տերությունները սկսեցին մտածել Ազգերի լիգայի ստեղծման մասին, զուգահեռաբար Ազգերի լիգայի ստեղծման այդ գաղափարը, դրա անհրաժեշտությունը պայմանավորում էին էթնոսների վերացման վտանգը կանխելու անհրաժեշտությամբ: Եվ այդ էթնոսների մեջ, անկասկած, մենք էինք, որովհետև 1915 թ. մեր տեսակը վտանգվեց, և շատ-շատերիս համար անհասկանալի է, թե ինչու այդքան բարյացակամ վերաբերմունք եղավ Արևմուտքի երկրների կողմից ՀՀ-ի նկատմամբ, որ 70 հազ. քառ. կմ տարածք ունեցող հանրապետությունում, ուր թերևս թվում էր, թե այդքան սահմանափակ բնակչությամբ բավարար էր 70 հազ. քառ. կմ-ը, և կարիք չկար Արևմտյան Հայաստանի խնդիրը լուծելու և Միացյալ Հայաստանի գաղափարը բերել մեջտեղ: Ու մենք, անկասկած, կարծում ենք, որ դա ավելի շատ մեր նախաձեռնությունն էր՝ երկու պատվիրակությունների տեսքով: Երկու պատվիրակություններից մեկը գլխավորում էր Ա. Ահարոնյանը, որը ներկայացնում էր Հայաստանի Հանրապետությունը: Մյուսը Ազգային պատվիրակությունն էր՝ ի դեմս Պողոս Նուբար փաշայի, որը ներկայացնում էր աշխարհասփյուռ արևմտահայությանը: Բայց տեսեք, որ մեծ տերությունները ևս այդ խնդրում որոշակի մտահոգություն ունեին և ընդառաջ գնացին մեր պահանջներին, մասնավորապես՝ խոսքս Անգլիայի վարչապետ Լլոյդ Ջորջի մասին է: Մենք, չգիտես ինչու, Լ. Ջորջի միայն հետևյալ խոսքերն ենք հիշում և փաստում: Տեղի ունեցած ցեղասպանության մասին Լ. Ջորջը ինքնախոստովանանքի տարբերակով ասում էր, որ «Մենք հայ ժողովրդին դրեցինք մեր իսկ բարձրացրած զոհասեղանի վրա»: Այսինքն՝ իրենք էին մեղավոր, որ Հայկական հարցը 61-րդ հոդվածի տեսքով մեջտեղ բերեցինք և հետո այդ՝ մեր մատուցած զոհասեղանի վրա զոհեցինք մի ամբողջ ժողովուրդ: Այս վերջին հատվածն ենք հիշում, բայց չենք հիշում Ա. Ահարոնյանի հետ նրա ունեցած ամբողջ բանակցային գործընթացը: Ա. Ահարոնյանի գրառումներին և դրանց մանրամասներին ծանոթանալով (ծոցատետրը, ուր նա գրառումներ է արել, թե ում հետ է հանդիպել Փարիզի վեհաժողովի շրջանակներում, հրատարակվեց մի քանի տարի առաջ) հետաքրքիր հետևություններ կարելի է անել: Ահարոնյանն ասում է, թե Լ. Ջորջի հետ հանդիպման ժամանակ հիմնականում քննարկվում էր այն հարցը, թե որքանով է կենսունակ Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը: Եվ նա միշտ հարց-

նում էր, թե ինչ տարածքներ են հայերին պետք, որոնք որպես կենսագործության պայմաններ կապահովեն մեր վաղվա օրը: Ավետիս Ահարոնյանը առաջին հերթին պնդում էր Էրզրումի վրա, որովհետև առանց Արևմտյան Հայաստանի կենտրոնական քաղաք Էրզրում – Կարինի, մենք չէինք կարող դատաւել: Բայց Լ. Ջորջը միշտ մատնանշում էր, որ, այնուամենայնիվ, հայերը ներփակ, այսպես ասած անկլավային վիճակում կմնան, եթե միայն Էրզրումը պահանջեն: Իսկ Պողոս Նուբար փաշան մեկ այլ տարբերակ էր առաջարկում, որն այնքան էլ իրատեսական չէր՝ ելք դեպի Միջերկրական ծով, այսինքն՝ ծովից ծով Հայաստան՝ Կիլիկիայով հանդերձ: Գիտենք, որ արևմտահայության զգալի մասը, որ փրկվեց, ծագումով կիլիկիահայեր էին՝ ներկայիս լիբանանահայերը, սիրիահայերը և այլն: Բոնն այն է, որ այդ հայության զգալի մասին ֆիզիկապես չբնաջնջեցին, այլ միայն տեղահանեցին: Տեսնք, թե ինչ հետաքրքիր բան տեղի ունեցավ. երբ նայում ես տեղահանության և կոտորածների աչխարհագրությանը, տեսնում ես, որ Արևմտյան Հայաստանի կենտրոնական և արևելյան հատվածների բնակչությունը իսպառ բնաջնջվեց ու ոչնչացվեց, որովհետև վտանգ էր ներկայացնում այն առումով, որ Ռուսական սահմանին մոտ լինելով՝ հայկական պետություն ստեղծելու այդ ծրագիրը շատ ավելի իրատեսական է, քան Հայաստանի արևմտյան հատվածներում գտնվողներինը: Եվ, օրինակ, Կեսարիա, Սեբաստիա, կենտրոնական շրջաններ, Անատոլիա, Կիլիկիա և այլն, ջարդերը շատ ավելի սահմանափակ եղան: Դրանք ավելի շուտ տեղահանության տեսք ունեին: Պատկերացրեք՝ Կիլիկիո կաթողիկոս Սահակ Խապայանին չսպանեցին. 1700 հոգի հոգևորական են սպանել՝ Կարնո առաջնորդ Սմբատ Սաատեթյանից սկսած մինչև վերջին քահանան: Երբ նայում ես Թեոդիկի կազմած ցուցակներին, տեսնում ես, որ 90 տոկոսով դրանք վերաբերում են Արևմտյան Հայաստանի բուն հայկական թեմերի հոգևորականներին: Իսկ դրանից դեպի արևմուտք ընկած, հատկապես՝ Կիլիկիո հատվածի հոգևորականությանը և բնակչությանը այնքան էլ ձեռք չեն տվել, միայն տեղահանել են, որովհետև խնդիրը հետևյալ կերպ էր դրված: Ցեղասպանության նպատակն ի սկզբանե հայերին հայրենիքից զրկելն էր, իսկ հայրենիքը Կիլիկիան չէր, Կեսարիան չէր, հայրենիքը Փոքր Ասիան չէր... Հայրենիքը Արևմտյան Հայաստանն էր, որը ժամանակի թուրքական քարտեզների մեջ նշված էր «Էրմենիստան»: 1803–1850-ական թվականների վերջերին տպագրված բոլոր քար-

տեղներում գրված էր արաբատառ «էրմենիստան», սակայն Եղեռնից հետո տպագրված բոլոր քարտեզներում նոր տերմին է ի հայտ գալիս՝ «Դողու Անադոլու»՝ Արևելյան Անատոլիա: Սա տաֆտալոգիա է, ասլուշուիթյուն. Անատոլիա հունարեն արևելք է նշանակում: Իսկ հիմա, քանի որ Անատոլիան Փոքր Ասիան էր, իսկ դրանից այն կողմ «էրմենիստանն» էր, որն արդեն 1915 թվականից հետո հայաթափված էր, ապա նոր տերմինով կոչվեր, ուստի անունը դրեցին «Դողու Անադոլու»՝ Արևելյան Արևելք: Ես միշտ կատակով ասում եմ, թե խոսքը, ըստ երևույթին, Ճապոնիայի մասին է, որովհետև ամենաարևելքը Ճապոնիան է՝ ծագող արևագակի երկիրը: Ուրեմն՝ Արևմտյան Հայաստանը դարձավ «Դողու Անադոլու»: Տեսեք՝ ի սկզբանե այնպես արվեց, որպեսզի հայաթափվեր, հայազրկվեր բուն Արևմտյան Հայաստանը: Սա նշանակում է, որ Ցեղասպանության բուն, գլխավոր դրդապատճառը ֆիզիկական բնաջնջումը չէր, որքան հայրենազրկումը, այլապես տեղում կբնաջնջեին բոլորին, չէին տեղահանի և տանի ոչնչացնելու սիրիական անապատներում...

Անկախ պետականության բացակայության պայմաններում 1921–1991 թթ. միջազգային ասպարեզում Հայ դատի հետապնդման խնդիրն առավելապես մնում էր սփյուռքահայության «մենաշնորհը»: Թերևս կարելի է հիշել 1945–1947 թվականները, երբ Խորհրդային Միության արտաքին քաղաքականության համատեքստում Խորհրդային Հայաստանի անունից խնդիր դրվեց չոչափել նաև Հայկական հողերի հարցը: Սակայն այն հանդիպեց անգլո-ամերիկյան կողմի ուժեղ հակազդեցությանը: Շուտով այն մոռացության տրվեց նաև ԽՍՀՄ-ի կողմից: Ավելին՝ 1953 թ. մայիսին խրուշչովյան ղեկավարությունը հրաժարվեց Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային պահանջներից: Հայոց մեծ եղեռնի հարցի շոշափումը խորհրդային երկրում փաստորեն դարձավ խիստ վտանգավոր և փակ թեմա:

Միայն 1965 թ. Հայոց մեծ եղեռնի 50-րդ տարելիցի օրերին և՛ Հայրենիքում, և՛ Սփյուռքում հայ ժողովուրդը բարձրաձայնեց իր խնդիրը՝ Ցեղասպանության դատապարտումն ու բռնազավթված հայրենիքի վերադարձը: 1965 թ. սկսված համընդհանուր ազգային պայքարի վերելքի պայմաններում հեռավոր Ուրուգվայն առաջինը պետականորեն ճանաչեց և դատապարտեց Հայոց մեծ եղեռնը:

Հայոց ցեղասպանության և հատուցման խնդրի վերաբացումը խիստ անհանգստացրեց թուրքական իշխանություններին: Վերջիններս սկսեցին մտավախություն ապրել, որ Սևրի դաշնագիրը ստո-

բազրած մեծ տերությունները կարող են կրկին առիթից օգտվել և օրակարգ բերել հայկական հողերի հարցը: Նման իրավիճակում նրանք առաջ քաշեցին մերժողականության քաղաքականությունը՝ նպատակ ունենալով համաշխարհային հանրության ուշադրությունը չեզոքել խնդրի քաղաքական կողմից և այն ներկայացնել որպես պատմաբանների միջև դիտական բանավեճի նյութ:

Այդուհետ սկսվեց մի ժամանակաշրջան, երբ հայկական կողմը, ակամայից մոռացության տալով դատապարտման ու հատուցման հրամայականը, իր բոլոր հնարավոր միջոցներն ի սպաս դրեց թուրքական մերժողականության հակադարձելու համար:

1987 թ. հունիսի 18-ին Եվրախորհրդարանը, Թուրքիայի մուտքը Եվրամիություն վաղեցնելու նպատակով, «Հանկարծ» հիշեց մոռացված Հայոց ողբերգությունը և միջազգային այդ հեղինակավոր կառույցի մեջ մտնելու համար թուրքական իշխանություններից, ի թիվս այլ հարցերի, պահանջեց ճանաչել ու դատապարտել Հայոց մեծ եղեռնը:

1988 թ. սկսված հուժկու Արցախյան շարժման ընթացքում, մասնավորապես սումգայիթյան ողբերգության առիթով, Ցեղասպանության հարցը զուգահեռաբար դարձավ հասարակական քննարկումների նյութ: Խնդիրը տրամաբանորեն հասավ մինչև Խորհրդային Հայաստանի խորհրդարան՝ Գերագույն խորհուրդ, ուր, հակառակ մոսկովյան ղեկավարության կամքի, նոյեմբերի 22-ին ընդունվեց Մեծ եղեռնը դատապարտող օրենք: Թվում էր, որ այս կարևոր բանաձևով սկսվում էր ինքնուրույնության ուղին բռնած Հայաստանում Ցեղասպանության խնդիրը պետական քաղաքականության ուղղություններից մեկը դարձնելու ժամանակաշրջան: Ավաղ, այդպես չեղավ:

Այդ հարցում հատկապես կործր դիրք բռնեց ՀՀՇ ղեկավարությունը: Հատկանշական է, որ վերջինս մեծ ջանքեր գործադրեց, որ անկախության ուղին նախանշող կարևոր փաստաթղթի՝ 1990 թ. օգոստոսի 23-ի անկախության հռչակագրում Ցեղասպանության հարցը տեղ չգտնի: Սակայն Գերագույն խորհրդի պատգամավորները քվեարկեցին խղճի թելադրանքով, և Ցեղասպանության հարցը ներառվեց անկախության հռչակագրում:

Հետագայում ևս ՀՀՇ-ականները, Թուրքիայի հանդեպ զգուշավոր կեցվածք պահպանելու անհրաժեշտության պատճառաբանութ-

յամբ, ամեն ինչ արեցին այդ հարցը նորանկախ Հայաստանի արտաքին քաղաքականության չրջանակից հանելու ուղղությամբ:

Հայոց ցեղասպանության հարցում անկախ պետականության դիրքորոշումը փոխվեց 1998 թ. մարտին տեղի ունեցած իշխանափոխությունից հետո: ՀՀ նոր նախագահը խնդիրը հնչեցրեց Ստամբուլյան գագաթնաժողովում, ՄԱԿ-ում, Եվրոպայի խորհրդի խորհրդարանական վեհաժողովում: Եղեռնի հարցը դարձավ ՀՀ արտաքին քաղաքականության բաղադրամաս: Պատահական չէ, որ դրանից հետո 1998–2000 թթ. միանգամից Բելգիայի, Ֆրանսիայի, ԼՂՀ-ի, Շվեդիայի, Լիբանանի ու Իտալիայի խորհրդարանները, Նյու Յորքի ու Հռոմի քաղաքապետարանները և Հռոմի պապ Հովհաննես-Պողոս Բ-ն դատապարտեցին Հայոց մեծ եղեռնը: Հիշենք, որ 1965 թվականից ի վեր Ցեղասպանությունը ճանաչել էր ընդամենը հինգ երկիր (Ուրուգվայ, Կիպրոս (1982), Արգենտինա (1985), Ռուսաստան (1995) և Հունաստան (1996):

Այդուհանդերձ, Ռ. Քոչարյանի պաշտոնավարության տարիներին էլ մեր պահանջները խնդրի ճանաչման ու դատապարտման մակարդակից չբարձրացան: Դրանում համոզվելու համար փորձենք ճանաչման գործընթացին հետևել հաջորդ տարիների օրինակով, երբ մեր երկրի մոտեցումներում նկատվեց նախկին քաղաքականությունից որոշ չափով նահանջելու, ավելի զիջողական դիրքորոշում որդեգրելու միտում: Դա, ամենայն հավանականությամբ, կապված էր Հայաստանի վրա մեծ տերությունների բանեցրած ճնշումների՝ հայ-թուրքական «հաշտեցման» կուրս պարտադրելու իրողության հետ:

2001 թ. ԱՄՆ-ի պետդեպարտամենտի հովանավորությամբ սկսեց գործել այսպես կոչված «Հայ-թուրքական հաշտեցման հանձնաժողովը» (ՀԹՀՀ): Որքան էլ ՀՀ իշխանությունները փորձեցին ժխտել այդ հանձնաժողովի հետ իրենց գործակցությունը, այնուամենայնիվ, ակնհայտ էր, որ Հայաստանի ղեկավարությունը ոչ միայն տեղյակ էր տարվող բանակցություններին, այլև վերահսկում էր դրանք: Հետաքրքրական է, որ ՀԹՀՀ-ի գործունեության ողջ չրջանում զուգահեռաբար նկատվեց հայկական կողմին Ցեղասպանության թեմայով բանավեճի մեջ ներքաշելու միտում՝ և՛ թուրքական, և՛ եվրոպական ու ամերիկյան զանազան կազմակերպությունների, գիտահետազոտական ու կրթական կառույցների կողմից: Հստակ երևում էր, որ հայերին գիտական բանավեճի մեջ ներքաշելով, առավել ևս նրանց հետ «հաշտվելով» (զոհի և դահճի միջև ի՞նչ

հաշտեցում)՝ թուրքական դիվանագիտությունը լուծում էր մի քանի խնդիր. նախ՝ հայ գիտնականներին, մասնավորապես պատմաբաններին, նատելով գիտական բանավեճի թուրքերի հետ Եղեռնի հարցի շուրջ, ակամայից հայտնվում էին «զրոյական» վիճակում և փաստորեն նույնպես կանգնում Ցեղասպանության իրողությունը կասկածի տակ առնողների դիրքերում: Երկրորդ՝ թուրքական կողմը հրաշալի հնարավորություն էր ստանում աշխարհին համոզելու, որ առայժմ, երբ ընթանում են հայ-թուրքական գիտական վեճերը, կարիք չկա խորհրդարանական կամ այլ մակարդակով անդրադառնալ այդ խնդրին: Այ, կավարտվեն այդ բանավեճերը, կգտնվեն դրանց լուծումները, նոր կարելի է արծարծել խնդիրը: Ինքնին հասկանալի էր, որ Արևմուտքի գործուն մասնակցությամբ (գուցեև ազնիվ մղումներով) հայկական կողմի համար պատրաստվում էր ծուղակ:

Դժբախտաբար, հայկական կողմը, որը ներկայացնում էին նաև ճանաչված գործիչներ (ՀՀ նախկին արտգործնախարար, ՀՀՇ-ական Ալեքսանդր Արզումանյան, ռուսաստանաբնակ քաղաքագետ Անդրանիկ Միհրանյան, ամերիկահայ իրավաբան Վան Գրիգորյան և ուրիշներ), հակառակ իր բոլոր հավաստիացումներին, որ Հայոց ցեղասպանության հարցում որևէ զիջում չի լինելու թուրքական կողմին, ի վերջո հայտնվեց ծանր ու խարված վիճակում և հարկադրված եղավ 2003 թ. վերջերից հակվել դեպի այդ տխրահռչակ հանձնաժողովի գործունեության դադարեցումը: ՀԹՀՀ-ի հայ անդամները, իրենց գործելաոճի ձախողումը քողարկելու նպատակով, հանդես եկան հայտարարությամբ, թե իբր հանձնաժողովի գործունեությունն ունեցել է որոշակի դրական հետևանք, և իրենք որոշակի քայլ են կատարել հայ-թուրքական լարվածության թուլացման ուղղությամբ:

Իրականում այդ հանձնաժողովը զգալի վնասներ հասցրեց միջազգայնորեն Հայ դատի ճանաչման գործին: Եղան դեպքեր, երբ տարբեր երկրների խորհրդարաններ իրենց օրակարգերից հանեցին Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող բանաձևերի նախագծերը՝ ՀԹՀՀ-ի աշխատանքների ավարտին սպասելու պատճառաբանությամբ (օրինակ, Գերմանիա, Ավստրիա, Կանադա և այլն): Պատահական չէ, որ ՀԹՀՀ-ի գործունեության ընթացքում (2001 թ. – 2003 թ. նոյեմբեր) ոչ մի երկիր չբննարկեց ու չճանաչեց Հայոց եղեռնը: Միայն 2003 թ. դեկտեմբերին Շվեյցարիայի, 2004 թ. սկզբին՝ նաև Կանադայի, նոյեմբերի 30-ին՝ Սլովակիայի, ապրիլիրջին՝ Նիդեռ-

լանդների խորհրդարանները, երբ ՀԹՀՀ-ն արդեն փաստացի լուծարվել էր, անդրադարձան Հայոց եղեռնին և պետականորեն դատապարտեցին այն: 2004 թ. վերջին Թուրքիայի՝ Եվրամիություն մտնելու բանակցային գործընթացի սկսման կապակցությամբ կրկին չընջանաուվեց Հայոց ցեղասպանությունը: Կարծում ենք, որ Հայ դատի հետապնդման իմաստով 2001–2003 թթ. անպտուղ երեք տարիների համար մեղքի որոշակի բաժին ունեն նաև Հայաստանի իշխանությունները, որոնք, զանազան ճնշումների ազդեցությամբ, հակվել էին դեպի հայ-թուրքական «հաշտեցումը» և առանց նախապայմանի Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու, սահմանը բացելու անհեռանկար քաղաքականությունը, այն դեպքում, երբ անհրաժեշտ էր այդ ընթացքում խնդրով մեծապես շահագրգիռ սփյուռքյան զանազան կառույցների հետ մշակել Հայ դատի ընդհանուր հայեցակարգ:

ՀԹՀՀ-ի գործունեության ձախողումից հետո թուրքական իշխանությունները փորձեցին օրակարգ հանել նոր «ծուղակ»: Արևմուտքի և վերջինիս միացած Ռուսաստանի գործուն մասնակցությամբ 2009 թ. հոկտեմբերի 10-ին Ցյուրիխում կնքվեցին հայ-թուրքական արձանագրությունները: Թուրքական կողմի հիմնական նպատակը՝ արդեն ՄԱԿ-ի անդամ հանդիսացող Հայաստանի կողմից Ախուրյան-Արաքս գիծը դե յուրե ճանաչելը, իմա՝ Թուրքիայի նկատմամբ այլևս տարածքային պահանջ չունենալն իրավաբանորեն ամրագրելը, ինչպես նաև Լ Ղ հակամարտության հարցում հայերից զիջումներ կորզելը և Հայ ու Թուրք պատմաբանների միջև անպտուղ բանավեճ ծավալելն էր: Այդ էր պատճառը, որ ինչպես Հայրենիքում, այնպես էլ Սփյուռքում այդ արձանագրությունները, որոնք թաղում էին պահանջատիրության՝ հատուցման խնդիրը, բուռն հակազդեցության հանդիպեցին:

Այսպիսով, հստակ երևում է, որ Հայ դատի հետապնդման ճանապարհին առ այսօր պետական, հայեցակարգային մոտեցում չկա: Ուստի Հայության համար այս կենսական խնդրի լուծման նպատակով ազգի բոլոր ուժերի համախմբումը դառնում է կյանքի հրամայական, առավել ևս, որ Հայոց եղեռնի ճանաչման ու Թուրքիայի կողմից հատուցման (այդ թվում՝ տարածքային) հարցը, հակառակ շատ ընդդիմախոսների կարծիքի, իրականում ազգային անվտանգության համակարգի ապահովում է:

Մ'րն է լինելու մեր մարտավարությունն ու ռազմավարությունն այս խնդրում.

1. Հայ դատի հետապնդումը պետք է լինի մշակված համազգային հայեցակարգի շրջանակներում, և գործընթացը զգուշավորությամբ ուղղորդվի պետական մակարդակով:

2. Անհրաժեշտ է ամեն կերպ չարունակել Ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանն ու դատապարտմանն ուղղված քայլերը՝ ընդհուպ մինչև ԱՄՆ-ի, ՄԱԿ-ի և Թուրքիայի կողմից ճանաչում և հատուցում:

3. Հատուցման խնդրի առումով խիստ կարևոր է հետևել Հայ դատին վերաբերող նորանոր երկրների խորհրդարանական որոշումների հայանպաստ ձևակերպումներին՝ մասնավորապես հայերի՝ պատմական հայրենիքի նկատմամբ իրավունքի արձանագրման տեսանկյունից: Հիշենք, որ ավելի քան մեկ տասնյակից ավելի երկրների ընդունած բանաձևերից միայն Ռուսաստանի Դաշնության պետդումայի 1995 թ. ապրիլին ընդունած փաստաթղթում է հիշատակվում հայերի պատմական հայրենիք Արևմտյան Հայաստանը: Մինչդեռ մյուս որոշումներում դերակշռում է անորոշությունը: Այս հանգամանքն այսօրվա Թուրքիային ազատում է հայությանը հատուցելու ամեն մի պարտավորությունից, առաջին հերթին՝ տարածքների վերադարձման հարցում:

4. Խնդիրը գլխավոր հարթությունից հարկավոր է տեղափոխել իրավաքաղաքական դաշտ, Միջազգային իրավունքը լրամշակել նոր դրույթներով, մասնավորապես՝ ազգին, էթնիկ հանրությանը հայրենազրկելու համար պատիժ նախատեսող հոդվածներով»:

Զեկուցումն ավարտելուց հետո բանախոսը պատասխանեց Մեծ եղեռնի 100-րդ տարելիցի նախաշեմին հայության առջև ծառացած հիմնախնդիրների և մեր հետագա մարտավարության վերաբերյալ ունկնդիրներին հուզող հարցերին:

Հրատարակության պատրաստեց Արման Մալոյանը

Հայագիտության դպրոցում գիտաեկթողական վերլուծական հանդես. Երևան. 2015, № 1, էջ 58–64: http://iert.nla.am/archive/NLA%20AMSAGIR/Hayagitutyuny% 20dprocum/2015%281%29.pdf

1918 Թ. ԳԱՐՆԱՆԸ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՕԶԱՆՑԱՆԻ ՋԱՎԱԽՔ ՄԵԿՆԵԼՈՒ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Անդրանիկ Օզանյանի գործունեության վերաբերյալ տպագրվել է ահռելի դրականություն: Սակայն ժողովրդական հերոսի բուռն ու փոթորկալից կյանքի բազմաթիվ դրվագներ դեռ հետազոտության կարիք ունեն: Դրանց մնջ կարելի է առանձնացնել նաև 1918 թ. գարնանը Ախալքալաքի գավառ նրա զորամասի մեկնելու հանգամանքների խնդիրը, որին անդրադարձած հեղինակների մեծ մասը, արձանագրելով այդ փաստը, այնուամենայնիվ լիովին չի բացահայտել այդ արշավանքի իրական դրդապատճառները, այն իր ավարտին չհասցնելու խոչընդոտների հարցը և այլն: Խնդրի համակողմանի լուսաբանման համար կարևոր նշանակություն ունի Հայաստանի ազգային արխիվի թիվ 370 ֆոնդում պահվող մի փաստաթուղթ[1]: Այն գրված է 1918 թ. մայիսի 13-ին Ախալքալաքի ազգային խորհրդի կողմից ի պատասխան Անդրանիկ զորավարի մայիսի 8-ին նույն խորհրդին հասցեագրած թիվ 184 գրության: Սակայն մինչև սույն փաստաթղթին անդրադառնալը, վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում Անդրանիկի ջոկատի Ջավախք ուղարկելու անհրաժեշտության խնդիրն ավելի հստակ դարձնելու համար, ներկայացնենք հայկական այդ գավառում տիրող իրավիճակը:

1917 թ. հոկտեմբերին բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ Անդրկովկասում ռազմաքաղաքական իրադրությունն արմատապես փոխվեց: Պատերազմից դուրս գալուն ուղղված Վ. Լենինի գլխավորած խորհրդային կառավարության քաղաքականությունը հանգեցրեց ռուսական բանակի կազմալուծմանը: Դեկտեմբերի վերջին և 1916 թ. սկզբին, ոգևորված Անդրկովկասից ռուսական զորքերի հեռանալով, թուրքական հրամանատարությունն սկսեց նախապատրաստվել հակահարձակման:

Պետրոգրադում տեղի ունեցած իրադարձությունները իրենց կնիքը դրեցին նաև Ջավախքի իրավիճակի վրա: Օսմանյան թուրքերի դրդմամբ աշխուժացան Ախալցխայի և Ախալքալաքի մահմեդականները «մեսխեթցի» թուրքերը: Նրանք 1917 թ. դեկտեմբերին հարձակվեցին Ախալցխա քաղաքի վրա, որի հայ և վրացի բնակ-

---

[1] Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 370, ց. 1, գ. 1, թ. 18–19 շրջ.: Փաստաթուղթն ամբողջապես տե՛ս սույն հոդվածի հավելվածում:

չության վեցամսյա հերոսական ինքնապաշտպանությունը պլխավորեց երիտասարդ գործիչ, քաղաքագլուխ Զորի Զորյանը[2]:

Օրնօր խորացող իշխանական ճգնաժամի պայմաններում Հայոց ազգային խորհուրդը, նկնելով հայ բնակչության անվտանգության նկատառումներից, քայլեր ձեռնարկեց հայկական գավառներում վարչաքաղաքական ու ուազմական մարմիններ ստեղծելու ուղղությամբ: 1917 թ. վերջին ձևավորվեց Ախալքալաքի Ազգային խորհուրդը, որի ղեկավարությունը ստանձնեց քաղաքագլուխ, դաշնակցական Մկրտիչ Մարգարյանը: Խորհրդի անմիջական օժանդակությամբ նոյեմբերին կազմակերպվեց Ախալքալաքի հայկական հրացանաձիգների (հրաձգային) գունդը[3], *ստեղծվեց գավառի պաշտպանության ժամանակավոր կոմիտե, որոնք որոշ աշխատանք կատարեցին ակտիվացած մեսխեթցիների սանձարձակությունները զսպելու ուղղությամբ: Ի դեպ, այդ գործում ինչպես Ախալքալաքի, այնպես էլ Ախալցխայի գավառներում հայերն ու վրացիները գործում էին միասնաբար՝ դրելով ընդհանուր համագործակցության վառ էջեր:*

«Գաւառի ինքնապաշտպանութիւնը,- կարդում ենք Ախալքալաքի Հայոց ազգային խորհրդի փաստաթղթերում,- և թշնամուն արգելելը ներս խուժել մեր գաւառի այս կամ այն ծայրից, Ախալցխային օգնութեան հասնելու օրհասական պահանջը և Արդահանից սպասուող վտանգի էական նշանակութիւնը պահանջում էին մեզանից ունենալ կամաւորական, պարտիզանական խմբեր, որոնք սկիզբ են առել մեզանում դեռ յունւար ամսից (1918 թ. – Ա.Մ.) և որոնց գոյութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը չի կարող ոչ մի առարկութեան նիւթ լինել, և որպէսզի այդ խմբերը չկրեն խուժանական ամբոխային մարդախմբերի բնաւորութիւնը, խորհուրդս աշխատանք ու միջոց չէր խնայում կազմակերպելու և կանոնաւոր զօրախմբերի բնաւորութիւն տալու նրանց»[4]: *Այդ դժվարին, բայց հույժ կարևոր*

---

[2] Ախալցխայի վեցամսյա ինքնապաշտպանության մասին մանրամասն տե՛ս **Սահոյան Ա.**, Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների 1918 թ. ինքնապաշտպանությունը, Երևան, 1992 և դեպքերի ականատես ու մասնակից Երվանդ Սիմոնյանի հուշերը (**Սիմոնյան Ե.**, Ախալցխան կրակե օղակում, Երևան, 2000):

[3] **Սիմոնյան Հ.Ռ.**, Անդրանիկի ժամանակը, հ. Ա, Երևան, 1996, էջ 666: Ա. Հայոթյունյանի վկայակոչած նյութերի համաձայն այդ գորամասը գործելու էր որպես Հայկական կորպուսի մի ստորաբաժանում և կոչվելու էր առանձին հրաձգային գումարտակ: Ախալցխայում ստեղծվելու էր սակրավորների գումարտակ (**Арутюнян А.О.**, Кавказский фронт 1914–1917 гг., Ереван, 1971, с. 332–334):

[4] ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 1, թ. 18:

խնդիրը լուծելու համար Ախալքալաքի ազգային խորհուրդը, ցավոք, դրսից օժանդակություն չստանալով, ստիպված էր բավարարվել սեփական միջոցներով:

Թեպետ տեղի ռուսական զորամասը 1917 թ. վերջին բռնել էր Ռուսաստան վերադառնալու ճանապարհը, սակայն չէր կամենում ընդառաջ գնալ հայկական ուժերի ցանկությանը՝ զենքը տեղում թողնելու վերաբերյալ: Մեծ դժվարությամբ հաջողվեց մուտք գործել զինվորական քաղաք, որտեղ հնարավոր եղավ գտնել հազիվ «...100-ի չափ բերդան հրացաններ, աննշան քանակությամբ փամփուշտներ, մթերքների չնչին պաշար և առհասարակ ամեն ինչ թալանված ու քարուքանդ եղած, ջարդված դրությամբ, աւելորդ է խօսել զինուորական զգեստների մասին, որոնց բոլոր պահեստները գտնուեցին բաց դռնով և դատարկ դարակներով»[5]: Ուստի հնարավոր եղավ վինել տեղական գնդին զինվորագրվել ցանկացող 5 հազար երիտասարդներից միայն 2 հազարին:

Պահանջվեցին անդուլ ջանքեր՝ զինական ջոկատների համար որոշակի քանակությամբ հագուստ, սնունդ և զինամթերք ձեռք բերելու համար: Սակայն այդ կարիքները լիարժեք հոգալ այդպես էլ չհաջողվեց: Այդուհանդերձ, չուտով՝ Թիֆլիսից Ախալքալաք գնդապետ Առաքելովի ժամանելուց հետո, տեղում շարունակվեց Հայկական կորպուսի առանձին գնդի կազմավորման գործը:

Նույնիսկ այսպիսի ծանր պայմաններում Ախալքալաքի հայությունը շրջանցիկ ու վտանգավոր ճանապարհներով զգալի քանակությամբ հացահատիկ առաքեց Ախալցխայի պաշտպաններին: Ասպինձայի ճորում թուրքերը փակել էին ճանապարհը Ախալցխայի ու Ախալքալաքի միջև: Արտաքին աշխարհից լիովին կտրված՝ լիակատար շրջափակման մեջ, Դամալա գյուղը հերոսական կռիվներ էր մղում շրջակա թուրք մեսխեթցիների դեմ:

Այդ օրերին Ջավախք ժամանած հայտնի կամավորական Ուսուլ Խեչոն (Խաչատուր Տեր-Կարապետյան)՝ իր՝ հայրենի Ախալցխայի հետ կապը վերականգնելու նպատակով, փորձեց Ախալքալաքի գավառի հյուսիսում ճեղքել պաշարման օղակը և ճորաբերթով՝ դուրս գալ Դամալա: Հաջողությունն չունենալով՝ նա Բակուրիանով անցավ Բորժոմ, ուր ճանապարհը թուրքերից մաքրելու համար օգնության խնդրանքով դիմեց վրացի գեներալ Գ. Արջևանիձեին: Վերջինս բա-

[5] Նույն տեղում:

վարարվեց միայն խոստումներով: Խնչոն վերադարձավ Ախալքալաք և վճռեց խնդիրն իրականացնել տեղական ուժերով: Նպատակի իրականացման ճանապարհին գլխավոր խոչընդոտը Թրքաբնակ Կոկիա գյուղն էր: Ուստի Խնչոն և նրա զինակից ընկերներից բաղկացած մոտ հազար հոգանոց մի զորախումբ (հիմնականում դաշնակցականներ) Ախալքալաք քաղաքից, Վարևան, Ալաստան, Ազավրեթ և այլ գյուղերից, մարտի կեսերին հարձակվեցին Կոկիայի վրա: Ինչպես այս, այնպես էլ հարևան մի քանի գյուղերում ապրող թուրքերը երկօրյա դիմադրությունից հետո փախուստի դիմեցին դեպի Արդահան: Սակայն, որքան էլ հայ զինյալների այս քայլը թելադրված լիներ կենսական անհրաժեշտությամբ, անթույլատրելի և անհեռատես գործողություն էր: Նախ՝ դրա արդյունքում հնարավոր չեղավ բացել ճանապարհը դեպի Ախալցխա և երկրորդ՝ գավառում անտեղի սրվեցին հայ-թուրքական հարաբերությունները: Եվ երրորդ. Արդահանում թուրք փախստականները, տեղի մահմեդականներին դրդռելով հայերի դեմ, սադրեցին հայկական կոտորածներ: Հազարավոր արդահանցի կանայք, երեխաներ ու ծերեր, մեծ դժվարություններ կրելով, մազապուրծ հասան Ախալքալաքի գավառ:

Արդահանցի գաղթականների ողբալի վիճակը, թուրքերի կողմից նրանց հարազատների նկատմամբ գործադրած վայրագությունների մասին լուրերը ջավախքցի երիտասարդներին մղեցին փոխադարձ վրիժառության: Տեղի դաշնակցական ու էսէռական մի քանի գործիչների առաջնորդությամբ նրանք ուժ գործադրեցին տեղի թուրքերի նկատմամբ: Այսպես գավառում քրիստոնյա-մահմեդական փոխհարաբերությունները ծայր աստիճան սրվեցին: Տեղական իշխանությունները, Անդրկովկասյան սեյմը, Հայոց և վրաց ազգային խորհուրդները գործնական քայլեր չկատարեցին Ախալքալաքի և Ախալցխայի գավառներում ազգամիջյան լարվածության թուլացման ուղղությամբ, որն այնքան անհրաժեշտ էր թուրքական զորքերի ներխուժման նախօրյակին: Սեյմը միայն տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներից կազմված մի քննիչ հանձնաժողով ուղարկեց տարածաշրջան: Վերջինս էլ ոչ մի շոշափելի արդյունքի չհասավ[6]:

---

[6] Ախալցխայում. բաղաբապետ Չորի Չորյանի հեռատես քաղաքականության շնորհիվ, հնարավոր եղավ խուսափել հայերի ու վրացիների կողմից տեղի թուրք բնակչության նկատմամբ բռնությունների գործադրումից: Այդ հանգամանքը 1918 թ. մայիս-նոյեմբերին գավառի թուրքական բռնազավթման շրջանում, ստիպեց ինչպես տեղացի թարքերին (որոնց մեծ մասն այդպես էլ չհեռացավ գավառից), այնպես

1918 թ. մարտ-ապրիլին՝ Վեհիբ փաշայի զորքերի հարձակումից և Հատկանիսես Կարսի մարզի դրավումից հետո, Ախալքալաքի վիճակը խիստ ծանրացավ: Թուրքերի կողմից բռնագրավված տարածքներից նորանոր հայ գաղթականներ հաստատվեցին այստեղ[7]: Ախալքալաքցիները կարողացան բանակցություններ մեջ մտնել թուրքական զինվորականության և Արդահանի մահմեդականների ներկայացուցիչների հետ և ապրիլի 9-ին Արդահանի ու Օլթիի գավառների 1500 հայ բնակիչների՝ հիմնականում կանանց ու երեխաների, վրացական Սարո գյուղում փոխանակել իրենց գավառի Կոկիա, Թոք և թուրքական այլ գյուղերի բնակիչների հետ[8]:

Ասպինձա և Ախալցխա տանող կյանքի ճանապարհը մնում էր Թշնամու հսկողության տակ: Ախալցխայի պաշտպանները հացահատիկի խիստ պակաս զգում էին: Ապրիլի վերջին գավառի հյուսիսարևմտյան շրջան տեղափոխված կապիտան Ալեքսիձեի հրետանային մարտկոցի աջակցությամբ Ուսուլ Խեչոյի զորաջոկատը շարժվեց դեպի Դամալա: Ճանապարհին նրանց միացավ դամալացիների վաշտը: Հայ-վրացական ուժերին հաջողվեց Դամալայի մատույցներից հետ շպրտել թուրքերին, ապա նաև ազատագրել Ասպինձան: Նույն ժամանակ հայ-վրացական ուժերի ախալցխայան խմբավորումն ազատագրեց Ախալցխա-Ախալքալաք ճանապարհին ընկած Մուսխ վրացական գյուղը: Սակայն, փոխանակ խճուղին բացելու նպատակով երկուստեք առաջ շարժվելու և միավորելու ուժերը, Անդրկովկասյան սեյմի հրամանով, վրացական ուժերը թողեցին Ասպինձան ու քաշվեցին Դամալա, ապա՝ Վարևան, այնտեղից էլ՝ Բակուրիան[9]:

Վերոհիշյալ դեպքերից հետո նոր աշխուժացում ապրեց օրեցօր առւսջացող օսմանյան զորքերի օգտին Ախալցխայի ու Ախալքալաքի մահմեդականների լրտեսական գործունեությունը: Ապրիլի 13-ին տեղի գործադիր իշխանությունների 40 մահմեդական ներկայացու-

---

էլ օսմանյան զորքերին հրաժարվելու քրիստոնյաներին կոտորելու ծրագրերից, և ամենակարևորը. հնարավորություն տվեց հայ և վրաց բնակչությանը խուսափելու աղետաբեր արտագաղթի պարտադրանքից:

[7] Ընդհանուր առմամբ մինչև մայիսի սկիզբը Ախալքալաքի գավառում ապաստանած հայ գաղթականների թիվն անցավ 6 հազարից, որոնց անհրաժեշտ պարագաներով, հատկապես սննդամթերքով ապահովելու խնդիրն իր վրա վերցրեց Ախալքալաքի ազգային խորհուրդը (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 1, թ. 18):

[8] Տե՛ս ՀԱԱ. ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, թ. 125ա–126 և Մշակ, 1918, թիվ 81:

[9] Տե՛ս **Սաֆոյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 82–87, 160–163, **Սիմոնյան Ե.**, նշվ. աշխ., էջ 38–41, Ճարժում, Ախալցխա, 1918, թիվ 29:

ղեկների ստորագրությամբ թուրքական հրամանատարությանը ներկայացվեց մի վաստաթուղթ, որում հարց էր բարձրացվում ռուսական հնդավրոխությունների հռչակած ինքնորոշման իրավունքով, մոտ երեք դար Օսմանյան կայսրության կազմում եղած Ախալցխայի գավառը և Ախալքալաքի գավառի մի մասը օսմանյան տերությանը միացնելու մասին: Հատուկ ընդգծվում էր, որ այս «...գավառների մահմեդական բնակչությունը մեծ մասամբ ունի թուրքական ծագում և իր հոգևոր կապերը չի խզել Թուրքիայի հետ»[10]:

Ինչպես երևում է, իրենց անջատողական գործունեության արդարացման համար մահմեդական առաջնորդները վկայակոչում էին ինքնորոշման իրավունքի ընձեռած հնարավորությունը՝ մոռանալով այդ հարցում հաշվի նստել բնակչության մեծամասնության՝ հայերի ու վրացիների կարծիքի հետ: Այս քայլը, ինչպես ապացուցելու հետագա դեպքերը, կազմակերպվել էր թուրքական հրամանատարության կողմից և համաձայնեցվել Անդրկովկասյան ռեյմի մուսավաթական խմբակցության հետ[11]:

Հենվելով տեղերում ձևավորված ռազմական, ազգային ու քաղաքացիական մարմինների վրա՝ Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը, հակառակ Վրաց ազգային խորհրդի ձգտումներին, կարողացավ վիճելի համարվող Ախալքալաքի և Բորչալուի գավառների վրա տարածել իր ազդեցությունը, որոշ ռազմական օգնություն ցուցաբերել Ջավախքին: «Այս ամբողջ ժամանակամիջոցում (1917 թ. հոկտեմբեր – 1918 թ. մայիս – Ա.Մ.),- գրում էր Արշակ Ջամալյանը,- մեր հոգային շրջանը կազմող բոլոր գաւառները, դրանց թւում և Ախալքալակն ու Հայկական Բորչալուն, ենթարկւում էին բացառապէս Հայոց Ազգային Խորհրդին: Վրաց Ազգային խորհուրդը որև-

---

[10] Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, с. 310–311. Հմմտ.՝ **Ջամալեան Ա.,** Իմ պատասխանները, Յառաջ, 1928, 4 հուլիսի, թիվ 690, էջ 2:

[11] Հետագայում Անդրկովկասյան սեյմի 1918 թ. մայիսի 26-ի նիստում, երբ արդեն դաշնությունը տանուլ էր տվել պատերազմը և կսնգնած էր լուծարման շեմին, վրաց մենշևիկների առաջնորդներից Ի. Ծերեթելին իր արտասանած ճառում հարկ համարեց սուր քննադատության ենթարկել մուսավաթականներին Ախալքալաքի ու Ախալցխայի մահմեդականների պատակտչական բայերը խրախուսելու և թուրքական զավթողական պլաններին աջակցելու համար (տե՛ս Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 324–325): Դրանով նա փորձում էր Անդրկովկասյան դաշնությունը լուծարելու, Օսմանյան կայսրությանը տարածքային զիջումներ կատարելու գործում իր կուսակցությանն «ազատել» պատասխանատվության մասնաբաժնից:

ւէ ատթիւ, որևէ միջամտութիւն չի ունեցել այդ գաւառների գործուած»[12]:

Ակնհայտ է, որ 1917 թ. վերջից մինչև 1918 թ. մայիսի կեսերը Ջավախքում ստեղծվել էր հայկական իշխանություն, որի հետ հաշվի էր նստում Անդրկովկասյան սեյմը: Ի դեպ, վերջինս, հավանաբար ելնելով այդ իրողությունից, ոչ մի չոշափելի քայլ չկատարեց թուրքական ներխուժումն Ախալքալաք կանխելու ուղղությամբ: Անպատասխան մնացին ախալքալաքցի հայտնի մտավորականների՝ գրող Դերենիկ Դեմիրճյանի և հասարակական գործիչ Պողոս Աբելյանի դիմումները սեյմին՝ տեղում եղած հարուստ հացամթերքը թուրքերի ձեռքը չընկնելու համար, նախապես գավառից դուրս բերելու վերաբերյալ[13]:

1918 թ. մարտի վերջին Հայոց ազգային խորհուրդը, հաշվի առնելով, որ սեյմը մոռացության է տվել Ջավախքում լուրջ պաշտպանական ուժեր ստեղծելու խնդիրը, սկսեց այդ ուղղությամբ նոր միջոցներ որոնել: Հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Թ. Նազարբեկյանի խորհրդով որոշվեց դիմել զորավար Անդրանիկի օգնությանը, որն Ալեքսանդրապոլում ձեռնամուխ էր եղել նոր զորամասի կազմավորման գործին: Նազարբեկյանը մտադիր էր Անդրանիկի զորամասն օգտագործել կամ Մերդենեկում կամ Ախալքալաքում, որոնք թուրքական առաջխաղացման ճանապարհին ամենախոցելի օղակներն էին[14]:

Սակայն Նազարբեկյանը, անտեղյակ լինելով, որ Ապահովության խորհուրդն իր հերթին ծրագրել է զորավարի ուժերն ուղարկել Պարսկաստան՝ այնտեղից Միջագետք անցնելու և անգլիացիներին միանալու համար, առանց Անդրանիկին տեղեկացնելու, ապրիլի 6-ին կարգադրում է Հայկական կորպուսի չտաբից հեռագրել Ախալքալաք ճանաչված զորավարի գալստյան լուրը հայտնելու համար: Հաջորդ օրը Ալեքսանդրապոլում ստացվում է Ախալքալաքի զինական ուժերի հրամանատար գնդապետ Առաքելովի ոգևորական հեռագիրը. «Խնդրում եմ հայտնեք իմ անկեղծ ուրախությունը Անդրանիկի՝ այդ ազգային հերոսի Ախալքալաք նշանակման մասին: Ես անձամբ կխնդրեի չտապեցնեիք նրա գալուստը, որովհետև միմիայն

---

[12] **Ջամալեան Ա.**, Հայ-վիրացական կնճիռը, Հայրենիք, 1928, ապրիլ, էջ 89:

[13] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, թ. 123ա:

[14] Տե՛ս **Սիմոնյան Հ.Ռ.**, Անդրանիկի ժամանակը, հ. Բ, Երևան, 1996, էջ 103:

նրա երևան գալը կոգևորե ժողովրդին, որպիսի ոգևորությունը չափազանց կարևոր է: Մեծ կարիք եմ զգում հրացանների, ընդհանրապես զենքերի»[15]*: Եվ իրոք, Անդրանիկի «գալստյան» լուրը մեծ ոգևորություն առաջադրեց ջավախահայության շրջանում: Մարդիկ անհամբեր սպասում էին զորավարի գալուն:*

Սակայն ինչպես երևում է վերոհիշյալից այս «նշանակմանը» տեղյակ էին գրեթե բոլորը, բացի իրենից Անդրանիկ Օզանյանից: Պատահական չէ, որ Ազգային խորհուրդը, կռահելով, որ գեներալ Նազարբեկյանի այս անակնկալ և չհամաձայնեցված որոշումը կարող է առաջացնել Անդրանիկի հասկանալի դժգոհությունը, ապրիլի սկզբին իր ներկայացուցիչ Պարույր Լևոնյանի (աշուղ Ջիվանու որպին) միջոցով պաշտոնապես առաջարկություն ներկայացրեց զորավարին իր 1400 հոգանոց հայկական առանձին հարվածող զորամասով Ախալքալաք անցնելու և Կարսի մարզից թուրքերի մուտքը գավառ կանխելու նպատակով: Անդրանիկը սկզբում թերահավատորեն վերաբերվեց առաջարկին: Նա Լևոնյանին հայտնեց, որ Ալեքսանդրապոլից Ախալքալաք անցնելու համար իրեն հարկ կլինի բախվել Ազրաբայի (այժմ՝ Ամասիա – Ա.Մ.) մեծաթիվ թուրք բնակչության և այդ շրջանում վխտացող բազմաքանակ թուրքական զինվորականության հետ: «Ասոնց մէջէն անցնելով Ախալքալաք հասնիլ,- ասում էր Անդրանիկը,- այն ալ 1000 հոգիով, ինչ որ կը նշանակէ 6–700 հրացան: Այդքան ուժ անբաւական է»: Երկրորդ հանգամանքը, որն ըստ զորավարի հուշում էր այդ ձեռնարկման անհեռանկարայնությունը, գավառին ու նրա տեղանքին իր անծանոթ լինելն էր. «Ես աչքերս գոց կը ճանչնամ Հայաստանի ամէն մէկ ձորը, բլուրը, կիրճը. իսկ սա քարտէսին վրայ երեւցող երկիրը (Ախալքալաքը – Ա.Մ.) ինձ անծանոթ է»[16]*:*

Սակայն, ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, այնուամենայնիվ, Անդրանիկը, ենթարկվելով զինվորական կարգապահության, փորձեց իրականացնել այդ խնդիրը: Նա թեև անծանոթ էր Ջավախքին, սակայն տասնամյակներ շարունակ Արևմտյան Հայաստանում կռվել էր ախալքալաքցի ֆիդայիների հետ, սերտ շփումներ ունեցել ծնունդով ախալքալաքցի հայտնի գործիչներ Ռուբեն Տեր-

---

[15] Նույն տեղում, էջ 104:

[16] **Չելեպյան Ա.**, Զորավար Անդրանիկ և հայ հեղափոխական շարժումը, Երևան, 1990, էջ 449:

Մինասյանի, Համո Օհանջանյանի, Ռուբեն Դարբինյանի ու այլոց հետ և չէր կարող անտարբեր մնալ Ջավախքցիների ճակատագրի նկատմամբ, առավել ևս, որ պաշտպանության տակ վերցնելով Ալեքսանդրապոլ-Ախալքալաք գիծը, կամրապնդվեր հայկական ուժերի աջ թևը և կփակվեին թուրքական զորքերի ուղիները դեպի Լոռի ու Թիֆլիս: Անկասկած, Ալեքսանդրապոլից մինչև Ախալքալաք գիծը փոքրաթիվ ուժերով պահելու այդ ծրագիրը, ինչպես իրավացիորեն նկատել է ակադեմիկոս Հ. Սիմոնյանը, գրեթե անհնարին խնդիր էր, սակայն արդարացված էր՝ ունենալ սահմանափակ միջոցների պայմաններում: Վերոհիշյալից պարզորոշ երևում է, որ 1918 թ. գարնանը, պայմանավորված թուրքական զորքերի ընդհանուր հարձակմամբ, հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակները, հատկապես Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը, գիտակցելով իր թույլ տված սխալը թուրք-անդրկովկասյան ճակատում ռազմավարական նշանակություն ունեցող Ախալքալաքի գավառի ինքնապաշտպանության խնդիրը աչքաթող անելու հաշվում, փորձում էր վիճակը փրկել զորավար Անդրանիկի ուժերն այնտեղ ուղարկելու միջոցով:

Ըստ Հայկական առանձին հարվածող զորամասի պորուչիկ Կոլմակովի՝ 1918 թ. ապրիլի 10 (23)-ին, դուրս գալով Ալեքսանդրապոլից, իրենց «...չոկատն ուղղություն վերցրեց դեպի Ախալքալաք՝ գեներալ Անդրանիկից հրաման ստանալով չանցնել Թուրքիայի հետ կնքված զինադադարի նախատեսած սահմանային գիծը՝ Ախուրյան գետը[17]:

Անդրանիկի զորամասը շարժվեց դեպի Շիրակի հյուսիսային շրջան և հասավ Գյուրջիյոլ (այժմ՝ Թորոս – Ա.Մ.) գյուղը: Ապրիլի 13 (26)-ին զինվորները դիրքեր բռնեցին Աչոցքից Լոռի տանող ռազմավարական նշանակության ճանապարհի երկայնքով, Կարախաչի լեռնանցքի մուտքի մոտ՝ Դուզխարաբա (այժմ՝ Հարթաշեն) և Զիֆթլի (Զուլգաղբյուր) գյուղերում: Զարգացնելով հաջողությունը՝ հաջորդ օրը նրանք հասան Ղազանչի գյուղը և մարտի բռնվեցին տեղի թուրքերի ու քրդերի հետ: Թշնամին ի վիճակի չեղավ դիմադրելու և նահանջեց Ախուրյանի վտակ Ղալիչայի աջ ափը: Այս հաղթական կռվում Հայկական առանձին հարվածող զորամասը ստացավ իր առաջին մարտական մկրտությունը:

---

[17] Микаелян В.А., Закарян А.А., Поручик Колмаков о деятельности Андраника в 1918 г., ԼՀԳ, 1988, N 8, էջ 67:

Ղազանչիից հետո Անդրանիկի զորագունդն ընդհուպ մոտեցավ Ախալքալաքի գավառին: Նրա հսկողության տակ հայտնվեց Աչոցքի սարահարթի զգալի մասը Ղազանչի-Շիշթափա (Սեպասար)–Ջիֆթելի–Բոլյոխուշալի (Մուսայելյան) շրջատարածքը[18]: Աղբաբայի թուրքերի ու քրդերի սարսափից իրենց գյուղերը լքած հայ գյուղացիների զգալի մասը վերադարձավ տուն: Սակայն շուտով թուրքական զորքերը, գրեթե անարգել գրավելով Կարսի մարզի ողջ տարածքը, ապրիլի 16 (29)-ին դուրս եկան Ախուրյանի ափը: Մի զորաջոկատ էլ Աղբաբայի թուրքերի աջակցությամբ հասավ Ախուրյանի ակունքների շրջանը և անմիջական վտանգ ստեղծեց Աչոցքն ու Ջավախքը կապող ճանապարհի համար:

Նման ծանր պայմաններում գեներալ Նազարբեկյանը, անհանգստացած ռազմաճակատի փլուզման վտանգից, Ալեքսանդրապոլից հեռագիր հղեց Անդրանիկին՝ հանձնարարելով հարվածող զորամասի ուժերով վերկարացնել պաշտպանական գիծը, Գյուլիբուլաղ (այժմ՝ Վարդաղբյուր) գյուղից հասցնել մինչև Ախալքալաքի գավառի հարավային սահմանները: Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող այդ հեռագրի տեքստում ասվում էր. «Իրադրության փոփոխության կապակցությամբ, ...հրամայում եմ Ձեր ենթակայության տակ գտնվող ջոկատով անհապաղ մտնել Խանչալը-գյուղ լճի և Մարդատապինակոյի (Մադաթափա լճի – Ա.Մ.) շրջանը, որտեղ և ամրանալ, պահպանելով լիակատար հանգստություն Ախալքալաքի գավառի հարավային մասում և հաստատել հսկողություն Կարսի մարզի սահմանի վրա»[19]:

Այդ դժվարին խնդրի իրագործման ճանապարհին Անդրանիկի առջև ծառացան նոր խնդիրներ: Բազմաթիվ արևմտահայ ռազմիկները, չկամենալով մնալ իրենց համար անծանոթ զորահրամանատարների ենթակայության տակ, փախչում էին զորամասերից և, չնայած Անդրանիկի հակազդեցությանը, Աչոցքի սարահարթում միանում Հարվածող զորամասին, որի զինվորների թիվն արդեն հասել էր 2600-ի[20]:

---

[18] Տե՛ս **Աղայան Շ.**, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976, էջ 598–599: Այդ օրերին Ջավախքում մեծ ոգևորությամբ էին ապասում Անդրանիկի գալստյանը:

[19] **Սիմոնյան Հ.Ռ.**, Անդրանիկի ժամանակը, հ. Բ, էջ 113, **Կարապետյան Անդրանիկ**, հ. 3, Երևան, 1994, էջ 496:

[20] Տե՛ս **Սիմոնյան Հ.Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 118:

Անդրանիկը Գյուլիբուլաղից մայիսի 8-ին նամակով դիմեց Ախալքալաքի Հայոց ազգային խորհրդին մատչելի գներով իր զորամասին սննդամթերք տրամադրելու առաջարկով: Վերոհիշյալ նամակին, ինչպես արդեն նշվել է հոդվածի սկզբում, Ախալքալաքի ազգային խորհուրդը պատասխանեց մայիսի 13-ին զանազան պատճառաբանություններով, ըստ էության, մերժելով օգնություն տրամադրելու վերաբերյալ զորավարի խնդրանքը:

Ախալքալաքի ազգային խորհուրդը նման պահվածքով, փաստորեն, վիժեցնում էր Անդրանիկի՝ Ջավախք մտնելու վերաբերյալ Հայոց ազգային և զինվորական մարմինների ծրագիրը: Իր այս անհասկանալի քայլը խորհուրդը «հիմնավորում էր» գավառում ստեղծված ծանր իրավիճակով՝ արդահանցի բազմահազար գաղթականների առկայությամբ, սննդամթերքի ու խոտի, դրանց ձեռքբերման համար ֆինանսական միջոցների բացակայությամբ, տեղի զինական ուժերի պետքերը միայն իր միջոցներով հոգալու իրողությամբ և այլն: Ընդ որում՝ Ազգային խորհրդի նախագահի փոխարեն գրությունը ստորագրած Վ. Այվազյանն Անդրանիկին ներողամտաբար խնդրում էր նման քայլը «...չընդունել որպես խուսափողական միջոց ազգային կարիքների դիմաց, այլ անհրաժեշտությունից ստիպված մի յայտարարություն իրագեկ անելու Ձեզ Ախալքալաքի դրության և պայմանների հետ...»[21]:

Սույն նամակին հանգամանորեն ծանոթանալով՝ կարելի է կռահել, որ նրա հեղինակները, զանց առնելով երկրամաս Անդրանիկի գալու կապակցությամբ Ջավախքի հայության, այդ թվում՝ ինքնապաշտպանական ուժերի աննախադեպ ոգևորությունը, հիմնավոր պատճառաբանություններ չէին բերում Ախալքալաք շարժվող զորավարի ուժերին օգնելու առաջարկից հրաժարվելու համար: Նախ անհասկանալի էր, թե ինչու՞ այդ նամակի տակ Ախալքալաքի ազգային խորհրդի նախագահի փոխարեն դրված էր նրա անդամներից մեկի՝ Վ. Այվազյանի ստորագրությունը: Դա արդեն առնվազն տարօրինակ էր, եթե չասենք վիրավորական: Երկրորդ Անդրանիկ Օզանյանը չէր հրաժարվում իր զորքի կարիքների համար միջոցներ հատկացնելուց, այլ միայն փորձում էր դրանք ձեռք բերել ավելի մատչելի գներով:

---

[21] ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 1, թ. 18. Սիմոնյան Հ.Ռ., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 115–116:

Զավեշտալի է, որ նամակագիրները մի կողմից խոստովանում էին, որ «...ճիշտ է թէ Ախալքալաքը իր գաւառով հաշվվում է հայաոատ երկիր, բայց չնորհիւ հարևան գաւառների կարիքներին հացի ու գարու բաւական պաշար դուրս է հանւած գաւառիցս պանգան ուղղութեամբ: Սակայն խորհուրդս յանձն է առնում ամեն միջոց գործ դնել բաւարարելու Ձեր զորամասը պահանջած քանակութեամբ հացով ու գարով», բայց անմիջապես ավելացնում է. «եթէ այդ բանի համար միջոցներ կհայթհայթւին Ձեր կողմից թէ դրամով և թէ տրանսպորտով, քանի որ խորհուրդս անկարող է խոստում անել, որ ինքը կգտնի միջոցներ և այդ նպատակի համար, նկատի առնելով տեղական դնդի, պարտիզանական զօրախմբի, նրանց վարած կռիւների համար պահանջած ղէնքերի ու փամփուշտների և ի վերջոյ գաղթականութեան համար պահանջւող միջոցների ստիպողական կարիքը»[22]: Միծաղելի է, որ նամակում առաջարկվում էր նաև խոտի ու հարդի հարցով իրենց փոխարեն դիմել տեղի ռուս ազանդավորներին՝ դուխոբորներին:

«Դժվարութիւնների» մեջ նշվում էր նաև այն հանդամանքը, որ «...մեր գիւղացիութիւնը զգալի չափով զրկւած լինելով աշխատող ձեռներից՝ համառում է մինչ օրս վճարել որևէ տուրք կամ նպաստ Ազգային կարիքների համար»[23]: Այդ վերջինը, անշուշտ, բացահայտ կեղծիք էր, քանի որ գյուղացիութեան վճարած հարկերի հաշվին էին պահվում գավառի ինչպես զինական, այնպես էլ ազգային մյուս կառույցները: Իսկ իրենց անվտանգութեան նկատառումներով նկող ժողովրդական հերոսին օգնելը, կասկածից վեր է, որ ամեն ջանքեր պարտքի ու պատվի գործն էր լինելու:

Ամենայն հավանականութեամբ տեղական իշխանութիւններն անգամ ժողովրդին չէին իրազեկել զորավարի նամակի մասին և իրականում ջանքեր չեն խնայել նրա մուտքը գավառ ձախողելու համար: Ի՞նչն էր պատճառը, որ սկզբում Անդրանիկի գալստյան լուրը մեծ խանդավառութեամբ էր ընդունվել ժողովրդի և ազգային շրջանակների կողմից, քիչ անց՝ վերաբերմունքն արմատապես փոխվել էր:

Բանն այն է, որ Հայոց ազգային խորհրդում և քաղաքական որոշակի շրջանակներում կար այն մոտեցումը, որ Անդրանիկին

---

[22] ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 1, թ. 18:

[23] Նույն տեղում:

թուրքական ճակատի Ալեքսանդրապոլ-Ախալքալաք հատված ուղարկելը սխալ քայլ է: Նրանց կարծիքով, հաստատված զինադադարը, որը նախատեսում էր կրակի դադարեցում և Ախուրյան գետով կողմերի միջև ռազմաճակատի նոր գծի հաստատում, կարող էր խախտվել Անդրանիկի զինվորների ինքնագլուխ քայլերի, կամ, որ ավելի հավանական է՝ թուրքերը, զորավարի նկատմամբ ունենալով անհանդուրժողական կեցվածք, կարող էին վերսկսել հարձակումը և անցնել Ախուրյանը: Այդ կարծիքին էր նաև Ապահովության խորհրդի նախագահ կոմսը՝ Վահան Փափազյանը, որն առաջարկում էր Անդրանիկի ուժերը հետ քաշել ավելի ապահով շրջան:

Նման պայմաններում Թիֆլիսում գործող հայկական ազգային ու զինական մարմինները, թուրքերին «չգրգռելու» մտահոգությամբ, անկասկած, հրահանգել էին Ախալքալաքի ազգային մարմիններին՝ գրեթե անլուծելի պայմաններ դնել Անդրանիկի առջև և ի չիք դարձնել նրա մուտքը Ջավախք:

Հանդիպելով նման վերաբերմունքի, ինչպես և նկատի առնելով Ախուրյանի ուղղությամբ թուրքական զորքերի առաջխաղացման պատճառով շրջապատման մեջ ընկնելու վտանգը, Անդրանիկը հրաժարվեց Ախալքալաք անցնելու մտադրությունից: Նա կարախաչի դժվարանցանելի լեռնանցքով դուրս եկավ Վորոնցովկա (այժմ Տաչիր): Թուրքական զորքերն անարգել շարժվեցին Աչոցքի և Ջավախքի ուղղություններով:

Գավառի հյուսիսային դյուղերի բնակչությունը՝ մոտ 40 հազ. մարդ, գաղթեց դեպի Բակուրիան, իսկ հարավայինը 30–35 հազ. մարդ, հիմնականում Ծալկա՝ տեղում թողնելով իր ամբողջ անշարժ գույքը: Անգամ չհաջողվեց գավառից դուրս բերել հարյուր հազարավոր փութ ալյուր և մինչև 10 մլն. փութ հացահատիկի բերքը[24]: Այս վերջին փաստը խոսում է այն մասին, որ Ախալքալաքի գավառում իրականում հացահատիկի հարուստ պաշարներ կային և դրանից Անդրանիկի զորքին բաժին չհանելու տեղի ազգային խորհրդի պատճառաբանությունները չինծու էին: Այս ամենի հետևանքն այն եղավ, որ ինչպես բերքի, այնպես էլ բնակչության ունեցվածքի մեծ մասը բաժին ընկավ թուրքերին:

Այդ օրերին «Հորիզոն» թերթում Արսեն քահանա Բլրեյանը գրում էր. «Թուրքերի թնդանոթների և գնդացիրների տարափի

---

[24] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 17, թ. 34:

տակ, վախտականները չկարողացան իրենց ունեցած ինչքից որևէ բան վերցնել իրենց հետ և ամեն բան թողին դյուղերում: Շատ հայերի գերել են թուրքերը»[25]*: Զգաղթեցին միայն թրքախոս հայ կաթոլիկներն ու ռուս դուխոբորները: Այսպես մինչև մայիսի վերջը արտագաղթեց ամբողջ Ախալքալաք քաղաքի և 61 հայկական դյուղերի բնակչությունը*[26]*:*

Բակուրյանի անտառներում մնալով բաց երկնքի տակ թուրքերի հարձակումների, վրացական կառավարության անբարյացակամ վերաբերմունքի, սկսված հիվանդությունների պատճառով մինչև տարեվերջ չավախքցի գաղթականներն ունեցան 40 հազար զոհ[27]*: Հարց է ծագում, եթե զորավարի մուտքը Ջավախք արհեստականորեն չվիժեցվեր, հնարավոր կլիներ կանգնեցնել թուրքական զորքերի առաջխաղացումը դեպի գավառ և բնաջնջումից փրկել ջավախահայությանը:*

Կարծում ենք՝ նման հարցի պատասխանը հնարավոր կլինի գտնել միայն համանման մի քանի այլ հարցերի համատեքստում, որոնք բոլորն էլ կապված են 1918 թվականի հետ և առ այսօր պատմագրության մեջ չարունակում են մնալ որպես վիճահարույց հարցեր: Նույն տրամաբանությամբ կարող ենք ասել, եթե փետրվարին Անդրանիկ Օզանյանին հաջողվեր Էրզրումում ճակատն անսասան պահել, ապա չէին լինի դրան հաջորդած մի շարք ձախողումներ: Կամ եթե մայիսի վերջին Անդրանիկը, թողնելով Դսեղում դնալի Թիֆլիս տանող դաղթականների ճանապարհի հսկողությունը, մասնակցեր Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին, արդյոք հնարավոր չէ՞ր լինի կանխել թուրքերի մուտքը Լոռու խորքեր: Կամ՝ եթե ամռանը զորավարը, իր հսկողության տակ գտնվող Նախիջևանի գավառը Բաքվի կոմունայի նախագահ Ստ. Շահումյանին հղած հատուկ «Հեռագրով» Խորհրդային Ռուսաստանի տրամադրության տակ դնելու փոխարեն, մնար տեղում, արդեն այդ ժամանակ հնարավոր չէ՞ր դառնա այդ գավառի միացումը Հայաստանի Հանրապետությանը: Եվս մեկ համանման հարցադրում, եթե հոկտեմբե-

---

[25] **Արսեն բահանայ Բլրցեան**, Ախալքալակի գաղթականութիւնը, Հորիզոն, 27 հունիսի 1918, թիվ 125:

[26] ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեոյի անձն. ֆ. 1, ց. 1, գ. 242, թ. 4–5:

[27] Մանրամասն տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 282–294:

րին, Արցախ չարժվելիս Անդրանիկը Ավդալարի (Ջաբուղի) ճորում հաշվի չառնելով անգլիական գեներալ Թոմսոնի պատվիրակների արշավանքը դադարեցնելու վերաբերյալ պահանջը, և, այնուամենայնիվ, մտներ Շուշի, այդ ժամանակ արդեն Արցախը չէ՞ր անցնի ՀՀ կազմի մեջ:

Նման ոչ դյուրին հարցերի պատասխանները տալու փոխարեն, որպես կանոն, պատմաբանները հիշեցնում են այն ճշմարտությունը, որ պատմության մեջ «եթե»-ները չեն լինում: Ենթադրություններով հնարավոր չէ ստեղծել տրամաբանական կառույց: Արդյոք պատահական է, որ վերոհիշյալ բոլոր իրավիճակները վերաբերում են բարդ ու հակասական 1918 թվականին: Իհարկե ոչ: Այդ տարեթիվը հագեցած է Հայոց պատմության մեջ չրջադարձային իրադարձություններով, ռուսական կովկասյան ճակատի փլուզման պատճառով թուրքերի կողմից Արևմտյան Հայաստանի վերագրավում ու նվաճում Արևելյան Հայաստան, երկրամասում անկախ պետականությունների ստեղծում, նրանց միջև սահմանների ճշավորման դժվարին գործընթաց, Քառյակ դաշինքի երկրների պարտության պատճառով տարածաշրջանում իրավիճակի կտրուկ փոփոխություն և այլն:

Այսպիսի պայմաններում Անդրկովկասի ժողովուրդներից յուրաքանչյուրը փորձում էր օգտվել պատմության ընձեռած հնարավորություններից իր համար առավելագույնս շահեկան վիճակի հասնելու համար: Բնականաբար, չէին կարող չլինել նաև ձախողումներ, հատկապես հայերի համար, ովքեր մեն-մենակ էին մնացել թուրքական ներխուժման առջև: Ցավալի է, որ այդ ձախողումներում, կամ որ ավելի ճիշտ է ասել՝ համեստ արդյունքների հասնելու իրողության մեջ, ինչպես ժամանակի գործիչները, այնպես էլ հետագայի ուսումնասիրողները փորձում են գտնել մեղավորներ: Որպես կանոն, այդ «մեղավորների» մեջ հաճախ հայտնվում են ազգի կողմից՝ սիրված հերոսները, տվյալ դեպքում՝ Անդրանիկ Օզանյանը: Կարծում ենք՝ դա այնքան էլ պատահական չէ, քանի որ ժողովուրդը միշտ հերոսներից է ակնկալել առավելագույն արդյունք, նրա հետ է կապել նաև դժվար ու անլուծելի խնդիրների կենսագործումը:

Լրացել է մեծն զորավար Անդրանիկ Օզանյանի ծննդյան 150-ամյակը: Ինչպես հարյուրամյա, այնպես էլ ավելի վաղ տեղի ունեցած իրավիճակներում մեր ունեցած անհաջողությունների հա-

մար մենք չարունակում ենք «մեղավորներ» փնտրել: Բայց համոզված ենք, որ այդ թեմաներով նոր բանավեճերը ոչ միայն չեն հանգեցնի ճշմարտության բացահայտմանը, այլև մեզ ավելի կխճճեն բարդ հարցերի մեջ, հանիրավի կասվերեն իրական հերոսների կերպարները և ժողովրդին կհեռացնեն իրենց իդեալներից, հերոսներ, որոնց անմահացնելու և նրանց օրինակով սերունդներին դաստիարակելու հարցում ժողովուրդները երբեք չեն սխալվում: Ուրեմն, մեկընդմիշտ հիշենք, որ հերոսներն իրականում արել են այն, ինչը ճիշտ են համարել և ամենակարևորը որքան կարողացել են: Նշանակում է՝ ինչպես Անդրանիկ Օզանյանին, այնպես էլ մեր ժողովրդի նվիրական մյուս անուններին գնահատելիս երբեք չպետք է մոռանալ իրադարձությունների վերլուծության ամենաանհաչատ մեթոդը՝ պատմականության սկզբունքը և ազգին անմնացորդ ծառայելու հերոսների առաքելությունը:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Ախալքալաքի Հայոց ազգային խորհրդի պատասխան նամակը զորավար Անդրանիկին

13 մայիսի 1918 թ.

Ի հետևումն Ձեր 8 մայիսի N 184 գրության՝ Ախալքալաքի Հայոց Ազգային խորհուրդը, երկար խորհրդակցության նիւթ դարձնելով Ձեր յիշեալ գրութիւնը, հարկաւոր համարեց մանրամասն, թէ ներկայ գրութեամբս և թէ գրութիւնս բերող ներկայացուցիչների միջոցաւ ծանոթացնել Ձեզ ազգային խորհրդի դրության հետ, որից և անմիջապէս բխում է Ձեր N 184 և 194 գրութիւններով արուած դիմումների լուծումը:

Դեռ սրանից մօտ 6 ամիս առաջ խորհուրդս հազար ու մի դժւարութիւններով ու արգելքներով հազիւ տիրանալով տեղիս զօրանոցին՝ հազիւ գտաւ այնտեղ 100-ի չափ բերդան հրացաններ, աննշան քանակութեամբ փամփուշտներ, մթերքների չնչին պաշար և առհասարակ ամեն ինչ թալանուած ու քարուքանդ եղած, ջարդուած դրութեամբ, աւելորդ է խօսել զինուորական զգեստների մասին, որոնց բոլոր պահեստները դատնեցին բաց դռնով և դատարկ դարակներով:

Ահա այսպիսի պայմաններում խորհուրդս ստանալով պետական դատարկ ու կիսաքանդ զօրանոցներ՝ ձեռնարկեց կազմակեր-

պել տեղական լբատալեօնը, որը այժմս վերածւելով գնդի, ունի 3500-ից աւելի զինուորներ, որոնց զգեստաւորելու, զինելու և ռազմամթերքի պաշար պատրաստելու ամբողջ գործը ընկած է միայն տեղիս խորհրդի վրայ:

Ախալքալաքի Հայկական գունդը մինչև օրս պետութիւնից չի ստացել համարեայ ոչինչ ո՛չ դրամով և ո՛չ էլ մթերքներով: Մեր Ազգային և Զինուորական կենդրոնական մարմիններն իսկ իրենց կողմից դեռ ոչ մի օժանդակութիւն չեն արել, չնայած թէ՛ մեր և թէ՛ պնդապետի բազմիցս դիմումների, որոնք միշտ մնացել են ձայն բարբառոյ յանապատի:

Այնպէս որ Ախալքալաքի գունդը իր ամբողջ գոյութիւնը այժմս հիմնել է միայն տեղիս Ազգային խորհրդի միջոցների վրայ: Խորհուրդս հոգում է զօրքի թէ՛ սնունդը և թէ՛ ձեռք բերում նրանց համար զէնք ու ռազմամթերք, զգեստաւորում է նրանց և նոյնիսկ դրամական օժանդակութիւններ տալիս՝ զինուորների ռոճիկները բաժանելու, իսկ այս չանել, կամ կիսով չափ պակաս թողնելը, անշուշտ, առիթ կտար լքման, որից չատ է զգուշանում խորհուրդս նկատի ունենալով չրջապատող պայմանները և մեր զօրքի դիւրաթէք տրամադրութիւնը դէպի լքումը: Բացի այս մեծաքանակ զօհողութիւններից, որ պահանջում է նաև բաւական աշխատանք և էներգևա, խորհուրդս ծանրաբեռնւած է նաև ներկայիս իր գաւառի շուրջը վխտացող թշնամիներից պաշտպանւելու խնդրով:

Գաւառի ինքնապաշտպանութիւնը և թշնամուն արգելելը ներս խուժել մեր գաւառի այս կամ այն ծայրից, Ախալցխային օգնութեան հասնելու օրհասական պահանջը և Արդահանից սպասւող վտանգի էական նշանակութիւնը պահանջում էին մեզանից ունենալ կամաւորական, պարտիզանական խմբեր, որոնք սկիզբ են առել մեզանում դեռ յունւար ամսից և որոնց գոյութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը չի կարող ոչ մի առարկութեան նիւթ լինել, և որպէսզի այդ խմբերը չկրեն խուժանական ամբոխային մարդախմբերի բնաւորութիւնը, խորհուրդս աչխատանք ու միջոց չէր խնայում կազմակերպելու և կանոնաւոր զօրախմբերի բնաւորութիւն տալ նրանց:

Եւ այդ խմբերի գոյութիւնը պահպանելու և նրանց զինական ու ռազմամթերքի պահանջների բաւարարութեան համար խորհուրդս, դարձեալ չստանալով դրսից ոչ մի որևէ օժանդակութիւն, իր միջոցներով է հոգում բոլոր կարիքները:

Ցցանկանալով երկարացնել գրութիւնս, խորհուրդս Ձեր ուշադրութեանն է հրաւիրում և այն, բաւիս ամենալայն իմաստով մերկ, նւազած, հիւանդ ու ինչպուրկ գաղթականութեան վրայ, որ բերւեց Արցախանից Ախալքալաք և այժմս 6000-ից աւել գաղթականներ տեղաւորելով գաւառում, նորից, առանց կենտրոնական մարմինների օգնութեան, հոգում է նրանց կարիքները հնարաւորութեան սահմաններում: Նորից սպասւում է նոյն չափ գաղթականութիւն:

Ահա այսպիսի պայմանների մէջ Ախալքալաքի Հայոց Ազգային խորհուրդը իր սակաւ ուժերով ու միջոցներով, ստացած Ձեր դիմումները, որոնց բաւարարութիւնը միանգամայն վեր է տեղական խորհրդի ուժից տեղական միջոցներով:

Անկախ այս ամենից հարկաւոր է նկատի առնել և այն հանգամանքը, որ 4 ամսից աւել է կտրւած լինելով դրսի աշխարհից, զրկված հաղորդակցութեան ճանապարհներից Ախալքալաքը չներմուծելով որևէ նիւթեր սպառել է կամ սպառելու վրայ է տեղում եղած, գաւառական փոքրիկ քաղաքին յատուկ պաշարը, ինչպէս օրինակ նալ և մեխքը, ծխախոտ և թուղթ, հնարաւոր չէ գտնել քաղաքում այն քանակութեամբ, որ բաւարարէ թէ՛ Ձեր և թէ՛ տեղիս դնդի ու պարտիզանական խմբերի պահանջներին:

Գալով հացին ու գարուն, ճիշտ է թէ Ախալքալաքը իր գաւառով հաշվվում է հացառատ երկիր, բայց չնորհիւ հարևան գաւառների կարիքներին հացի ու գարու բաւական պաշար դուրս է հանւած գաւառիցս զանազան ուղղութեամբ: Սակայն խորհուրդս յանձն է առնում ամեն միջոց գործ դնել բաւարարելու Ձեր զորամասը պահանջւած քանակութեամբ հացով ու գարով, եթէ այդ բանի համար միջոցներ կհայթհայթւին Ձեր կողմից թէ՛ դրամով և թէ՛ տրանսպորտով, քանի որ խորհուրդս անկարող է խոստում անել, որ ինքը կգտնի միջոցներ և այդ նպատակի համար նկատի առնելով տեղական գնդի, պարտիզանական զօրախմբի, նրանց վարած կռիւների համար պահանջւած զէնքերի ու փամփուշտների և, ի վերջոյ, գաղթականութեան համար պահանջւոդ միջոցների ստիպողական կարիքը:

Այս և անհրաժեշտ է չեշտել, որ մեր գիւղացիութիւնը զգալի չափով զրկւած լինելով աշխատող ձեռներից համառում է մինչ օրս վճարել որևէ տուրք կամ նպաստ Ազգային կարիքների համար:

Իսկ ինչ վերաբերում է հարդի ու խոտի ձեռք բերելուն, խորհուրդս մատնացույց է անում դուխաբոռական գիւղերը, որոնք, անշուշտ, կկարողանան բավարարել Ձեր կարիքներին տեղում այդպիսիները գտնելու պայճառով և որոնց տեղափոխութեան տեսակետից անգամ կան շատ յարմարութիւններ: Դուխաբոռական Օլովկա և այլ գիւղերուն կան պատրաստի բաւական քանակութեամբ հարդ և խոտ, զօրքի կարիքների համար, որոնք կարող են օգտագործել Ձեր զօրամասի կարիքների հաճար:

Յայտնելով այս ամենի մասին Ձեզ, յարգելի Գեներալ և խնդրում ենք մեր այս գրութիւնը չընդունել որպէս մի խուսափողական միջոց ազգային կարիքների դիմաց, այլ անհրաժեշտութիւնից ստիպւած մի յայտարարութիւն՝ իրազեկ անելու Ձեզ Ախալքալաքի գրութեան ու պայմանների հետ, որոնց մանրամասն նկարագիրը ներկայացուցիչները: Ընդունեցեք մեր երախտագիտական զգացմունքները դէպի Ձեզ:

Ի.տ. Ազգային խորհրդի նախագահի՝ Վ. Այվազեան

ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 1, թ. 18–19 շրջ.: Բնագիր: Ձեռագիր:

Ամպրանիկ Օգանյան – 150 (հոդվածների ժողովածու). Երևան, Պատմ. ինստ., 2015, 210 էջ. էջ 77–98:

CATASTROPHIC CONSEQUENCES OF DEMOGRAPHIC POLICY OF OTTOMAN AUTHORITIES IN WESTERN ARMENIA

(the 16th century-beginning of the 20th century)

Prior to the Armenian Genocide of 1915, permanently, and during several hundred years sometimes slowly and sometimes rapidly, the process of ethnic cleansing in Western Armenia had already taken place; the Ottoman Empire's anti-Armenian demographic policy had been put into service for its realization in Western Armenia[1].

In the second half of the 16th century the Ottomans defeated the Turkmen tribes and occupied Western Armenia. The administrative and demographic policies of the Turkish Sultans was stipulated by the national, political and economic interests, and was distinguished by instabilities and constant changes.

By the 1530s Erzrum (Karin), Sebastia, Kars, Van, Diarbekir (Amid) and Akhaltskha eyalets (administrative divisions or provinces in the Ottoman Empire) were formed in the territory of Western Armenia[2]. What was the demographic situation in Western Armenia during the period from the end of the 15th to the first half of the 17th centuries.

The comparison of different sources definitely shows that despite the unfavourable for the Armenians demographic processes, which occurred in Western Armenia during the preceding period the country was in major part inhabited by the indigenous Armenian nation, but gradually new alien ethnical groups appeared and settled in separate provinces.

---

[1] **Melkonyan A.A.**, Tendencies of demographic policy of the Ottoman authorities in Western Armenia (16th centurybeginning of the 20th century). – The Main Issues of Western Armeniancy's Claims (International research and practical Conference, Ciprus. Nicosia, April 18–19, 2008, pp. 101–116. **Մելքոնյան Ա.**, Հայաստանի պատմության և ժողովրդագրության հիմնահարցեր, Երևան, 2011, էջ 401–411:

[2] Administrative division of the Ottoman Empire. For details see: **Birken A.**, Die Provinzen des Osmanischen Reiches. Wiesbaden, 1976.

Thus, at the end of the 16th century according to a Turkish tax list, "The Great Book of Gyurjistan Vilayet[3]", the overwhelming majority of the inhabitants of 1250 settlements of Cehlder (Akhaltskha) province had Armenian or Georgian names, or their names were widely spread among the Armenians and Georgians, i.e. the province was inhabited by Christians. Muslim names were rather scarce[4].

According to Hakob Karnetsi, in the first half of the 16th century the major part of 23 districts of Karin-Erzrum region were inhabited by the Armenians exclusively[5]. The fact that the northern provinces of Erzrum (which had suffered most from the consequences of the undertakings of the Ottoman government that populated the regions with Muslims and had mixed population) nonetheless, were principally populated by the Armenians, and the number of Turks was minor. But this situation did not last long.

With the aim to introduce the Ottoman administrative machine in Western Armenia and subject to taxes the local Armenian population of Baberd, Sper, Tortum and other districts in the north-western part of Western Armenia, the Turkish bands destroyed hundreds of Armenian settlements in Upper Armenia (Bardzr Hayk) and Tayk putting to the sword tens of thousands people.

Over 50 thousand Armenians were forced to convert to Islam rather than the physical destruction[6]. The cases of massacre and forced Islamization became more frequent since 1512, with the beginning of the long lasting Turkish-Persian War. "...Sacking, demolishing and destroying in general from Kars and Ani and the shores of Lake Van to the valley of Mush, Khnus and Alashkert, Diatn and Kamuray, Batnots and Payazet, the whole country was burnt and destroyed, the women and the children were driven away as

---

[3] Vilaycts – chief administrative divisions or provinces of the Ottoman Empire.

[4] **Melkonyan A.**, Javakhk in the 19th Century and in the First Quarter of the 20th century, Yerevan, 2003, pp. 76–82 and "The Great Book of Gyurjistan Vilayet", volume 2, Tbilisi, 1941 (in Georgian).

[5] **Հակոբ Կարնեցի**, Շինուած Կարնոյ քաղաքին, Մանր ժամանակագրություններ, XIII–XVIII դդ., հ. II: Կազմեց՝ Վ.Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 550–551:

[6] **Koch K.** Wanderungen im Oriente während der Jahre 1843 und 1846. Weimar, 1846. **Տաշեան Յ.**, Հայ բնակութիւնը Սեւ ծովին մինչեւ Կարին, Վիեննա, 1921, էջ 3–20:

captives... and the country turned to desert so that only the fortresses remained intact in the territory from Erzrum to Erevan", – an eyewitness author wrote[7].

In order to establish a complete hegemony over the homage nations the Sultan's Government started the process of populating the conquered lands with Turkic and Iranic language speaking (mostly the Kurds) tribes.

Just after concluding the Persian-Turkish Peace (1639) in 1643 the Turkish authorities violently carried out general census of the population in Erzrum province. Collection of taxes and violence were so brutal that the Christians of some districts of the province "converted to Islam out of fear"[8].

Ghukas Inchichyan, historian and geographer at the end of the 18th and the beginning of the 19th centuries witnessed about other cases of forced Islamization in the, "tired of the violence and deprivations (the Christians – A. M.) in general adopted Islam." Population of Berdagrak "was of Armenian origin, yet most of them converted to Islam and very few stayed dedicated to Christianity", – Ghukas Inchichyan wrote[9].

The process of forced Islamization of the Christian population was accompanied by destroying and demolishing of the churches or turning them into mosques. In 1662 Roman (Greek – **A. M.**) and Armenian churches were destroyed and demolished or turned into mosque, and every Christian wore black cap by the sanctions of the Ottoman authorities[10].

In 1723 over one hundred Armenian villages were burnt to ashes in Sper, a northern district of Erzrum province, many Armenians were captured, they were forcibly converted to Islam, those who refused were killed[11].

The new calamities of the lasting Turkish-Persian War were added to all these. In 1730s, the army of Nadir Khan invaded Kars and Ardahan provinces and forcedly took around 6 thousand Armenians to Persia. "... And captured the Nariman province, Javakhk, Chldr (Chelter) and Ghayi Ghulu, which

---

[7] Մանր ժամանակագրություններ, հ. II, էջ 566:

[8] Ibid, p. 554.

[9] **Ինճիճեան Ղ.**, Աշխարհագրութիւն յորից մասանց աշխարհի՝ Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Ափրիկոյ և Ամերիկոյ: Մասն առաջին. Ասիա, հտ. Ա. Վենետիկ, 1806, էջ 93:

[10] Մանր ժամանակագրություններ, հ. II, էջ 567.

[11] **Ստրպետ, Ճորոխի աւազանը**, Երևան, 1934, էջ 110. Մատենադարան, ձեռ. No. 6332, p. 552:

were all our nation, and drove the men and women, the elderly and youth to Khorasan, and they were six thousand as we heard," Abraham Cretatsi (Cretan) wrote[12].

In order to imagine the disastrous demographic shift, which took place in the period of approximately one century in the same state, a simple comparison of the taxation lists "The Great Book of Gyurjistan Vilayet," which represents the status by the end of the 16th century, and "Chelder Eyalet Jaba Defter," which refers to the end of the 17th century and the first thirties of the 18th century[13], will show the obvious fact that during this period the number of settlements in eyelet had rapidly decreased.

During one century or a little more the number of settlements in Javakhk was reduced from 352 to 142, i.e. about 2,5 times. If formerly there were more than one villages having the same name with definitions "Upper" or "Lower", and "Big", "Medium" or "Small", then a part of those villages was not mentioned at all, whereas the others were indicated as one village per name.

"The fruits" of such policy appeared in the historical Daranaghi province – Kamakh as well. The appearances that occurred there may be noticed in the following lines by Gh. Inchichyan: "The population of the province flourished, especially Armenian and Turkish, the latter in the major part have Armenian origin,"[14] i.e. Armenians who were forcedly assimilated. According to the same author, the Islamic flood was so strong that a part of the local Armenians had to leave and to settle in the Mountains of Tekir Dagh[15].

Tortum province is one of the Western Armenian provinces, which most probably underwent forced Islamization in the period under study. The existing ruins of 120 churches and 10 monasteries are the evidence of

---

[12] **Աբրահամ Կրետացի**, Պատմություն, Երևան, 1973, էջ 67:

[13] Which represents the status by the end of the 16th century, and "Chelder Eyalet Jaba Defter." See the names of the villages in three livas: of Javachk (Akhalkalak, Khertvis and Chelder) mentioned during this period in "The Great Book of Gyurjistan Vilayet", volume 2, pp. 332–386, 393–402. Also see: "Chelder Eyalet Jaba Defter." Tbilisi, 1979 (in Georgian) pp. 106–199.

[14] **Ինճիճեան Ղ.**, op. cit., p. 123.

[15] Ibid.

massacres, deportations and devastation of the province[16]. Nevertheless the majority of the population, which are called "keskes[17]", having half Armenian and half Muslim nature did not differ from the other Armenian population. Most of them even did not speak Turkish well; others did not know Turkish at all. Some others spoke a mixture of Turkish and Armenian[18].

An original ethnic and religious situation occurred in the mountainous Hamshen province, which was situated between the Pontic mountain chain in the south and the Black Sea to the north. The Turkish hegemony was catastrophic for these places as well. The population suffered political and religious suppression; extremely high taxes were established for the Christian population. Under the influence of all these serious ethnical and religious transformations took place. Gh. Inchichyan wrote about all these, "Initially the population living in these lands were of Armenian origin, yet at the end of the 17th and in the beginning of the 18th centuries the population of the villages in neighbourhood were Islamized due to violations and grave taxes..."[19] Others, especially in 1708 through 1710, in order to avoid violations left the province and settled in Trabzon, Baberd and elsewhere[20].

Yet, such forced Islamization or assimilation, according to assertion of the same author was unable to change the Armenian description of the province, "but yet there are still Christians among them, whose villages still survive, and there is a church still standing there, though they have no priest of their own... ." From time to time a priest from the neighbouring villages came to their village to conduct religious rites. As for the Armenians who converted to Islam and had already become "Turks", "... they speak Armenian until now, use the names given by the godfathers and godmothers, keep the fast, and other rites and Christian rules, go to church, etc.: others are "keskes" by the faith, and only pretend to be "Turks"... "[21].

---

[16] See: Տաշեան Յ., op. cit., pp. 77–79.
[17] Կես (kes) in Armenian means half.
[18] Ibid, pp. 78–82.
[19] Ինճիճեան Ղ., op. cit., p. 396.
[20] Տաշեան Յ., op. cit., p. 34:
[21] Ինճիճեան Ղ., op. cit., p. 396.

Notably, while in the most of Western Armenian provinces, such as Kiskim, Tortum, Sper, Erznka, etc., the major part of "keskeses" gradually lost nearly all elements of their national identity, the Armenians of Hamshen ("Hemshin") falsely showing that they were "Muslims," in fact had remained devoted to their national roots for the centuries.

In fact, the major part of "keskeses" in Hamshen did not differ from the other Armenians living there. Most of them even did not speak Turkish well or did not know Turkish at all. Some others spoke a mixture of Turkish and Armenian[22]. One could meet a lot of "keskeses" having Armenian names and surnames, which had the Turkish ending "oghly", such as Kirako*soghly*, Petro*soghly*, Grigo*rogly*, etc[23].

One of the secrets of surviving of the main features of Hamshen Armenians' national identity is stipulated by the geographical environment. The Armenians lived there in mountainous and dense wooded areas. They were involved in subsistence farming, animal husbandry, gardening, apiculture, and partly in agriculture. The beeswax from Hamshen was especially well-known. The Sultan government was gathering the notable part of taxes from the province for this product: 2000 *okas* (a unit of weight used in Turkey, equal to about 2.75 pounds or 1.24 kilograms) annually. In fact, on the condition to pay specific taxes, the province of Hemshin, like some other mountainous communities, such as Sassun, Zeytun, Mokk, had obtained a halfdependent status. "A state under two masters, one of which was also Armenia," one of the sources informs[24].

Notably, under such conditions, the Armenians of Hamshen had little relations with the neighbouring Turks, Lazes, Greeks, as well as with Christian Armenians. Gradually the phenomenon of distinguishing from the outer world and establishing their own identity for surviving – "Hamshinian", i.e. proud highlanders – was formed in this way. Actually, in this case the fact

---

[22] **Տաշեան Յ.**, op. cit., p. 78–82.

[23] When the travelers asked them about their nationality they answered "Islam", a reply, which does not include any information about the nationality. According to information of Carl Koch, a German author of travel notes of the 40s of the 19th century, the only term to indicate the nationality in Turkey was "Osmanli" (**Koch K.**, op. cit., pp. 57–59).

[24] **Տաշեան Յ.**, op. cit., pp. 78–82.

of being "keskes" did not pave the way for transforming them into Turks, but this was a strong defensive shield against the encroachments of the authorities upon their national identity.

Thus the Armenians of Pontus-Lazistan in general and the Armenians of Hamshen in particular preserved their specific identity not only during the Armenian Genocide (Mets Eghern) of 1915, but also after it and till present, often secretly, and from time to time openly opposing to the Turkish authorities by their primordial Armenian character.

Along with forced Islamazation, assimilation and forced displacement, the Ottomans started another "initiative", damaging the ethnical description of Western Armenia. From the beginning of the 16th century, aimed to establish a military and political buffer against its rival country – Safavid Iran, the Turkish Sultans encouraged the inflow of Kurds into the Armenian Highland from the southern and south-western regions of the Empire. By the beginning of the Persian-Turkish War in 1515, with the support of Edris, one of the Kurdish tribal chiefs, Sultan Selim the Great had conquered the Kurds of Amid-Diarbekir and those living in the territories to the south from it. In return of his services Edris received the right to rule in those regions and forced his nomadic kinsmen to move to the territory of Erzrum province[25].

In 1635 Sultan Murad organized another migration of Kurds. Assisting to the wish of the Kurdish tribes to migrate, he organized a mass and great inflow of Kurds into Erznka and Derjan provinces. Speaking about appearing of the Kurds in Derjan, which most probably took place during the 17th century, the Armenian authors testified that "The Kurds living there (in Derjan – A. M.), were called wearing clothes made of skin.[26]" At the same time an inflow took place into Basen and Alashkert provinces as well.

The abovementioned ethnical processes became stronger in the middle of the 18th century. While initially the Kurds moved to the north only during the summer months to graze their numerous herds in the alpine meadows, now with the permission of the Ottoman authorities, they settled here in the

[25] Trommer. Kurds of Asia Minor – Известия Кавказского отделения, т. VII, Тифлис, 1873, с. 1–3.

[26] Խնկիճեան Ղ., op. cit., p. 97.

Armenian villages. The Armenian population was obliged to keep during the whole winter not only the Kurds and their families, but also their numerous livestock. This odd privileged system, provided to the Kurds by the Sultans was known under the term "kishlakism". As a result of such policy the number of Kurds grew, particularly in the provinces neighbouring to Byurakn ("Bingyol") mountains.

The mass inflow of the Kurds resulted in migration of the Armenian population from Western Armenia, as well as in the processes of their assimilation to Kurds. Thus since the 18th century on the northern slopes of Mndzur (Dersim) mountains where the Kurdish element was stronger and the Armenians living there were separated from Erznka, Kghi, Derjan and other neighbouring Armenian communities, the partial assimilation to the Kurds had been noticeable among the Armenians living there. The inhabitants of villages there, "... all have preserved their native language in some distorted (a mixture with Kurdish – A. M.) form,"[27] – Andranik, the author who was familiar with this region, wrote.

In 1878, Poghos Natanyan, whom N. Varzhapetyan, the Armenian Patriarch of Constantinople had sent to carry out a statistical census of the Armenian population of the Armenian provinces in Western Armenia, paid special attention to assimilation of the Armenians of Guzu[n]jan, a western region of Erzrum province, with Kurds. He noticed that in the villages there were "... not numerous Armenians mixed with the Kurds, they, being half Armenians, were assimilated to Kurds as a consequence of violations, and now they do not even know Armenian, yet they are aware of their Armenian origin."[28]

The same author informs that not long ago there were "villages, which were inhabited by many Armenians." The population of those villages unwilling to be forcedly assimilated with Kurds migrated to the neighbouring provinces, which were densely populated with Armenians.[29] Selyan, another

---

[27] **Անդրանիկ,** Դերսիմ, Տիդիս, 1900, էջ 149:

[28] See: **Նաթանյան Պ.Վ.,** Արտոսր Հայաստանի կամ տեղեկագիր Բայուայ. Քարքերդու, Չարսանճագի, ճապաղջուրի և Երզնկայու, Կոստանդնուպոլիս, 1883, էջ 159:

[29] Ibid.

Armenian author believes that "Ghzlbashes of Ghuzujan..., who till our days (1895 – A.M.) are defeating the Ottoman armies are not Turks, but they are rather close to the Armenians"[30].

It is due to mention that the major part of the local Armenian population here very often pretends to be Muslims, and sometimes even Lazes, in order to avoid the violence of Lazes. It is not a mere chance, that sometimes they are called Armenian-Lazes and not "keskeses". There were such Armenian-Lases in Sper, Baberd, Kelkit[31], and those provinces of Western Armenia, which were neighbouring the settlements of Lazes who lived in the Pontic Mountains and their slopes.

However, during the 15th–18th centuries, as a result of forced Islamazation, migration, intentional inhabiting by Turks and Kurds, the number of Muslim population noticeably grew in Western Armenia. Nevertheless, even under such conditions, the population of Western Armenia was predominantly Armenian at the beginning of the 19th century. It is enough to mention that in those days there were 978 Armenian villages and 14 cities in the territory of Erzrum province, where over 400.000 Armenians lived, of which 308.000 were rural and 93.000 urban population[32].

After the 1828–1829 Russian-Turkish war, 75.000 Western Armenians, who were mainly from Erzrum province, preferred to migrate rather than to live under the Ottoman power, and settled in the Transcaucasian regions, which had passed to Russia. Notwithstanding the fact that the number of the Armenians who migrated from Erzrum province was about 9.6 thousand families, and the ethnical characteristics of the province noticeably changed, yet this administrative unit remained one of the areas with numerous Armenian populations. The migrants from other Western Armenian

---

[30] **Սեբեան**, Տաճկա-Հայաստանի ազգաբնակչությունը, «Մուրճ», 1895, N 7, էջ 959:

[31] Ancient form of the name Kilkit is Armenian hydronim Գայլ գետ (Gajl get).

[32] **Մելքոնյան Ա.Ա.**, Էրզրում (Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն). Երևան, 1994, էջ 115–117:

provinces moved to East and South-East and settled in the villages neighbouring to the Russian Empire[33].

The anti-Armenian demographic processes deepened during the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries. After the 1853–1856 Crimean war, the news about the returning of the eastern regions of Erzrum province and Kars, which were occupied by the Russians, to the Turks caused a new wave of migration of the Western Armenians. Many thousands of Armenian inhabitants of Erzrum, Kars, Alashkert and Daruynk (Bayazet) migrated to the Transcaucasian regions, which had passed to the Russian Empire[34]. Most of them settled in the village of Talin (in Eastern Armenia), as well as in the coastal regions of the Black Sea, in the North Caucasus and elsewhere. Four thousand families settled in the territory of the present Stavropol Krai[35]. At the same time, a great number of highlanders from the Caucasus, especially after suppression of their leader Shamil, flew to Western Armenia and occupied the emptied Armenian settlements. By the active efforts of the Ottoman Government the major part of the highlanders (they are known by the collective name of Lezghins or Circassians) were placed in some districts of Western Armenia, in particular, in Basen[36].

The anti-Armenian initiatives of the Ottoman Government became even stronger at the end of the 19th and at the beginning of the 20th centuries. Thus, as a result of this policy, by the beginning of the First World War, and as compared with the beginning of the 19th century, the population of Erzrum province reduced from about 400.000 inhabitants to 150.000, at the same time the number of the settlements was reduced from 992 to 391,[37] i.e. by 60 percents. Notably, the most affected territories were Bayazet, Alashkert,

---

[33] **Էփրիկեան Ս.**, Պատկերազարդ «Քնաշխարհիկ բառարան». հ. Ա. Վենետիկ. 1902, էջ 492. Also see: **Smith E.**, Researches of the rev. E. Smith and rev. H.G.O. Dwigth in Armenia. Vol. 2. Boston, 1833, p. 306.

[34] Acts of Caucasian Commission on Studies and Publications of Early Texts. vol. XII. Tiflis. 1904, p. 313.

[35] Ibid, p. 1389.

[36] **Մելքոնյան Ա.**, Հայաստանի պատմության և ժողովրդագրության հիմնահարցեր. Երևան. 2011, էջ 410:

[37] **Մելքոնյան Ա.**, Էրզրում. էջ 113–117. 158 and **Ա-Դո**, Վանի. Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթներր. Երևան. 1912. էջ 226:

Basen, Sper, Erzrum provinces, which were neighbouring the Russian Empire, and where the Hamidian massacres were of extremely massive character and great scale migration to Eastern Armenia and other Transcaucasian regions took place[38].

Thus, since the 16th – 19th century, prior to the Armenian Genocide the process of ethnical cleansing in Western Armenia had already taken place. The cases of massacres of the Armenian nation in Western Armenia during that period are also the facts of genocide in the Ottoman Empire[39]. And what is more, the United Nations Resolution of 1948 describes genocide not only as acts committed with intention to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group, as such, but also the acts aimed at forced assimilation, forced conversion of the religion, deliberately inflicting on the group's conditions of life aimed to displace people forcedly and deportation from their motherland and other such acts. That is to say all the occurrences which took place in the Ottoman Empire during the period from the 16th century till the years of the Armenian Genocide (1915–1923).

"Fundamental Armenology", Electronic journal, Yerevan, Issue 1, 2016, p. 284–291: https://arar.sci.am/dlibra/publication/10674/edition/9287/content

[38] Մատենադարան. Մկրտիչ Խրիմեանի արխիվը. գ. 101, փ. 1, 137, 248; գ. 102, փ. 639; գ. 103, փ. 429:

[39] **Safrastyan R.**, Ottoman Empire: the genesis of the program of genocide (1876–1920), Yerevan, 2011.

THE DEMOGRAPHIC MOVEMENTS OBSERVED IN AKHALKALAK DISTRICT IN THE LAST DECADES OF THE 19TH CENTURY AND IN THE EARLY 20TH CENTURY

In the 1880s one of the peculiar features of the demographic development of Transcaucasia and the districts of Akhaltskha and Akhalkalak was the drastic increase in the number of the Armenian population in the cities[1]. This was primarily due to the rise and development of market relations. Gradually more and more Armenian merchants, craftsmen, and entrepreneurs moved to the cities, where great opportunities awaited them.

This was particularly obvious in the provinces of Tiflis, Yelizavetpol, and Baku. With this regard, the Caucasian Calendar states, "The Armenians constitute a majority in all the cities of Tiflis Province. In Tiflis City they comprise almost half of the population (45 %), the other half being Georgians (26 %), Russians (24 %) and Tatars (Tartars) (5 %). In the other cities, the Armenians outnumber the Georgians. In Akhaltskha, for example, the Armenians make up 93 % of the population. Even in Telav and Segnakh, cities in a purely Georgian country, the Armenian population constitutes 73% and 89% respectively. In contrast to this, the villages of Telav and Segnakh represent quite the opposite picture: the 49,103 inhabitants of the former comprise only 2,869 (6 %) Armenians, and the 74,142 inhabitants of the latter 5,567 (7.5%) Armenians"[2].

As for the peasantry of Tiflis Province, the Armenians constituted an overwhelming majority in Javakhk, Samtskhe, and Lori, as well as in the districts of Akhalkalak, Akhaltskha, and Borchalu.

---

[1] **Melkonyan A.**, Javakhk in the 19th century and the 1st quarter of the 20th century (A historical research), Yerevan, 2007, pp. 103–108.

[2] Кавказский календарь на 1882 г., Тифлис, 1881, с. 312. In all the 6 cities of Tiflis Province together (except for Tiflis), the Armenians constituted 79 % of the population (idem, pp. 314–315).

Akhalkalak District did not undergo any serious territorial changes after its establishment: in the last decades of the 19th century, it covered an area of 2392.86 square versts (249,255 dessiatinas), or 2723.12 kilometres.

The district was divided into two police municipalities: the center of the southern one was Bogdanovka, and that of the northern, Baralet. The police municipality of Bogdanovka was larger in territory, covering 1491.55 square versts, or 1697.41 square kilometres. Baralet reached 901.31 square versts, or 1025.71 square kilometres[3]. Each of these two police municipalities had 5 equal village communities, but Baralet, whose territory was smaller, had a denser population: out of the 110 villages of the whole district, 65 belonged to Baralet, and 45 to Bogdanovka[4]. Before World War I different nationalities inhabiting the district represented the following demographical picture:

Table 5

Year[5]	Armenians	Georgians	Russians	Greeks	Jews	Muslims	Others	Total
1886	46,386	3,735	6,674	102	53	6,824	14	63,788
1894	49,807	3,714	7,272	56	52	4,962[6]	6 Poles	65,869
1897	48,403	6,322	4,750	35	22	6,827	910[7]	67,269
1914	81,014	6,905[8]	7,185	-	-	3,036	19 Poles	98,159

The aforementioned data help us calculate what percentage each of the different nationalities of the district formed. It is obvious that the Armenians retained their constant numerical superiority. Thanks to the high birth rate

[3] By 1913 the district territory had enlarged a little, amounting to 2,407 versts (Кавказский календарь на 1913 г., Тифлис, 1912, с. 212).

[4] Кавказский календарь на 1891 г., Тифлис, 1890, с. 2–3. The 10 village communities of the 10 villages of Akhalkalak District represented the following picture as per their centers and number of villages: Aragova (13 villages), Baralet (23), Varevan (9), Vachian 11), Gorelovka (8), Diliska (9), Kartzakh (10), Satkha (8), Khertvis (11), Heshtia (8).

[5] See Akhalkalak District of Tiflis Province, pp. 18–19 for the data of 1886; Lalayan Yer., Works, vol. 1, p. 96 for 1894; Кавказский календарь на 1907 г., Тифлис, 1906, с. 129–130 for the data of the population census of 1897, Кавказский календарь на 1915, Тифлис, 1914, с. 242–243 for 1914.

[6] Out of the 4,962 Muslims, 4,372 were Turks and 590 Kurds.

[7] The 910 representatives of other nationalities included 810 Kurds, 53 Poles, 17 Lithuanians or Letts, 17 Germans, 9 Lezghins and Chechens, 3 Persians and 1 Ossetian.

[8] The 6,905 Muslims include 135 Muslim "Georgians."

prior to World War I, their relative number was 82.5 % of the entire population, while that of the Muslims diminished due to the continuous emigration. The percentage of the Georgian and Russian population was mostly stable, fluctuating between 6 % and 10 %. A considerable increase was noticeable in the number of the Georgians from 1894 to 1897, whereas that of the Russians drastically dropped at the same time: Lynch observed this fact during his visit to Akhalkalak in the late 1890s[9].

In the 1880s the Armenian settlements having more than a thousand inhabitants amounted to 14. In 1885 some of the largest Armenian villages represented the following picture with regard to their population:

Year	Armenians	Georgians	Russians	Greeks	Jews	Muslims	Others
1886	72.7%	8.8%	10.4%	0.1%	0.08%	10.7%	0.02%
1894	75.6%	5.6%	11%	0.08%	0.07%	7.5%	0.009%
1897	72%	9.3%	7%	0.05%	0.03%	10.1%	1.3%
1914	82.5%	7%	7.3%	?	-	3%	0.01%

Alastan – 1,298;

Gumburdo – 1,121;

Heshtia – 1,546;

Kartzakh – 1,612;

Satkha – 1,374;

Vachian – 1,276[10].

As for Khertvis, the continuous emigration of the local Armenian population to the villages of the district converted this fortress town into a township inhabited mainly by Sunni Muslims. Meanwhile, Khertvis had only 1,314 Turkish Meskhetians, who still preserved their memories of once being Christians. In 1890 55 of the district villages had a population comprising 50 households; in 33 of these, the number of the families fluctuated between 50 and 100; twenty of the villages had a population of 100 to 200 families, and in 2 villages, the inhabitants consisted of more than 200 households[11].

In the early 1880s, the lack of lands compelled the entire population of Chiftlik, Modigya, and Khumris villages, about 130 families, as well as 52

[9] **Lynch H. F. B.**, Armenia. Travels and Studies. Vol. 1. New York. 1990. p. 86.

[10] Кавказский календарь на 1886, Тифлис, 1885, с. 118.

[11] Кавказский календарь на 1891, Тифлис, 1890, с. 2–3.

families (435 people) from the Russian Dukhobors' villages, to emigrate to the newly-conquered marz of Kars. The inhabitants of Chiftlik, located 1 to 1.5 kilometres west of Akhalkalak City, on the left bank of the stream Karasnaghbyur, emigrated to Mazra village of Kars, this being instigated by the authorities. The site of the village was used for the construction of a station for the Russian troops; soon the whole garrison of the semi-destroyed fort moved there.

In the late 19th and early 20th centuries, Akhalkalak was gradually acquiring the image of a city. In the northern part of the Central Street, a Russian church was erected through Stepanos Ananikian's efforts. The surroundings of Sourb Khach (Holy Cross) Church and the Armenian schools functioning there were improved. Near this church, at the western extremity of the street intersecting the Central Street, at the crossing of several streets, the City Park was founded in 1880: the people of Akhalkalak tenderly called it *Khas Bakhcha*. The park was 40 sazhens (85.3 meters) long and 22 sazhens and one arshin (about 47.6 meters) wide. It had a fence and was planted with trees. A traveler passing through Akhalkalak in 1885 wrote, "The buildings of the city, which are erected of finely-finished stone and lime, are separated by regular wide streets"[12].

In 1912 Gaspar Shahparonian and his son Vardan Shahparonian built the first hydroelectric station in Akhalkalak on the river Taparvan. They also built a watermill as well as a meat factory and mills processing oil, soap, and wood. It was through their efforts that the new building of the local parish school opened in 1912[13]. In 1890 Akhalkalak was given the status of second-class city. In 1896 it was granted municipal autonomy.

The following table reflects the ethnic make-up and displacements of the population of Akhalkalak City.

---

[12] Ճանապարհորդական յիշատակարան, Արձագանք, 1885. 21 հուլիս, էջ 42-43:

[13] **Շիրինյան Ա.Ս.**, Վիպաքարտեզիներ, Երևան, 2000, էջ 107-108: **Նազարյան Ս.**, «Զավախք» շաբաթաթերթ, ԲԵՀ, 1992, 1, էջ 201: The new building of the school built by Vardan Shahparonian, standing up today, housed the local Armenian school in the first years of the Soviet rule. Now part of it belongs to the Russian school, the other to the Regional Cultural Centre.

Year[14]	Armenians	Georgians	Russians	Greeks	Jews	Muslims	Others	Total
1886	4,079	45	61	40	53	15	10	4,303
1894	4,290	48	55	29	52	22	6 (Poles)	4,502
1897	4,136	129	703[15]	40	189	44	199	5,440
1914[16]	6,697	262+35= 297[17]	284	-	-	35	6	7,284

This table leads us to the following conclusions: first, both in the entire district and Akhalkalak City, the Armenians constantly maintained their numerical dominance over the other nationalities. In the thirty years following 1894, the growth of the Armenians constituted more than 50 %; the Russian population increased for five times, and the Georgians for more than 6 times. The point is that during that period, gradually more and more Russian and Georgian officials were appointed in the district authorities, while the region was always predominantly Armenian-populated. The discriminatory policies against the Armenians become clearly apparent from the names of the appointed officials and their national identity recorded in the annual volumes of the Caucasian Calendar.

It is interesting to note that the municipal budget of Akhalkalak was in far better condition than those of the other cities in Tiflis Province. In this regard, the Caucasian Calendar reads, "All the cities in Tiflis Province are buried in debts, except for Akhalkalak, which has a surplus of 23 thousand rubles"[18]. However, this does not speak of the prosperity of the city at all; since Akhalkalak represented a small town, it had modest needs which were often neglected by the authorities so that the budget was in a seemingly good condition.

---

[14] See Table 5 for the sources referred to. The number of the Armenians also includes about 30 families of Armenian gypsies called „bosha": they lived in the north of the city (see Վանցյան Գ., Պատմական ակնարկ բոշաների անցյալից, Մուրճ, 1894, 7–8, էջ 1074).

[15] We tend to think that the 703 Russian inhabitants fixed in 1897 also included the family members of the officers' staff of the military town.

[16] The data for 1914 miss the number of the Greeks and Jews and represent that of the other nationalities only partially: therefore, we have no complete data about the entire population of the city.

[17] The 262 Orthodox Georgians also include 35 Muslim "Georgians".

[18] Кавказский календарь на 1887, Тифлис, 1886, с. 186.

The severe natural disaster that befell the district at the end of the century had a great influence on its demographical make-up. On December 19, 1899, a severe earthquake struck the district, with its epicentre in Merenia Village. Particularly heavy damage was inflicted upon about 30 villages in the north of the district; in certain villages the number of the fatalities amounted to 10 % of the entire population. The earthquake caused the death of 86 people in Merenia; 48 in Bezhano; 46 in Metz Samsar; 27 in Pokr Samsar, and 14 in Agana, the number of the victims amounting to 248 in only 28 villages. These 28 villages had 2,043 private houses built of mud with some insignificant exceptions: of these 672, i.e. about one third, were reduced to ruins. Out of the 15,140 head of animals, 2,357 were killed. Only very few houses remained semi-standing. In the villages that are mentioned below the number of the ruined houses was as follows: Ekhtila – 69 out of the total of 72; Pokr Samsar – 51 out of 54; Bezhano – 117 out of 125; Balkho – 45 out of 48; Merenia – 117 out of 130; Drkna – 19 out of 21; Lomaturtskh – 19 out of 26, and Pokrik Sirg – 10 out of 10[19]. The churches of the district suffered severe damage, too. So heavy was the harm inflicted by this natural calamity that its news reached St. Petersburg, the capital of the Russian Empire. Tsar Nicholas issued a circular and allocated a certain sum to the victims' fund from his own means. Catholicos of All-Armenians Mkrtich Khrimian gave a considerable amount of money from the budget of the Holy See of Ejmiatzin. He ordered the Primate of the Georgian-Armenian Diocese to allocate 1,000 rubles from the diocese budget and ordered all the other dioceses to raise money for that purpose[20]. The victims of the earthquake also received considerable funds from some Pan-Russian and Pan-Caucasian charitable organizations.

"Fundamental Armenology". Electronic journal, Yerevan, Issue 2, 2016, p. 160–164: https://arar.sci.am/dlibra/publication/10798/edition/9391/content

[19] See National Archives of Armenia, fund 35, list 1, file 103, p. 68 for more details about the damage caused by the earthquake of 1899. The document whose authenticity was confirmed by the District Head himself is fully included in the Appendix of the Armenian original of the present work.

[20] Կոստանդյան Է.Ա., Մկրտիչ Խրիմյան. հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2000, էջ 401:

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՔԱՌՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ

Հայ ժողովուրդն իր հազարամյակների պատմության ընթացքում հաճախ ստիպված է եղել համառ պայքար մղելու իր պետականության ու անկախության պահպանման համար: Ուստիև հայոց պատմությունն իր ամբողջության մեջ նաև ազգային-ազատագրական պայքարի, մաքառումի ու հերոսապատումի պատմություն է:

Հատկանշական է, որ հայոց ազատամարտն ընթացել է ոչ միայն Հայաստանում օտար տիրապետությունների հաստատման, այլ անգամ Հայկական պետականության հզորության ժամանակրջանում: Պատահական չէ, որ Հայկական լեռնաշխարհի վաղադուլն պետական կազմավորումներին՝ արդեն Ք.ա. 3-րդ հազարամյակում ձևավորված Արատտային, վերջինիս հաջորդած Արմանումին, Արմե-Շուբրիային, Հայասային, Էթիունիին և նույնիսկ Վանի կամ Արարատյան թագավորությանը (Ուրարտու) վիճակված էր կենաց ու մահու կռիվ մղելու Ասորեստանի, Խեթական պետության կամ մեկ այլ նվաճող երկրի դեմ:

Ք.ա. 6-րդ դարի վերջից երվանդական Հայաստանը հայտնվեց ժամանակի ուժեղագույն կայսրություններից մեկի՝ Աքեմենյան Պարսկաստանի դեմ անհավասար պայքարի մեջ, բայց կարողացավ պահպանել իր ամբողջականությունը: Ավելին՝ Մեծ Հայքի, Փոքր Հայքի, Ծոփքի ու Կոմմագենեի հայկական թագավորությունները հիմնականում զերծ մնացին նույնիսկ Ալեքսանդր Մակեդոնացու աշխարհակալ նվաճումներից և հաջողությամբ պայքարեցին նաև վերջինիս հաջորդների՝ Սելևկյանների դեմ:

Հզորության գագաթնակետին հասած Արտաշեսյան արքա Տիգրան Մեծի օրոք (Ք.ա. 95–55 թթ.) Հայաստանը բախվեց Արևելքում իր ղավթողական քաղաքականությունն իրականացնող Հռոմեական Հանրապետության հետ: Հաջորդաբար միմյանց փոխարինեցին այլ նվաճողներ Սասանյանները, բյուզանդացիները, արաբները, մոնղոլները, թուրքմենական ցեղերը: Սակայն ամենամղձավանջային չրջանը Հայության համար սկսվեց 11-րդ դարից, երբ արևելքից զանգվածաբար ներխուժեցին թյուրքական ցեղերը: 16-րդ դարից Հայաստանը վերածվեց պարսկաթուրքական երկարատև ու արյունալի պատերազմների թատերաբեմի:

Աննլանելի թվացող իրավիճակում հայ ազգային գործիչները, որոնց մեջ մեծ թիվ էին կազմում հոգևոր դասի ներկայացուցիչները (Էջմիածնի կաթողիկոսներ Սահակ Սալմաստեցի, Միքայել Սեբաստացի, Հակոբ Ջուղայեցի, Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյան, Աբգար դպիր Թոխաթեցի և ուրիշներ) հայության ազատագրական պայքարը կազմակերպելու նպատակով պատվիրակություններ կազմեցին և մեկնելով եվրոպական զանազան երկրներ, փորձեր կատարեցին ստանալ այնտեղի տիրակալների զինական աջակցությունը Օսմանյան կայսրության և Իրանի դեմ պայքարում:

Բազմաթիվ անհաջող փորձերից հետո երիտասարդ ազգային գործիչ Իսրայել Օրին հայ իրականության մեջ առաջին անձն էր, ով մեր ժողովրդի ազատագրության խնդիրը կապեց Ռուսական կայսրության հետ, երկիր, որը գործնական հետաքրքրություն էր հանդես բերում Հայաստանի հանդեպ:

18-րդ դարում հայ ժողովրդի մղած ազատամարտի չնորհիվ հնարավոր եղավ հայոց պետականությունը վերականգնել Արցախում (1722–1749), Սյունիքում (1724–1730), Կիսանկախ իշխանապետություններ ձևավորել Շատախում Սասունում, Զեյթունում և այլուր: Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը 18-րդ դարի վերջին քառորդին, ի դեմս Մովսես Սարաֆյանի, Հովսեփ Արղությանի, Հովհաննես Լազարևի, Շահամիր Շահամիրյանի, Մովսես Բաղրամյանի և այլոց առաջադրեց Հայաստանի ազատագրության հույժ կարևոր ու հետաքրքրական ծրագրեր:

Ամբողջ 19-րդ դարի ընթացքում Ռուսաստանը մեր տարածաշրջանում մղած պատերազմների արդյունքում կարողացավ նվաճել Արևելյան Հայաստանի մեծագույն մասը, որոշ տարածքներ նաև Օսմանյան կայսրությունից (Ջավախք, Կարս, Արդահան, Կաղզվան, Օլթի): Այդ պատերազմներում հայկական կամավորական ջոկատները մեծ ներդրում ունեցան ռուսական զորքերի հաղթանակների գործում: Սակայն ռուսական արքունիքը ոչ միայն չկատարեց՝ իր հովանավորության ներքո հայոց պետություն ստեղծելու խոստումները, այլև արևելահայության նկատմամբ իրականացրեց գաղութային, մեծապետական քաղաքականություն: Ուստի պատահական չէ, որ 19-րդ դարի վերջին տանամայկներին ստեղծված հայ ազգային կուսակցությունները, մասնավորապես Հայ Յեղափոխական դաշնակցությունը, որոնց գործունեության առանցքը կազմելու էր օսմանյան տիրապետությունից արևմտահայության ազատագրության

խնդիրը, այն է՝ Հայկական հարցի լուծումը, 20-րդ դարի սկզբից պայքար ծավալեցին նաև Ռուսական կայսրության չովինիստական քաղաքականության դեմ:

1862 թ. Զեյթունի ապստամբությունն ազդարարեց հայ ազատագրական պայքարի զինական փուլի սկիզբը: 1878 թ. Հայկական հարցի միջազգայնացումից հետո կյանքի կոչվեց հայ ազատամարտի ինքնատիպ դրսևորումներից մեկը հանդիսացող հայդուկային-ֆիդայական չարժումը: Բազմաթիվ հայորդիներ (Արաբո, Աղբյուր Սեյրոբ, Մեծն Մուրադ, Հրայր Դժոխք, Գևորգ Զավուշ, Անդրանիկ և ուրիշներ) զենքը ձեռքին Արևմտյան Հայաստանում անհավասար կռիվ սկսեցին թուրք ու քուրդ հարստահարիչների դեմ: 1905–1906 թվականներին հայ զինական ջոկատները Նիկոլ Դումանի, Դրոյի, Արմեն Գարոյի և այլոց գլխավորությամբ Անդրկովկասի զանազան շրջաններում կազմակերպեցին հայ խաղաղ բնակչության պաշտպանությունը կովկասյան թաթարներից (այժմ ադրբեջանցիներ): Անդրանիկի և Գարեգին Նժդեհի գլխավորած կամավորական ջոկատներն իրենց քաջությամբ աչքի ընկան 1912–1913 թթ. Բալկանյան պատերազմների շրջանում, արժանացան տարբեր պարգևների:

1914 թ. սկսված Առաջին աշխարհամարտի օրերին ռուսական բանակի կազմում հայկական կամավորական ջոկատներն Անդրանիկի, Դրոյի, Համազասպի, Քեռու, Արշակ Ջանփոլադյանի, Հայկ Բժշկյանի, Իշխան Արղությանի և այլոց հրամանատարությամբ ծանրակշիռ ավանդ ունեցան կովկասյան ճակատում օսմանյան զորքերի դեմ մղված մարտերում: Նրանք ակտիվորեն մասնակցեցին Վանի, Ալաշկերտի, Շատախի, Բիթլիսի, Մուշի և արևմտահայ այլ քաղաքների ազատագրմանը:

Հայոց ցեղսպանության օրերին Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի զանազան շրջաններում (Վան, Մուշ, Շապին Կարահիսար, Ուրֆա, Այնթապ, Հաճըն, Սուեդիա և այլն) հայությունը դիմեց զենքի՝ ընդդիմանալով օսմանյան իշխանությունների հայաջինջ քաղաքականությանը: Շնորհիվ այդ հերոսամարտերի փրկվեցին բազմահազար հայեր:

1918 թ. մայիսին Ջավախքում, Շիրակում, Սարդարապատում, Բաշ Ապարանում և Ղարաքիլիսայում թուրքական զորքերի նկատմամբ հայկական զորքերի դեմ տարած փայլուն հաղթանակներից հետո վերականգնվեց հայկական պետականությունը, կյանքի կոչվեց Հայաստանի Հանրապետությունը: Այս գործում անգնահատելի

դեր ունեցավ հայ ազատամարտի ամենափայլուն դեմքերից մեկը՝ Արամ Մանուկյանը:

Պաղեստինի և Կիլիկիայի ազատագրման մարտերում, մասնավորապես Արարայի ճակատամարտում առանձնակի քաջությամբ աչքի ընկան հիմնականում կիլիկիահայերից կազմված Հայկական լեգեոնի ռազմիկները: 1920 թ. օգոստոսի 4-ին Միհրան Տամատյանի նախաձեռնությամբ Կիլիկիայում հռչակվեց հայկական ինքնավարություն, որը, ցավոք, ֆրանսիական ռազմական իշխանությունների կողմից լուծարվեց:

1918–1921 թթ. թուրք-թաթարական հրոսակների դեմ ազատագրական մարտերը Սյունիքում հաջորդաբար գլխավորեցին Անդրանիկը, Արսեն Շահմազյանը, Գալեգին Նժդեհը, Արցախում՝ Թևանը և ուրիշներ: ՀՅԴ 9-րդ ընդհանուր ժողովի որոշմամբ, Շահան Նաթալիի ուղղորդմամբ 1920–1922 թթ. հայ երիտասարդ վրիժառուներ Միսաք Թոռլաքյանը, Սողոմոն Թեհլիրյանը, Արամ Երկանյանը, Արշավիր Շիրակյանը, Պետրոս Տեր-Պողոսյանը, Արտաշես Գևորգյանը, Ստեփան Ծա'իկյանը և ուրիշներ ահաբեկեցին Բաքվում հայերի ջարդերի կազմակերպիչներ Խաթիսներ Խան Խոյսկուն, Բեհբութ Ջվանշիրին, Մեծ եղեռնի երիտթուրք պարագլուխներ Թալեաթին, Բեհաեդդին Շաքիրին, Ջեմալին փաշային, վարչապետ Սայիդ Հալիմին, Ջեմալ Ազմիին և այլոց:

Խորհրդային իշխանության տարիներին հայության ազատագրական պայքարը յուրահատուկ դրսևորում ունեցավ. Թուրքիայի դաշնակից ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ ԽՍՀՄ հանրապետություններից պատերազմեց շուրջ 600 հազար հայ, 100 հազարից ավելի սիբյուռքահայեր մարտնչեցին անգլո-ամերիկյան զորքերի կազմում: 110 հայորդիներ արժանացան ԽՍՀՄ հերոսի բարձրագույն կոչման, 65-ը դարձան գեներալներ, 4-ը՝ մարշալներ (մարաջախտ), մեկը՝ ծովակալ:

Խորհրդային Միության գոյության վերջին տարիներին ծավալվեց հայ ազատամարտի ամենահզոր ու հուժկու շարժումներից մեկը՝ Արցախյան պայքարը, որն ավարտվեց երկրամասի ազատագրումով և այնտեղ հայկական պետության՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակումով ու հինավուրց հայկական հողերի ազատագրումով:

Արցախի պետականության պահպանման, ամրապնդման ու միջազգային ճանաչման համար պայքարն այսօր համայն հայության

կենսական խնդիրներից է: Այդ աննախադեպ հաջողությունը հուշում է, որ համառ ու անդադրում պայքարն ի վերջո տալիս է իր ցանկալի պտուղները և սերունդներին մեր բռնազավթված հայրենիքի մյուս հատվածի՝ Էրգիր-Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության գործին: Այնպես որ, հարատև պայքարը շարունակվում է...

Տոհմիկ օր, ՀՕՄ-ի Թորոնթոյի (Կանադա), «Ռուբինա» մասնաճյուղ, տարեգիրք, Թորոնթո, 2016, դեկտեմբեր, էջ 18–22:
http://www.academhistory.am/images/HRAPARAKUMNER/3.pdf

ЗАПАДНАЯ АРМЕНИЯ В СФЕРЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ ВОСТОК-ЗАПАД

Историческая родина армянского народа – Армянское нагорье, находясь на торговых путях, соединяющих Малую Азию с Ираном, тысячелетиями являлось перекрестком древнейших цивилизаций. Неслучайно, что именно по Армении проходила одна из магистралей Великого Шелкового пути, ведущего из Китая в Европу, которая беспрерывно действовала вплоть до XI века – до нашествия турок-сельджуков, способствуя большому оживлению мировой экономки.

Установившие свое владычество в Восточных странах монголы, глубоко осознавая исключительно важную роль, которую играл Шелковый путь, после некоторого перерыва снова восстановили международные пути, проходящие по прибрежным районам Средиземного моря по Армении – до самых восточных границ всего огромного монгольского владычества – к Китаю и Тихому океану. По договору, заключенному в 1254 году между монгольским великим ханом Мангу и Киликийским армянским царем Хетумом II, армянам предоставлялось льготное право, без выплаты таможенных пошлин, заниматься активной торговой деятельностью на всей территории монгольского владычества. Однако попытки возрождения торговых путей, в свое время исправно действующих и надежных, в тяжелых условиях монгольского деспотизма не увенчались успехом. Новые нашествия кочующих племен с Востока полностью разрушили экономику Армении и других подвластных монголам стран.

Развал экономики и нестабильная политическая ситуация, сложившаяся в регионе, однако, еще более углубились вследствие нашествия османских турок. Осуществив в течение XIV века целый ряд завоеваний в прибрежных районах Малой Азии и на Балканах, и захватом в 1453 году Константинополя положив конец Византий-

ской империи, Османское государство активизировало свою захватническую политику и на Востоке: победив в 1473 году в битве при Дерджанах племена Ак-Коюнлу, османские войска вторглись в западные провинции Армении. С начала XVI века между Османской империей и Сефевидским Ираном завязалась ожесточенная борьба за Армению и Закавказье. По заключенному в 1555 году в Амасии персидско-турецкому мирному договору, Армения была разделена между двумя державами: Восточная Армения перешла к Сефевидскому Ирану, а Западная — Османской империи. Для армянского народа наступил тяжелейший период в истории, долгий и полный лишений.

Возобновившаяся в 1578 году турецко-персидская война, главной ареной действий которой оставалась Армения, принесла новые разрушения, новые человеческие жертвы и новые страдания армянскому народу. Экономика в стране пришла в полный упадок. Начался массовый отток армянского населения.

Контролируя ведущие из Европы в Азию сухопутные торговые пути, правительство султана получало огромные прибыли. Однако в условиях развития в Европе рыночных отношений, отсталая военно-феодальная система, сложившаяся в Турции, стала постепенно тормозить экономические отношения Восток-Запад. Европейские торговцы, действуя в обход территории Османской империи и восточных стран, в частности в торговых отношениях с Индией и Китаем, предпочли более дальние, но и более надежные и прибыльные морские пути.

Продолжалось дальнейшее ослабление Османской империи. Система правления, которая оставалась единоличной и деспотичной, а также наличие отсталой военно-феодальной системы в экономике тормозили развитие страны, с каждым днем углубляя всеобщий кризис. Уменьшение прибыли, получаемой от эксплуатации торговых путей, с одной стороны, и долгосрочные войны, приносящие осман-

цам одни только поражения, с другой, поставили империю перед фактом неизбежных территориальных потерь.

Подвластные Османской империи страны и народы находились на разных уровнях политического, социально-экономического и культурного развития. Различные части империи не были связаны между собой прочными экономическими связями. Власть султана над покоренными народами сохранялась исключительно благодаря военной силе. Особенно остро кризис проявлялся в национальных провинциях. Подвластные империи христианские народы находились под гнетом национального притеснения, попирались их элементарные человеческие права, честь и достоинство. Они постоянно находились под угрозой физического уничтожения.

Пользуясь сложившимся в стране хаосом, правители окраинных провинций, курдские племена-аширеты отказывались подчиняться ослабевающей день ото дня центральной власти и становились полунезависимыми. Попытки турецких властей вернуть их под свой контроль оказывались неудачными. Только после турецко-персидского договора, заключенного в Касре-Ширине в 1639 году, как в Западной Армении, так и в других подвластных империи странах, наметился медленный экономический подъем, в котором весомую роль сыграли армяне, греки, евреи, ассирийцы и болгары.

Во второй половине XVII века Западная Армения, население которой все еще составляли армяне, занимала восточную часть Османской империи и административно была разделена на провинции (эйалеты): Эрзерум (Карин), Ван, Себастия (Сиваз), Ахалцха, Карс и Диарбекир. Как бы странно ни было, подвластная империи Западная Армения в подобных неблагоприятных политических и экономических условиях, после перемирия 1639 года в какой-то мере восстановила свою роль посредника между Европой и Азией, которую она когда-то играла. С целью преодоления экономического кризиса османские султаны были вынуждены осуществлять время от времени реформы, наделять определенными привилегиями предпринимате-

лей, подданных империи, по возможности содействовать осуществлению международной торговли. Несмотря на то, что проведение различных реформ во второй половине XIX века привело лишь к некоторому улучшению состояния, империя оставалась отсталой, аграрной деспотией, тем не менее, благодаря армянам, грекам и евреям в международной торговле наметился ощутимый прогресс.

С конца XVII века через Западную Армению в торговых отношениях Европа-Центральная Азия и Индокитай возросла роль западно-армянских городов, в частности Эрзерума, Вана, Арабкира, Токата, Акна, Карса, Баязета, позднее Муша, Багеша (Битлиса). В отличие от сел, находившихся в чрезвычайно отсталых условиях, жизнь в городах заметно улучшилась. Примечательно, что в начальный период османского владычества в XVI–XVII веках население как городов, так и сел в Западной Армении было преимущественно армянским.

Особеннуюроль стал играть Эрзерум, один из центральных городов Западной Армении, который стал главным военно-административным, политическим и экономическим центром восточных провинций Османской империи. Город оказался на перекрестке как морских, так и сухопутных торговых путей. Груженные разными товарами корабли причаливали в портах Трапезунда, отсюда, сухопутным путем, через город Баберд товар доставлялся в Эрзерум, откуда направлялся в Персию и Индию. Сухопутная торговля осуществлялась через Константинополь, проходя путь Анкара-Себастия-Эрзерум. Торговый путь из восточных прибрежных районов Средиземного моря, в частности, выходящий из Киликии в Малатию, также проходил через Эрзерум.

Об этом свидетельствуют прибывающие на Восток европейские путешественники. Уже во второй половине XVII века французский путешественник Таверние свидетельствовал о том, что Эрзерум – это один из крупнейших пунктов транзитной торговли в Османской империи [12, с. 11–12]. Другой французский автор начала XVIII ве-

ка, Питтон де Турнефор, непосредственно подтверждая мысль своего соотечественника, писал – «...этот город (Эрзерум – А.М.) – транзитный торговый центр для товаров из Индии и стоянка для отдыха... Все товары (из Индии), главные из которых – персидский шелк, хлопок, болеутоляющие средства, сукно различных цветов, проходили только через Армению... Мы были удивлены количеством краски, которая ввозилась в Эрзерум, называлась *бойа* и использовалась для окраски кожаных и шерстяных тканей» [5]. По свидетельству одного из армянских географов конца XVIII века Гукаса Инчичяна, основным источником благосостояния Эрзерума было местоположение города, находившегося на перекрестке торгово-транзитных сухопутных путей из Индии в Европу. По словам того же автора, из этого города почти по всем направлениям, вплоть до Галлии (Франция), в Голландию, Англию, Германию вывозились различные товары, в частности меха, натуральное сырье для лекарств, сухофрукты из Ахалцихе, копченое мясо и ванская сельдь, медные сосуды из Токата, ковры и ковровые изделия. Город находился в тесных экономических сношениях с Москвой, Константинополем, Балканами, со среднеазиатским городом Бухарой, с персидскими, индийскими, арабскими странами [11, с. 262].

Примечателен тот факт, что такая масштабная торговля была сосредоточена исключительно в руках армянских торговцев. В этом вопросе мнения разных авторов также совпадают. Приведем некоторые свидетельства. Так, граф Морсильи писал: «Драгоценные камни тоже стали предметом торговли. Армяне в этой торговле занимали лидирующую позицию, они покупали эти камни в приграничных с Монголией областях Персии, привозили в различные азиатские порта, где самые красивые отбирали для Европы, а менее ценные оставляли для Константинополя, в котором камни когда-то оценивались только по величине. Нынче уже христиане привили туркам вкус – научили чяфих оценивать камни» [7, с. 50–51]. Нужно отметить, что западно-армянские торговцы не только активно участвовали в осу-

ществлении торговых сделок с Западом, но часто, поселившись в Европе, брали в свои руки некоторые сферы экономики европейских стран и осуществляли доставку европейских товаров в азиатские страны. Как пишет Турнефор, «...продажей различных товаров из Венеции, Франции и Германии в Азии занимаются армяне» [5].

Не будет лишним упомянуть в этой связи слова М. де Осона, известного специалиста истории Османской империи, который говорит об армянах, как умелых торговцах: «В портах Малой Азии армяне часто занимаются торговлей. Это они, а не мусульмане собирают богатые караваны, которые каждый год отправляются в различные районы Азии, чтоб там распространить товары из четырех стран света» [5]. «В Эрзеруме, – подтверждает ту же мысль армянский автор, – где среди множества торговцев большинство составляют армяне. они же занимают ведущие позиции в торговле в основных торговых городах Османской империи» [10].

Другим важным пунктом транзитной торговли Западной Армении был Токат – город Евдокия исторического Малого Айка. Он приобрел большую известность уже во второй половине XVII века. Таверние писал: «Особенно примечателен Токат тем, что этот город - один из транзитных стоянок, ведущих на Восток. Сюда все время прибывают караваны из Персии, Диарбекира, Багдада, Константинополя, Смирны, Синопа и других краев» [12, с. 11–12]. Согласно Инчичяну, та же ситуация была в Токате и в XVIII веке. «В Токате существовал передовой класс торговцев, которым не было равных в пределах Османской империи. Они осуществляли частые караванные перевозки во все стороны Азия, в Индию, Мосул и Персию...» [8, с. 207]. Летописец Акоп-Диврикеци, подтверждая в одной из летописей 1777 года ту же мысль о процветании города Токата, сравнивает его с имеющим множество торговых точек и ведущим активную торговлю «Истамполем» [4, с. 459].

Таким образом, оказавшись в тисках отсталой военно-феодальной системы Османской империи, Западная Армения пришла в упа-

док и выпала из русла естественного экономического развития. В то же время, в середине XVII века, в сложившихся относительно мирных условиях в Западной Армении появились признаки активизации городской жизни. С целью пополнить иссякающую казну пришедшей в экономический упадок империи, султаны были вынуждены восстановить ростовщическую деятельность подданных империи народов, в том числе и армян, в отдельных случаях наделяя их некоторыми правами. В результате, в противовес основному населению Западной Армении – армянским крестьянам, которые подвергались жесточайшим политическим, экономическим и религиозным гонениям, сформировался немногочисленный ростовщическо-амирекий класс из армян, пользующийся покровительством османского правительства. Представители этого класса все более отдалялись от родины и обосновывались в основном в Константинополе и Смирне. В столице империи в руках армян оказалась также архитектура имперского двора (род Палянов), оружейное дело, чеканка монет, судостроительство (Татяны, Тузяны, Гавафяны и др.). «Кто занимается торговлей в Турции, – пишет экономист Ф. Энгельс,- во всяком случае, не турки... Поселившиеся в крупных морских портах греки, армяне, славяне и западноевропейцы сосредоточили всю торговлю в своих руках... Уберите из Европы турков – торговля от этого не пострадает» [9, с. 25].

Реконструкция Азиатско-Европейских торговых путей вызвала интерес Российской империи по отношению к Западной Армении. Царский двор, в особенности императрица Екатерина II (1762–1796), начала заинтересовывать турецко-подданных торговцев-армян с целью оживить торговлю России с азиатскими странами.

Западно-армянские торговцы взяли на себе миссию международного торгового транзита, особенно в XIX веке, когда обострилась борьба между европейскими державами за утверждение власти на Востоке, за слабеющую день это дня Османскую империю. В регион, в частности в Западную Армению, потянулись в большом ко-

личестве европейские путешественники, религиозные проповедники и политические деятели. Каждая из сторон пыталась взять под свой контроль деятельность армянских ростовщиков и обеспечить по возможности большую прибыль для своей страны.

Как следует из свидетельства Г. Инчичяна, в начале XIX века география деятельности армянских торговцев значительно расширилась, включив в себя огромную территорию от Англии до Индонезии. Он описывает армянских торговцев как людей, «чрезвычайно преданных своему делу и знающих его». Их деятельность не ограничивается одним Востоком, но распространяется на многие крупнейшие города Европы. «Их можно видеть, как в Персии, так и в Ливорно и Марселе; они торгуют в Голландии, Англии, Венеции; их торговля доходит до Монголии, Сиама, Индии, Японии, Явы и Филлипинских островов» [3, с. 47]. Из сказанного следует, что в 19-м веке в международной торговле заметно восстановилось значение Западной Армении и возросла роль армянских торговцев. Как заметил видный русский арменовед Сергей Глинка, к тому времени «Армения уже является по своему географическому положению единственным связующим звеном с европейским Востоком» [6, с. 35].

В XIX веке, наряду с торговыми путями Токат-Эрзерум-Басен-Баязет и Трапезунд-Баберд-Эрзерум-Баязет, ведущими из Европы в Индию, постепенно возродилась известная с древнейших времен южная магистраль – прибрежные районы Средиземного моря, Малатия (страны бывшего Леванта), Диарбекир-Муш-Битлис-Ван, а отсюда – в Персию и Китай.

Эрзерум продолжал играть роль главного западно-армянского административного центра, его население составляло около 110 тыс. Человек [5, с. 13–154]. По свидетельству немецкого летописца Фрейгана, побывавшего в Эрзеруме в 1811–1812 гг., «Эрзерум – столица Западной Армении и в то же время – склад турецкой торговли, которая проходит отсюда в Индию» [5]. В начале XIX века генерал Гардан, который был отправлен на Восток Наполеоном Бонапартом.

также отмечает процветающее состояние, в котором находится город Токат: «Там живет тысяча армян-католиков. Изготавливают полотна, но главными материалами торговли являются 500000 вохаолова и в больших количествах медь. Этот город – целый склад для товаров Измира, которые затем направляются к Эрзеруму, Кесарии и Мосулу» [1, с. 410]. Тот же самый автор замечает, что регион этот вовлечен в торговлю и с его родиной. Из Франции сюда ввозили различные предметы роскоши, олово, свинец, оружие, часы, которые обменивали на персидский шелк, табак, шерсть, лекарства, алмаз, жемчуг и т.д. «Это составляет часть нашей торговли с Востоком, – воодушевленно пишет французский военный, – которая приносит Франции в год шестьдесят миллионов чистого дохода. Марсель – главный город этой торговли. Пусть мне будет позволено напомнить об этом, находясь на расстоянии пятисот миль от родины» [1, с. 125]. В другом месте Гардан отмечает, что в этой торговле, в особенности с азиатскими странами, главнейшую роль играют армяне [1, с. 203].

Как уже было отмечено, в XIX веке значительно оживилась торговая магистраль, которая вела из средиземноморских стран Европы в Азию через южные районы Западной Армении. На этой магистрали находился один из знаменитых городов древности – Ван, воздвигнутый на восточном берегу одноименного озера. Примечательно, что торговля проходила не только по сухопутным путям, но и осуществлялась на лодках по ванскому озеру – по маршруту Датван-Ван. «Население Вана составляет от пятнадцати до двадцати тысяч, большинство из них армяне..., – читаем у Пьер Амеди Жобера (Pierre Amedee Emilien-Probe Jaubert), знаменитого французского дипломата, который был отправлен Наполеоном I на Восток с целью подготовки индийского похода. Осуществляемая посредством озера с Мушем и Битлисом торговля, а также караванный путь из Багдада, Мосула, Кара-чиолана (Qara-Tchiolan), Мардина и Диарбекира в Тифлис и северную часть Персии, предоставляла большие преимущества

населению Вана. Рыболовство на озере Ван приносило им доход от пятидесяти до шестидесяти куруш в год» [1, с. 220].

Важно отметить, что в находящихся в то же самое время на том же транзитном пути персидских городах не только не отмечался экономический подъем, но и был заметен упадок. Об этом свидетельствовали посетившие регион европейцы. Так, согласно английскому дипломату Вильяму Сюзлену (1812 год), невозможно сравнить пришедшие в упадок и полузаброшенные персидские города с находившимся в постоянном движении Эрзерумом, в котором осуществлялась оживленная торговля [1, с. 485].

Говоря об упрочении экономических отношений Восток-Запад, а также о той роли, которую играла Западная Армения и, в частности, участвовавшее в развитии этих отношений армянское население, нельзя не отметить и тот факт, что, каким бы заметным ни было это развитие, будучи обусловленным всеобщей кризисной ситуацией, в которой находилась Османская империя, оно не носило стабильного характера и было обречено на неудачу. Неслучайно, что в течение 1820-х гг., в персидско-турецких и русско-турецких войнах 1821–1822 гг., еще более обострилась и без того нестабильная ситуация, сложившаяся в восточных провинциях империи, приостановилось торгово-экономическое развитие, и проходящие здесь международные транзитные пути оказались в бездействии. Одной из главных причин такого упадка явилась миграция – переселение в 1829–1830 гг. к границам Российской империи около 74 тысяч армян из разных провинций Западной Армении, в особенности из Эрзерума, Карса, Баязета и Алашкерта (в числе которых было множество торговцев и ремесленников) [5, с. 138–154].

В результате повторяющихся в течение всего XIX века русско-турецких войн (1828–1829, 1853–1856, 1877–1878 гг.) и новой миграции западных армян, а также организованной в 1890-х гг. султаном Гамидом II армянской резни, политический и экономический кризис еще более углубился. В сложившихся условиях армянские торговцы

вынуждены были перевезти торговлю с Европой из Эрзерума и других западно-армянских городов в более стабильные города – Константинополь и Смирну.

В 1878 г., после Берлинской конференции, когда армянский вопрос–проблема осуществления реформ султанским правительством в Западной Армении под контролем европейских держав – стал вопросом международной дипломатии, наметилась определенная тенденция – вытеснение армян из сферы торговли. Султан Гамид II, установив кровавый деспотический режим, стремился не только вытеснить армян из международной экономической жизни, но и осуществить массовую резню. В результате, в 1894–1896 гг., в организованных массовых убийствах погибло около 300 тысяч армян. В свою очередь, Европейские державы, в частности Англия, Россия, Австрия и Франция, распространяя свое влияние на Османскую империю, превратились в серьезного противника для торгового класса турецкоподанных народов. Достаточно отметить, что в конце XIX и начале XX веков экономика османского государства оказалась в такой мере под влиянием европейского капитала, что единица местной валюты – девальвированная турецкая лира была почти полностью вытеснена находящимися в широком обращении франком (наполеоновские золотые монеты), австрийским дукатом и российским рублем [2, 298–300].

В конце XIX и начале XX веков неспособность турецких предпринимателей конкурировать с армянскими торговцами в 1915–1916 гг. обратилась в один из основных экономических причин Геноцида Армян. Организованный младотурками в Западной Армении Геноцид Армян, в результате которого армянский народ лишился своей исторической родины, не только нанес непоправимый удар по развитию экономических отношений Восток-Запад, но и причинил неоценимый ущерб всей мировой цивилизации.

Литература

1. Акопян О. Путевые заметки. Т. 6. Ереван, 1934.

2. Гамбарян А. Аграрные отношения в Западной Армении. Ереван, 1965 (на арм. яз.).

3. Инчичян Г. География четырех сторон света. Ч. I, Венеция, 1806. С. 63–64 (на арм. яз.).

4. «Малые хроники», составил В. Акопян. Т. 2. Ереван, 1956 (на арм. яз.).

5. Мелконян А. Эрзрум. Ереван, 1994 (на арм. яз.).

6. Энгельс Ф. Турецкий вопрос / Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 9. С. 25.

7. Lecomte de Marsigli, Eetat militaire ottoman. Amsterdam, 1732.

8. M. dOhsson, Tableau general de lEmpire Ottoman. V. 4. Paris, 1820.

9. Глинка С. Н. Обозрение истории армянского народа. 4. 1. М., 1832. С. 35.

10. Pitton de Tournefort. Relation d un voyage du Levant, lettre XX.

11. Pitton de Tournefort. Relation d un voyage du Levant. V. 2. Lyon, 1717. Tavernier J.B., Les six voyages Jean Babtiste Tavernier en Perseet aux Indes. Paris, 1679.

Историко-культурное наследие Великого шелкового пути и продвижение туристских дестинации на Северном Кавказе: материалы III международной научно-практической конференции (Ставрополь 5–7 октября 2017 г.). Ставрополь, изд-во СКФУ. 2017. 288 с., с. 64–68.

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ
ՀԱՎԵՐԺԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔ ՈՒ ԿԵՆՍԱՏԱՐԱԾՔ

Հայկական լեռնաշխարհի յուրաքանչյուր տարածաշրջան՝ լինի աշխարհ-նահանգ, գավառ թե գավառակ, ունի իր ուրույն ու պատվավոր տեղը Հայոց բազմադարյա պատմության մեջ: Անշուշտ, որպես կանոն, մեծ տարածք ընդգրկող նահանգներն ավելի ծանրակշիռ դեր են խաղացել մեր ժողովրդի կյանքում, մասնավորապես Այրարատը, Տարոն-Տուրուբերանը, Վասպուրականը, Բարձր Հայքը, Արցախը, Սյունիքը և այլն: Սակայն կան նաև առանձին գավառներ, որոնք իրենց նշանակությամբ գրեթե չեն զիջել նահանգներին կամ ավելի ճիշտ՝ նրանց է պատկանել ամբողջ նահանգի պատմության ու մշակույթի առյուծի բաժինը: Այդպիսիք են Այրարատ աշխարհի Ոստան, Տուրուբերանի Տարոն, Բարձր Հայքի Կարին, Վասպուրականի Նախիջևան (Նախճավան) գավառները և այլն: Ցավոք, այդօրինակ վարչամիավորնների մեծ մասն այսօր գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս: Նման տարածքներից է նաև պատմական Հայաստանի կենտրոնական մասում գտնվող Նախիջևան գավառը:

Նախիջևանը հնագույն հայկական գավառներից է: Նրա անունը կապվում է Աստվածաշնչյան Հայտնի Ջրհեղեղի պատմության հետ: Համաշխարհային Ջրհեղեղից հետո Նոյ Նահապետի հանգրվանած առաջին բնակատեղին, այն է՝ նախապես իջևանելու վայր լինելու հանգամանքը, ծնունդ է տվել նրա Նախիջևան անվանմանը:

Սույն գավառը վաղնջական ժամանակներից եղել է հայկական զանազան պետական կազմավորումների կազմում, մաս է կազմել Արարատյան (Ուրարտու) թագավորությանը, կարևոր դերակատարում ունեցել Մեծ Հայքի կյանքում երվանդական, Արտաշեսյան ու Արշակունյաց հարստությունների օրոք: Հատկանշական է, որ 4-րդ դարի վերջին Նախիջևանի տարածաշրջանում՝ Հեթանոսական երդիրի կենտրոն Գողթան գավառում է Մեծն Մեսրոպ Մաշտոցի մտքում ծնվել հայոց գրերի ստեղծման վեհ գաղափարը:

Գտնվելով Հայաստանի աշխարհագրական տարբեր շրջանները միացնող առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում՝ Նախիջևանն առավել մեծ չափերով է ենթարկվել օտար նվաճողների հարձակումներին: Այն պատմության ընթացքում տեսել է բազմաթիվ արհա-

վիրքներ, որոնցից թերևս առաջինը վերաբերում է արաբական արշավանքների ժամանակներին: Հասկանալով, որ հայ նախարարական համակարգը Հայաստանի ներքին ինքնավարության կարևոր աղբյուրներից է, արաբները որոշեցին վերացնել հայ իշխանական տներին: Նրանք խաբեությամբ 705 թ. Նախճավան կանչեցին 700–800 հայ նախարարների և նրանց ողջակիզեցին տեղի ու նրա հարևան Խրամավանի եկեղեցիներում: Շուտով սույն գավառը դարձավ Հայաստանում օտար արաբական ցեղերի հաստատման առաջին վայրերից մեկը:

Այլազավան էթնիկ խմբերով Հայաստանի կենտրոնական շրջանների, այդ թվում Նախճավան գավառի հետագա բնակեցումը դաղարեց 9–11-րդ դարերում Բագրատունիների ու Արծրունիների թագավորությունների շրջանում: Բայց դժբախտաբար, այդ ժամանակաշրջանում էլ գավառը կրվախնճոր դարձավ Սյունիքին Վասպուրականի իշխանական տների միջև: Դժգոհ մնալով Նախճավանը Սյունիքին հանձնելու Սմբատ Ա Բագրատունու որոշումից՝ Գագիկ Արծրունին իրեն հռչակեց Վասպուրականի թագավոր՝ հիմք դնելով հայկական պետականության մասնատմանը:

Հետագա դարերի ընթացքում հայկական այլ գավառների թվում Նախիջևանը ենթարկվեց նոր փորձությունների սելջուկ-թուրքերի, մոնղոլների, թուրքմենական կոյունլու ցեղերի ներխուժումների հետևանքով: 16-րդ դարի սկզբներից սկսված թուրք-պարսկական երկարատև ու արյունալի պատերազմների թատերաբեմ դարձավ նաև Նախիջևանի տարածաշրջանը: 1604 թ. պարսից Շահ Աբաս արքան մեծ թվով հայերի այստեղից ևս բռնագաղթեցրեց Իրան: Երբեմնի վաճառաշահ Նախիջևան, Ջուղա, Ագուլիս և այլ քաղաքները զրկվեցին իրենց ժրաջան բնակիչներից: Տարածաշրջանի առևտրական դասն իր ազգանվեր գործողությունը չարունակեց նաև օտարության մեջ՝ Սպահանի մերձակա, իր հիմնադրած Նոր Ջուղա բնակավայրում և հեռավոր Հնդկաստանում:

1639 թ. Կասրե-Շիրինի հաշտության պայմանագրով Նախիջևանի գավառն ընկավ Սեֆյան Իրանի տիրապետության տակ: Բնակչության մեջ իսլամական տարրը չարունակեց աճել: 1828 թ. փետրվարի 10-ին Թուրքմենչայում կնքված ռուս-պարսկական պայմանագրով գավառը միացվեց Ռուսական կայսրությանը: Այն նախ մտավ Հայկական մարզի, ապա՝ Երևանի նահանգի կազմի մեջ:

Ռուսական տիրապետության շրջանում գավառը որոշ չափով վերականգնեց իր նախկին հայեցի ժողովրդագրական պատկերը: Սակայն 1905–1906 թթ. տեղի թաթարների, 1918–1920 թթ. օսմանյան զորքերի կազմակերպած հայկական կոտորածների հետևանքով հայաթյունը կրկին տուժեց: 1919 թ. գավառը միացվեց Հայաստանի Հանրապետությանը: Սակայն 1920 թ. աշնանն այն բռնազավթվեց քեմալական թուրքերի կողմից, իսկ 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի թուրք-ռուսական պայմանագրով ապօրինաբար տրվեց Խորհրդային Ադրբեջանին՝ պայմանով, որ վերջինս այն երրորդ կողմի, այն է՝ Հայաստանին պիջնլու իրավունք չունի:

Նախիջևանի բռնակցումն ամրագրվեց նաև նույն տարվա հոկտեմբերի 13-ին Կարսում Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների ու Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագրով, միայն այն տարբերությամբ, որ այս փաստաթղթից հանվեց Մոսկվայի պայմանագրի այն կետը, որն Ադրբեջանին արգելում էր Նախիջևանը պիջել որևէ երրորդ կողմի: Ինչևէ, հակահայ այս գործարքի հետևանքով դուտ հայկական գավառը հայտնվեց Ադրբեջանի կազմում՝ անգամ նրա հետ չունենալով ընդհանուր սահման: Մինչդեռ, այդ տարածքի բռնակցումով Ադրբեջանն Արարատյան և Շարուրի դաշտերը միմյանց միացնող «Դայլի դրունք» կոչվող մոտ 10 կիլոմետրանոց միջանցքով ընդհանուր սահման ստացավ Թուրքիայի Հանրապետության հետ:

Ադրբեջանի կազմում իշխանությունների վարած խտրական քաղաքականության պայմաններում Նախիջևանի հայության համար սկսվեց մի ծանր ժամանակաշրջան՝ արտագաղթ, հայկական հուշարձանների ղանգվածային ոչնչացում, Խորհրդային Հայաստանի հետ նախիջևանահայերի առնչությունների սահմանափակում և այլն: Արցախյան շարժման օրերին հակահայ նոր քայլերի հետևանքով տարածաշրջանը լիովին հայաթափվեց: Ադրբեջանական բարբարոսության գագաթնակետը կազմեց 21-րդ դարի սկզբին Հին Ջուղայի հայոց գերեզմանատան հազարավոր խաչքարերի վերջնական ոչնչացումը:

Այսօր Արցախի հիմնահարցի արդարացի լուծումը սերտորեն կապվում է Նախիջևանի խնդրի հետ: Թուրք-ադրբեջանական գործակցության պայմաններում մեր հայրենիքի երբեմնի կարևորագույն մասերից մեկն այժմ վերածվել է իսկական ռազմական հենակետի մեր իսկ դեմ: Օրեցօր Նախիջևանի հանրապետության տարած-

քում ավելանում է թուրքական զինական ներկայությունը, որն ուղղակի վտանգ է մայրաքաղաք Երևանի ու ամբողջ Հայաստանի Հանրապետության համար: Ուստի նոր մարտահավերների չղթայում միանդամայն հասկանալի ու գնահատելի է Կանադայի Հայ օգնության միության հերթական սուն տարեդրձի նվիրումը ***Հավերժական Հայրենիք ու կենսատարածք ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻՆ:***

ՀՕՄ-ի Թորոնթոյի (Կանադա) «Ռուբինա» մասնաճյուղ, Տոհմիկ օր Ջոնած՝ Նախիջեւանին եւ Հինգ Գաւառներուն՝ Գողթան, Երնջակ, Նախիջեւան, Ծահուկ-Շահապոնք, Շարուր, տարեգիրք, Թորոնթօ, 2017, 28 հոկտեմբերի, էջ 13–15: http: //www.academhistory.am/images/HRAPARAKUMNER/1.pdf

Յուրաքանչյուր երկրի ու ժողովրդի պատմության պարբերացման խնդիրը դիտարկելիս անհրաժեշտ է նկատի առնել ինչպես սոցիալ-տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական կարևորագույն նախադրյալների առկայությունը: Պարբերացման հարցում, որպես կանոն, առաջնային նշանակություն են ունենում ազդերի ձևավորման ու պետականության զարգացման գործընթացները, որոնք հաճախ ընթանում են զուգահեռաբար: Պատահական չէ, որ շատ դեպքերում ժողովուրդների պատմության պարբերացման հիմքում ուղղակի ընկնում է պետականության ստեղծման ու զարգացման հայեցակարգը: Այդ իմաստով հայոց պատմության պարբերացումը մեծապես պայմանավորվում է պետականության գոյության կամ դրա դադարման ընդհատումների հանգամանքներով: Ավելին՝ հին, միջին, նոր և նորագույն պատմության դարաշրջանները հիմնականում համապատասխանում են պետականության զարգացման չրջափուլերին: Հետևապես, հայոց պետականության պատմության պարբերացումը ևս պայմանականորեն կարելի է բաժանել վերոնշյալ չորս պատմափուլերի՝ հին, միջին, նոր և նորագույն:

1. Հին հայոց պետականության *դարաշրջանն ընդգրկում է վաղնջական ժամանակներից մինչև IV դարի վերջն ընկած հատվածը, որն իր հերթին կարելի է տրոհել հետևյալ փուլերի, ա) վաղագույն պետականություններ՝ Ք.ա. III հազարամյակից մինչև Ք.ա. IX դ. (Արատտա, Արմանում, Արմե-Շուբրիա, Թոգարմա, Հայասա, Նաիրի, Դայա, Էթիուհի և այլն), բ) միասնական պետականություններ՝ Ք.ա. IX դարից մինչև Ք.Հ. IV դ. վերջ (Վանի կամ Արարատյան (Բիայնիլի, Ուրարտու) թագավորություն, Երվանդյաններ, Արտաշեսյաններ և Արշակունիների դահակալություն՝ մինչև Հայաստանի 387 թ. բաժանում:*

*Հին հայոց պետականության սկզբնավորման, այսինքն՝ **վաղագույն ժամանակաշրջանի** վերաբերյալ ինչպես հայ, այնպես էլ օտար հեղինակների մոտեցումները հաճախ արմատապես տարբերվում են: Երկար ժամանակ տիրապետում էր այն տեսակետը, որ հայկական պետականության ձևավորման մասին կարելի է խոսել լավագույն դեպքում Ք.ա. IX–VI դարերում գոյություն ունեցած Ուրարտու (այն է՝ Բիայնիլի, Արարատյան, Վանի թագավորություն) պետութ-*

յան կործանումից հետո, երբ ասպարեզ են եկել հայ Երվանդական (Երվանդունի) արքայատոհմի ներկայացուցիչները, որոնք VI–III դարերում ընդհատումներով իշխել են Մեծ Հայքում, Փոքր Հայքում, Ծոփքում և Կոմմագենեում[1]:

Ավելին՝ հայ ժողովրդի և հայկական միասնական պետության կազմավորման ավարտը չատերը համարել են Ք.ա. II դարի առաջին կեսը, այսինքն՝ Արտաշես Ա-ի կողմից հայկական հողերի միավորման ժամանակաշրջանը: Մեր կարծիքով, հայրենական պատմությունը «երիտասարդացնելու» նման մոտեցումը պայմանավորված էր ասորեստանյան արձանագրություններում «Ուրարտու» անվանված Վանի թագավորությունը ոչ հայկական պետություն տեսնելու և դրանով իսկ եվրոպական պատմագիտական դպրոցների հետ համերաշխվելու մղումով:

Սակայն այդ հեղինակները միաժամանակ ստիպված էին ընդունել, որ հայկական լեռնաշխարհում Ուրարտուից առաջ գոյություն են ունեցել կազմավորումներ, իրենց գործածած եզրաբանությամբ «ցեղային միություններ», որոնց անվանումները հիշեցնում էին նրանց հայկական ծագումնաբանությունը՝ Արմանում, Արմե-Շուբրիա, Հայասա-Ազզի, Էթիունի, Նաիրի, Դայա և այլն: Տարօրինակն այն է, որ հաճախ այդ կազմավորումների գլուխ կանգնած առաջնորդները թեպետ աղբյուրներում հիշատակվում են որպես արքաներ, այդուհանդերձ նրանց գլխավորած կազմավորումները դարձյալ անվանվում էին ցեղային միություններ: Այսպես՝ հանրահայտ Խեթական թագավորության տիրակալների՝ Ք.ա. XV–XIV դարերի արձանագրություններում թեև իրենց ախոյան երկրի՝ Հայասայի կառավարիչներ Կարաննին, Խուկկանան, Անիան անվանվում էին արքաներ, այնուամենայնիվ տարբեր տեքստերում նրանց կարգավիճակը կամայականորեն թագավորից իջեցված էր ցեղապետի աստիճանի, այդ երկրի արքունիքն էլ համարվում էր «ցեղային ռազմական ավագանի»[2]: Այնինչ տվյալ դեպքում՝ խոսքը էթնիկ առումով հայ-

---

[1] Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1975, էջ 82, 83:

[2] «Հայասա-Ազզին և.ս.- կարդում ենք հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական առաջին հրատարակությունում,- անշուշտ, պետք է դիտել որպես ցեղային միություն, թեև խեթական աղբյուրները նրա կառավարչին կոչում են «թագավոր»,...Հայասայի «թագավորի» հետ միասին հանդես է գալիս, ... ժողովրդական հավաքը կամ ցեղային (միջցեղային) ռազմական ավագանու ժողովը» («Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 1, էջ 196):

կական պետությունների և նրանց հայազգի արքաների մասին է: Բարեբախտաբար, ինչպես ճիշտ նշում են արևելագետներ Ա. Քոսյանը և Ռ. Ղազարյանը, օտար մի շարք հետազոտողներ (Ա. Գյոթցե, Հ. Դյութներըոկ և ուրիշներ), հիմք ընդունելով աղբյուրների վկայությունները, ևս ընդգծում են, որ Հայասայի վերոհիշյալ տիրակալներն իրապես եղել են թագավորներ, առավել ևս, որ ունեցել են պետականության անվտանգության հիմք հանդիսացող 700 մարտակառքերից և 10 հազար հետևակից բաղկացած կանոնավոր բանակ[3]:

Անկախության ձեռքբերումից հետո հայ պատմաբանների մի մասը, մասնակիորեն վերանայելով նախորդ մոտեցումները, առաջ քաշեց այն տեսակետը, որ Հայկական լեռնաշխարհի առաջին պետություններն առաջացել են ոչ թե Ք.ա. առաջին հազարամյակի կեսերից՝ Երվանդունիների թագավորության ժամանակներից, այլ երկրորդ հազարամյակից: Սակայն այդ տեսակետը ևս չուտով վերանայվեց:

Վերջին տասնամյակների ուսումնասիրությունները հանգեցրին այն համոզման, որ ինչպես հայ ժողովրդի ծագման, այնպես էլ Հայկական լեռնաշխարհում ձևավորված կազմավորումների բնույթի մասին պատկերացումներն արմատական վերանայման կարիք ունեն: Հստակ է, որ ժողովրդի և պետականության կազմավորման գործընթացներն իրականում ընթանում են զրեթե միաժամանակ, կամ ավելի ճիշտ՝ էթնոսի ձևավորման ավարտը տրամաբանորեն բերում է պետության սաղմնավորմանը:

Նախկին հայեցակարգային մոտեցումների վերանայման տեսանկյունից առանձնանում են Արտակ Մովսիսյանի եզրահանգումները: Քննության առնելով խնդիրը՝ նա գալիս է այն համոզման, որ Հայկական լեռնաշխարհի առաջին կազմավորումներն ունեին պետությանը բնորոշ բոլոր ատրիբուտները՝ հատկանիշները (տարածք, բնակչություն, հանրության նկատմամբ իրավունք կիրառելու հնարավորություն, կառավարման համակարգ, ինքնիշխանություն և

[3] Տե՛ս **Քոսյան Ա.**, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Եր., 2004, էջ 136, **Ղազարյան Ռ.**, Հայասա. քաղաքական և մշակութային պատմությունը, Եր., 2009, էջ 84, 85:

այլն), և դրանց մեջ մեզ հայտնի հնագույն պետությունը Ք.ա. XXVIII–XXVII դարերում հիշատակվող Արատտան է[4]:

Այն, որ Ք.ա. III–II հազարամյակներում հայկական լեռնաշխարհում գոյություն ունեցած կազմավորումները պետություններ կարդավիճակ ունեին, հաստատվում է նաև հայ հնագետների կատարած պեղումներով. բանն այն է, որ քաղաքաշինական, մասնավորապես բարձրորակ ամրոցաշինության, խեցեղենի, զարդեղենի, աշխատանքային գործիքների, խաղողագործության, հացահատիկի մշակության և այլնի առկայությունը հուշում է, որ ցեղային հասարակության պայմաններում նման մակարդակ ապահովել հնարավոր չէր:

Բնականաբար, այդ ամենի ստեղծման համար անհրաժեշտ էր պետականության գոյություն[5]:

Այսպիսով, հայկական լեռնաշխարհում Ք.ա. III–II հազարամյակներում պետականության առկայության հարցում հայ հետազոտողների մեծ մասի կարծիքները համընկնում են: Սակայն մասնագետների մի խումբ դեռ շարունակում է պնդել, որ թեպետ այդ կազմավորումները Հայկական լեռնաշխարհում առկա էին, բայց դրանց մասին խոսել որպես հայկական պետական կառույցների մասին հնարավոր չէ: Եվ ենթադրվում է, որ նրանց մեծ մասն ամենայն հավանականությամբ ունեցել է ոչ հայկական էթնիկ նկարագիր կամ լավագույն դեպքում հայերը նոր-նոր սկսել են հայտնվել ու եղանակ ստեղծել այդ պետության մեջ:

Ինչևէ, բոլոր դեպքերում գոնե ձևավորվել է մի միասնական կարծիք այն մասին, որ վաղագույն պետականությունները՝ սկսած Արատտայից, Հայկական լեռնաշխարհում կյանքի են կոչվել վաղ բրոնզի դարից և գրեթե տարեկից են Հին աշխարհի առաջին պետություններին՝ Եգիպտոսին, Աքքադին ու Շումերին: Դրանք որպես

---

[4] Տե՛ս **Մովսիսյան Արտակ, Դանիելյան Երանուհի,** Հայկական լեռնաշխարհում պետականության սկզբնավորման խնդրի շուրջ, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 2010, թիվ 130.1. էջ 21–28:

[5] Տե՛ս **Խանզադյան Է.Վ.,** Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. III հազարամյակում, Եր., 1967, **Սիմոնյան Հակոբ,** Հայկական լեռնաշխարհում հնագույն քաղաքակրթության և պետական կազմավորումների առաջացման խնդրի շուրջ (ըստ հնագիտական տվյալների), Հայոց հին պատմության հիմնահարցեր: Հայկական լեռնաշխարհը հայոց և համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրան. Գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ. Եր., 2003. էջ 9. 10:

կանոն եղել են միմյանցից անկախ կամ մեկ համադաշնության մեջ գտնվող կազմավորումներ:

Ք.ա. IX դարում Հայկական լեռնաշխարհում ասպարեզ է իջնում առաջին միասնական պետականությունը՝ Վանի կամ Արարատյան (Բիայնիլի, Ուրարտու) թագավորությունը, որը հայ էթնոսի գերազանցության պայմաններում ոչ միայն իր շուրջն է միավորում բարձրավանդակի հայկական պետական կազմավորումները, այլև Ք.ա. IX դարի առաջին կեսին դառնում է Առաջավոր Ասիայի հզոր տերություն: Վանի թագավորության ժամանակներից մինչև Ք.հ. IV դարը հին հայկական պետության սահմաններն առնվազն ընդգրկում են Մեծ Հայքի պատմաաշխարհագրական տարածքը՝ ժամանակ առ ժամանակ ներառելով հարակից երկրներ, իսկ բիայնական Արգիշտի I-ի, Սարդուր II-ի (Ք.ա. 786–743 թթ.) և Արտաշեսյան Տիգրան II Մեծի (95–55 թթ.) գահակալության վերելքների շրջանում հասնում են նաև Միջերկրական ծով ու Պարսից ծոց: Հին հայկական պետականության դարաշրջանում ձևավորվում է պետական կառավարման ամբողջական համակարգը, որի շատ տարրեր պահպանվում են հետագա ժամանակներում:

*2. **Միջնադարյան պետականության** շրջանը ներառում է IV դարի վերջից մինչև XVII դարի կեսերը: Առաջին փուլը (վաղմիջնադարյան պետականություն) սկսվում է Հայաստանի առաջին բաժանումով և ավարտվում IX դարի երկրորդ կեսին՝ Բագրատունիների թագավորության ստեղծումով: 387 թ. Արևելյան Հայաստանը հայտնվում է պարսկական, իսկ Արևմտյան Հայաստանը՝ Հռոմեական կայսրության (395 թվականից՝ Բյուզանդիա) ազդեցության ոլորտում: Հայկական պետականությունը բռնում է թուլացման ուղի: Բայց հայոց Արշակունյաց արքայատոհմի ներկայացուցիչները Հայաստանի երկու հատվածներում դեռ որոշ ժամանակ շարունակում են գահակալել: 391 թ. Արևմտյան Հայաստանում Արշակ III-ի մահվանից, իսկ 428 թ. Արտաշես III (Արտաշիր) արքային գահընկեց անելուց հետո Արշակունյաց հարստությունն անկում է ապրում:*

Բայց Արշակունիների անկումով միայն վերանում է թագավորությունը, իսկ պետականությունը ձեռք է բերում նոր դրսևորումներ՝ Արևելյան Հայաստանում՝ մարզպանական, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ սատրապական համակարգերով, որոնց հիմքում ընկած էր նախարարական համակարգը: Այդ խնդրի խորագիտակ նիկողա-

յոս Ադոնցն ընդգծում էր, որ. «Նախարարական վարչակարգը իր կայունությամբ այնպիսի տիպական ու ուշագրավ երևույթ է, որ առանց դրա անհնարին են հայոց հին կյանքի և պատմության դիտական ըմբռնումն ու ճիշտ լուսաբանումը: ...Այդ ամբողջ երկարատև ժամանակաշրջանում նախարարությունը հանդիսացավ քաղաքական կարևոր գործոն և, կարելի է ասել, հայոց պատմության լծակը, նախարարություններն ամբողջ երկրով ցրված քաղաքական աղաուտության օջախներ էին..., նրա ժամանակ երկրի արտաքին կախվածությունը համատեղված էր ներքին ինքնուրույնության հետ, և այդ ճանապարհով ապահովվում էր երկրի ինքնատիպությունը»[6]:

Արևելյան Հայաստանում 428 թ. հետո իշխանությունը թագավորից անցնում է նախարարական դասին, երկիրը դառնում է Սասանյաններին հարկատու, սակայն զինական ուժը մնում է նախարարների իրավասության ներքո: Այդ մասին պատմիչ Եղիշեն գրում է, որ երբ պարսից արքունիքը, «...իբրև զնա (Արտաշես արքային – Ա.Մ.) ևս մերժեաց ի թագաւորութենէն, ի նախարարսն Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն. զի թէպէտ և գանձն յարքունիս Պարսկաց երթայր, սակայն այրուձին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմի»[7]:

Այսպես՝ թագավորին փոխարինած մարզպանը ստանձնում է նրա մի շարք գործառույթներ, պահպանվում են Արշակունիների օրոք առկա գրեթե բոլոր գործակալությունները՝ հազարապետությունը, սպարապետությունը, մեծ դատավարությունը և այլն: Հատկապես ուշագրավ է մաղխազության գործակալության, այն է՝ թագավորի թիկնազորի պետի պաշտոնի պահպանումը, այն դեպքում, երբ թագավոր այլևս չկար: Ի դեպ, ոչ միայն պաշտոններն էին պահպանվել, այլ շատ դեպքերում՝ նաև դրանք իրենց նախկին տերերին՝ նախարարական հայտնի տներին՝ Մամիկոնյաններին, Ամատունիներին, Խորխոռունիներին հանձնելու ավանդույթը:

Դժվար չէ կռահել, որ վերոհիշյալ նախարարներն այսուհետ պարտավոր էին ծառայություններ մատուցել թագավորին փոխարինած մարզպանին, որն այժմ Արևելյան Հայաստանի կառավարիչն էր և պարսից արքունիքի առջև ներկայացնելու էր նաև հայ նախա-

---

[6] Ադոնց Նիկողայոս, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում. Եր., 1987, էջ 241:

[7] Եղիշէի վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, ի լոյս ածեալ բազդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Եր., 1957, էջ 6:

բարներին ու երկրի հետ կապված գործերը: Պատահական չէ, որ մարզպանը հայտնի էր նաև որպես Հայոց տանուտեր: Վահանանց պատերազմից հետո, երբ Արևելյան Հայաստանում Պարսկաստանը ճանաչից հայերի ինքնավար ապրելու իրավունքը և առժամանակ դադարեցրեց կրոնական հալածանքները, մեկ այլ պետություն ստեղծվեց Հայոց Արևելից կողմերում՝ Արցախում և Ուտիքում Վաչագան Բարեպաշտի գլխավորությամբ:

Հայոց վաղմիջնադարյան պետականության ինքնատիպ դրսևորում. հանդիսացող սատրապական համակարգն էլ բավական ժամանակ՝ մինչև Հուստինիանոս I (527–565) կայսեր բարեփոխումները, պահպանվեց Արևմտյան Հայաստանում, որտեղ կային հինգ սատրապություններ: Դրանց կառավարիչ սատրապներն օգտվում էին ներքին ինքնավարությունից[8]:

Անուշտ, ինչպես պարսից, այնպես էլ բյուզանդական արքունիքները, ժամանակի ընթացքում տարբեր քայլերով՝ հատկապես նախարարական կալվածքները բաժան-բաժան անելու միջոցով, հետզհետե թուլացրին հայոց ինքնավարությունները, բայց մինչև արաբական արշավանքները այդպես էլ չկարողացան իսպառ վերացնել դրանք: Ավելին՝ անդամ արաբական արշավանքներից հետո, օգտվելով արաբա-բյուզանդական հակամարտության սրումից, հայկական նախարարական դասի մի շարք նշանավոր դեմքերի (Թեոդրոս Ռշտունի, Վարազտիրոց Բագրատունի և այլք) կազմակերպած պայքարի շնորհիվ, հաջողվեց VII դարի երկրորդ կեսին մի միասնական ու ուշադրավ իշխանապետություն ստեղծել, իսկ VIII դ. Արմինիա վարչական միավորումում պահպանել ներքին ինքնավարության տարրեր:

«Հայաստանը արաբական շրջանում,- գրում է արաբագետ Արամ Տեր-Ղևոնդյանը,- երբեք չկորցրեց իր ներքին ինքնավարությունը և վարչական տեսակետից երբեք չկազմալուծվեց, այլ լինելով հանդերձ խալիֆայության «Արմինիա» նահանգի մի մասը, պահպանեց իր ուրույն վարչական ու քաղաքական դեմքը: Հայաստանն այս շրջանում կառավարում էր Հայոց իշխանը, որը թեև ենթակա էր Արմինիայի ոստիկանին, սակայն երկրի գործերի իրական տնօրինողն

---

[8] Արևմտյան Հայաստանի ինքնավար իշխանությունների մասին մանրամասն տե՛ս **Ադոնց Նիկողայոս**, նշվ. աշխ., էջ 39–146:

էր»[9]*: Նույն գիտնականի համոզմամբ Հայաստանի և հարևան Վիրքի նևրքին ինքնավարությունը, ի տարբերություն խալիֆայությանը ենթակա այլ երկրների, պայմանավորված էր այնտեղ ժառանգական հողատիրության պահպանմամբ, որի շնորհիվ էլ հայերն ու վրացիները «պահպանեցին իրենց լեզուն ու մշակույթը և IX դարում ինքնուրույն պետականություն ստեղծեցին»*[10]*:*

Միջնադարում զարգացած ավատատիրության պետականության փուլը վերաբերում է Բագրատունիների վերելքին և հայկական նոր պետությունների (Վասպուրականի, Վանանդի, Տաշիր-Զորագետի, Սյունիքի թագավորություններ, Տարոնի, Տայքի, Համշենի, Սամցխե-Սաաթաբագոյի իշխանություններ, Զաքարյանների, Վահրամյանների իշխանապետություններ, Կիլիկիայի հայկական պետությունն և այլն) ժամանակներին՝ IX դարի կեսերից մինչև XIV դարի վերջը:

Ինչպես աշխարհի շատ երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, պայմանավորված ավատատիրական հարաբերությունների զարգացման նոր մակարդակով, հայկական կենտրոնական պետության հարևանությամբ երևան են գալիս մի շարք մանր ու միջին պետական կազմավորումներ, սկսվում է ֆեոդալական մասնատվածությունը: Բայց եթե որոշ ժամանակ անց եվրոպական երկրների մեծ մասում այդ մասնատվածությունը հաղթահարվում է, և շուտով ձևավորվում են կենտրոնացված միապետություններ (ինքնակալություններ), ապա Հայաստանում մոնղոլական ու թուրքմենական ցեղերի, Լենկ-Թեմուրի արշավանքների, պարսկա-թուրքական երկարատև ու արյունալի պատերազմների հետևանքով պետականության դրսևորումներն ավելի են թուլանում և, բացառությամբ լեռնային մի շարք շրջանների, երկրի մեծ մասում վերանում են: Հայրենիքից դուրս՝ Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան առափնյա շրջաններում, որտեղ Հայաստանից հայերի զանգվածային արտագաղթի պատճառով հոծ հայություն էր կուտակվել, XI դ. վերջին ստեղծվում են հայկական մի քանի կազմավորումներ, որոնցից ամենակենսունակը լինում է Ռուբինյան իշխանությունը, որը 1198 թ. Լևոն

---

[9] **Տեր-Ղևոնդյան Արամ,** Հայոց իշխանը արաբական տիրապետության շրջանում, Հոդվածների ժողովածու, Եր., 2003, էջ 133:

[10] Նույնի՝ Հայ նախարարների հողատիրական իրավունքները, Հոդվածների ժողովածու, էջ 299:

Մեծապոծի կողմից վերածվում է թագավորության և դառնում է տարածաշրջանի ուժեղագույն երկրներից մեկը:

Միջնադարում պետականության պատմության վերջին փուլը կարևոր է համարել թագավորության վերականգնման համար փորձերի շրջանը (XV դարից մինչև XVII դարի կեսերը), երբ Կիլիկյան պետության անկումից (1375 թ.) հետո Վասպուրականում և այլուր ձեռնարկվում են քայլեր այն վերականգնելու ուղղությամբ:

Թագավորության անկումից հետո պետականության գաղափարն այնքան զորեղ էր, որ չնայած անելանելի թվացող իրավիճակին հայ հասարակական շրջանակները շարունակում են փորձեր կատարել այն վերականգնելու ուղղությամբ: Կիլիկիայի զանազան հատվածներում, հատկապես լեռնային շրջաններում, չնորհիվ օտար նվաճողների դեմ հայ բնակչության մղած հերոսական պայքարի, հաջողվում է մինչև XV դարի երրորդ տասնամյակը պահպանել թագավորության առանձին բեկորներ և ինքնիշխան կազմավորումներ[11]:

Զարգացած ավատատիրության շրջանի պետական կազմավորումներից ամենաերկար կյանքն ունենում են դեռ X դարից Արցախում իր ինքնիշխանությունը պահպանած Խաչենի, իսկ Ջավախքում 1266 թ. Թմկաբերդի տեր Սարգիս Ջաղեցու հիմնադրած իշխանությունները:

«Ուշ-միջնադարյան Հայաստանում,- գրում է Բ. Ուլուբաբյանը,- թաթար-մոնղոլական գավթիչների, ապա նրանց հետքերով եկած ակ-կոյունլու և կարա-կոյունլու թուրքերի կործանարար հարվածների տակ ոչնչացել էին հայկական իշխանությունները, և Խաչենը համարյա միակ վայրն էր, ուր պահպանվում էին հայ պետականության բեկորները, և ուր դեռևս բորբոք էին մնում հայոց քաղաքական ազատության կայծերը...»[12]: Արցախում, հարակից գավառներում և Հյուսիսարևելյան Հայաստանի այլ շրջաններում պահպանված իշխանական տների (Հասան-Ջալալյաններ, Դոփյաններ, Օրբելյաններ, Մելիք-Շահնազարյաններ և այլք) շառավիղները,

---

[11] Տե՛ս Ռինոյան Դավիթ, Կիլիկիո հայոց թագավորությունը և ինքնիշխան կազմավորումները 1320–1424 թթ., Եր., 2011, էջ 129–154:

[12] Ուլուբաբյան Բ.Ա., Խաչենի իշխանությունը X–XVI դարերում, Եր., 1975, էջ 6:

ըստ մեծանուն վիպասան Րաֆֆու, երբեք չկորցրին «իրենց ինքնավարության իրավունքները» և ձևավորեցին հայ մելիքական դասը[13]:

Օգտվելով վրաց թագավորների և մոնղոլների հակամարտությունից՝ Սարգիս Ջաղեցին կարողանում է ստեղծել մի ընդարձակ իշխանություն, որը չուտով ընդգրկում է Տաշիրից մինչև Էրզրում ընկած տարածքը: Այստեղի իշխանը կրում էր աթաբեկի տիտղոս, որի համար իշխանությունը հայտնի էր նաև Սաաթաբագո (այսինքն՝ աթաբեկին ենթակա) անունով: Հայկական աղբյուրներում այն հիշատակվում է «Իշխանաց երկիր» ձևով[14]: Ինչպես Բագրատունիների, Զաքարյանների, այնպես էլ վերջիններիս հաջորդներ Ջաղեցիների օրոք տնտեսական ու մշակութային կյանքը Ջավախքում և աթաբեկության այլ շրջաններում զգալի վերելք է ապրում: Այս իշխանապետությունը պահպանվեց մինչև XVI դ. վերջը, երբ գրավվեց օսմանյան թուրքերի կողմից[15]:

Այդ ժամանակներում կրկին կարևոր դերակատարություն է ստանձնում հայ եկեղեցին, որն իր վրա է վերցնում հայոց պետության որոշակի գործառույթներ: Պատահական չէ, որ 1441 թ. տեղի է ունենում արդեն պետականությունից զրկված Կիլիկիայից կաթողիկոսական աթոռի վերադարձը Հայրենիք՝ Ս. Էջմիածին: Այդուհետ հայոց կաթողիկոսները ղեկավարում են ազատագրական պայքարը. 1547 թ. Էջմիածնում Ստեփանոս Սալմաստեցի, իսկ 1562 թ. Սեբաստիայում՝ Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսների հրավիրած գաղտնի ժողովների կազմած պատվիրակությունները մեկնում են Եվրոպա՝ Հռոմի պապից և եվրոպական տիրակալներից Հայաստանի ազատագրության համար աջակցություն ստանալու առաքելությամբ: Հայ աշխարհիկ հոգատերերի դասի ներկայացուցիչները փորձում են ելք գտնել ստեղծված անելանելի իրավիճակում, նրանցից՝ շատերն

---

[13] Հայ մելիքների ինքնավար կարգավիճակի, զինուժի, դատական իշխանության և այլ գործառույթների ու առհասարակ նրանց ստեղծած պետականության դրսևորում հանդիսացող մելիքությունների մասին մանրամասն տե՛ս **Բաֆֆի,** Խամսայի մելիքությունները. Երկերի ժողովածու. հ. 10. Եր., 1959, էջ 396–510. **Ալդուբաբյան,** նշվ. աշխ., **Մաղալյան Արտակ,** Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII–XIX դդ., Եր., 2007 և այլն:

[14] «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1887, էջ 138 և **Լէօ,** Սահմանավեճեր, էջ 105: Հակոբոս Տաշյանի համոզմամբ այս իշխանության մեջ ընդգրկվել են նաև Վիսկիմն ու Ձորքումը (**Տաշեան Հ.Յ.,** Տայք, դրացիք եւ հոտորջուր, Վիեննա, 1973, էջ 61):

[15] Այս իշխանապետության մասին տե՛ս **Մելքոնյան Աշոտ,** Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Եր., 2003, էջ 56–63:

իրենց հողերը փոխանցում են օրեցօր ավելի ու ավելի հայ հասարակական ու տնտեսական կյանքը տնօրինող հայ եկեղեցուն, և իրենք էլ անցնում ծառայության արդեն եկեղեցապատկան կալվածքներում: Այդօրինակ հողատերերը հայտնի են դառնում պարոնտեր անունով: Թուրք-պարսկական միրապետության պայմաններում նման եղանակով հնարավոր է լինում որոշ չափով պաշտպանել հայ հողատերերի դուլքային իրավունքը:

Հայրենիքում պետականությունը վերականգնելու ընդգծված ձգտման վառ արտահայտությունն էր 1465 թ. Աղթամարում տեղի Ջաքարիա կաթողիկոսի եղբորորդուն՝ Սմբատ Սեֆեդինյանին, թագադրելու փաստը: Ցավոք, Սմբատի իշխանությունը տարածվեց միայն Աղթամարի ու Վասպուրականի ևս մի քանի շրջանների վրա և գոյություն ունեցավ մինչև 1471 թ.[16]: Այդուհանդերձ, ինչպես ճիշտ նկատել է Ա. Ուլիուջյանը, այդ իրադարձությունը մեծ տպավորություն թողեց Հայության շրջանում, քանի որ «Սմբատ Սեֆեդինեանը մի կարճ պահ ժամանակակիցներին հիշեցրեց Վասպուրականի, ինչու չէ նաև բովանդակ Հայաստանի, անցեալի փառքերը»[17]:

3. Պետականությունը նոր ժամանակներում (XVII դարի կես – 1918 թ.) ունի իր առանձնահատկությունները: Առաջին շրջափուլում (XVII դարի կես – XVIII դարի սկիզբ), որը կարելի է անվանել պետականության տեղական (տեղայնական) շառավիղների ժամանակաշրջան, բացակայում է համահայկական պետականությունը, բայց այն առկայծումներով ու զանազան դրևորումներով ինքնիշխան կազմավորումների (սղնախներ՝ պաշտպանական ամրոցներ, մելիքություններ, իշխանապետություններ, ինքնավար համայնքներ) տեսքով հրևան է գալիս Հայաստանի առանձին շրջաններում՝ Արցախում, Սյունիքում, Գեղարքունիքում, Մոկսում, Շատախում, Սասունում, Կիլիկիայի լեռնային հատվածներում:

Այդ շրջափուլի սկիզբն ազդարարում է 1677 թ. Էջմիածնում Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի հրավիրած ազատագրական գաղտնի ժողովը: Հայոց հայրապետի գլխավորած պատվիրակությունը ժամանում է Կ. Պոլիս, Հայաստանի ազատագրության ծրագրերով դի-

---

[16] «Ուսումնասիրելու տեսություն Աղուանից, Հայկական պետականության վերականգնման փորձ ԺԵ դարի կեսերին. «Հայկազեան հայագիտական հանդես». հ. ԺԲ. Պէյրութ. 1999. էջ 107–122:

[17] Նույն տեղում. էջ 119:

մում է Ռեչ Պոսպոլիտայի թագավոր Ջան Սոբեսկուն: Հակոբ Ջուղայեցու մահվանից հետո Եվրոպա է անցնում պատվիրակության երիտասարդ անդամ Իսրայել Օրին, որը Հայաստանի ազատագրության և պետականության վերականգնման հետաքրքրական ծրագրերով նախ դիմում է Գերմանիայի Պֆալց երկրամասի կուրֆյուրստ (մեծ իշխան) Հովհաննն Վիլհելմին, իսկ 1701 թ.՝ ռուսաց կայսր Պետրոս I-ին: Հատկանշական է, որ իր ծրագրերի (Պֆալցյան և Մոսկովյան) նկատմամբ վերոհիշյալ տիրակալների հետաքրքրությունը չարժեւորելու համար Օրին նրանց դիվանագիտորեն հասկացնում է, որ Հայաստանն ազատագրելուց հետո իրենք կարող են դառնալ հայոց թագավոր: Սակայն իրականում, ինչպես ճիշտ նկատել է ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը, Սյունիքի մելիքների՝ ռուսաց ցարին հասցեագրված նամակի հայերեն տարբերակը մշակելիս Պռոշյան իշխանական տնից սերող «Օրին մի պահ հենց իրեն էր պատկերացնում Ռուսաստանի ձեռքով ազատված և ցարի կողմից հովանավորված ապագա Հայաստանը դլխավորողի դերում»[18]:

Այդուհետ չարունակվում են ազգային-ազատագրական պայքարի ընդհանուր շղթայում պետականության վերականգնման համար գործնական քայլերը Սյունիքում և Արցախում: Դրանով սկսվում է պետականության վերականգնման գործնական քայլերի փուլը (1722–1747 թթ.): Սյունիքում Դավիթ-Բեկի դլխավորած ազատագրական պայքարը պսակվում է հաջողությամբ. 1724 թ. Իրանի Թահմասպ II շահը ճանաչում է Սյունիքի հայկական իշխանությունը՝ հաշվի նստելով հայերի ազատագրական ձգտումների հետ և նպատակ ունենալով Դավիթ-Բեկի իշխանապետությունն օգտագործել ընդհանուր թշնամու՝ Օսմանյան կայսրության դեմ:

Հայ-իրանական համագործակցության արդյունքում 1730-ական թվականներին Նադիր խանի (շահ) ջանքերով ամրապնդվում են հայկական մելիքությունները ոչ միայն Արևելյան Հայաստանի լեռնային շրջաններում (Սյունիք, Արցախ, Դեղարքունիք), այլ նաև հարթավայրերում: Արդեն նրա՝ 1734 թ. հրովարտակով Արցախի Դոլշանլու գյուղի ավագերից Դավիթը հաստատվում է ինչպես այդ, այնպես էլ Խաչենի մի քանի այլ գյուղերի ավագի ու մելիքի պաշտոնում: «Կարգադրությանը չպետք է հակառակվեն,- հրահանգվում

[18] **Հովհաննիսյան Աշոտ**, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, Եր., 1959, էջ 498:

էր փաստաթղթում,- և այն ընդունելով որպես խիստ կարգադրություն՝ չանք չխնայեն [նրա կատարման հարցում]: Թող այն իրենց պարտականությունը համարեն»[19]:

Մեկ այլ հրովարտակով Նադիրը Գեղարքունիքի մելիք Մելիքջան Մելիք-Շահնազարյանի որդուն՝ Մանուչարին. «ետ նմա իշխանութիւն, ունել ընդ ինքեա զդահլիճ..., և անուանեաց զնա միրիմիրան կամ պէյլէրպէյի ի վերայ Արարատեան երկրի և մասին ինչ Սիւնեաց»[20]: 1738 թ. շահական հատուկ հրամանագրով մուսաֆության իրավունքները չնորհվեցին Երևանի մելիքներ Հակոբջանին ու Մկրտումին՝ «Նմանների մեջ լավագույն խնդրարկուների բարի ծառայության համար այնպես, ինչպես նախկինում արքայական հրամանագրով հաստատվել էր նրանց մելիքության մուսաֆությունն ու մյուս [իրավունքները], ըստ կարգի...»[21]:

Բազմաթիվ հայ մելիքներ, պարսիկների հետ դաշնակցած, պայքարում են ընդհանուր թշնամու՝ օսմանցիների դեմ: Այդ պայքարում փաստական ինքնավարություն են ձեռք բերում հատկապես Արցախի մելիքները Դիզակի մելիք Եգանի գլխավորությամբ, որոնց զինական ուժերի հետ Նադիրի գործակցությունը բարձրանում է նոր աստիճանի: Արցախում Գանձակի նախկին բեկլարբեկությանը են թակա Վարանդայի, Դիզակի, Ջրաբերդի, Խաչենի և Գյուլիստանի դավառներում 1736 թ. ծնունդ է առնում հայկական նոր ինքնավարություն՝ Խամսայի (արաբերեն խամսա՝ հինգ) մելիքությունները:

Նադիրը, խիստ կարևորելով հայության դերը հակաթուրքական պայքարում, չի հապաղում ճանաչել արցախյան այս յուրահատուկ պետականությունը: Նա փաստորեն վավերացնում է հայերի շուրջ 15-ամյա հերոսական պայքարի արդյունքում ստեղծված իրողությունը[22]:

XVIII երկրորդ կեսը և XIX դ. առաջին կեսը Հայաստանի ազատագրության նոր ծրագրերի մշակման և մասնակի գործադրման

---

[19] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ 2բ, վավերագիր 182, բնագիր և Ռ. **Կոստիկյան**, Մատենադարան պարսկերեն հրովարտակներ, պրակ IV, Երևան, 2005, վավ. 2:

[20] **Մելիք-Սիլիմեանց Հ. Զմիւռնիացի**, Համառոտութիւն պատմութեան Հայկազեանց, Մատենադարան, ձեռագիր 2888, էջ 341ա, հմմտ. Հայոց պատմություն, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. 3, գիրք առաջին, Եր., 2010, էջ 55:

[21] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 1032:

[22] Տե՛ս «Հայոց պատմություն», ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. 3, գիրք առաջին, էջ 64, 65:

փուլն է: Այն սկսվում է հնդկահայ նշանավոր գործիչ Հովսեփ Էմինի բուռն գործունեությամբ[23]: 1768–1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և 1783 թ. ռուս-վրացական Գեորգևսկի դաշնագրով Վրաստանի ռուսական հովանավորության ընդունումը նոր խթան հանդիսացան ավելի բովանդակալից ազատագրական ծրագրերի մշակման համար: 1769 թ. աստրախանաբնակ հայ գործիչ Մովսես Սարաֆյանի կազմած ծրագրերում նախատեսվում էր հայոց թագավորության վերականգնում Ռուսաստանի օժանդակության: Պետականության վերակերտման գործում կարևորություն էր տրվում Հայաստանի այն չրջանների փորձին, որոնք ժամանակ առ ժամանակ եղել էին ինքնավար կազմավորումներ և հայ ժողովրդի կողմից ընկալվել են որպես ընդօրինակության արժանի և թագավորության վերականգնման առավել հնարավոր տարածաշրջաններ: Մասնավորապես մատնանշվում էին Արցախն ու Սյունիքը: Պատահական չէ, որ ապագա հայոց թագավորների թեկնածուների չարքում Մ. Սարաֆյանը տեսնում էր Արցախի մելիքներից մեկին: Ակնհայտ է, որ 1722–1747 թթ. Արցախում պետականության վերականգնման իրողությունը և մելիքությունների չառավիղները հստակ կնիք էին դրել ազատագրական պայքարի ղեկավարների նմանատիպ մտածողության վրա:

Ուշագրավ է, որ այդ ժամանակ մելիքները ևս գիտակցում էին թագավորության վերականգնման գործում իրենց առաքելությունը, չէին հոռանում իրենց հայոց արքայական ծագումն ու առիթ առ առիթ այդ մասին հիշատակում էին պաշտոնական գրագրություններում: Այսպես, 1781 թ. սեպտեմբերի 2-ին ռուս մեծ զորավար Ալեքսանդր Սուվորովին և Եկատերինա II կայսրուհուն հասցեագրած հերթական նամակներում, որտեղ խնդրում էին զինական օգնություն մահմեդականների դեմ անհավասար պայքարում, Արցախի մելիքները (Ադամ, Բեգլար, Իսրայել) իրենց մասին գրում էին. «Մեք ներքոյ անվանեալքս Ղարաբաղու հայոց թագաւորաց ազնիւ զինվորած(ց) մնացեալ ժառանգք մելիքներըս», «մեք ի ազգաց հայոց ի տանիցն Արշակունեաց և Աւղանից ի արքունական գահոյից, մնա-

[23] Հովսեփ Էմինի ազատագրական գործունեության և ծրագրերի մասին մանրամասն տե՛ս **Ноаннисян А.Р.**, Иосиф Эмин, Ер., 1945.

ցեալ ազնիւ վինաւորացէն ժաւանգ մէլիքներս և մեր բոլուր երկիրս իշխանօվք հանդերձ...»[24]:

Այդ ժամանակաշրջանով առանձնակի կարևորվում էին նաև հայերի ու վրացիների հակապարսկական ու հակաթուրքական համատեղ պայքարը և արդյունքում Ռուսաստանի հովանու ներքո հայ-վրացական քրիստոնեական պետություն ստեղծելու գաղափարը: Օրինակ՝ դեռ 1750–1760-ական թթ. Հովսեփ Էմինը, լավ իմանալով, որ վրաց Բագրատունիները սերում են հայ Բագրատուններից, հայ-վրացական պետություն ստեղծելու խնդիրը կապում էր վրաց արքա Հերակլ II-ի անվան հետ[25]:

1783 թ. Հովսեփ Արղությանի ու Հովհաննես Լազարևի՝ 18 կետից բաղկացած նախագիծը շատ ավելի հստակ էր նախանշում հայոց թագավորության վերականգնման ուղին, հինավուրց Անին կամ Վաղարշապատը պետք է դառնար ազատագրված Հայաստանի մայրաքաղաքը: Մրագիրը, որ կրում էր «Կերպ դաշնագրութեան ի մէջ երկուց ազգաց՝ Ռուսաց և Հայոց» անվանումը, ենթադրում էր ազատագրված Հայաստանի և դաշնակից Ռուսաստանի միջև հորիզոնական հարաբերություններ. կնքվելու էր հայ-ռուսական ռազմական դաշինք, Հայաստանում տեղակայված ռուսական զորքերը պետք է պաշտպաններին երկիրը Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի ոտնձգություններից: Հայաստանը դառնալու էր Ռուսաստանին հարկատու, անհրաժեշտության դեպքում իր հերթին պարտավոր էր զինական ուժեր տրամադրել կայսրությանը: Ռուսաց կայսրուհի Եկատերինա II-ին էր վերապահվում հայերից կամ իր մերձավորներից մեկին հայոց թագավոր ընտրելու իրավունքը[26]:

---

[24] Армяно-русские отношения в XVIII веке (1760–1800 гг.), сборник документов, т. IV, Ер., 1990, էջ 179, 181: Ի դեպ, այդ նամականիի ռուսերեն թարգմանություններում մելիքների՝ հայոց արքաներից սերված լինելու մասին հատվածը հանված է, իսկ «թագավոր» բառը՝ փոխարինված «начальник» բառով (նույն տեղում, էջ 180, 183, 184): Արցախում ազգային ազատագրության և պետականության համար պայքարի մասին տե՛ս նաև՝ **Բալայան Վ.**, Արցախահայ ազատագրական պայքարի բովանդակությունը 17-րդ դ. երկրորդ կեսից մինչև 1813 թ., Ստեփանակերտ, 2013 և **նույնի**՝ Դիվագներ արցախահայության ազատագրական պայքարի և պետականակերտման պատմության, Ստեփանակերտ (1813–2007 թթ.), 2012:

[25] Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ա.Ր.**, նշվ. աշխ., էջ 48, 49:

[26] Տե՛ս «Հայոց պատմություն», ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. III, գիրք առաջին, էջ 168, 169:

Հայոց պետականաշինության գաղափարական տեսլականը նոր բարձրության են հասցնում հնդկահայ նշանավոր գործիչներ Շահամիր Շահամիրյանը և Մովսես Բաղրամյանը: Մադրասում 1771 թ. նրանց հիմնադրած տպարանում չուտով լույս են տեսնում Մ. Բաղրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» և Շ. Շահամիրյանի «Որոգայթ փառաց» աշխատությունները, որոնցում անդրադարձ էր կատարվում հայ ժողովրդի ծանր վիճակին և միապետության փոխարեն, որը, ըստ հեղինակների, հայոց պետականության կործանման գլխավոր պատճառներից է եղել, առաջարկվում էր ստեղծել ժողովրդավար պետություն: Ի տարբերություն նախորդ բոլոր ծրագրերի Շահամիրյանի նախագիծը, որը հայտնի է «Հարավային ծրագիր» անունով, առաջ էր քաշում տվյալ ժամանակաշրջանի համար արտառոց՝ ընդհանուր ընտրական իրավունքի հիման վրա ձևավորված հանրապետական Հայաստան ստեղծելու գաղափարը: Ապագա Հայաստանում ամեն ինչից վեր լինելու էր ոչ թե միապետի կամքը, այլ օրենքը: Ըստ «Որոգայթի փառացի»՝ անհրաժեշտ է «կալ և մնալ ձեզ կախեալ ըստ օրինաց ձերոց զի ո՛չ ոք իցէ՛ որ իշխեսցէ ի վերայ ձեր բայց օրէնս ձեր»[27]:

Ակադեմիկոս Վ. Բարխուդարյանը, անդրադառնալով XVIII դարի երկրորդ կեսի ազատագրական ծրագրերին, ընդգծում է, որ «Առավել էականն ու հատկանշականն այն է, որ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Ռուսաստանի և Հնդկաստանի գաղութներում երկիրն ազատագրելու հետ մեկտեղ միահամուռ ու աներեր խնդիր էր դրվում վերականգնելու հայկական անկախ պետականությունը»[28]:

XIX դ. առաջին երեսնամյակին գրավելով Արևելյան Հայաստանը՝ ռուսական արքունիքը դեռ որոշ ժամանակ չէր կամենում կամ ավելի ճիշտ չէր կարողանում Անդրկովկասում մոցնել կայսերական վարչակարգեր: Ուստիև առժամանակ տեղական ինքնակառավարման առանձին տարրեր, որոնք կային պարսկական ազդեցության շրջանում, պահպանվեցին: Ավելին՝ հայ հասարակական շրջանակների, մասնավորապես 1827 թ. վերջին Խ. Լազարյանի, Կ. Արղությանի և Ա. Խուդաբաշյանի կազմած ազատագրական ծրագրերին[29] ընդա-

---

[27] «Գիրք անուանեալ Որոգայթ փառաց». Մադրաս, 1773. էջ 15, 16:

[28] «Հայոց պատմություն». ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. III, գիրք առջին. էջ 178:

[29] Խաչատուր Լազարևի ներկայացրած ծրագրի համաձայն՝ հայկական թագավորությունը պետք է ընդգրկեր Ռուսական կայսրության իշխանության ներքո գտնվող Արևելյան Հայաստանի բոլոր տարածքները Երևանի, Նախիջևանի, Ղա-

ռաջ գնալու պատրանք ստեղծելու նպատակով, 1828 թ. մարտի 21-ի հրամանագրով Երևանի ու Նախիջևանի նախկին խանությունների տարածքից Նիկոլայ I-ի հրամանագրով ստեղծվեց վարչատարածքային մի միավոր՝ «Հայկական մարզ» անունով[30]: Ցարական հրամանագրում հայերին արված «պետականության չնորհը» մատնանշելու նպատակով ընդգծվում էր, որ նորաստեղծ մարզի կառավարումը դրվում է իր՝ կայսեր տիտղոսավոր, իշխանության ներքո[31]:

Անշուշտ, այս վարչամիավորն իր կառավարման համակարգով քիչ էր տարբերվում Ռուսական կայսրության այլ վարչական միավորներից, սակայն նրան բնորոշ որոշ հատկանիշներ, հատկապես հայության շրջանում, ստեղծում էին հայոց պետականության երևութական պատկեր: Այսպես հայության որոշ շրջանակների համար ոգևորության աղբյուր էր միավորի «Հայկական» անունը, այն դեպքում, երբ կայսրության այլ վարչամիավորներ ազգային անվանումներով չէին առանձնանում: Մարզն ուներ սեփական դրոշ, զինանշան և այլն: Ռուսաստանի սենատի 1833 թ. մարտի 25-ի որոշման համաձայն հայկական մարզի զինանշանի կենտրոնում պետք է պատկերված լիներ սպիտակափառ Արարատը Նոյան ոսկեգույն տապանը գագաթին, ներքևի աջ անկյունում հայոց արքաների թագը, ձախում՝ Ս. Էջմիածինը: Զինանշանի վրա լինելու էին ռուսական կայսերական խորհրդանիշները արծիվը և ինքնակալի թագը[32]:

Մարզն իր գոյության 12 տարիներից ութը (1830–1838 թթ.) կառավարվեց հայազգի պետական-զինվորական նշանավոր գործիչ Վասիլ Բեհբութովի կողմից, մելիք Սահակ Մելիք-Աղամալյանցը մարզի կառավարման վարչության մեջ ներկայացնելու էր Երևանի հայ բնակչությանը: Պատմաբան Լեոն նկատել է, որ հայերին արված

բարդի, Շաքիի, Շամխորի շրջանները: Հայաստանը պետք է ունենար սեփական զինված ուժեր, երկրում պետք է գործեին հայկական օրենքները և այլն (տե՛ս «Հայոց պատմություն», նույն տեղում, էջ 262):

[30] Տե՛ս Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. I, М., 1833, էջ 278, 279: Այս հրամանագրի հայերեն տարբերակում հայ գործիչները «Հայկական մարզ» բառերի փոխարեն գործածել են «գաւառ Հայկազանց» ձևը՝ ամենայն հավանականությամբ տվյալ վարչամիավորն ընկալելով որպես Մեծ Հայքի Հայկազունիների պետության վերականգնման իրողություն (տե՛ս նույն տեղում, էջ 278):

[31] Այդ մասին տես փաստաթղթում. «Повелеваем во всех делах именовать отныне Областию Армянскою и включить оную в титул Наше» (նույն տեղում, էջ 278).

[32] Տե՛ս Собрание актов..., ч. II, М., 1838, էջ 280:

վերոհիշյալ «առանձնաշնորհումները» հայ հասարակության որոշակի շերտերի մեջ առաջացրին պետականության վերականգնման պատրանք, ուստի ամենուր հնչում էին կոչեր ռուսական օգնությամբ «ազատագրված» հայրենիք վերադառնալու մասին[33]:

Սակայն այս ժամանակավոր «զիջումն» իսկ վտանգավոր նկատելով 1840 թ. ապրիլի 10-ին հայկական մարզը վերացվեց, և Անդրկովկասում ստեղծվեցին այլ վարչամիավորներ: Մինչ այդ 1836 թ. մարտի 11-ին ընդունված ցարական հրովարտակով (Պոլոժենիե) արգելվեց հայ եկեղեցուն այդուհետ զբաղվելու պետական-քաղաքական գործունեությամբ:

Միաժամանակ Այսրկովկասի և Արևելյան Հայաստանի այլ շրջաններում անցկացված վարչական վերաբաժանումներով լիովին անտեսվեցին հայության և երկրամասի այլ ժողովուրդների իրավունքները. 1846 թ. ստեղծված Թիֆլիսի, 1849 թ. Երևանի, ապա նաև Ելիզավետպոլի նահանգների ստեղծումով հայկական գավառները հայտնվեցին տարբեր տարածքային միավորների կազմում: Դրանով ավարտվեց Հայաստանի ազատագրության նոր ծրագրերի մշակման և մասնակի գործադրման փուլը: Փաստորեն տարբեր դրսևորումներով հազարամյակներ գոյատևած հայկական պետականությունն այդ ժամանակ, մասնավորապես Արևելյան Հայաստանում, լիովին վերացավ: Հատկանշական է, որ այդ հանգամանքը մատնանշվում է նաև ռուսական պաշտոնական փաստաթղթերում, «Հայկական թագավորությունը,- կարդում ենք այդօրինակ վավերագրերից մեկում,- որ գոյություն է ունեցել գրեթե 4000 տարի, կամ ինքնուրույն կամ այլ ժողովուրդներից կախյալ..., անկում ապրեց»[34]:

XIX դ. երկրորդ կեսից սկսվում է մի ժամանակաշրջան, երբ Արևելյան Հայաստանում երկրամասում ռուսական վարչակարգեր մտցնելուց հետո ինքնիշխանության գրեթե բոլոր սաղմերը վերանում են, իսկ Արևմտյան Հայաստանում, բացառությամբ Սասունի, Կիլիկիայում՝ Զեյթունի[35], պայմանավորված հայ ժողովրդի համար

---

[33] Տե՛ս Լեո. Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, մ. Բ, եր.. 1927, էջ 133:

[34] Собраниє актов..., նույն տեղում, էջ 281:

[35] Լեռնային այս երկու համայնքները զարմանալի հաստատակամությամբ չընկրկեցին օսմանյան իշխանությունների ոտնձգությունների առջև: Զեյթունը 1862 թ. և 1895–1896 թթ., իսկ Սասունը 1894 թ. ու 1904 թթ. ինքնապաշտպանական կռիվների շնորհիվ փաստորեն պահպանեցին իրենց ինքնավարության շատ տարրեր՝

ստեղծված քաղաքական ծանրագույն պայմաններով, պետականության վերականգնման համար պայքարը փոխարինվում է Օսմանյան կայսրության կազմում ընդամենը հայկական ինքնավարության հասնելու տեսլականով: Այդ ժամանակաշրջանում էլ միջազգային դիվանագիտության ասպարեզ է իջնում Հայկական հարցը՝ Արևմտյան Հայաստանում եվրոպական տերությունների հսկողությամբ բարեփոխումներ կատարելու ծրագիրը, որը հայության մի զգալի մասի կողմից ընկալվում է որպես ազատագրության հարց: Հետաքրքրական է, որ Բեռլինի 61-րդ հոդվածի համաձայն՝ բարեփոխումների ճանապարհով ինքնավարության հասնելու համեստ մտայնությունն այնքան գրավիչ է դառնում, որ 1885–1890 թթ. ընթացքում ստեղծված հայ ազգային կուսակցությունների հենակայանների ու գաղնակցության ծրագրային փաստաթղթերում անկախության գաղափարը փաստորեն տեղ չի գտնում[36], և պետականության վեհ իդեալը փոխարինվում է ինքնավարության վերաբերյալ սին պատկերացումներով: Նոր ժամանակների այդ փուլը, որը տևում է մինչև 1918 թ. մայիսի վերջը, պայմանականորեն կարելի է անվանել պետականության վերջին չառավիղների մարման և միաժամանակ պետականության վերականգնման նախադրյալների ստեղծման փուլ:

XX դարի սկզբին օսմանյան և ռուսական տիրապետությունների դեմ հայության ազատագրական չարժման վերելքը (հայդուկային չարժման նոր դրսևորումներ, հայ եկեղեցու գույքի բռնագրավման մասին ցարական օրենքի դեմ ելույթներ, հայ-թաթարական բախումների օրերին ինքնապաչտպանական ջոկատների ստեղծում և

մնալով հայոց նոր ժամանակների ազատատենչության վերջին կղզյակները: Ավելին՝ ամեն մի հնարավորության դեպքում ըսջարի յեռնցիները պահը բաց չէին թողնում ինքնավար կարգավիճակն անկախ դարձնելու համար: Օրինակ՝ 1895 թ. ապստամբության ժամանակ գավառակից թուրքերին դուրս մղելուց հետո նրանք բարձրացրին դրոշ «Զեյթունի անկախ իշխանություն» վերտառությամբ, և փաստորեն երեք ամիս անկախ կարգավիճակում էին (տե՛ս **Մկրտչյան Լ.**, Զեյթունի ապստամբությունը (1895–1896 թթ.). Եր., 1995: Զեյթունի կիսանկախ վիճակի մասին տե՛ս նաև **Պողոսյա. Հ.**, Զեյթունի պատմությունը (1409–1921). Եր., 1969:

[36] Այդ իմաստով թերևս կարելի է առանձնացնել Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության ծրագիրը, ըստ որի՝ արևմտահայությանն ազատագրելուց պիտի հաջորդեր ռուսահպատակ ու պարսկահպատակ հայերի ազատագրումը: Հայության այդ երեք հատվածների միավորումից հետո հեռավոր ապագայում նախատեսվում էր ստեղծել սոցիալիստական պետություն՝ դեմոկրատական հանրապետության (տե՛ս «Հնչակ», 1888, թիվ 10, հմմտ.՝ **Հովհաննիսյան Գեղամ**, Հնչակյան կուսակցության պատմություն (1887–1915 թթ.). Եր., 2012, էջ 23):

այլն) հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում հանգեցրեց ինչպես ժողովրդի երկու հատվածների միասնական պայքարի, այնպես էլ Այսրկովկասի հայաշատ գավառների միավորումով հայկական ինքնավարություն ստեղծելու անհրաժեշտության գաղափարներին: Այդ մտայնությունը հատկապես նկատվեց 1906 թ. օգոստոսի 17-ին Էջմիածնում հրավիրված Ռուսաստանի հայության պատգամավորական կենտրոնական ժողովում[37]*: Պատահական չէ, որ իշխանություններն այդ ժողովը գնահատեցին որպես հայկական պետականության վերականգնմանը միտված գործողություն և չուտով այն փակեցին:*

*Դարասկզբին ցարիզմի գաղութային քաղաքականության սաստկացումը և հայության երկու հատվածների ազատագրական ընդհանուր պայքարի վերելքը մի շարք կարևոր հարցերում հայ քաղաքական կուսակցությունների մոտեցումների վերանայման անհրաժեշտություն առաջացրին: 1907 թ. Ժնևում հրավիրված ՀՅԴ IV ընդհանուր ժողովը որոշակի փոփոխություններ մտցրեց կուսակցության ծրագրում: Եթե 1892 թ. ծրագրում նախատեսվում էր Օսմանյան կայսրության կազմում ինքնավար կարգավիճակ միայն Արևմտյան Հայաստանի համար, ապա այստեղ ավելանում էր նաև Ռուսական կայսրության կազմում Արևելյան Հայաստանի և ամբողջ Անդրկովկասի հայության ինքնավարության հարցը. «Անդրկովկասյան ռամկավար ֆեդերատիվ հանրապետությունը պիտի կազմի Ռուսաստանի դաշնակցական (պիտի հասկանալ դաշնային – **Ա.Մ.**) հանրապետության անբաժան մասը, կապված նրա հետ պետական ինքնավարության, դրամական սիստեմի, մաքսի և արտաքին քաղաքականության խնդիրներով»*[38]*:*

---

[37] Տե՛ս «Հայոց պատմություն», ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. III, գիրք երկրորդ, Եր., 2015, էջ 22, հմմտ.՝ **Սիմոնյան Հրաչիկ**, Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք I, Եր., 2003, էջ 767–786:

[38] Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան ծրագիրը, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 26, հմմտ.՝ **Համբարյան Ազատ**, Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում, Եր., 1999, էջ 165: Գ. Խուդինյանի համոզմամբ՝ «Դրանով իսկ, քաղաքական գետնի վրա առաջին անգամ հենց Հ.Յ. Դաշնակցության ծրագիրն էր նախանշում Անդրկովկասում առանձին հայկական տարածքի և դրա հիման վրա՝ հետագայում նաև պետականության ձևավորման խնդիրը» (**Խուդինյան Գևորգ**, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն. Հայ ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ (1885–1914 թթ.), Եր., 2003, էջ 108):

Արևմտահայության շրջանում ինքնավարության համար շարժումը նոր թափ ստացավ Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին: Հայության որոշ շրջանակներում որոշակի ոգևորություն առաջացրեց հայկական բարեփոխումների ռուսական Ա. Մանդելշտամի ծրագիրը (1913), որը, նախատեսելով արևմտահայկական վեց նահանգներից մեկ նահանգի ստեղծում, միասնական Հայաստանի պատրանք ստեղծեց: Դրանով էլ պիտի բացատրել այդ նախագծի հանդեպ Օսմանյան կայսրության դաշնակից Գերմանիայի մերժողական վերաբերմունքը, որն էլ հանդեցրեց նրա մերժմանն ու դրա փոխարեն հայկական ինքնավարության որևէ նշույլ չպարունակող 1914 թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագրի կնքմանը:

1914 թ. ամռանը և սեպտեմբերին դեռ մինչև ռուս-թուրքական կովկասյան ճակատի բացումը, կարևորելով պատերազմում հայության դիրքորոշումը, ինչպես երիտթուրքերը, այնպես էլ ռուսական արքունիքը, չհապաղեցին հայերին շռայլ խոստումներ տալ: Ջավեշտալի է, որ թուրքերը խոստանում էին հայերի աջակցությամբ Արևելյան Հայաստանը դրավելու դեպքում թույլատրել այնտեղ կազմավորել «հայկական ինքնավարություն», իսկ ռուսները՝ Արևմտյան Հայաստանին տիրելուց հետո՝ վարձահատույց լինել Ռուսաստանի հովանու ներքո ինքնավար Հայաստանի ստեղծումով: Ժամանակը ցույց տվեց, որ երկուստեք այդ խոստումները միայն նպատակ էին հետապնդում օգտագործելու հայերին իրենց քաղաքական ծրագրերի իրականացման համար:

Պատերազմում ռուսական զորքերի հաղթանակները, որոնցում իրենց ծանրակշիռ ավանդն ունեցան նաև հայկական կամավորական ջոկատները, օսմանյան տիրապետությունից ազատագրվելու և Արևմտյան Հայաստանում հայկական ինքնավարություն ստեղծելու հույսեր արթնացրին, ուստիև հայ հասարակական-քաղաքական ուժերի մեծ մասը հնարավոր միջոցներով աջակցեց ռուսական իշխանություններին[39]: Իսկ 1915 թ. մայիսի սկզբին, երբ մոտ մեկամսյա հերոսական ինքնապաշտպանությունն ավարտվեց Վանի ազատա-

---

[39] **Կիրակոսյան Զ.**, Առաջին համաշխարհային և արևմտահայությունը, Եր., 1965, էջ 174–190: 1914 թ. նոյեմբերին Նիկոլայ II-ը Թիֆլիսում հայ գործիչներին խոստացել էր, որ Հայկական հարցը կլուծվի հայերի ապստամբների համաձայն, միայն թե նրանք ազատագրվելուց հետո բոլշևիկների նման Ռուսաստանի հանդեպ ապերախտ չգտնվեն (տե՛ս նույն տեղում, էջ 190):

գրումով, բազմահազար հայերին իրատեսական թվաց հնամենի թափավորությունը վերականգնելու երազանքը:

Հայության այդ միամիտ ծրագրերի մասին ռուսական բանակի սպա կապակ Ֆ. Ելիսեևը, ով քաջատեղյակ էր Արևմտյան Հայաստանում «Եփրատյան կազակություն» ստեղծելու ցարական ծրագրին, իր հուշերում գրում էր. «Դժբախտներ..., նրանք անշուշտ համոզված էին, որ գոնե հիմա, ռուսական հաղթական զորքերի օգնությամբ կազատագրվի և կվառուցվի իրենց Մեծ Հայաստանը»[40]:

Հայ գործիչներից հատկապես Արամ Մանուկյանը, լինելով Վանի ինքնապաշտպանության փաստական ղեկավարը, գործնական քայլեր կատարեց հայկական ինքնավարության հասնելու համար, որի սաղմերը նա դրել էր ապրիլյան կռիվների օրերին: Գեներալ Ա. Նիկոլաևի կողմից նշանակվելով Վանի նահանգի կառավարիչ (նահանգապետ)՝ նա կարճ ժամանակում ստեղծեց տեղական ինքնավարության մարմիններ[41]:

Հայկական պետականության սաղմնավորման գործընթացն օրեցօր սկսեց վերածվել իրողության, ուստիև չէր կարող աննկատ մնալ ոչ միայն ցարական իշխանությունների տեսադաշտից, այլ նաև մարտերին ականատես պատանի վանեցիների ուշադրությունից: Վանի թեմական դպրոցի 11-ամյա Գրիգոր Գրիգորյանը Վ. Տերյանի խնդրանքով 1916 թ. սկզբին երևանյան որբանոցում գրած իր հուշերում նշում էր. «Վանի փառաւոր կռիւէն հետո Վան ամբողջապէս թոյրքերէն մաքրուած և դուտ հայկական կառաւարութեան ներքև, երջանիկ կերպով կապրէինք: ...Կապրէինք ապագայի յոյսերով: ...Բայց հանկարծ դժբախտութիւն պատահեցաւ. ռուս զինուորներ նահանջեցին և մենք ստիպվեցանք դէպի Ռուսաստան գաղթել»[42]:

Մեծ եղեռնը, Վանի 1915 թ. հուլիսյան ազետալի նահանջը միայն առժամանակ կասեցրին հայության անկախական քայլերը: 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ժամանակավոր կառավարության անհամեմատ բարյացակամ վերաբերմունքը հայկա-

---

[40] **Елисеев Ф.И.** "Казаки на Кавказском фронте". 1914–1917, Москва, с. 102.

[41] Տե՛ս **Սահակյան Ռուբեն**, Արևմտյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական և վարչատնտեսական իրավիճակը 1914 թ. հուլիս – 1917 թ. փետրվար. Եր., 2015, էջ 178–215:

[42] **Էմին-Տերյան Գևորգ**, Վահան Տերյանի անհայտ նախածեռնությունը. հայ որբերի հուշերը, Եր., 2016, էջ 30:

կան հարցի նկատմամբ, մասնավորապես ապրիլի 26-ի հրամանագրով թուրքերից գրավված արևմտահայ գավառներում գեներալ-կոմիսարության ստեղծումը, կրկին օրակարգ բերեցին Արևմտյան Հայաստանում ինքնավար պետություն ստեղծելու խնդիրը: Գեներալ-կոմիսարի տեղակալ Հակոբ Ջավրիյանի, տեղերում տարբեր պաշտոնների նշանակված հայազգի այլ գործիչների (Սեբաստացի Մուրադ, Սեպուհ, Կ. Համբարձումյան, Համազասպ և այլք) ու Այսրկովկասում գործող հայկական զանազան կազմակերպությունների, մասնավորապես ազգային խորհուրդների[43] ջանքերով բազմաթիվ արևմտահայ պաղթականներ վերադարձան հայրենի եզերքներ և թվեցին հայրենիքի վերաշինման գործին: Տիրող ոգևորության մասին Ս. Վրացյանը գրում էր. «Մի տեսնուկ արտահողային պետություն էր ստեղծվում՝ կենտրոնական տեղական իշխանություններով: Ապագայում, երբ Թուրքահայաստանը դառնար ազատ, կառավարական մեքենան արդեն պատրաստ էր»[44]:

1917 թ. բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո էլ, երբ Ռուսաստանի նոր իշխանություններն աչքի չընկան իրենց «հայասիրությամբ» և վարած քաղաքականությամբ հանգեցրին կովկասյան բանակի ու ճակատի կազմալուծմանը, հայ քաղաքական շրջանակները շարունակեցին Արևմտյան Հայաստանում ինքնավար պետություն ստեղծելու ջանքերը: Դրա վառ արտահայտություններից էր տարբեր քաղաքական կուսակցություններ ներկայացնող ու հայացքներ ունեցող գործիչների մասնակցությամբ ստեղծված և բոլշևիկյան Ռուսաստանի կառավարության (ժողկոմխորհ) կողմից 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին ընդունված «Թուրքահայաստանի մասին դեկրետը», որն անվանապես ճանաչում էր Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը:

Նմանատիպ մեկ այլ դրսևորում տեղի ունեցավ վերոհիշյալ հրովարտակի ընդունումից մեկ ամիս անց՝ 1918 թ. հունվարի 30-ին,

---

[43] 1917 թ. ընթացքում Անդրկովկասի զանազան շրջաններում ստեղծված ազգային խորհուրդները դարձան հայ քաղաքական կյանքի կազմակերպման կենտրոններ: Դրանց մեջ առանձնանում էր Թիֆլիսում գործող Արևելահայ ազգային խորհուրդը, որը պատմական դեպքերի բերումով կարևոր դերակատարություն ունեցավ հայոց պետականության նախապատրաստման ու վերականգնման գործում (**Պետրոսյան Գ.**, Հայոց ազգային ժողովի և Հայոց ազգային խորհրդի ստեղծման պատմությունից, «Հայագիտության հարցեր», Եր., 2016, թիվ 2, էջ 51–57):

[44] **Վրացյան Սիմոն**, Հայաստանի հանրապետություն, Եր., 1993, էջ 33:

երբ հայ գործիչներից գնդապետ Թորգոմը (Արշակ Երվանդյան) հատուկ հռչակագրով ազդարարեց հայկական պետականության վերականգնումը՝ Էրզրումում մայրաքաղաքով: Սակայն ռուսական ռազմական իշխանությունները թշնամաբար ընդունեցին այդ քայլը և, ձերբակալելով Թորգոմին, դատական գործ հարուցեցին նրա դեմ[45]*:*

1918 թ. հունվարին Թիֆլիսում քննարկումներ սկսվեցին դաշնակցականների (Ռ. Տեր-Մինասյան, Հ. Ջավրիյան և ուրիշներ) և հայ բոլշևիկների (Ս. Շահումյան, Դ. Շահվերդյան, Ս. Կասյան և այլք) միջև՝ Հայաստանի երկու հատվածների ապագայի վերաբերյալ մոտեցումները հատակեցնելու նպատակով: Կողմերը եկան այն եզրակացության, որ պետք է պայքարել Արևմտյան Հայաստանում անկախ պետություն, իսկ Արևելյան Հայաստանում՝ ռուսական հովանավորությամբ ինքնավարություն՝ հայկական կանոն ստեղծելու համար[46]*: Ցավոք, այս ծրագիրը քաղաքական զանազան պատճառներով չիրագործվեց:*

Պայմանավորված դեպքերի սրընթաց զարգացումներով (Ռուսական կայսրության քայքայման գործընթացի խորացում, կովկասյան ճակատի փլուզում և այլն) հայ ազգային գործիչներին ստիպեցին ակամայից Ռուսաստանից անջատվելու քայլեր կատարել մաս կազմել 1917 թ. նոյեմբերի 15-ին ստեղծված Անդրկովկասի կոմիսարիատին, որոշ ժամանակ անց նաև Անդրկովկասյան սեյմին:

Գիտակցելով ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակի ողջ բարդությունը 1917 թ. դեկտեմբերին Արևելահայ ազգային խորհուրդը Երևան գործուղեց 1915 թ. Վանում պետականաշինության ղեկավի փորձ կուտակած Արամ Մանուկյանին: Ստանձնելով Երևանի ազգային խորհրդի նախագահի և դիկտատորի պարտականությունները Արամն ահռելի աշխատանք տարավ Արևելյան Հայաստանում, մասնավորապես Երևանի նահանգում կարգուկանոն հաստատելու, պաշտպանության գործը կազմակերպելու, դրանով իսկ պետականության վերականգնման նախադրյալներ ստեղծելու ուղղությամբ: Պատահական չէ, որ 1918 թ. մայիսի վերջին Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի, Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերի օրերին, երբ փլուզվեց Անդրկովկասի Դաշնային Դեմոկրատական Հանրապետության իշ-

---

[45] Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Էրզրում. «Հայկական հարց» հանրագիտարան. Եր., 1996, էջ 136:

[46] Տե՛ս **Մելիքյան Վահան**, Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում. Եր., 2010, էջ 242:

խանության մարմին սեյմը, մի քանի օր անց Հայոց ազգային խորհուրդը Հայաստանը հռչակեց անկախ Հանրապետություն: Դրանով սկսվեց հայոց պետականության նորագույն դարաշրջանը:

*4. **Պետականությունը նորագույն ժամանակներում** ներկայանում է երեք հանրապետությունների պատմափուլերով՝ 1918–1920, 1921–1991 և 1991–2017 թթ.: Թեպետ իրենց քաղաքական համակարգերով այդ հանրապետություններն արմատապես տարբերվում են միմյանցից, սակայն նորագույն ժամանակներում դրանք կազմում են պետականության մեկ ընդհանուր շղթայի օղակները:*

1918 թ. մայիսի 28-ով սկսվող Հայաստանի Հանրապետության (1918–1920) պատմության փուլը նշանավորվում է ոչ միայն անկախության վերականգնումով, այլ նաև իր վարչական կառուցվածքով ժողովրդավարական խորհրդարանական Հանրապետության ստեղծումով[47]: Ընդամենը երկուսուկես տարիների պետությունը ձեռք է բերում անկախ պետականությանը բնորոշ բոլոր հատկանիշները՝ տարածք, իշխանության մարմիններ, բանակ, միջազգային ճանաչում և այլն:

Առաջին Հանրապետությունը ձևավորվում է չատ ծանր աշխարհաքաղաքական՝ իրադրության պայմաններում՝ սահմանափակ տարածքի վրա, սակայն 1919 թ. ընթացքում ընդարձակվելով՝ ներառում է Կարսի մարզը, Նախիջևանը, 1920 թ.՝ Արցախը՝ չուրջ 60–70 հազ. կմ տարածքով: Սևրի դաշնագրի (1920 թ. օգոստոսի 10) համաձայն Հայաստանի Հանրապետությունն ընդգրկելու էր նաև Արևմտյան Հայաստանի Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգների մեծ մասը: Միացյալ Հայաստանի տարածքը կազմելու էր չուրջ 160 հազ. քառ. կմ: Դրանով իսկ իրականություն պիտի դառնար Հայկական միասնական պետականության ստեղծումը:

Աչխարհամարտում Օսմանյան կայսրության պարտությունը պետության ստեղծման հույսեր արթնացրեց նաև կիլիկիահայության շրջանում: Ստանալով հայ ազգային այլ կուսակցությունների և քաղաքական ուժերի համաձայնությունը 1920 թ. օգոստոսի 4-ին հնչակյան հայտնի գործիչ Միհրան Տամատյանի գլխավորությամբ Հայոց ազգային միության անդամները հռչակեցին Կիլիկիայի «ան-

---

[47] Տե՛ս Richard G. Hovannisian, The Republic of Armenia, vol. I–IV, Berkeley, Los Angeles, London, 1971–1996, Հակոբյան Արարատ, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918–1920 թթ.), Եր., 2005:

կախ» քրիստոնեական Հանրապետությունը[48]: Սակայն ֆրանսիական զինվորական իշխանությունները չճանաչեցին Տամատյանի «կառավարությունը», զենքի ուժով ցրեցին այն և սկսեցին բռնություններ գործադրել կիլիկիահայության նկատմամբ:

Քեմալաբոլշևիկյան գործակցության արդյունքում 1920 թ. դեկտեմբերի սկզբին Հայաստանի Հանրապետությունը կործանվեց: Բայց անկախ Հայաստանի կարճատև գոյությունն, իսկ հարկադրեց բոլշևիկներին հաշվի նստելու սոցիալիստական Հայաստանի իրողության հետ: Այսպես սկսվեց խորհրդային պետականության պատմության փուլը (1920–1991):

Խորհրդային Հայաստանը (մինչև 1936 թ. Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն՝ ՀՍԽՀ) քանի որ ուներ պետությանը բնորոշ հատկանիշների մեծ մասը, անշուշտ նույնպես պետականություն էր, առավել ևս, որ իր գոյության առաջին տարիներին ուներ հարաբերական անկախ կարգավիճակ: Այսպես Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի Հանրապետության միջև 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում կնքված համաձայնագրի առաջին կետով «Հայաստանը հայտարարվում էր անկախ (ընդգծումն իմն է – Ա.Մ.) Սոցիալիստական Հանրապետություն»[49]: Եվ իրոք, առաջին տարիներին այդ հարաբերական անկախությունը պահպանվեց մինչև 1922 թ.: Միջազգային իրավունքի մասնագետ Ա. Եսայանը գրում էր, որ այդ մի քանի տարիների ընթացքում Խորհրդային Հայաստանն ուներ անկախության այնպիսի մի հատկանիշ, որպիսին արտաքին քաղաքականություն վարելու իրավունքն էր. «Սովետական անկախ Հանրապետությունների առաջացումից մինչև... մեկ միութենական պետության մեջ նրանց միավորվելն ընկած ժամանակաշրջանում յուրաքանչյուր սովետական անկախ Հանրապետություն միջազգային ասպարեզում հանդես էր գալիս ինքնուրույնաբար, որպես միջազգային իրավունքի ինքնուրույն սուբյեկտ...»[50]: ՀՍԽՀ-ն Առաջին Հանրապետության նման մի շարք երկրներում ուներ դիվանագիտական ներկայացուցիչներ: Այն միջազգայնորեն

---

[48] Տես «Յուշամատեան Մեծ եղեռնի (1915–1965)», Պէյրութ, 1965, էջ 911:

[49] «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն)», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Եր., 2000, էջ 383:

[50] **Եսայան Ա.**, Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը 1920–1922 թթ., Եր., 1967, էջ 3:

ճանաչվեց անգամ եվրոպական մի քանի երկրների կողմից»[51]: Այդ ամենին գումարվում էին զինական ուժեր, իշխանության օրենդիր, գործադիր ու դատական մարմիններ, սահմանադրություն (1922 թ.), պետական խորհրդանիշներ և այլ ատրիբուտներ ունենալու իրավունքները[52]: Ուստի Խորհրդային Հայաստանի պատմության 1920–1922 թթ. պայմանականորեն կարելի է համարել խորհրդային պետականության առաջին՝ անկախության ենթափուլը:

Միաժամանակ չի կարելի մոռանալ, որ նույն հարաբերական անկախության ենթափուլում, օգտվելով Հայաստանի համար ստեղծված արտաքին ու ներքին անբարենպաստ պայմաններից, հայկական մի շարք տարածքներ (Նախիջևան, Լեռնային Ղարաբաղ, Ուխիք, Ջավախք, Կարսի մարզ, Սուրմալուի գավառ և այլն) դուրս մնացին ՀՍԽՀ սահմաններից: Դրանցից գոնե Լեռնային Ղարաբաղին Ադրբեջանի կազմում տրվեց ինքնավար մարզային կարգավիճակ 1923 թ. հուլիսի 7-ին, երբ կազմավորվեց Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը (ԼՂԻՄ): Վերջինս թեև զրկված էր ինքնավարության շատ տարրերից, այնուամենայնիվ իր սահմանափակ ինքնավարության չնորհիվ կարողացավ պայքարել Ադրբեջանի ազգայնամոլ քաղաքականության դեմ և մինչև 1988 թ. Արցախյան շարժումը պահպանել երկրամասի ընդհանուր հայկական դիմագիծը:

Հանրապետության կազմում հայտնված մյուս հայկական երկրամասը Նախիջևանը, 1924 թ. փետրվարի 9-ին վերակազմվեց Նախիջևանի Ինքնավար Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության (ՆԻԽՍՀ): Այդ վարչատարածքային միավորի ստեղծման դրդապատճառները փաստորեն չպարզաբանվեցին: Նախ՝ երկրամասը հինավուրց հայկական տարածք էր և, սահմանակից լինելով ՀՍԽՀ-ին, Թուրքիայի ճնշման և Խորհրդային Ռուսաստանի հաճախայնությամբ միացվել էր ընդհանուր սահման չունեցող Ադրբեջանին: Անհասկանալի էր, թե ում համար էր Ղարաբաղից ավելի բարձր, ինքնավար հանրապետական կարգավիճակը, երբ հայերն այնտեղ 1905–1906, 1918 և 1920 թվականների կոտորածներից հետո դարձել էին փոքրամասնություն: Ստացվում էր, որ Ադրբեջանի կազմում կովկասյան թաթարները (ներկայիս ադրբեջանցիները)

---

[51] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 242–258:

[52] Տե՛ս Հարությունյան Կ., Հայկական առաջին զորամիավորումները 1918–1945 թթ., Եր., 2002, Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920–1940 թթ., Եր., 2006:

ստանում էին ինքնավարություն «իրենց» իսկ հանրապետության մեջ: Այդուհանդերձ, այդ հերթական ճչացող անարդարությունը «մեղմելու» համար խորհրդային իշխանություններն առերես ձևացնում էին, թե այդ «ինքնավարությունը» ստեղծված է նաև հայերի շահերի պաշտպանության համար: Օրինակ՝ կարող է տարօրինակ թվալ, բայց ՆիխՍՀ զինանշանի և դրոշի վրա մինչև 1937 թ. գրված էր ոչ միայն թուրք-թաթարերեն (ադրբեջաներեն), այլ նաև՝ հայերեն, վերևի տողում՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ, ներքևում՝ Նախիջևանի ԱխՍՀ[53]:

Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության ջանքերն ապարդյուն անցան նաև գերազանցապես հայաբնակ Ջավախքի և Խրամի (Ծալկա) միացման հարցում: Ուստի փորձ արվեց Վրաստանին միացված տարածքներում հայության համար ապահովելու որևէ ինքնավարություն: Դեռ 1922 թ. մի խումբ հայ գործիչներ ներկայացրին նախագիծ Ախալքալաքի գավառից և Բորչալուի հայաբնակ գյուղերից (հյուսիսային Լոռի) Վրաստանի ՍԽՀ կազմում մեկ հայկական ինքնավար վարչամիավոր ստեղծելու մասին: Սակայն վրաց պետական շրջանակները, մտավորականության որոշ ներկայացուցիչներ (հատկապես պատմաբան Իվ. Ջավախիշվիլին) սվիններով ընդունեցին այդ նախագիծը՝ այն դիտելով իբրև Վրաստանն անդամահատելու քայլ և 1923 թ. հասան նրա մերժմանը[54]:

Այսպիսով, Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ստեղծվեց մի քանի հայկական պետական կազմավորում՝ ՀՍԽՀ-ն, ԼՂԻՄ-ը, ձևականորեն նաև՝ ՆիխՍՀ-ն:

Խորհրդային բռնահամակարգի ամրապնդմանը զուգընթաց ինչպես վերոհիշյալ, այնպես էլ խորհրդային ազգային-պետական այլ կազմավորումների ինքնիշխանությունը չուտով պակասեց: Խորհրդային Միության (ԽՍՀՄ) ստեղծելու Վ. Լենինի «ազգային-պետական շինարարության» ծրագրի շրջանակներում սկսվեց Անդրկովկասի խորհրդային երեք անկախ պետությունների մեկ միութենական դաշնային հանրապետություն Անդրդաշնություն կազմավորելու գործընթացը: 1922 թ. մարտի 12-ին Թիֆլիսում Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի կենտգործկոմների ներկայացուցիչների

---

[53] **Поцелуев В.А.**, «Гербы Союза ССР. Из истории разработки». Москва. 1987, с. 158:

[54] Տե՛ս **Մելքոնյան Աշոտ**, Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, էջ 346, 347:

լիազոր կոնֆերանսում ստեղծվեց Անդրկովկասի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետությունների Դաշնային Միությունը (ԱՍԽՀԴՄ)։ Այսինքն՝ անկախ խորհրդային Հանրապետությունները դարձան մեկ դաշնային միության անդամ՝ կորցնելով անկախությունը։ Նույն տարվա դեկտեմբերին Բաքվում ԱՍԽՀԴՄ-ն վերակազմվեց Անդրկովկասի Սոցիալիստական Դաշնային Խորհրդային Հանրապետության (ԱՍԴԽՀ)։ Այն է՝ երեք Հանրապետությունների միությունը վերածվեց մեկ Հանրապետության և այդպես մտավ դեկտեմբերի վերջին ձևավորված ԽՍՀՄ-ի մեջ։ Դրանով իսկ էլ ավելի խորացավ դաշնության անդամների ինքնիշխանության կորուստը։

Հայաստանն այդուհետ զրկվեց միութենական կենտրոնի հետ ուղղակի չփվելու հնարավորությունից և փաստորեն ընկավ Թիֆլիսում գործող անդրդաշնային իշխանության մարմինների ենթակայության տակ, որոնցում հայ գործիչներն առանձնապես մեծ ազդեցություն չունեին։ Պատահական չէ, որ ԱՍԴԽՀ կազմում, ինքնիշխանության նվազմանը զուգընթաց, մինչև 1936 թ.՝ Անդրդաշնության վերացումը, Հայաստանում ունեցավ տարածքային կորուստներ՝ Հօգուտ Վրաստանի և Ադրբեջանի[55]։ Այսպիսով, 1922–1936 թթ. Խորհրդային Հայաստանի ինքնիշխանության կորստի ենթափուլն էր։

Եվ վերջապես, Խորհրդային Հայաստանի պետականության պատմության երրորդ ժամանակաշրջանը կարող է համարվել միութենական Հանրապետության կարգավիճակի ենթափուլը (1936–1991 թթ.), երբ Հայաստանը (արդեն նոր անունով՝ Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն՝ ՀԽՍՀ) վերադարձնում է ինքնիշխանության շատ տարրեր, այդ թվում՝ կենտրոնական իշխանությունների հետ ուղղակի հարաբերվելու հնարավորությունը։ 1937 թ. ընդունվում է երկրորդ միութենական Հանրապետության նոր սահմանադրությունը։ Հայրենական պատերազմի տարիներին հայկական ազգային զորամիավորումների թիվը հասնում է վեցի։ 1946 թ. Հայաստանի նախարարությունների շարքում վերականգնվում է արտաքին գործերի մինիստրությունը, 1978 թ. ընդունված երրորդ սահմանադրության մեջ տեղ են գտնում Հանրապետության

[55] ՀԱԽՀ տարածքային կորուստների մասին տե՛ս Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., Խորհրդային Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի տարածքային կորուստները 1920–1930-ական թվականներին, Եր., 2015 և Մելքոնյան Աշոտ, Ջավախքը..., էջ 354–356։

ինքնուրույնությունն ամրագրող մի քանի կարևոր կետեր. ՀԽՍՀ պետական լեզուն հռչակվում է հայերենը, առանց օրենսդիր մարմնի՝ Գերագույն խորհրդի համաձայնության արգելվում է հանրապետության տարածքի փոփոխությունը և այլն:

Նորագույն ժամանակաշրջանում հայոց պետականության երրորդ՝ անկախության փուլը սկսվում է 1991 թ. սեպտեմբերից, երբ ամսի 2-ին կյանքի է կոչվում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (ԼՂՀ), իսկ 21-ին անցկացված համաժողովրդական հանրաքվեից հետո՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: Այս գործընթացի հիմքերը վճաստորեն դրվեցին Արցախյան ազատագրական հուժկու շարժումով, 1990 թ. մայիսին կայացած բազմակուսակցական, ժողովրդավարական ընտրություններով և նորընտիր Գերագույն խորհրդի (հետագայում՝ Ազգային ժողով) կողմից օգոստոսի 23-ին ընդունված «Անկախության հռչակագրով»:

Ներկայումս հայկական երկու պետությունները՝ ՀՀ-ն և ԼՂՀ-ն, բոլորելով իրենց վերաանկախացման քառորդ դարը, չարունակում են հայոց հինգհազարամյա պետականության երթը:

Այսպիսով, հայոց պետականության ուրվագծային պատմության վերոհիշյալ չարադրանքը հուշում է, որ անհրաժեշտ է վերանայել հայ պատմագրության մեջ գոյություն ունեցած այն թյուր տեսակետը, որ դարեր չարունակ հայ ժողովուրդը եղել է պետականազուրկ: Այս հոդվածով առաջարկվում է նոր կառուցակարգ, ըստ որի՝ ժամանակ առ ժամանակ կործանվել է միայն միապետական թագավորությունը, իսկ պետական ինքնատիպ դրսևորումները՝ տեղական թագավորությունները, իշխանապետությունները, մելիքությունները և այլ կազմավորումներ գրեթե բոլոր պատմափուլերում եղել են և դրանով իսկ պահպանել հայկական պետականության ընդհանուր շղթան:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Յուրաքանչյուր երկրի ու ժողովրդի պատմության պարբերացման հարցում, որպես կանոն, առաջնային նշանակություն են ունենում ազգերի ձևավորման ու պետականության զարգացման գործընթացները, որոնք հաճախ ընթանում են զուգահեռաբար: Պատահական չէ, որ հին, միջին, նոր և նորագույն պատմության դարա-

շրջաններըը հիմնականում համապատասխանում են պետականության պարզացման շրջափուլերին:

Հին հայոց պետականության շրջանն ընդգրկում է վաղնջական ժամանակներից մինչև IV դարի վերջն ընկած հատվածը, որն իր հերթին կարելի է տրոհել մի քանի փուլերի: Միջնադարյան պետականության շրջանը ներառում է IV դարի վերջից մինչև XVII դարի կեսերը: Նոր ժամանակներում պետականության (XVII դարի կես – 1918 թ.) պատմությունն ունի իր առանձնահատկությունները, բացակայում է համահայկական պետականությունը, այն առկայծումներով ու զանազան դրսևորումներով ինքնիշխան կազմավորումների (սպնախներ, մելիքություններ) տեսքով երևան է գալիս միայն Հայաստանի առանձին շրջաններում:

Հայոց պետականությունը նորագույն ժամանակներում ներկայանում է երեք Հանրապետությունների պատմափուլերով՝ 1918–1920, 1921–1991 և 1991–2017 թթ.: Այսպիսով, վերանայվում է հայ պատմագրության մեջ գոյություն ունեցած թյուր տեսակետը դարեր շարունակ հայ ժողովրդի պետականազուրկ լինելու վերաբերյալ, և առաջարկվում է նոր կառուցակարգ, ըստ որի՝ ժամանակ առ ժամանակ կործանվել է միապետական թագավորությունը, բայց պետական ինքնատիպ դրսևորումները՝ տարածաշրջանային թագավորությունները, իշխանապետությունները, մելիքությունները և այլ կազմավորումներ գրեթե բոլոր պատմափուլերում պահպանել են հայկական պետականության ընդհանուր չղթան:

Բանալի բառեր. *ազգերի ձևավորում, հայոց պետականություն, պատմափուլեր, հին, միջին, նոր և նորագույն պատմության դարաշրջաններ:*

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ АРМЯНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

РЕЗЮМЕ

Процессы формирования наций и развитие государственности, которые часто протекают одновременно, как правило, имеют первостепенное значение в периодизации истории каждой страны и

народа. Не случайно, что периоды древней, средневековой, новой и новейшей истории, в основном соответствуют этапам развития государственности.

Этап древней армянской государственности начинается с первобытных времен до начала IV-го века, который в свою очередь, можно разделить на несколько периодов. Этап средневековой государственности включает в себя период с IV века до середины XVI века. История государственности нового времени (с XVII века до 1918 г.) имеет свои особенности: не было общеармянской государственности, она возникала в виде различных суверенных государственных образований (схнахов, меликств) только в некоторых регионах Армении.

Армянская государственность новейшего этапа предстает в виде исторических периодов трех республик – 1918–1920 гг., 1921–1991 гг. и 1991–2016 гг.

Ключевые слова: формирование нации, армянская государственность, исторические этапы, древняя, средневековая, новая и новейшая истории.

THE HISTORICAL STRAGES OF ARMENIAN STATEHOOD

SUMMARY

The ethno-formation and statehood development processes often taking place concurrently are of primary significance for periodization of the history of each country and nation. It is no coincidence that ancient, medieval, modern and contemporary history eras mainly correspond to the statehood development phases.

The early statehood stage of ancient Armenia encompasses a period from primordial times up to the end of the IV c. AD which in its turn may be divided into several subphases. The medieval statehood stage presents

the time period lying between the end of the 4th c. AD until the mid-17th c. c. In modem times (mid-17th c. 1918) the statehood history demonstrates its own peculiarities: inspite of the absence of pan-Armenian statehood in separate regions of Armenia it was manifested by various forms and entities of statehood as well as numerous self-governing formations (syghnakhs, melikdoms).

In the contemporary period the Armenian statehood is represented by historical stages of the three republics: 1918–1920, 1921–1991, 1991 – present. Therefore, the wrong standpoint of Armenian historiography about the Armenian people of being stateless for centuries is reviewed and a new historiographical mechanism is suggested. According to the latter the united kingdom experienced downfalls but the distinct state formations such as regional kingdoms (principalities), princedoms, melikdoms and other formations almost in all historical stages preserved the continuous chain of the Armenian statehood.

Key words: formation of the nation, Armenian statehood, historical stages ancient, medieval, new and modem history.

Հայոց նորագույն պետականության բառորդ դարը (գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2017, 204 էջ, էջ 39–70:

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ՊԱՐԲԵՐԱՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Հայոց պատմության պարբերացման խնդիրն այսօր էլ շարունակում է մնալ հայ պատմաբանների հետաքրքրությունների կիզակետում: Հաճախ հարց է ծագում, թե պարբերացման խնդրում ինչը պետք է դնել յուրաքանչյուր դարաշրջանի հիմքում՝ սոցիալ-տնտեսական զարգացմա՞ն հանգամանքը, ինչպես արել էր Կարլ Մարքսը, մշակութայի՞ն մակարդակը, թե՞ պետականության գոյության փաստը կամ մեկ այլ նախապայման:

Զգիտես ինչու մեզանում դասագրքային ճշմարտություն է դարձել այն սխալ թեզը, թե մենք դարեր շարունակ պետականություն չենք ունեցել: Այդ իմաստով նկատի ենք ունեցել հատկապես 1045 թվականից մինչև 1918 թվականն ընկած ժամանակահատվածը, երբ մայր Հայրենիքում 1045 թ. կորցրել ենք Անիի Բագրատունյաց թագավորությունը և պետականությունը վերականգնել միայն 1918 թ.: Այս ձևակերպումը մենք չատ ենք կրկնել՝ առիթ տալով մեր հարևաններին՝ պնդելու, որ հայերը փաստում են դարեր շարունակ իրենց պետականության բացակայությունը:

Պետականության խնդիրներն ուսումնասիրելիս հանգում ենք այն համոզման, որ իբրև ազգի գոյության և զարգացման թիվ մեկ նախապայման այդ կարգավիճակը դասական իմաստով, իր բոլոր հատկանիշներով (ատրիբուտներով) պարտադիր չէ, որ մշտապես առկա լինի: Վերցնենք մեր դասական պետականության օրինակը՝ Բագրատունյաց Հայաստանը, զարգացած միջնադարում: Փորձենք, օրինակ, Աշոտ Երրորդ Ողորմածի կամ Գագիկ Առաջինի Հայաստանը համեմատել Ֆրանսիայում Լյուդովիկոս XIV-ի կամ Լյուդովիկոս XV-ի ժամանակաշրջանների հետ: Դրանք անհամեմատելի են: Կպարզվի, որ Բուրգունդիայի կամ Տոսկանայի դուքսերն ավելի զորեղ են եղել՝ չլինելով թագավորներ: Այնպես որ, թագավորի կարգավիճակը նկատի ունենալով՝ հնարավոր չէ հստակորեն տալ պետականության սահմանումը:

Հետազոտությունները բերում են այն համոզման, որ համաշխարհային պատմության հետ հայոց պատմությունը ոչ միայն չատ ընդհանուր աղերսներ ունի, այլև բազմաթիվ հարցերում ուղենիշ է դառնում նրա համար: Համաշխարհային պատմության պարբերաց-

ման հարցում գիտնականների մեծագույն մասը համերաշխվում է գոնե մեկ հարցում, այն է՝ կա հնադար՝ հին դարեր, միջնադար, նոր շրջան և նորագույն: Գուցե նորագույնի հետ խնդիրներ կան, երբ եվրոպական պատմագիտության մեջ նրանք նորն ու նորագույնը տեսնում են մեկ ընդհանուր չղթայում, դրանք չեն բաժանում միմյանցից: Բայց միաժամանակ նորագույն պատմություն, որպես այդպիսին, արևմտյան պատմագրության մեջ ևս օգտագործվում է:

Պարբերացման խնդրին հայ հեղինակներից անդրադարձել են Ղուկաս Ինճիճյանը, Ղևոնդ Ալիշանը, Անտոն Գարագաշյանը, Ստեփան Պալասանյանը և ուրիշներ: Նրանց կարծիքով՝ դասական բաժանումը հետևյալն է. հին Հայաստան, միջնադար և նոր շրջան: Նորագույնի դաղափարը խորհրդային ժամանակներում հասկանալի է, որ կապվեց Ռուսաստանում 1917 թ. հեղափոխության, մեզանում՝ 1920 թ. նոյեմբերի 29-ից Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացի հետ: Խորհրդային ժամանակաշրջանում հին պատմությունը հասցվում էր մինչև V դարի սկիզբը: V դարից սկսվում էր միջնադարը, որը տևում էր մինչև XVIII դարի վերջը, ավելի ստույգ՝ 1801 թվականը: Ինչպես հայտնի է՝ 1801 թ. Հյուսիսային Հայաստանի մի քանի գավառներ՝ Լոռին, Շամշադինը, Ղազախը, Փամբակը, անցան ռուսական տիրապետության տակ. կործանվեց վրացական՝ Քարթլի-Կախեթի թագավորությունը: Ստացվում էր, որ մեր հարևան ժողովրդի ողբերգությունը դարձել էր մեր պատմության նոր ժամանակաշրջանի սկիզբը:

Նոր պարբերացումն արմատապես տարբերվում է խորհրդային ժամանակներում առաջարկվողից: Մինչ պետականության ժամանակահատվածը, բնականաբար, նախնադարն է: Ք.ա. III հազարամյակից սկսվում է պետական կազմավորումների դարաշրջանը: Շատ ուրախալի է, որ պատմաբանների, հնագետների, լեզվաբանների մոտեցումներն այդ հարցում միմյանցից էականորեն չեն տարբերվում: Ընդունված է, որ այդ կազմավորումները համադաշնություններ ձևով էին հանդես գալիս արդեն Ք.ա. III–II հազարամյակներում, ինչպես Արատտան, Էթիունին, Դիաուխին, Նաիրին, Հայասա-Ազզին, Արմե-Շուբրիան և այլն: Հայկական լեռնաշխարհում Ք.ա. IX դարում ասպարեզ իջած Արարատյան թագավորությունը (Ուրարտու, Վանի թագավորություն, Բիայնիլի) դառնում է առաջին միասնական պետությունը:

Միասնական պետականությունների պատմությունը հարատևում է մինչև 387 թ. Հայաստանի բաժանումը կամ 428 թ. Արշակունյաց արքայատոհմի անկումը: Բայց պետականությունը չի վերանում, մասնավորապես վաղ միջնադարում: Հայտնի է, որ համաշխարհային պատմության մեջ հին շրջանն ավարտվում է 476 թվականով՝ Հռոմեական կայսրության անկումով, և ապա սկսվում է միջնադարը: Մեզանում միջնադարն ավելի վաղ է սկսվում՝ քրիստոնեության ընդունումով: Գաղափարական նոր դաշտ է ի հայտ գալիս, և ամենակարևորը՝ սոցիալ-տնտեսական առումով փոփոխություն է տեղի ունենում. կա արդեն ավատատիրությունը, որն ուսումնասիրել և փառահեղ ձևով ներկայացրել է Նիկողայոս Ադոնցը: Այստեղ խնդիր չկա, որ միջնադարը մեզանում սկսում է IV դարում:

Վաղ միջնադարում պետականությունը 428 թ. հետո չի վերանում: Այն թագավորից անցնում է նախարարներին, ինչպես վկայում է Եղիշեն, այնուհետև գոյատևում VI–VII դարերում՝ մինչարաբական ժամանակահատվածում, և ինչու չէ՝ նաև արաբական շրջանում՝ հատկապես 652 թվականից հետո: Ինքնավար Հայաստանը պահպանում է իր գոյությունը Արմինիա-Էրմենիստան վարչական միավորի տեսքով: Այդ պարագայում պետականության շատ ու շատ հատկանիշներ պահպանվում են, և դրանք չեն վերանում ընդհուպ IX դարի կեսերը, այսինքն՝ լիարժեք պետականության՝ թագավորության տեսքով նրա վերականգնումը:

X–XIV դարերը զարգացած միջնադարի ժամանակաշրջանն են: XIV դարի վերջին Կիլիկիայի հայկական թագավորության կործանումով ավարտվում է հայոց պետականության և միջնադարի զարգացած ժամանակահատվածը: Ուշ միջնադարը՝ XVI դարից մինչև XVII դարի կեսերն ընկած օտար տիրապետությունների ժամանակահատվածը, իսկական մղձավանջի շրջափուլ է: Դրանով ավարտվում է միջնադարը:

Գիտենք, որ համաշխարհային պատմության նոր շրջանի սկիզբը կապում են կա՛մ XVI դարի երկրորդ կեսի նիդեռլանդական, կա՛մ XVII դարի 40–60-ական թվականների անգլիական հեղափոխությունների հետ: Մեզանում երկար քննարկումներից հետո ընդունվեց այն տեսակետը, որի համաձայն՝ ինչպես համաշխարհային, այնպես էլ հայոց պատմության ընդգրկած ժամանակահատվածի կապակցությամբ մոտեցումները համընկնում են. միջնադարի և նոր շրջանի սահմանագիծը XVII դարի կեսն է: Մեր պարագայում՝ ավարտվում

են թուրք-պարսկական արյունալի ու երկարատև պատերազմները, որոնցից հետո ծավալվում են հայ ազգային-ազատագրական շարժումները, որոնք հատկապես նոր թափ են ստանում 1677 թ.՝ Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի էջմիածնում հրավիրած գաղտնի ժողովից հետո:

Հատկանշական է, որ նոր ժամանակներում, մասնավորապես XVII–XVIII դարերում հայոց պետականությունը մելիքությունների տեսքով ունենում է իր նոր, բայց շատ հստակ դրսևորումները: 1724 թ. Սյունիքի Դավիթ Բեկի իշխանությունը ճանաչվում է պարսից շահ Թահմազ Երկրորդի կողմից: 1736–1747 թթ. Նադիր շահը Արցախի հինգ մելիքությունները միավորում է մեկ՝ Խամսայի մելիքության մեջ: XVIII դարի երկրորդ կեսին հայ ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարախոսությունը հասնում է այնպիսի մակարդակի, երբ ժամանակի նշանավոր գործիչները (Մովսես Սարաֆյան, Հովսեփ Արղության, Հովհաննես Լազարև, Հովսեփ Էմին, Շահամիր Շահամիրյան, Մովսես Բաղրամյան) առաջ են քաշում հայկական պետականության վերականգնման վերաբերյալ նախագծեր: Ընդ որում, հայ ազատագրական միտքն առաջադրում է նաև աշխարհում այդ ժամանակ եզակի՝ կառավարման հանրապետական համակարգ ստեղծելու գաղափարներ:

Նոր դարաշրջանի փուլերից է XIX դարի երկրորդ կեսը, երբ Արևելյան Հայաստանում պետականությունների շառավիղներն իսպառ վերանում են: Ռուսական տիրապետության ժամանակ հայկական ինքնավարության վերջին նշույլներն ու շառավիղները վերանում են 1840 թ. հայկական մարզի վերացումով, որը, այնուամենայնիվ, որոշ ինքնավարության տարրեր պարունակող միավոր էր. ուներ դրոշ, զինանշան, հայկական անուն և այլն: 1849 թ. Երևանի նահանգի ստեղծումով Արևելյան Հայաստանում վերջնականապես արմատախիլ են արվում պետականության բոլոր, անգամ նվազագույն դրսևորումները: Բայց որքան անհավատալի է, Արևմտյան Հայաստանում՝ Մոկսում, Շատախում, Սասունում, ինչպես նաև Կիլիկիայում, հատկապես Զեյթունում, դրանք ինքնավարությունների ձևով դեռևս պահպանվում են:

Ե՞րբ է ավարտվում պատմության նոր դարաշրջանը. եթե համաշխարհային պատմության մեջ այն 1918 թ. նոյեմբերի 11-ին կնքված Կոմպիենյան հաշտությամբ Առաջին աշխարհամարտի ավարտն է, ապա հայոց նոր պատմության պարագայում տրամաբա-

նական է այդ ժամանակը համարել 1918 թ. մայիսի երկրորդ կեսը՝ Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի ու Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերը: Հենց այդ հերոսական կռիվների բոցերում մայիսի 28–30-ին Հայաստանի Հանրապետության ծնունդը պետք է դիտել իբրև նորագույն պատմության սկզբնավորում:

Վերջապես, 1918 թ. մայիսի 18-ից սկսված նորագույն ժամանակաշրջանը կարելի է տրոհել երեք փուլի՝ Առաջին հանրապետության շրջանի (1918–1920), որն անկախ պետականության փուլն է: Երկրորդը՝ անկախ, սոցիալիստական հանրապետության շրջանն է (1920 թ. դեկտեմբերի 2 – 1922 թ. մարտի 12), երբ սոցիալիստական խորհրդային Հայաստանը հարաբերականորեն անկախ պետություն էր, ուներ անգամ արտաքին քաղաքականություն վարելու որոշ հնարավորություններ: Բայց այդ հարաբերական ինքնուրույնությունը վերացվեց 1922 թ. մարտի 12-ին Անդրդաշնության, ապա վերջինիս կազմում նույն տարվա վերջին ԽՍՀՄ-ում Հայաստանի ընդգրկմամբ:

Պայմանականորեն խորհրդային Հայաստանի պատմության հաջորդ շրջափուլը կարելի է համարել 1936–1991 թթ., երբ այն ձեռք բերեց միութենական հանրապետության կարգավիճակ և որոշ չափով ապահովեց ներքին ինքնուրույնությունը:

Հայոց նորագույն պատմության արդի փուլի սկիզբը նշանավորվեց 1990 թ. օգոստոսի 23-ին Գերագույն խորհրդի կողմից անկախության հռչակագրի ընդունումով, որի տրամաբանական զարգացումը հանգեցրեց 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ի անկախության հանրաքվեին ու սեպտեմբերի 23-ին անկախության հռչակմանը: Հայոց նորագույն պատմության արդի փուլը կարևորվեց նաև 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության հռչակումով:

«Հայագիտության հարցեր», Երևան, թիվ 3(12), 2017, էջ 199–203:
http://www.armin.am/images/menus/2822/Gitakan_Kyanq.pdf

THE ARMENIAN GENOCIDE: THE HISTORICAL BACKGROUND AND CURRENT PROCESS OF INTERNATIONAL RECOGNITION AND CONDEMNATION

The historical facts presented below spread light on the actual reasons of the Armenian Genocide and its pre-planned nature which has so far been and is still being officially rejected by the Turkish authorities of today.

The Armenian Genocide – extermination of the Armenian nation in its Motherland (Western Armenia and Cilicia) is the most horrific act in the history of humanity. Most part of the 400, 000 sq. km. historical Armenia – Western Armenia, appeared under the cruel domination of the Ottoman Empire in the 16th century. Eastern Armenia first appeared under the rule of Persia and then, in 1830s – under the rule of the Russian Empire.[1] At the conclusion of the Russo-Turkish war of 1877–1878, when most of the Western Armenian provinces formerly occupied by the Russian Empire again passed to the Ottoman Empire, pressured by Russia and then by the great European powers, a special provision was introduced in the peace treaties of San Stefano and Berlin in 1878. According to the provision the Turkish Government was under the obligation of undertaking and carrying out reforms for the Western Armenians who had remained under the Ottoman yoke. In international diplomacy the question of these reforms was termed as "the Armenian Question".

However, very soon the Turkish Sultan Abdul Hamid II not only forgot about the Berlin Congress provision 61 but also offered a unique way of implementation of the provision – he chose to "solve" the Armenian Question by annihilating the Armenians. Hamid was the first to make Pan-Islamism and Pan-Turkism a state ideology: the first assumed unification of all Islamic and the second – of all Turkic peoples under the flag of Turkey

[1] See: **Melkonyan A.A.**, The 1915 Mets Yeghern (genocide) of Armenians: history and contemporary problems,- Armenian Folia Anglistika, International journal of English Studies, 1(13)/2015 – Yerevan, pp. 180–185.

and waging "a holy war" against "infidel" Christians. Armenians who geographically stood in the way to the plans of Pan-Turkism were targeted in particular.

In order to "solve" the Armenian Question Hamid instigated the contumacious nomadic Kurdish tribes to assault Armenians. In 1891 he established special Kurdish cavalry regiments and named after himself – Hamidiye. The Hamidiye members received government salaries and were authorized to freely plunder and loot the Armenian population. A brutal regime of terror was set up in the country. Strict censorship was imposed.

The years of 1894–1896 witnessed the assaults of the Hamidiye troops upon the villages and towns of Western Armenia. Mass slaughters of Armenians were organized throughout the Ottoman Empire, 300.000 Armenians perished. Thousands of Western Armenians emigrated to different countries; about 100.000 – to Russia, 200.000 to Europe and America. To escape the pogroms many Armenians were forced to adopt Islam. These violent actions committed by Turkish authorities and subsequent tragic events, were the first manifestations of genocide (geno- race, tribe/ethnos, cide- killing) in the world. Genocide is a state-organized mass crime against a nation or a religious community, aiming at a total annihilation of the given ethnic or religious group.

In July, 1908 the Young Turks seized power in a coup. A constitutional monarchy was established. Promises of ethnic and social equality were made. But soon the Young Turk government showed its real racist tendencies, actually adhering to the chauvinistic policy of Hamid. 30,000 Armenians fell victim to massacres organized in Adana and other parts of Cilicia in April, 1909.

In the secret meeting held in the Greek city of Thessaloniki in 1911 the Young Turks adopted a resolution which stated the intention of turning Turkey into a Turkish state and the necessity of ethnic cleansing. A decision was made under Talaat (the Interior Minister), Enver (Minister of Military Affairs), Jemal (Minister of Maritime Affairs) to try, in case of war, to finally "resolve" the Armenian Question by completely annihilating

the Armenian nation and realizing Pan-Turkish plan of establishing "Great Turan".

Representatives of different nationalities were killed during World War I (1914–1918). However, considering the population density, no other nation suffered so many losses as the Armenians did, particularly in their Homeland – Western Armenia and Cilicia. It was the world's first organized mass crime – a genocide.

On April 15, 1915 the Young Turk committee adopted an anti-Armenian resolution intending

– to disarm the Armenian soldiers of the Ottoman army accusing them of high treason;

– to arrest and exile Armenian intellectuals from all Armenian-populated regions;

– to deport the Armenian civilian population and to exile them to the Syrian deserts on the pretext of physical and property security reasons;

– to send the copies of the resolution to governors.

The copies of the command were sent to all governors. Those who refused to carry out the above-mentioned orders, regardless of nationality, were subject to liability.

April 24 (morning of 25), 1915 saw the arrest of numerous Armenian intellectuals (according to official Turkish data 2345 people); political, national, religious leaders, teachers, doctors and other professionals in Constantinople. Among them were Grigor Zohrap and Vartkes – members of the Ottoman Parliament, the writers Daniel Varuzhan, Ruben Sevak, Siamanto, Telagadintsi, Yerukhan and others. Nazaret Chaush in Zeitoun and Vramian in Van fell victim to the plot.

Armenian intellectuals were exiled in three directions – Chankri, Chorum, Ayash. Varuzhan and Sevak were killed near Chankri, Zohrap – near Edessa-Urha (Urfa). Approximately 200 thousand Armenians in the Turkish army were disarmed and executed by firing squad. The famous Armenian composer Komitas who witnessed the Turkish atrocities and miraculously escaped death, became mentally disabled.

A Special Organization for deportation (Teşkilât-ı Mahsusa) was set up. Young Turk Committee member Behaeddin Shakir coordinated special chete forces consisting of intentionally released convicts to raid on Armenian villages and displace the population. Mass deportations started in May, 1915. From May to October native Armenians of Karin-Erzrum, Trabzon, Van, Baghesh (Bitlis), Amid (Diyarbakir), Sebastia (Sivas), Adana, Iconium, Aleppo and other provinces were killed or deported.

On June 15 twenty Armenian Hnchak party members, among them the famous activist Paramaz (Matheos Sargsian) were hung in Sultan Bayazid Square, Constantinople.

The whole Armenian population of Cilicia, with the exception of the Musa Ler resisters, were deported.

The caravans of Western Armenian deportees stretched to Erznka (Erzincan), Derjan, Kharpert, Malatya, Aleppo, Der Zor. The worst massacres took place when crossing the Euphrates – near the town of Kamakh and in the Syrian desert of Der Zor.

From 500,000 Armenian deportees in Der Zor only 10–20,000 survived the disaster. Hundreds of thousands people left their Motherland and found refuge in different countries of the world.

According to the German humanist Dr. Johannes Lepsius an estimated 1.5 million Armenians perished in the Ottoman Empire during the Armenian Genocide. Apart from this, immense material losses were caused – 15 million francs. The Armenian districts of 170 towns, 2800 villages, 2350 churches and monasteries, 1500 schools and colleges were destroyed.

When the US Ambassador to the Ottoman Empire Henry Morgenthau expressing his complaints on the mentioned atrocities to Talaat Pasha said that he would have to be answerable to the Armenians for what he had done, the latter replied cynically that there were no more Armenians to be answerable to, and that he had done more in three months than Sultan Hamid did in three decades.

Turkey's ally Germany constantly backed and encouraged the Young Turks[2]. Famous humanists Y. Lepsius, A. France, F. Nansen, V. Bryusov, A. Block and others raised their voices in defence of Armenians.

The Armenian avengers (Soghomon Tehlirian, Arshvir Shirak, Aram Yerkanian, Artashes Gevorgian and others) committed assassinations of the Genocide orchhestrators Grand Vizier Talaat, Minister of Maritime Affairs Jemal, leader of chete regiments Behaeddin Shakir, Prime Minister Said Halim, governor of Trabzon Jemal Azmi and others. The operations are known as "Nemesis" (in classical mythology the Greek goddess of vengeance).

Thus the Armenian Question was "resolved" through the Genocide of Armenians. The Armenian people not only suffered tremendous physical and material losses but also were deprived of the Motherland, the historic Homeland – Western Armenia and Cilicia. Later the issue of the international recognition of the Armenian Genocide and the compensation for it was formulated as the Armenian Cause (Hay Dat).

As Armenia lacked independent statehood, for seventy years (1921–1991) the pursuit of the Armenian Cause was mainly carried out by the Armenian Diaspora. Noteworthy are the years of 1945–1947 when, on behalf of the Armenians, the issue of the Western Armenian lands was again raised but this time within the frames of the Soviet foreign policy. However, it was strongly opposed by the Anglo-Americans. Soon the issue faded into oblivion in the USSR. Moreover, the Khrushchev regime of 1950s declined any territorial claim to Turkey. The Armenian Cause became a taboo in the Soviet Union.

Since 1965 (after the official commemoration of the semi-centennial of the Armenian Genocide) Armenia has participated in the pursuit of the Armenian Cause.

According to Armenia's Declaration of Independence (August 23, 1990), the Supreme Council of the Armenian SSR

---

[2] A hundred years later, in 2016 German Parliament recognized the Armenian Genocide (https://www.nytimes.com/2016/06/03/world/europe/armenian-genocide-germany-turkey.html)

"Expressing the united will of the Armenian people; Aware of its historic responsibility for the destiny of the Armenian people engaged in the realization of the aspirations of all Armenians and the restoration of historical justice; Proceeding from the principles of the Universal Declaration on Human Rights and the generally recognized norms of international law; Exercising the right of nations to free self-determination; Based on the December 1, 1989, joint decision of the Armenian SSR Supreme Council and the Artsakh National Council on the "Reunification of the Armenian SSR and the Mountainous Region of Karabakh: Developing the democratic traditions of the independent Republic of Armenia established on May 28, 1918";

DECLARES

"The beginning of the process of establishing of independent statehood positioning the question of the creation of a democratic society based on the rule of law:

1. The Armenian SSR is renamed the Republic of Armenia (Armenia)[3]. The Republic of Armenia shall have its flag, coat of arms, and anthem..."

The Declaration had twelve points; according to the 11th point: "The Republic of Armenia stands in support of the task of achieving international recognition of the 1915 Genocide in Ottoman Turkey and Western Armenia"[4].

The President of the Republic of Armenia R. Kocharyan raised the issue of the Armenian Genocide in September 1998 at the UN General Assembly session[5] and a year later, in October 1999, at the OSCE Summit. Then the issue of the Armenian Genocide several times was

---

[3] On September 21, 1991 the Republic of Armenia declared its independence.

[4] http://www.gov.am/en/independence/ It was signed by: L. Ter-Petrosyan, President of the Supreme Council of the Republic of Armenia and A. Sahakyan, Secretary of the Supreme Council of the Republic of Armenia. On October 16, 1991 L. Ter-Petrosyan was elected the first President of the Republic of Armenia (http://www.president.am/en/levon-ter-petrosyan/).

[5] President Kocharyan denoted in his speech: "The fact that some of the parliaments have recognized that the Armenians were subjected to genocide and condemned it is a sign of the growing realization that this evil should be fought against" (http://www.ca-c.org/journal/2000/journal_eng/eng06_2000/14.shah.shtml).

raised in the Parliamentary Assembly of the Council of Europe. The question was also touched on in different speeches of the RA Minister of Foreign Affairs and other officials.[6] The issue is a serious argument against Turkey (its government is engaged in a well-financed campaign of denialism and distortion of history)[7] and in favour of Armenia in various international organizations. Actually many countries, official institutions and organizations as well as individuals started to condemn the Genocide.

Since 1965 until the present, the Armenian Genocide has been recognized and condemned by Uruguay, Cyprus, Argentina, Russia, Greece, Canada, Belgium, France, Italy, Vatican[8], Lebanon, Switzerland, Netherlands, Slovakia, Poland, Lithuania, Venezuela, Chile, Sweden, Bolivia, Austria, Germany, Luxemburg, Brazil, Bulgaria,[9] Paraguay[10]. Regions or provinces recognizing the Armenian Genocide include: parliaments of several regions of Spain (Basque Country, Catalonia, Balearic Islands, Navarre, and the city of Burjassot), United Kingdom (Wales, Scotland, Northern Ireland) and Australia (New South Wales, South Australia); the city councils of Aleppo and Deir ez-Zor of the Syrian Arab Republic; the Tehran regional government; the State Assembly of São

---

[6] Fundamental Armenology, 2015, N I, pp. 57–62 http://www.fundamentalarmenology.am/datas/pd fs/4.pdf

[7] THE ARMENIAN GENOCIDE Historical Background and the Aftermath of Genocide, p. 3 http://www.ancawr.org/wp-content/uploads/2015/04/3-Historical-Background-and-the-Aftermath-of-Genocide.pdf

[8] "Pope Francis, during a meeting Monday with a delegation led by Nerses Bedros XIX, Catholicos Patriarch of Cilicia of the Armenian Catholics at the Vatican reiterated his earlier recognition of the Armenian Genocide... This recognition of the Armenian Genocide as the first genocide of the twentieth century reaffirms the statements of John Paul II [which were made] upon his arrival in Armenia on September 25, 2001, demonstrating that more and more states, parliaments and international organizations are adopting this position against the denial of history perpetrated by the Turkish State" (http://asbarez.com/110442/in-vatican-pope-recognizes-genocide/)

[9] http://hraparak.am/?p=78106&l=am/bulxariayi+xorhrdarany+chanachel+e+hayoc+cexaspanutyuny

[10] http://asbarez.com/142147/turkey-threatens-paraguay-for-armenian-genocide-recognition/ 11 http://www.genocide-museum.am/eng/states.php

Paulo, the Legislative Councils of States of Ceará and Paraná (Brazil); Quindío department (Colombia); 45 U.S. states, etc.

Among all these resolutions adopted by the mentioned countries,[11] the document passed by the State Duma of the Russian Federation in April 1995 mentions the historical Homeland of Armenians – Western Armenia[12].

Thus, it is evident that the existence of independent Armenian statehood and its activities in foreign policy along with the organizational activities of Hay Dat (the Armenian Cause) have had a paramount importance in international recognition and condemnation of the Armenian Genocide[13]. As follows from the "Pan-Armenian Declaration on the Centennial of the Armenian Genocide", the State Commission[14] on the Coordination of Events Dedicated to the Centennial of the Armenian Genocide, in consultation with its regional committees in the Diaspora, "considers the Centennial of the Armenian Genocide an important milestone in the ongoing struggle for historical justice under the motto "I remember and demand"[15].

"Fundamental Armenology" Electronic journal, Yerevan, Issue 1 (5), 2017, pp. 129–134. http://www.fundamentalarmenology.am/datas/pdfs/426.pdf

[11] http://www.genocide-museum.am/eng/states.php

[12] http://www.armenian-genocide.org/Affirmation.151/current_category.7/affirmation_detail.html; http://www.genocide-museum.am/rus/Russia_Duma_Resolution.php

[13] **Melkonyan A.A.**, The Armenian Genocide: from international recognition and condemnation to reparations and restitution. -Fundamental Armenology, Issue 1, 2015.

[14] The Chairman of the Commission is RA President Serzh Sargsyan (http://www.president.am/en/press-release/item/2014/05/27/President-Serzh-Sargsyan-Commission-on-coordination-of-activities-dedicated-to-100th-anniversary-of-Armenian-Genocide/).

[15] http://www.genocide-museum.am/eng/29.01.2015-hrchakagir.php

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴՐԻ ԱՐԾԱՐԾՈՒՄՆԵՐԸ ՊՈԼՍԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ՄԻՆՉԵՎ ՀՐԱՆՏ ԴԻՆՔԸ ԵՎ ՆՐԱՆԻՑ ՀԵՏՈ*

Օսմանյան կայսրությունում քեմալականների իշխանության գալուց հետո Հայոց ցեղասպանության հարցում թուրքական իշխանությունների վերաբերմունքը ոչ միայն չփոխվեց, այլև այն կազմից նախորդների՝ երիտթուրքերի հայաջինջ քաղաքականության շարունակությունը: Դա պատահական չէր, քանի որ ապագա քեմալականները դեռ երիտթուրքերի օրոք որդեգրել էին հայաջինջ գործելակերպ և իշխանության գալուց հետո, բնականաբար, շարունակելու էին նույն ծրագրի իրագործումը:

Մուստաֆա Քեմալի կառավարությունը ջանք չխնայեց դեռ Կ.Պոլսում ապրող բազմահազար հայերի շրջանում մոռացության տալու նրանց բնաջնջման վերաբերյալ հիշողությունները և շարունակելու «Թուրքիան թուրքերին» տխրահռչակ քաղաքական ուղեգիծը: Նման պայմաններում հայությունը, որի զգալի մասը, հրաշքով խուսափելով կոտորածից, հաստատվել էր Կ.Պոլսում, ստիպված էր շարժվել իշխանությունների պարտադրած կանոններով և փորձել իր սերունդներին անհաղորդ պահել Մեծ եղեռնի խնդիրներին: Ուստի պատահական չէ, որ Հայոց ցեղասպանությունից հետո ինչպես պոլսահայության, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանի փոքրաթիվ հայության նոր սերունդները գրեթե անտեղյակ մնացին հայկական ջարդերի և հայրենազրկման պատմությանը:

Իրականությանն անիրազեկ մնալուն մեծապես նպաստում էին Թուրքիայի Հանրապետությունում պարբերաբար կրկնվող ռազմական հեղաշրջումները, որոնց պայմաններում ազատ խոսքն ամեն կերպ ճնշվում էր, իսկ թուրքական պաշտոնական շրջանակները կամ լռում էին կամ խեղաթյուրում իրականությունը: Վախի ու անվստահության մթնոլորտում, քաղաքական գրաքննության պայմաններում հայ հասարակությունը շարունակում էր իրեն հեռու

---

* Սույն հոդվածը հեղինակի զեկուցումն է 2017 թ. հունվարի 19-ին ՀՀ Սփյուռքի նախարարության կազմակերպված գիտաժողովում ընթերցված, Հրանտ Դինքի մահվան 10-րդ տարելիցին:

պահել այդ վտանգավոր թեմայից, հայկական մամուլն էլ խնդրին անդրադառնում էր չատ զգուշորեն՝ ենթատեքստով, Թուրքիայից դուրս տպագրվող օտար թերթերին հղումներ տալու եղանակով և այլն:

Իրավիճակն աստիճանաբար փոխվեց 1996 թ., երբ ապրիլի 5-ից Ստամբուլում սկսեց լույս տեսնել Լուիզ Բաքարի, Հրանդ Դինքի, Հալուբթյուն Շեչեթյանի և Աննա Թուրայի հիմնադրած «Ակոս» պարբերականը, որը, ի տարբերություն տեղի հայալեզու մամուլի, ունեցավ Թուրքերեն ընդարձակ բաժին, և որի համար չատ չուտով դարձավ պոլսահայության լրատվության կարևոր աղբյուրներից մեկը, առավել ևս, որ հասկանալի պատճառներով համայնքում հայերենով ընթերցողների թիվը կտրուկ նվազել էր:

Բայց «Ակոսն» անմիջապես չէ, որ Հայոց ցեղասպանության թեման դարձրեց քննարկման նյութ: Թուրքական հասարակության աստիճանական ժողովրդավարացման գործընթացին զուգահեռ՝ անդրադարձերն այդ խնդրին հաճախակի, ապա և՝ մշտական դարձան: Ակնհայտ էր, որ այս պարբերականը, մնալով իր անվանը հարատ, սիրուն ակոսեր ճանապարհ դեպի Թուրքիայում տաբու համարվող թեմաների հրապարակայնացում և տաստամայկներ դոյություն ունեցած կարծրատիպերի վերացում: Այդ գործում ծանրակչիռ դեր ունեցավ Հրանտ Դինքը, որի համար նա հայտնվեց Թուրքական իշխանությունների ուշադրության կենտրոնում:

Հատկանշական է, որ Դինքն ու նրա փոքրաթիվ համախոհները միաժամանակ հայտնվեցին նաև յուրայինների քննադատության կրծքակետում: Հայ համայնքի զգալի մասը մտավախություն ուներ, որ արգելված թեմաների արծարծումները կարող են Թուրքական ազդայնականության նոր պոռթկումների առիթ հանդիսանալ: Հայախոս մտավորական չրջանակներն էլ Հրանտ Դինքին և մյուս «ակոսականներին» մեղադրում էին Թուրքալեզու թերթով համայնքն էլ ավելի հայախոսությունից հեռացնելու և Թուրքախոսությունը խրախուսելու մեջ: Այդուհանդերձ, ստեղծված անբարենպաստ պայմաններում, իսկ Հ. Դինքը չարունակեց Թուրքական հասարակությանը ճշմարտությունը մատուցելու ճանապարհով ներսից այն փոխելու իր հաստատակամ ուղեգիծը:

Ժամանակի ընթացքում Հայոց ցեղասպանության մասին «Ակոսի» հրապարակումներն ավելի ու ավելի համարձակ ու համոզիչ դարձան և ներառեցին Թուրքական հասարակության նորանոր չեր-

տերի: Հրանտ Դինքն իրերի բերումով խնդիրը քննության առնելիս դարձրեց նաև թուրքական պաշտոնական շրջանակներում, այդ թվում՝ խորհրդարանում, ընդ որում ամեն անգամ մատնանշելով այն հանգամանքը, որ կարևոր չէ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայության հետ տեղի ունեցածն անպայման որակել որպես ցեղասպանություն: Բայց անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ հայերն ապրում էին իրենց բնօրրանում և պատերազմի ժամանակ բնակվեր եղան, արմատախիլ արվեցին ու այժմ իսպառ ոչնչացված են: Ուստի ավելի ճիշտ է տեղի ունեցածի գնահատականը, ըստ Դինքի՝ թողնել թուրքական իշխանություններին և թուրք ժողովրդին:

Տարօրինակ է, որ այս վերջին միտքը՝ տեղի ունեցածի գնահատականը թուրքական հասարակությանը թողնելու մասին, հատկապես Թուրքիայից դուրս՝ Հայրենիքում և Սփյուռքում ոմանց կողմից գնահատվեց որպես հարմարվողականության դրսևորում, ցեղասպանության խնդրից նահանջ արձանագրելու գործելակերպ և այլն: Ցավալի է, որ եղան նաև մարդիկ, որոնք Դինքին հանիրավի մեղադրեցին անգամ ազգային չահերի անտեսման, թուրքական պաշտոնական շրջանակների մոտեցումները պաշտպանելու մեջ:

Ինչևէ, Հրանտ Դինքը, չկարևորելով նման գնահատականները, շարունակեց իր համարձակ գործունեությունը: Նրան հաջողվեց տարիների ընթացքում արմատապես փոխել պոլսահայության չրջանում տիրող իրավիճակը. վախի մթնոլորտը հետզհետե նահանջեց, զգույշ ու երկչոտ շատ հայ գործիչներ, հետևելով Դինքի օրինակին, ժամանակի ընթացքում իրենց հերթին դարձան հայկական կնճռոտ խնդիրները բարձրաձայնողներ: Վերջապես, 2007 թ. հունվարի 19-ին նրա եղերական մահը և թաղման արարողության ժամանակ հասարակության արձագանքը՝ «Բոլորս հայ ենք», «Բոլորս Դինք ենք» կարգախոսներով, փաստորեն վերջ դրեցին Թուրքիայում ինչպես Հայոց ցեղասպանության, այնպես էլ այլ հանգուցային հարցերում գոյություն ունեցած տաբուներին: Խնդրի նկատմամբ աննախադեպ հետաքրքրության աճ արձանագրվեց: Բազմահազար մարդկանց կողմից Դինքի սպանությունը գնահատվեց որպես էթնիկ-ազգային հողի վրա կատարված ցեղասպանական գործողություն, որը յուրօրինակ ձևակերպում ստացավ «1500000 + 1» հայտնի կարգախոսի տեսքով:

Անվիճելի է, որ Հրանտ Դինքը, մշտապես գտնվելով սպառնալիքների տակ, անընդհատ դատական խնդիրներ ունենալով իշխա-

նուիրյունների հետ, համոզված էր, որ այդ ամենն իր համար կարող է ունենալ ողբերգական վախճան: Բայց նա գիտակցաբար գնաց դրան, և վճաստորեն իր մահը ծառայեցրեց ազատական գաղափարների հաղթանակի համար: Նրա մահվանից հետո պոլսահայ մամուլը և հայ համայնքի նորանոր շերտեր հետզհետե որդեգրեցին ակոսական գործելակերպը և նույնպես բացեիբաց սկսեցին արծարծել հայ ազգային խնդիրներ, այդ թվում՝ ցեղասպանության թեման:

Պատահական չէ, որ Դինքի մահվան 10-րդ տարելիցի առիթով պոլսահայ մամուլը միմիայն դրվատանքի, խոնարհումի և երախտագիտության խոսքերով անդրադարձավ նրա գործունեությանը: «Ժամանակի» 2017 թ. հունվարի 19-ի համարում Արա Գուչունյանը գրում էր. «Թրքահայ համայնքը բիւր յարգանքով ու ջերմութեամբ կը վերյիշէ իր ծոցէն հասած հարազատ զաւակը, որու սպանութեան վէրքը տակաւին հեռու է սպիանալէ»:[1] Հրանտի հարազատ «Ակոս» շաբաթաթերթերը նույն օրվա համարի խմբագրականում պիտի բանաձևվեր նրա ապրած կյանքը հետևյալ խոսքերով. «Հակառակ քեզ մեզմէ խլած խաւարին կ աճի խօսքդ տարիներու ընթացքին»: «Ակոսի» հաջորդ օրվա համարում քուրդ քաղաքական գործիչ Սալահհադդին Դեմիրթաշի խոսքում, որը նա գրել էր Էդիրնեի բանտից, պիտի երևար Դինքի համարձակ ու արդյունաշատ գործունեության գնահատականը ամբողջ Թուրքիայի հասարակության ժողովրդավարացման գործում. «Կը ցաւիմ որ ազատազրկման պայմաններու բերմամբ պիտի բացակայիմ այս տարուայ ոգեկոչման հանրահաւաքէն: Բայց հոս ալ կը չարունակեմ Հրանդի համար արդարութեան պայքարին...Ախբարիկ կարօտած ենք, բայց ճակատաբաց կը ներկայանանք քեզ, ինչպէս որ դուն տեսնել պիտի ուզէիր»:[2]

Այսօր պոլսահայ համայնքը ծանր օրեր է ապրում: Օրեցօր թուրքական ազգայնական շարժումները նոր թափ են հավաքում, իշխանություններն ավելի ու ավելի են ոտնահարում ժողովրդավարական արժեքները, ամենուր տիրում է կամայականություն, սահմանափակվում է ազատ խոսքը, երկիրը հետզհետե հիշեցնում է սուլթանական ժամանակները: Սակայն Հրանտ Դինքի ակոսած ազատ մտքի ուղին այնքան հաստատուն է, որ հետադարձ լինել չի

---

[1] Ժամանակ, 19 յունուար 2017, էջ 1:

[2] Ակօս, 19 յունուար, 2017, էջ 1:

[3] Նույն տեղում, 20 յունուար, 2017, էջ 1:

կարող: Այսօր Ռաքել Դինքը, Հրանտի ընտանիքի մյուս անդամները, Բագրատ Էսդուգյանը,[4] այլ ակոսականներ, Թուրքիայի խորհրդարանի անդամ Կարո Փայլանը և ուրիշներ շարունակում են հայկական խնդիրների արծարծումները տարբեր հարթակներում և դռնդաղ, բայց հիմնավոր ճանապարհ հարթելով դրանց համար՝ ընդհուպ Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումն ու դրա հետևանքների վերացումը իրականություն դարձնելը:

Հրանտ Դինքի գաղափարները խոր հետք են թողել մարդկանց սրտերում, դարձել են համոզմունք և օրակարգ բերել անգամ պահանջատիրության խնդիրը: Նրա գործի շարունակողները, գաղափարակից ընկերները համոզված են, որ այդ վեհ գաղափարի կենսագործման ճանապարհին կրկին կանգնած է նույն ազգայնամոլ Թուրքական պետությունը: Ուստի Բ. Էսդուգյանը իր «Ոճրագործ պետություն» հոդվածում գրել է. «Այսօր կը նշենք Հրանդ Տինքի մահուան տասնամեակը: Կը նշենք վիպագիր Սապահաթթին Ալիի հետ, լրագրող Մեթին Կէօքթեփէյի, փաստաբան Թահիր Էլչիի հետ: 24 Ապրիլի բիւրաւոր նահատակներուն հետ կը յիշենք Հրանդ Տինքը եւ կը խոստանանք վերջ ի վերջոյ կործանել ոճրագործ պետութիւնը»[5]:

---

[4] «Ակոս» հայկական բաժնի պատասխանատու Բագրատ Էսդուգյանը, անդրադառնալով Թուրքիայի նախագահ Ռ. Էրդողանի այն հայտարարությանը, թե թուրքերը դժգոհ են 1923 թ. Լոզանի կոնֆերանսով ամրագրված սահմաններից, հայտնել էր, որ ինքը ևս դժգոհ է այդ սահմաններից, քանի որ հայոց խորհրդանիշ Արարատ լեռը հանիրավի հայտնվել է Թուրքիայի կազմում:

[5] Ակօս, 20 յունուար. 2017, էջ 1:

ՂՈՒԿԱՍ ԻՆՃԻՃՅԱՆԻ ԱՎԱՆԴԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ

300-ամյա բեղմնավոր գործունեություն ծավալած Մխիթարյան միաբանության բազմաթիվ հայագետների շարքում իր ծանրակշիռ տեղն ունի բանասեր, պատմաբան, աշխարհագրագետ, խմբագիր Հայր Ղուկաս Ինճիճյանը (Ղուզիոս Միքայելյան)։ Նա իրավամբ Հայաստանի պատմական աշխարհագրության խոշորագույն հետազոտողներից է և նոր ժամանակներում հայր Ղևոնդ Ալիշանի հետ միասին արժանի է համարվելու հայ իրականության մեծ այդ դպրոցի հիմնադիրը։ Ի դեպ, եթե ինչպես գիտական, այնպես էլ լայն հանրության շրջանում հայր Ալիշանի անունը մեծապես ծանոթ է, ապա նույնը չի կարելի ասել նրանից չուրջ կես դար առաջ 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի սկզբին գործած ու հայագիտական հարուստ ժառանգություն թողած Ղուկաս Ինճիճյանի մասին[1]։

Ծնվել է Կ. Պոլսում 1758 թ. ադրիանուպոլսեցի Ինճիճի (մարգարտագործ) Հաջի Միքայելի որդու Պողոս Միքայելյանի ընտանիքում։ Նախնիների մասնագիտությունից էլ ընտանիքն ընդունել է Ինճիճյան ազգանունը։ Մայրը Տիրուհին մեծանուն պատմաբան հայր Միքայել Չամչյանի քույրն էր։ Անվիճելի է, որ թե հոգևոր-եկեղեցական և թե գիտական հարցերում Ինճիճյանը մշտապես կրել է քեռու ազդեցությունը։ Հենց հայր Մ. Չամչյանի խորհրդով 1770 թ. Պողոս Միքայելյանն իր ուշիմ որդուն ուղարկում է Մխիթարյան միաբանություն։ Մի քանի տարի անց 1774-ին Ինճիճյանը դառնում է Մխիթարյան միաբանության անդամ։

Հոգևոր-եկեղեցական ծառայության ընթացքում բուռն գործունեություն է ծավալում նաև Կ. Պոլսում։ Գործուն մասնակցություն է ունենում ժողովրդի մեջ հայ դիր և գրականություն տարածելու նպատակին կոչված և պոլսահայ մեծահարուստ Միքայել Զելեբի

---

[1] Հայագետ Նազարեթ Բերբերյանի պատկերավոր խոսքով՝ «Հայր Ղուկաս Ինճիճեան անվիճելիօրէն կը հանդիսանայ գլխաւոր ռահվիրաներէն մեկը 19-րդ դարու հայոց Ազգային Զարթօնքին» (տե՛ս **Նազարէթ Պէրպէրեան**, Հայր Ղուկաս Ինճիճեան. Միխիթարեան միաբանութեան բազմավաստակ ու մեծարժէք երախտաւորը. Ժամանակ, Կ.Պոլիս, 8 յուլիս 2015)։

Տյուզյանի նյութական աջակցությանն արժանացած «Արշարունեաց մխիթեան» ստեղծմանը: Կաթոլիկների նկատմամբ Օսմանյան կայսրությունում սկսված հալածանքների պատճառով վերադառնում է Վենետիկ, դառնում է Մխիթարյան միաբանության փոխառաջնորդ: Հայր Ղուկաս Ինճիճյանն իր մահկանացուն կնքում է 1833 թ.:

Նշանավոր հայագետ, հետագայում աբբահայր Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Ագոնց Գյուվերին աշակերտելու չրջանում Ղուկաս Ինճիճյանի մոտ ծնվում է հետաքրքրությունը ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ այլ երկրների աշխարհագրության նկատմամբ: Արդեն 1791 թ. Վենետիկում լույս է տեսնում հայր Ինճիճյանի առաջին «Տիտղոսիւն համառօտ հին եւ նոր աշխարհագրութեան» աշխատությունը: Աշխարհի, ինչպես և Հայաստանի համառոտ պատմաաշխարհագրական պատկերը ներկայացնող այս չափածո երկը մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում, որի համար էլ չուտով մասնակիորեն թարգմանվում է իտալերեն ու ֆրանսերեն: Երեք տարի անց հրատարակվում է «Ամարանոց Բիւզանդեան» գիրքը, որը եզակի հետազոտություն էր Բոսֆորի և Դարդանելի նեղուցների, Մարմարա ծովի ջրային հոսանքների, երկրաբանական կառուցվածքի և այլնի մասին: Ինքնատիպ հրատարակություն էր նաև Ղուկաս Ինճիճյանի հաջորդ աշխատությունը՝ «Պատմութիւն կենդանեաց ի չորս կարգս բաժանեալ ի ցամաքային, ի ջրային, յերկակենցաղ և յօդային» (1801 թ.) վերնագրով:

Հայր Ղուկաս Ինճիճյանը ժամանակակիցների մեջ առանձնանում էր իր առաջադիմական հայացքներով: Պատահական չէ, որ 1799 թ. նա դառնում է Եվրոպայում հայկական առաջին, իսկ «Ազդարարիչ» հետո հայ իրականության մեջ երկրորդ «Տարեգրութիւն» պարբերականի (1799–1802 թթ.) հրատարակիչ-խմբագիրը: Ուշագրավ է, որ ինչպես «Տարեգրութիւնը», այնպես էլ նրա փակվելուց հետո Ինճիճյանի հրատարակած մյուս «Եղանակ Բիւզանդեան-Բազմավէպը» (1803–1820 թթ.) աշխարհաբարով լույս ընծայված առաջին հայկական պարբերականներն էին[2]: Այսինքն՝ ստեղծագործելով գրաբարով, որին նա տիրապետում էր կատարելապես, հայր Ղուկաս Ինճիճյանը ժամանակի հայ մտավորականների մեջ առաջիններից էր, ով հասկանալի պատճառներով նախապատվությունը տվեց ժողովրդին ավելի հոգեհարազատ դարձած աշխարհաբարին՝ դրանով

---

[2] Վերոհիշյալ պարբերականի մասին տե՛ս **Շտիկյան Ս.**, «Եղանակ Բյուզանդյան» տարեգիրքը. (Բանասիրական ճշգրտումներ), ՊԲՀ, 1966, թիվ 2, էջ 173–177:

իսկ դառնալով դրական արևմտահայերենի ջատագով անդրանիկ բանասերներից մեկը:

Շուտով մեկը մյուսի հետևից լույս տեսան Հայաստանի ու երկրագնդի այլ երկրների պատմական աշխարհագրությանը նվիրված «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի» կոթողային շարքի տասնմեկ հատորները: Տարիների տիտանական աշխատանքի արդյունք այդ ինքնատիպ շարքի առաջին, հինգերորդ և վեցերորդ հատորները հեղինակել էր Հայր Ղ. Ինճիճյանը, իսկ մնացածները՝ Հայր Ստեփանոս Ագոնցը: Կարելի է անվարան պնդել, որ այդ աշխատությանն լույսընծայումը պատմական իրադարձություն էր ոչ միայն հայ, այլ նաև համաշխարհային աշխարհագրության ուսումնասիրության բնագավառում:

Պատահական չէ, որ հայրենապաշտ Ղուկաս Ինճիճյանի «Աշխարհագրութեան» շարքի առաջին հատորը, որը տպագրվեց Վենետիկում 1806 թ. և նվիրված էր Ասիա աշխարհամասին, ամբողջապես ընդգրկում էր Հայաստան աշխարհը: Նախ ընդհանուր գծերով ներկայացվում էր Ասիան, ապա մանրամասնորեն նկարագրվում համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ կարևոր դեր ունեցած Հայաստան երկիրը:

Այդ հատորում ընթերցողը ծանոթանում է Հայոց աշխարհի աշխարհագրական դիրքին, սահմաններին, վարչական բաժանումներին, բնակչությանը, ժողովրդագրական տեղաշարժերին, էթնոկրոնական վերակերպումներին և այլն: Հեղինակը առանձնակի ուշադրություն է հատկացնում Օսմանյան կայսրության պաշտոնական բաժանումների և քրդական աշիրաթների՝ ցեղապետությունների կիսանկախ վիճակի պատճառով ստեղծված վարչական քաոսի վրա, որի պատճառով հատկապես տուժում էր հայությունը:

Աշխատության ամենամեծ արժանիքներից է այն, որ նրանում հստակ տրվում է հայության բռնի իսլամացման, այն է՝ թուրքացման ու քրդացման գործընթացը, Հայկական լեռնաշխարհը օտար էթնիկ խմբերով բնակեցնելու, հայերին հայրենի եզերքից դուրս մղելու սուլթանական քաղաքականությունը: Այդ ամենի պատճառով 19-րդ դարի սկզբին երբեմնի միատարր հայաբնակ Հայաստանն արդեն ուներ խայտաբղետ ժողովրդագրական նկարագիր. «Բնակիչք նորա որչափ ինչ դտանին յազգէս Հայոց, - գրում է Հայկական լեռնաշխարհի էթնիկ խճանկարի մասին Հայր Ինճիճյանը, - գրեթէ նոյնչափ դտանին և ի քրդաց. յետ սոցայ են օսմանեանք և թիւրք-

մանք. դտանին ի մեծ հայս նաև բազում եկզիտիք, և ի տեղիս տեղիս ասորիք, ...նաև վիրք ի հիւսիսակողմն մեծին հայոց. իսկ յոյնք սակաւք՝ և այն մանաւանդ ի փոքր հայս»[3]:

Հայաստանում ստեղծված բարդ ժողովրդագրական իրավիճակի գլխավոր պատճառներից մեկը, ըստ Ղուկաս վարդապետի՝ հարավից Հայկական լեռնաշխարհ քրդական ցեղերի զանգվածային ներհոսքն էր. «Գան այլուստ և այլ պէսպէս ցեղք վրանաբնակ քրդաց,- սարսափով դրում էր նա,- որ յամարայնի սիրուին ի լերինս նահանգին (Էրզրումի – Ա.Մ.), մանաւանդ ի մեծ գօտիս Պինկէօլայ»[4]:

Վերոհիշյալ էթնիկ իրավիճակը հեղինակի դիտարկմամբ ստեղծվել էր նաև այն պատճառով, որ օսմանյան իշխանությունների վարած ազգայնամոլ ճեռնարկումները ստիպել են չատ հայերի կրոնափոխ լինելու: Օրինակ՝ խոսելով Էրզրումի նահանգի Թորթում գավառի հայության ծանր իրավիճակի մասին հայր Ինճիճյանը մատնանշում է, որ այնտեղի բնակիչները «...ձանձրացեալք ի բռնութենէ և ի զրկանաց, դարձան առհասարակ ի կրօնս տաճկաց»[5]: Նույն իրավիճակն էր այլ գավառ-գավառակներում. Կամախի այսպես կոչված տաճիկները «...ըստ մեծի մասին դարձեալ են ի հայոց»[6]: Իսկ Բերդագրակ գավառակի «բնակիչք նոցա առհասարակ էին յազգէս հայոց, այլ ապա ըստ մեծի մասին դարձան ի տաճկութիւն և սակաւ մնացին ի քրիստոնէից»[7]:

Հայր Ինճիճյանը բազմաթիվ փաստեր է բերում Արևմտյան Հայաստանի երբեմնի բարգավաճ վիճակի և անհամար քրդական միջցեղային բախումների, պետական պաշտոնյանների կողմից կեղեքումների աղետալի հետևանքների մասին: Այսպես՝ Երզնկայի գավառն «յառաջադոյն ունէր 250 գիւղօրէս. այլ այժմ ի պատճառս կեղեքելոյ իշխանաց, բազում գիւղօրէք նորա լքեալ կան և անմարդաբնակ, և գիւղօրէք ինչ կործանեալք, կամ ըստ կիսոյն քայքայեալք»[8]: Բավական է նշել, որ 1762 թ. Մանազկերտի շրջանում քրդական միջցե-

---

[3] **Ինճիճեան Ղ.**, «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի», հ. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 14–15:

[4] Նույն տեղում, էջ 64:

[5] Նույն տեղում, էջ 93:

[6] Նույն տեղում, էջ 101–102:

[7] Նույն տեղում, էջ 131–132:

[8] Նույն տեղում, էջ 98:

դային բախումների հետևանքով ոչնչացվել է 360 հայկական գյուղ[9]:

Էթնոդավանական վերակերպումների գործընթացները բացահայտելու տեսանկյունից հայր Ղուկաս Ինճիճյանի հետազոտություններն ունեն գիտաքաղաքական նշանակություն: Նրա ուսումնասիրությունները բերել են այն համոզման, որ կրոնափոխվելուց, դավանափոխվելուց կամ ազգափոխվելուց հետո հայ բնակչության մի ահռելի զանգված Հայաստանում շարունակել է պահպանել իր հայկական ինքնությունը: Անդրադառնալով Ախալցխայի նահանգում տեղի ունեցած էթնոդործընթացներին՝ Ղուկաս վարդապետը համոզված գրում է, որ տեղի թուրքերը՝ տաճիկները, սերում են հայերից ու վրացիներից: Բացի այդ, վրացիների մի մասն էլ ունի հայկական ծագում. «Գիւղօրէք այսր նահանգի սակաւ...: Բնակիչք նոցա ըստ մեծի մասին տաճիկք, դարձեալք գրեթէ առհասարակ կամ ի հայոց և կամ ի վրաց. են գիւղօրէք բնակեալք մինչև ցայժմ ի քրիստոնէից հայոց նաև ի վրաց, որք գրեթէ առհասարակ սերեալ երևին ի հայկազանց: Քանզի ի վերջին ժամանակս կործանելոյ տերութեան մերոյ՝ այս նահանգ եղև պատսպարան բազմութեան իշխանաց մերոց, նաև հասարակ ժողովրդեան, որք ապա սակաւ առ սակաւ սովորեալք ի լեզու ի բարս, նաև ոմանք ի ծէսս վրաց, փոխեցան յազգ նոցա»[10]:

Հայր Ղ. Ինճիճյանի ծառայություններից մեկն էլ ծպտյալ հայերի մի ստվար չերտի բացահայտումն էր, որոնք հայտնի էին մասնավորապես «կէսկէսներ» անունով: Պոնտոսի լեռների արևելյան շրջանում՝ Համշեն գավառում ապրող այդ հայության մի ստվար պանգված, որ դեռ 17-րդ դարում և 18-րդ դարի սկզբներին իսլամ էր ընդունել, այսօր էլ տասնյակ գյուղերում դեռ հայախոս է: «Համշէն: Բնակիչք երկրին յառաջագոյն հայ էին,- կարդում ենք «Աշխարհագրութիւնում»,- այլ ի յելս ժէ (17-րդ) դարուն և ի սկիզբն ժը (18-րդ) երրորդին առ հասարակ հանդերձ ամենայն շրջակայ գիւղօրէիւք դարձան ի տաճկութիւն սակս բռնութեան հարկապահանջութեան, բայց գտանին տակաւին ի նոսա և քրիստոնեայք...: Իսկ տաճիկք խօսին մինչև ցայժմ հայերէն..., պահեն պահս, և զայլ ծէսս և օրէնս քրիստոնէական հաւատոյ, յաճախեն յեկեղեցիս..., ոմանք

---

[9] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 112:

[10] Նույն տեղում, էջ 123:

կէսկէս են հաւատովք, արտաքուստ միայն ցուցանելով գտաճկութիւն»[11]:

Բավարարվելով «Աշխարհագրութիւն...» աշխատության առաջին հատորի քննությամբ, նշենք որ ինչպես Ղուկաս վարդապետի, այնպես էլ Հայր Մանուէլեան Ագոնցի հեղինակած հատորները դարձան երկիր մոլորակի աշխարհագրության ու պատմության վերաբերյալ հայերենով գրված յուրօրինակ ու անփոխարինելի դասագրքեր և այսօր էլ շարունակում են մնալ որպես սեղանի գրքեր պատմական աշխարհագրությամբ զբաղվող մասնագետների համար:

Ինչպես տեսանք, վերոհիշյալ հատորում Հայր Ղ. Ինճիճյանը ցավով ներկայացնում էր 17-րդ դարից մինչև 19-րդ դարի սկիզբն ընկած ժամանակաշրջանում Հայաստանում տեղի ունեցած ոչ հայանպաստ ժողովրդագրական գործընթացները: Այդ ընթացքում նա հաճախ անդրադառնում էր նախորդ ժամանակներին՝ հիշելով Հայաստանի ընդարձակ տարածքն ու բարգավաճ վիճակը: Ուստի պատահական չէ, որ չուտով փորձառու աշխարհագրագետը ձեռնամուխ է լինում հին և միջնադարյան Հայաստանի պատմական աշխարհագրության վերաբերյալ աշխատությունների ստեղծմանը:

1822 թ. լույս է տեսնում Ղուկաս Ինճիճյանի նշանավոր մեկ այլ աշխատությունը՝ «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց» վերտառությամբ: Հնությունների, ասորական, հայկական ու այլ աղբյուրների համադրությամբ հեղինակը ներկայացնում է Մեծ Հայքի պատմաաշխարհագրական նկարագիրը՝ բոլոր 15 նահանգ-աշխարհները՝ իրենց գավառներով, սահմաններով, օգտակար հանածոներով, բնակլիմայական պայմաններով, եկեղեցիներով ու վանքերով, հիշարժան պատմական իրադարձություններով, կատարում է տեղանունների ստուգաբանություն, տեղագրում բնակավայրերը և այլն:

Աշխարհագրագետը յուրաքանչյուր աշխարհի կապակցությամբ վկայակոչում է անգամ սկզբնաղբյուրներում առաջին հայացքից կարևորություն չներկայացնող ամեն մի տեղեկություն, առանձնացնում հատկապես տվյալ վարչական միավորին առավել բնորոշ

---

[11] Նույն տեղում, էջ 396: Հետագայում «կէսկէսների» մասին Ղ. Ինճիճյանի հետազոտությունները խորացրեց Մխիթարյան վարդապետ Հակովբոս Տաշյանը (տե՛ս **Տաշեան Յ.**, Հայ բնակչութիւնը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին, Վիեննա, 1921, **նույնի՝** Տայք դրացիք եւ Խոտորջոր, Վիեննա, 1978: «Կէսկէսների» մասին տե՛ս նաև **Մելքոնյան Ա.**, Էրզրում. Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Երևան, 1994, էջ 52–88:

երևույթները: Օրինակ՝ Վասպուրականի վերաբերյալ Հայր Ինճիճյանը գրում է. «Մեծ է քան զայլ ամենայն նահանգս Հայոց, և աթոռ առանձին թադաւորութեան և կաթողիկոսութեան և զի սեպհական է Արծրունեաց տոհմի, կոչի և Աչխարհ կամ երկիր Արծրունեաց»[12]: Հայրենասեր գիտնականն առանձնակի հպարտությամբ է գրում կենտրոնական աշխարհի՝ Այրարատի մասին՝ հիշելով պատմիչ Ղազար Փարպեցու խոսքերը. «Հասաք ի ստորագրել զվերջին նահանգ Մեծին Հայոց հոյակապ, հռչակաւոր եւ ականաւոր անուանեալի Ղազարայ»[13]:

Հատկանշական է, որ «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց» աշխատությունը փաստորեն Հայաստանի աշխարհագրության ընդհանուր խորապատկերի վրա Հայոց հին ու միջնադարյան պատմության զուգահեռ շարադրանքն է: Զարմանք է առաջացնում ամեն մի նահանգի, գավառի, բնակավայրի աշխարհագրությունն ու պատմությունը ներկայացնելիս հեղինակի բծախնդիր վերաբերմունքը հնարավոր բոլոր աղբյուրների տվյալներն անպայման չրջանառելու, դրանք քննաբար օգտագործելու և ճշմարտությունը գտնելու հարցում: Ընթերցողի մոտ ինչպես այս, այնպես էլ այլ աշխատություններին բնորոշ ինճիճյանական այդ ոճը ընթերցողի մոտ առանձնակի հետաքրքրություն ու գրավչություն է առաջացնում: Օրինակ՝ երբ հեղինակը ներկայացնում է Վասպուրական աշխարհը, յուրաքանչյուր բնակավայրի հետ կապված շարադրում է Արծրունյաց թագավորության պատմությունը: Այսունիքի աշխարհագրությունը Ղուկաս վարդապետը չաղկապում է Սյունյաց, Այրարատինը՝ Արշակունյաց ու Բագրատունյաց հարստությունների պատմությանը: Նման մեթոդաբանությամբ հայրենասեր հեղինակն ընդգծում է Հայոց հին ու միջնադարյան պետականության փառքն ու հզորությունը:

Հայր Ղուկաս Ինճիճյանի աներևակայելի աշխատասիրությունը չուտով հրապարակ է հանում ևս մեկ ստվարածավալ աշխատություն՝ «Դարապատումի» ինը հաստատոր գրքերի շարքը (Վենետիկ, 1824–1828 թթ.), որը 18-րդ դարի երկրորդ կեսի, այսինքն՝ հեղինակի ապրած ժամանակաշրջանի համաշխարհային պատմության հայերեն առաջին բարձրորակ ու հանգամանալի չարադրանքն է: Ղ. Ինճիճ-

---

[12] Ինճիճեան Ղ., Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց. հ. Ա. Վենետիկ. 1822. էջ 156:

[13] Նույն տեղում. էջ 376:

յանն այդ վիճակարի հետազոտության նախաբանում նշում է, որ հայրենի պատմությունից զատ ամեն մի բանասեր մարդու համար խիստ չահեկան է նաև համաշխարհային պատմության իմացությունը: Հայր Ղուկասն այդ կապակցությամբ գրում է. «Սորայս բուսրեւտհմութեան արգասիք որչափ հարկաւորք և օգտակարք՝ նոյնչափ և առաւել պակասեալ գտանին յարամեանս մեր բարբառ, յորում հաղիւ է տեսանել զիւրոյ ազգին պատմութիւն, իսկ սակս այլոց ազգաց ընդ համօրէն աշխարհ սփռելոց՝ գրեթէ համակ վերջացեալ տեղեկութիւն, որ արդարեւ ցաւալի պակասութիւն ասասցի»[14]:

Զանդրադառնալով հայր Ղ. Ինճիճյանի բազմաթիվ ու բազմաբնույթ այլ աշխատություններին՝ համառոտ կանգ առնենք ևս մեկի վրա, որը լույս տեսավ հեղինակի մահվանից հետո՝ 1835 թ. և հանդիսացավ Հայաստանի պատմաաշխարհագրական, ազգագրական, բանասիրական, ժողովրդագրական բնույթի աշխատությունների ինքնատիպ ու ամփոփ հավելվությունը: Խոսքը «Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի» եռահատոր հետազոտության մասին է:

Ի տարբերություն հայր Ինճիճյանի այլ աշխատությունների, «Հնախօսութեան...» մեջ պատմաաշխարհագրական հարցադրումներից բացի փաստորեն կարելի է գտնել Հայաստան աշխարհի հետ կապված ամեն տեսակ նյութ: Հեղինակը հանգամանորեն անդրադառնում է բազմալեզու աղբյուրներում Հայոց աշխարհի բոլոր անվանումներին (Հայք, Հայաստան, Թորգոմայ տուն, Հաբեթեան նահանգ, Արամեան նահանգ, Դրուց աշխարհ, Արմենիա, Արամայ երկիր, Այրարատ և այլն), պատմական սահմաններին, լեռնագրությանն ու ջրագրությանը, տնտեսությանը, մարդկանց կենցաղին և այլն: Եթե նախորդ երկերում Ղ. Ինճիճյանը ժողովրդագրական խնդիրները շոշափում էր հարևանցիորեն, ապա այժմ առանձին բաժին է հատկացնում բնակչության տեղաբաշխման, էթնիկ կազմի, տեղաշարժերի և այլ հարցերին: Առաջին հատորի իններորդ և տասներորդ գլուխները, որոնք համապատասխանաբար վերնագրված են «Բնակիչք Հայաստանյայց» և «Սակաւամարդութիւն բնակչաց», նվիրված են Հայաստանի պատմական ժողովրդագրությանը և ամբողջապես գիտական նորույթ են: Հետազոտողն ուշադրության է արժանացնում հնագույն ժամանակներից Մեծ Հայքում տեղի ունե-

[14] **Ինճիճեան Ղ.**, Դարապատում. Աշխարհամատ կամ ընդհանուր պատմութիւն, հ. I, Վենետիկ, 1824, էջ 5:

ցած ժողովրդագրական ամեն մի տեղաշարժ, քննության է ենթարկում օտար էթնիկ տարրերի ներթափանցման կամ հայերի արտագաղթի վերաբերյալ յուրաքանչյուր դրվագ:

Երկրորդ հատորը վերաբերվում է հայկական թագավորությունների ու իշխանությունների պատմությանը, իսկ երրորդը՝ հայոց լեզվի, դպրության, արվեստի, կրոնի, եկեղեցու հարցերին:

Պատմական ժողովրդագրության հարցերը վերլուծելիս Ղուկաս վարդապետը նշում է, որ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքի պատճառով երկրի բնակչությունը մշտապես շարժման մեջ է եղել. բազմաթիվ օտար ժողովուրդներ ու ցեղեր (փյունիկացիներ, ասորեստանցիներ, հրեաներ, մարեր, պարսիկներ, սկյութներ, ալաններ, ճաներ, քրդեր, կայսիկներ, ութմանիկներ և այլք), որոնց ամենայն բծախնդրությամբ անդրադարձ է կատարվում, անընդհատ ներխուժել են Հայոց երկիր, բնակություն հաստատել այնտեղ կամ հայությանը բռնագաղթեցրել իրենց բնօրրանից: Այդուհանդերձ, Հայոց լեռնաշխարհը շարունակել է մնալ գերազանցապես հայաբնակ և հայալուն: Բանն այն է, որ Հայաստանը, ըստ հայր Ինճիճյանի՝ ունի աստվածային ծնունդ. առաջին անգամ այնտեղ՝ դրախտում, մարդ արարածն է առաջացել, երկրորդ անգամ՝ համաշխարհային ջրհեղեղից հետո ոչնչացումից վրկվել ու վերակենդանացել է մարդկային հասարակությունը. «Պատմութիւն առաջին բնակութեան Հայաստանեայց սկսանի յառաջին բնակութենէ համօրէն մարդկային ազգի. Զի Աստուած կամելով ընտրել բնակարան քաջադէպ առաջին մարդոյն Ադամայ զոր ստեղծ, զՀայաստան ընտրեաց»[15]:

Հեղինակն առաձնակի ցավով է գրում գաղթականության մասին, որը նա համարում է Հայոց երկրի «սակաւամարդութեան» գլխավոր պատճառը: Հատկանշական է, որ բոլոր օտար նվաճողների արշավանքների մեջ Հայր Ինճիճյանն ամենաաղետալին համարում է 11-րդ դարում սկսված թուրքականը, որը նա անվանում է պարսկական՝ նկատի ունենալով սելջուկ-թուրքերի Պարսկաստանից Հայաստան ներթափանցելու հանգամանքը. «Դարն մետասաներորդ, որ է ժամանակ ի վեր երևելոյ Պարսից Տուղրիլեանց՝ եղև արդարեւ դար կործանման տէրութեան մերոյ և ցիրուցան սփռելոյ ազգիս մերոյ»[16]:

---

[15] **Ինճիճեան Ղ.**, Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հ. I, Վենետիկ, 1835, էջ 244:

[16] Նույն տեղում, էջ 339:

Ամփոփելով վերոնշյալը՝ կարող ենք հաստատապես պնդել, որ 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի սկզբին Հայր Ղուկաս Ինճիճյանը, չարունակելով Մխիթար Արբահոր ստեղծած ավանդույթները, Հայր Միքայել Չամչյանցի հետ միասին նոր բարձրության հասցրեց հայ պատմագիտությունը և իր հերթին դրեց նոր ժամանակներում Հայաստանի պատմական աշխարհագրության և ժողովրդագրության բնագավառի հետազոտությունների հիմքերը: Վերջիններիս թողած հարուստ գիտական ժառանգությունը Մխիթարյան միաբաններից Հայր Ղևոնդ Ալիշանին 19-րդ դարի երկրորդ կեսին հնարավորություն տվեց Հայագիտության այդ բնագավառների ուսումնասիրությունը հասցնել դասական մակարդակի:

GHUKAS INCHICHYAN'S CONTRIBUTION IN THE STUDY OF HISTORICAL GEOGRAPHY AND DEMOGRAPHY OF ARMENIA

Summary

During the 300-year-long fruitful activity on San Lazzaro island in Venice, the Mekhitarist Congregation has given many eminent Armenian scholars. Father Ghukas Injijian (1758–1833) is distinguished among them with his outstanding contribution in the study of historical, geographical and demographic issues of Armenia. Among his dozens of studies the first volume of "The Geography of Four Parts of the World" is especially notable, concerning Armenia. Father Injijian is truly the founder of the Armenian historical geography and demography of new times.

Archimandrite Ghukas was also the founder of the first Chronicle magazine in Europe (the second one in Armenian reality) – the first Armenian magazine in modern Armenian language.

Վենետիկի Մխիթարյան միաբանություն – 300, միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Երևան, << ԳԱԱ պատմ. ինստ, 2018, 665 էջ, էջ 24–36:

1918–1920 ԹԹ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՌՉԱԿՄԱՆ ԵՎ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ)

1918–1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության պատմության վերաբերյալ ստեղծվել է գիտաքաղաքական բնույթի ահռելի գրականություն: Այդուհանդերձ, այսօր էլ կան հիմնահարցեր, որոնց ուսումնասիրությունն ունի ոչ միայն զուտ գիտական, այլ նաև ճանաչողական, քաղաքական ու գործնական մեծ նշանակություն:

Ներկայումս նկատի առնելով թուրք-ադրբեջանական պատմագրության կողմից խնդրո առարկա հիմնահարցի ոլորտում կեղծարարության օրեցօր աճը, արդիական է նկատվում մասնավորապես հետևյալ հարցերի քննությունը.

– Հանրապետության ստեղծման պատմական և գաղափարաքաղաքական նախադրյալները

– Նորաստեղծ պետության մեջ ժողովրդավարական գործընթացները

– Կառավարության վարած քաղաքականությունը

– Առաջին Հանրապետության դասերը, պետականության շարունակականության խնդիրը երեք հանրապետությունների (1918–1920, 1921–1991 և 1991–2018 թթ.) օրինակով:

Այսօր էլ գիտաքաղաքական գրականության մեջ շարունակվում է չընդունվել այն թյուր տեսակետը, թե իբր 1918 թ. մայիսին հայ ժողովուրդը ոչ թե պայքարի շնորհիվ վերականգնեց պետականությունը, այլ Ռուսական կայսրության փլուզման պայմաններում դատապարտվեց անկախության, ավելին՝ այն տրվեց օսմանյան իշխանությունների բարի կամքի հետևանքով: Բայց իրականությունն այն է, որ հայ ժողովուրդն իր անկախությունը վերանվաճեց ազգային-ազատագրական հուժկու պայքարի շնորհիվ:

Այսպես՝ 1918 թ. փետրվարից, օգտվելով Կովկասյան ճակատից ռուսական զորքերի հեռանալուց, օսմանյան զորքերն անցան հակահարձակման և կարողացան մարտ ամսի ընթացքում վերագրավել Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներ՝ Երզնկան, Դերջանը, Էրզրումը, Սարիղամիշը, ապրիլին՝ Կարսը: Նման պայմաններում Վանի նահանգային վարչությունում դեռ 1915 թ. մայիս-հունիսին

ձևոք բերած փորձառությունն Արամ Մանուկյանին հուշում էր, որ օր առաջ Թիֆլիսի հայոց ազգային խորհուրդը, որը 1917 թ. աշնանից վերածվել էր հայ քաղաքական կյանքի ղեկավարման լուրջ կենտրոնի, պարտավոր էր անհապաղ զբաղվել Հայաստանում բնակչության պաշտպանության և այնտեղ պետականության հիմքեր ստեղծելու գործով: Ուստի Ազգային խորհրդից ստանալով դիվտատորական լիազորություններ՝ նա տեղափոխվեց Երևան, ստանձնեց տեղի ազգային խորհրդի ղեկավարի պարտականությունները, կարճ ժամանակում կարգուկանոն հաստատեց երկրամասում, կազմակերպեց զինական ուժեր: Ուստի և հիրավի դարձավ ապագա Հայաստանի Հանրապետության հիմնադիրը[1]:

Ապրիլի 9 (22)-ին Օսմանյան կայսրության ճնշման տակ Անդրկովկասի օրենսդիր մարմինը՝ Սեյմը որոշում ընդունեց երկրամասը Ռուսաստանից անջատելու մասին: Սեյմի հայ պատվիրակները, որոնք ունեին թուրքերի դեմ միասնակ մնալու մտահոգությունը, կատարեցին անկախության ուղղությամբ վճռական քայլ՝ նույնպես քվեարկելով երկրամասը Ռուսական կայսրությունից անկախ Հանրապետություն հռչակելու բանաձևի օգտին: Ակնհայտ է, որ հայ դործիչների համար ևս անկախանալու տեսլականը օրեցօր դառնում էր օրակարգային խնդիր:

Մայիսի 15-ին Ալեքսանդրապոլը գրավվեց թուրքական զորքերի կողմից, և Արարատյան դաշտ ներխուժած թշնամին լուրջ սպառնալիք ստեղծեց ինչպես արևելահայության, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում ծվարած հարյուր հազարավոր արևմտահայ գաղթականների համար: Ուստի հայության առաջնակարգ խնդիրը թշնամուն կանգնեցնելն էր, ինչին էլ նա լծվեց ռազմաճակատի ողջ երկայնքով՝ Ախալցխայից մինչև Շարուրի դաշտ:

1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերի կապակցությամբ հայ պատմագրությունն առ այսօր գերազանցապես անդրադարձել է Սարդարապատի, Բաչ Ապարանի և Ղարաքիլիսայի կռիվներին, սակայն նոր ուսումնասիրությունները բերում են այն համոզման, որ դրանք սկսվել են դեռևս 1917 թ. վերջերից: Դեկտեմբերից 6 ամիս շարունակ նախ՝ տեղի թուրք-մեսխեթցիների, ապա՝ կանոնավոր օսմանյան

---

[1] Երևանի նահանգում հայոց պետականության վերականգնման գործում Արամ Մանուկյանի բացառիկ դերի մասին հանգամանորեն տե՛ս **Ասլյան Ա.**, Արամ Մանուկյան. կյանքը և գործը, Ե., 2005:

զորքերի դեմ ընթացել էին Ախալցխայի ու Հարակից հայկական, ինչպես և վրացական գյուղերի դիմադրական մարտերը Զորի Զորյանի գլխավորությամբ[2]: Մարտ-մայիս ամիսներին տեղի էին ունեցել Ախալքալաքի գավառի, մասնավորապես Դամալա, Կարզախ և Սաթխա գյուղերի ինքնապաշտպանական կռիվները[3]: Թուրքական ներխուժման դեմ հայրող մարտեր են մղել նաև Շիրակի դաշտի բնակիչները, որոնց միացել են հայտնի կամավորական Պանդուխտի զինյալները[4]: Տեղի թաթարների ոտնձգությունները կարողացել էին սանձել նաև Արարատյան դաշտի հարավային հատվածի՝ Ղամարլուի (այժմ՝ Արտաշատ) հայկական ինքնապաշտպանական ուժերը: Այնպես որ մինչև մայիսի վերջին տասնօրյակը տեղի ունեցած վերոհիշյալ ծանր մարտերը զգալիորեն թուլացրել էին արշավող թուրքական զորքերին ու նրանց միացած տեղական ավազակային ջոկատներին և նախապատրաստել հայկական զորքերի հաղթանակները Սարդարապատում, Բաշ Ապարանում ու Ղարաքիլիսայում:

1918 թ. մայիսին Թովմաս Նազարբեկյանի, Մովսես Սիլիկյանի, Դանիել-բեկ ու Պողոս-բեկ Փիրումյանների, Գարեգին Նժդեհի, Դրոյի, Ա. Բեյ Մամիկոնյանի, Ն. Ղորղանյանի և տաղանդավոր այլ զորավարների գլխավորությամբ մայիսյան հերոսամարտերում հայ զորականների ու աշխարհազորի տարած հաղթանակների չնորհիվ հնարավոր եղավ կասեցնել թուրքական զորքերի առաջխաղացումը դեպի Արևելյան Հայաստանի խորքերը և խափանել հայության վերջնական բնաջնջման թուրքական ծրագիրը: Այդ համաժողովրդական պայքարին մասնակցություն ունեցան հայ ժողովրդի բոլոր խավերը: Մայիսյան մարտերին մասնակցեցին հեծյալ դասակի հրամանատար, ապագա մարշալ Հովհ. Բաղրամյանը, լեզվաբան Գր. Ղափանցյանը, գրող Ա. Բակունցը, Գարեգին արք. Հովսեփյանի գլխավորած հոգևորականների ջոկատը: Կռիվներում աչքի ընկան այլազգի բազմաթիվ զինվորականներ՝ ռուսներ Վ. Պերեկրյոստովը, Ն. Կլիչը, Ա. Շնեուրը, հույն Վլ. Սակիլարին և ուրիշներ:

---

[2] Ախալցխայի ինքնապաշտպանության մասին մանրամասն տե՛ս **Սիմոնյան Ե.,** Ախալցխան կրակե օղակում, Ե., 2000:

[3] Տե՛ս **Սանոսյան Ա.,** Ախալցխայի և Ախալքալաքի 1918 թ. ինքնապաշտպանությունը, Ե., 1992 և **Մելքոնյան Ա.,** Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դ. առաջին քառորդին, Ե., 2003, էջ 271–284:

[4] Տե՛ս 1918 թ. Մայիսյան գոյապայքարի պատմության նոր էջ, Ե., 2005, էջ 54–85:

Պատահական չէ, որ վերջին տասնամյակներում հայ պատմագրությունը զգալիորեն վերանայել է իր մոտեցումները 1918 թ. մայիսի վերջին Հայաստանի անկախության վերականգնման գործում ստեղծված նախադրյալների կապակցությամբ՝ միանշանակ դրանում կարևորելով հայ ժողովրդի մղած հերոսական պայքարի համահայկական բովանդակությունը: Հետևապես մեկընդմիշտ պետք է մոռացության տալ այն թյուր կարծիքը, թե անկախությունը հայ ժողովրդին տրվել է սկուտեղի վրա, այն էլ թուրքերի բարի կամքի արդյունքում:

Ինչպես հայտնի է, մայիսի սկզբներից լիովին անկախանալու և անփակաձնությունը՝ վերականգնելու նպատակով վրաց քաղաքական շրջանակները տարածաշրջանում գտնվող գերմանացի գեներալ Ֆոն Լոսովի հետ իրենց չփումներն ավելի ինտենսիվ դարձրեցին և, ի վերջո, նույն ամսի 26-ին հայտարարեցին Անդրկովկասյան սեյմի լուծարման և Վրաստանի անկախության հռչակման մասին: Հաջորդ օրը նրանց օրինակին հետևեցին կովկասյան թաթարները: Մայիսի 28-ին Հայոց ազգային խորհուրդն անկախության ուղղությամբ լուրջ քայլ կատարեց՝ պատվիրակություն ուղակելով Բաթում թուրքերի հետ բանակցելու նպատակով: Մայիսի 30-ին ընդունվեց Հայաստանի անկախության հռչակագիրը, որը գրված էր Նիկոլ Ադբալյանի ձեռքով:

Հայոց պետականության վերականգնման ու ամրապնդման գործում մեծ դերակատարություն ունեցավ Հայ առաքելական եկեղեցին Գևորգ Ե Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի գլխավորությամբ: Ինչպես Մայիսյան հերոսամարտերին, այնպես էլ Հայոց նորօրյա պետականաշինության գործընթացին իրենց գործուն մանակցությունը բերեցին հայաստանաբնակ եզդիները Ուսուբ բեկ Թեմուրյանի (ՀՀ խորհրդարանի անդամ) և Ջհանգիր աղայի առաջնորդությամբ:

1918 թ. մայիսի 28-ով սկսվող Հայաստանի Հանրապետության (1918–1920) պատմության փուլը նշանավորվում է ոչ միայն անկախության վերականգնումով, այլ նաև իր վարչական կառուցվածքով ժողովրդավարական՝ խորհրդարանական Հանրապետության ստեղծումով[5]: Ընդամենը երկուսուկես տարիների ընթացքում Առաջին

---

[5] Տե՛ս Hovannisian R.G., The Republic of Armenia, vol. I–IV, Berkeley, Los Angeles, London, 1971–1996, Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918–1920 թթ.), Ե., 2005:

Հանրապետությունը ձեռք է բերում անկախ պետականության բնորոշ բոլոր հատկանիշները՝ տարածք, իշխանության մարմիններ, բանակ, միջազգային ճանաչում և այլն: Այդ գործում անգնահատելի դեր ունեցան վարչապետներ Հովհ. Քաջազնունին, Ալեքսանդր Խատիսյանը, Համո Օհանջանյանը, Սիմոն Վրացյանը, ազգային-պետական գործիչներ Դրոն, Ավետիս Ահարոնյանը, Աբրահամ Գյուլխանդանյանը, Լևոն Շանթը, Վահան Թեքեյանը, Սամսոն Հարությունյանը, Խաչատուր Կարճիկյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը և այլք:

Անկախության հռչակումից հետո առաջնահերթ խնդիրներից մեկն իշխանության մարմինների ստեղծումն էր: Սկզբում իշխանության ժամանակավոր գործառույթներն իրականացնում էր Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը, որը, թուրքերի կողմից ճանապարհներին հարուցած արգելքների պատճառով, ինչպես և այլ հանդամանքների բերումով, չէր կարողանում Վրաստանից տեղափոխվել Երևան: Հայաստանում իշխանության ղեկը շարունակում էր մնալ Երևանի ազգային խորհրդի ձեռքում:

1918 թ. հուլիսի 19-ին Ազգային խորհուրդը ժամանեց Երևան: Թիֆլիսի և Երևանի Ազգային խորհուրդների, քաղաքական կուսակցությունների համաձայնությամբ կազմվեց իշխանության բարձրագույն մարմին՝ Հայաստանի խորհուրդ (պառլամենտ, խորհրդարան), որի մեջ մտան ազգային խորհուրդների, տարբեր կուսակցությունների, անկուսակցականների, ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներ, ընդամենը՝ 46 հոգի: Հուլիսի 24-ին հրապարակվեց կառավարության կազմը. վարչապետ՝ Հովհ. Քաջազնունի, ներքին գործերի նախարար՝ Արամ Մանուկյան, արտգործնախարար՝ Ալեքսանդր Խատիսյան, ֆինանսների նախարար՝ Խաչատուր Կարճիկյան, զինվորական նախարար՝ գեներալ Հովհաննես Հախվերդյան և արդարադատության նախարար՝ Գրիգոր Տեր-Պետրոսյան:

Օգոստոսի 1-ին Երևանում հանդիսավորությամբ բացվեց Հայոց առաջին պառլամենտի՝ խորհրդի (խորհրդարանի) անդրանիկ նստաշրջանը: Խորհրդի նախագահ ընտրվեց Ավետիք Սահակյանը (Հայր Աբրահամ): Նստաշրջանը որոշում ընդունեց երկիրը ծանրագույն վիճակից դուրս բերելու ուղղությամբ չուտափույթ քայլեր ձեռնարկելու մասին: Մինչև հիմնական օրենքի՝ սահմանադրության ընդունումը, որոշվեց ժամանակավորապես առաջնորդվել ցարական Ռուսաստանի հավաք օրինաց օրենքների ժողովածուով: Մինչև տա-

ընվերջ բարելավվեց դատական համակարգը: Ստեղծվեց երդվյալ ատենակալների դատարան:

1919 թ. դեկտեմբերի 26-ին խորհրդարանն ընդունեց կարևոր որոշում՝ հայոց լեզուն պետական ճանաչելու մասին: Գործավարությունը բոլոր հիմնարկներում այդուհետ կատարվելու էր հայերենով: Ընդունվեց պետական դրոշը՝ եռագույնը, որը պետք է բարձրացվեր պետական կառավարման մարմինների շենքերի վրա: Ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանի և նկարիչ Հակոբ Կոջոյանի կողմից ներկայացվեց Հանրապետության զինանշանը: Հանրապետությունում իբրև պետական հիմն գործածվում էր Մեր հայրենիքը: Սահմանվեցին չքանշաններ, տոներ: Հայրենիքին ծառայության համար, Վարդան զորավար և այլ չքանշաններ ունենալու մասին որոշումներ ընդունվեցին: Սկսվեց հայրենադարձությունը:

1919 թ. հունիսի 21–23-ին անցկացվեցին ընտրություններ՝ 366 հազար ընտրողների, քաղաքական 7 կուսակցությունների մասնակցությամբ: Ընտրելու իրավունք ստացան 20 տարին լրացած բոլոր քաղաքացիները՝ անկախ սեռից, ազգային ու կրոնական պատկանելությունից: Ընտրության իրավունք վերապահվեց նաև արևմտահայ գաղթականությանը: Խորհրդարանի 80 անդամներից 72-ը դաշնակցականներ էին: Ընտրվածներից երեքը կանայք էին: 1919 թ. օգոստոսի 1-ին բացվեց նորընտիր խորհրդարանը, որը հաստատեց նոր կառավարության կազմը վարչապետ Ալ. Խատիսյանի ղեկավարությամբ:

Հանրապետության կառավարությունը մեծ ուշադրություն հատկացրեց բանակի ամրապնդման հարցին: Հին բանակը, որի կորիզը հայկական կորպուսն էր, այլևս չէր համապատասխանում ժամանակի ոգուն, ուստի կազմացրվեց և նոր՝ 20–25 տարեկանների զորահավաքի հիման վրա կազմվեց հայկական դիվիզիան՝ Մովսես Սիլիկյանի հրամանատարությամբ: Մինչև 1920 թ. բանակի թիվն իր 10 դնդերում հասավ 25 հազարի: Սևանում հիմք դրվեց ռազմական նավատորմին, որի առաջնեկը դարձավ «Աչոտ Երկաթ» ռազմանավը:

Հայաստանն իր դիվանագիտական ներկայացուցչությունները բացեց չորջ երկու տասնյակ երկրներում: Արշակ Ջամալյանը դարձավ ՀՀ ներկայացուցիչը Վրաստանում, Միքայել Վարանդյանը՝ Իտալիայում, Ավետիս Ահարոնյանը՝ Ֆրանսիայում, Հովսեփ Արղությանը՝ Պարսկաստանում: 1920 թ. հունվարի 23-ին ստացվեց Անգլիայի արտգործնախարար լորդ Քերզոնի հեռագիրը, որում աս-

վում էր, որ Անտանտի երկրների հրավիրած Փարիզի վեհաժողովը որոշել է ճանաչել Հայաստանի անկախությունը: Այդ լուրը երևանում նշանավորվեց 101 թնդանոթային զարկերով: 1920 թ. ապրիլի 24-ին Հայաստանը ճանաչվեց ԱՄՆ-ի կողմից. Արմեն Գարոն նշանակվեց այնտեղ հանրապետության ներկայացուցիչ: Հայաստանն ունեցավ նաև կին-դիվանագետ՝ Դիանա Աբգարը, որն իր գործունեությունն սկսեց Հեռավոր Ճապոնիայում:

Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը ծնվել էր ընդամենը 12 հազ. քառ. կմ-ի վրա: Սակայն նրա տարածքն աստիճանաբար ընդարձակվեց, երբ պատերազմում Թուրքիան պարտություն կրելով, 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսում Անտանտի երկրների հետ կնքած զինադադարով կապիտուլացիայի ենթարկվեց: Թուրքերը պարտավորվեցին իրենց զորքերը հետ քաշել մինչև նախապատերազմյան՝ 1914 թ. սահմանները:

Արդեն 1919 թ. գարնան ընթացքում Հանրապետությունն իր մեջ ներառեց Կարսի մարզը, Նախիջևանը, 1920 թ. Արցախը՝ չուրջ 60–70 հազ. կմ տարածքով:

Առաջին Հանրապետության պատմության վիճահարույց խնդիրների մեջ այսօր էլ կարելի է առանձնացնել երկրի իշխանությունների վարած արտաքին քաղաքականության հիմնահարցը: Այժմ էլ պետության ղեկավարների հասցեին հնչում են մեղադրանքներ երկրի քաղաքական կողմնորոշման հարցում նախապատվությունը Ռուսաստանի փոխարեն արևմտաեվրոպական երկրներին տալու համար, որն էլ նկատվում է Հանրապետության տարածքային կորուստների ու կործանման գլխավոր պատճառներից մեկը: Սակայն նման կարծիք հայտնողները մոռացության են տալիս ժամանակի գործոնը, այն է՝ պատմականության սկզբունքը: Նախ՝ տվյալ ժամանակաշրջանում միասնական Ռուսաստան չկար: Բացի կենտրոնական խորհրդային Ռուսաստանից, կային բազմաթիվ ռուսական հակախորհրդային կազմավորումներ (Դենիկինի, Կոլչակի, Վրանգելի և այլոց ստեղծած պետական կազմավորումները), որոնց մի մասի հետ Հայաստանի Հանրապետությունը հաստատել էր բազմապիսի կապեր՝ միաժամանակ չմոռանալով քայլեր կատարել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հարաբերություններ ստեղծելու ուղղությամբ[6]:

---

[6] 1918–1920 թթ. ՀՀ և Ռուսաստանի ոչ խորհրդային կազմավորումների փոխհարաբերությունների մասին մանրամասն տե՛ս **Պետրոսյան Գ.**, Հայաստանի Հան-

Ինչ վերաբերում է հանրապետության ղեկավարների «արևմտամետությանը», ապա այն թելադրված էր ժամանակի իրողություններով. Անտանտի երկրները հաղթական կողմ էին և Առաջին աշխարհամարտից հետո ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ աշխարհում եղանակ ստեղծող հիմնական ուժն էին, որն էլ չռայլ խոստումներ էր տալիս Հայկական հարցը Հայաստանի երկու հատվածների միավորման ճանապարհով իրականացնելու խնդրում:

Հատկանշական է, որ Առաջին աշխարհամարտում Օսմանյան կայսրության պարտությունը պետականության ստեղծման հույսեր արթնացրեց նաև կիլիկիահայության շրջանում: Ստանալով հայ ազգային այլ կուսակցությունների և քաղաքական ուժերի համաձայնությունը 1920 թ. օգոստոսի 4-ին հնչակյան հայտնի գործիչ Միհրան Տամատյանի գլխավորությամբ Հայոց ազգային միության անդամները հռչակեցին Կիլիկիայի «անկախ քրիստոնեական հանրապետությունը»[7]: Սակայն Ֆրանսիական ղեկավարական իշխանությունները չճանաչեցին Տամատյանի «կառավարությունը», զենքի ուժով ցրեցին-այն և սկսեցին բռնություններ գործադրել կիլիկիահայության նկատմամբ:

Հանրապետությունում մեծ թիվ կազմող արևմտահայ գաղթականությունը դժգոհ էր, որ իրենց հայրենիքը Արևմտյան Հայաստանը դուրս է մնացել կառավարության ուշադրությունից: 1918 թ. հոկտեմբերի վերջին համաշխարհային պատերազմում Անտանտի երկրներից Թուրքիայի կրած պարտության լուրը ոգևորություն առաջացրեց հայերի շրջանում: 1919 թ. փետրվարին Երևանում կայացավ արևմտահայ գաղթականների համագումար, որն առաջ քաշեց Միացյալ Հայաստանի ստեղծման գաղափարը: Համագումարը գտնում էր, որ այս հանրապետությունը պետք է կոչել Արարատյան հանրապետություն, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունն այն է, որը ներառնում էր նաև Արևմտյան Հայաստանը: Ի կենսագործումն այդ պատմական խնդրի միացյալ Հայաստանի ստեղծման, անկախության տարեդարձի օրը՝ մայիսի 28-ին կառավարությունը, որն արդեն գլխավորում էր Ալ. Խատիսյանը, Հայաստանը հռչակեց Միացյալ, ազատ Հանրապետություն: Դրանով իշխանություններն

րապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918–1920 թթ.). Ե., 2006:

[7] Տե՛ս Յուշամատեան Մեծ եղեռնի (1915–1965). Պէյրութ, 1965, էջ 911:

իրենց համարում էին նաև Արևմտյան Հայաստանի տերը. Հայաստանը հռչակվում էր միասնական պետություն:

Անտանտի երկրները նախապատրաստվեցին պարտված եռյակ դաշինքի երկրների հետ հաշտության կնքմանը, որով պետք է որոշվեին հետպատերազմյան սահմանները: Հանրապետության խորհրդարանը 1918 թ. վերջին կազմեց հատուկ պատվիրակություն Ավետիս Ահարոնյանի նախագահությամբ և ուղարկեց Եվրոպա՝ 1919 թ. հունվարին Փարիզում բացված խաղաղության վեհաժողովում հայ ժողովրդի շահերը պաշտպանելու համար: Փարիզ ժամանեց նաև աշխարհով մեկ սփռված արևմտահայությանը ներկայացնող հայոց ազգային պատվիրակությունը՝ եգիպտահայ մեծահարուստ Պողոս Նուբարի ղեկավարությամբ: Երկու պատվիրակությունների միջև ծագած առանձին տարաձայնությունները հարթվեցին բանակցությունների միջոցով և մշակվեց կոնֆերանսին ներկայացվելիք միասնական ծրագիր:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին Փարիզի արվարձան Սևրում ստորագրվեց հայերի համար բաղձալի հաշտությունը Անտանտի երկրների և Թուրքիայի միջև: Հայաստանի կողմից պայմանագիրը ստորագրեց Հայաստանի պատվիրակության նախագահ Ավ. Ահարոնյանը՝ նախապես պատվիրված ոսկե գրչով: Պայմանագրի 88-ից 93-րդ հոդվածները վերաբերում էին Հայաստանին: Թուրքիան Հայաստանը ճանաչում էր ազատ և անկախ պետություն, որին պետք է միացվեին Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի և Տրապիզոնի նահանգների մեծ մասը: Հայ-թուրքական սահմանագծի անցկացման իրավունքը 89-րդ հոդվածով վերապահվում էր ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնին: Հայաստանը ստանում էր ելք դեպի Սև ծով՝ Տրապիզոն նավահանգստով: Դրանով իսկ Հայաստանի տարածքը կազմելու էր մոտ 160 հազ. քառ. կմ: Այդպես իրականություն պիտի դառնար հայկական միասնական պետություն ստեղծելու հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը:

Ցավոք, այս պայմանագիրը բազմաթիվ հանգամանքների բերումով կյանքի չկոչվեց: Նախ՝ այն չվավերացվեց ստորագրող պետությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի, Ռումինիայի, Թուրքիայի, սկսված Թուրք-հայկական պատերազմի պատճառով՝ նաև Հայաստանի խորհրդարանների կողմից: Երկրորդ՝ մեծ տերությունները հետաձգեցին նրա կենսագործումը, ապա մոռացության տվեցին՝ պատճառաբանելով, որ դրա համար անհրա-

ժեշտ կլինեն հսկայական ռազմական միջոցներ Թուրքիայում այդ պայմանագիրը չճանաչող քեմալականներին ճնշելու համար: Երրորդ՝ Անտանտի հակառակորդ Խորհրդային Ռուսաստանը սատար կանգնեց Քեմալ Աթաթուրքին՝ Սևրի դաշնագրի ոխերիմ թշնամուն և դարձավ նրա դաշնակիցը:

Համառոտ անդրադառնանք վերջին դործոնի՝ քեմալաբոլշևիկյան դործակցության խնդրի վրա: 1920 թ. հետզհետե ամրապնդվեց Խորհրդային Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական իրավիճակը: Վերջինս, հաղթանակներ տանելով Ռուսաստանի ոչ խորհրդային կազմավորումների դեմ, մոտեցավ Անդրկովկասի սահմաններին: Սոցիալիստական հորջորջված հեղափոխությունը ռազմական ճանապարհով սկսեց արտահանվել Արևելքի երկրներ: Դրան սկսեցին նպաստել Անդրկովկասի բոլշևիկները, որոնք իրենց երկրների փրկությունը տեսնում էին խորհրդայնացման մեջ: Անդրկովկասի խորհրդայնացման հարցում Քեմալը փորձեց Լենինի կառավարությանն առաջարկել իր ծառայությունները՝ հույս ունենալով այդ կերպ ստանալ Ռուսաստանի աջակցությունն Անտանտի դեմ պայքարում: Խորհրդային ղեկավարությունն իր հերթին Անտանտի երկրներին համարում էր սոցիալիստական հեղափոխության և Ռուսաստանի թշնամիներ, ուստի չհապաղեց դաշնակցել քեմալականների հետ: Արդեն 1920 թ. ապրիլի 28-ին Քեմալի բավական գործուն աջակցությամբ մուսավաթական Ադրբեջանն առանց դիմադրության ընդունեց խորհրդային 11-րդ կարմիր բանակին և խորհրդայնացավ: Բոլշևիկա-քեմալական համագործակցությունն սկսեց ընդունել ավելի գործուն ձևեր: Լենինի կառավարությունը 1920 թ. Թուրքիային տրամադրեց 200 կգ ձուլածո ոսկի, մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք, այնտեղ ուղարկեց փորձառու զորահրամանատարների:

Հայաստանի կառավարությունը փորձեց Ռուսաստանի հետ հաստատել բարիդրացիական հարաբերություններ: Մոսկվա ուղարկվեց հատուկ պատվիրակություն Լևոն Շանթի ղեկավարությամբ: Հայ-ռուսական բանակցություններն ընթանում էին բավական լավ, որում զգալի դեր էր խաղում Ռուսաստանի արտգործնախարարի տեղակալ, հայազգի Լևոն Կարախանը: Սակայն քեմալականներն ու խորհրդայնացած Ադրբեջանն ամեն կերպ խոչընդոտում էին հայ-ռուսական բարեկամական պայմանագրի ստորագրմանը: Մայիսին սկսված բանակցություններն, ի վերջո, ընդհատվեցին՝ Երևանում չարունակելու որոշմամբ:

1920 թ. մայիսին խորհրդային Կարմիր բանակը մտավ Ղարաբաղ, հունիսին՝ Զանգեզուր, իսկ օգոստոսին՝ Նախիջևան: Հայկական բանակը չխոչընդոտեց: Օգոստոսի 10-ին՝ նույն Սևրի կնքման օրը, Թիֆլիսում կնքվեց հայ-ռուսական համաձայնագիրը, որով Հայաստանը ճանաչվում էր Ռուսաստանի կողմից և համաձայնվում վերոհիշյալ 3 գավառների ժամանակավոր գրավմանը ռուսների կողմից իբրև հայ-ադրբեջանական վիճելի տարածքների:

1920 թ. օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում համաձայնեցվեց ռուս-թուրքական «Սրտագին և անկեղծ բարեկամության» պայմանագրի նախագիծը, որով Ռուսաստանը ճանաչում էր Թուրքիայի ամբողջականությունը, այդ թվում՝ Կարս, Արդահան և Բաթում քաղաքներով, այսինքն՝ 1877 թ. սահմաններով: Ըստ էության, օգոստոսի 24-ի համաձայնագիրն ուղղված էր Հայաստանի դեմ: Պատահական չէ, որ չուտով՝ սեպտեմբերի 1-7-ը Բաքվում կոմունիստական ինտերնացիոնալի նախաձեռնությամբ հրավիրված «Արևելքի ժողովուրդների համագումարում» ավելի ընդգծվեց քեմալականների ու բոլշևիկների գործակցությունը և այդ համագործակցության հակահայկական ուղղվածությունը: Համագումարին ներկա էր նաև Հայոց ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը՝ Էնվեր փաշան: Մուսուլման ժողովուրդներին կոչ արվեց դուրս գալու «սրբազան պատերազմի»՝ ընդդեմ անհավատների, սոցիալիստական հեղափոխությունն իրականացնելու համար: Ուշագրավ է, որ համագումարում Ադրբեջանը, որն արդեն խորհրդային էր, հռչակվել էր միջազգային պրոլետարիատի միջնաբերդ, իսկ գաղթականներով լցված Հայաստանի Հանրապետությունը՝ իմպերիալիզմի որջ: Վերջինս ջախջախելու և այնտեղ խորհրդային կարգեր հաստատելու համար նախատեսվում էր օգտագործել քեմալական թուրքերի ռազմական ուժերը: Այս հակահայկական համագումարից մի քանի օր անց, խորհրդային կառավարության թողտվությամբ և աջակցությամբ, քեմալականները ներխուժեցին Հայաստանի Հանրապետության տարածք: Ցավալի է, որ Բաքվի այդ համագումարում ներկա գտնվող հայ բոլշևիկների մի մասը ևս հավանություն տվեց թուրքերի միջոցով Հանրապետությունը տապալելու և բռնությամբ խորհրդայնացնելու ծրագրին:

1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին քեմալական բանակը Քյազիմ Կարաբեքիրի հրամանատարությամբ հարձակվեց Հայաստանի վրա: Թուրքերը, որ լավ նախապատրաստվել էին հարձակմանը, իրենց առաջխաղացումը պատճառաբանում էին հունիսին հայկական բա-

նակի կողմից գրավված Օլթիի քարածխով հարուստ շրջանը հետ վերադարձնելու անհրաժեշտությամբ: Սակայն այդ քայլի համար Հայաստանին իրավունք էր վերապահված Թուրքիայի կնքած 1918 թ. Մուդրոսի զինադադարով, ըստ որի թուրքերը հեռանալու էին մինչև 1914 թ. սահմանները, այսինքն՝ Օլթիից արևմուտք: Այնպես որ Օլթիի գրավումը հայերի կողմից թուրքերի համար միայն պատրվակ էր:

Հայաստանի կառավարությունն օրենք ընդունեց ամբողջ երկրում ռազմական դրություն հայտարարելու մասին: Սկսվեց զորակոչ: Խստագույն պատիժներ սահմանվեցին դասալիքների, դավաճանների նկատմամբ, ստեղծվեց «Հայրենիքի փրկության կոմիտե»: Բացի կոմունիստներից, բոլոր քաղաքական կուսակցությունները հանդես եկան Հայրենիքի պաշտպանության կոչով: Հայ բոլշևիկները պատերազմական վիճակը նպաստավոր էին համարում Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատելու համար: Յավոք, նրանց մի մասը նույնիսկ կոչ էր անում չդիմադրել թուրքերին՝ որպես ռուսների դաշնակիցների և հայ ժողովրդի ազատարարների: Դժբախտաբար, այդ քարոզչությունը վատ ազդեցություն թողեց բանակի մարտունակության վրա: Թշնամին արագորեն հասավ Սարիղամիշին և սեպտեմբերի 29-ին առանց դժվարության գրավեց այն: Նույն օրը թուրքերը գրավեցին նաև Կաղզվանը:

Հայկական բանակը, որի հրամանատարը գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանն էր, դիրքեր բռնեց Կարսի մատույցներում: Այստեղ կենտրոնացվեցին զգալի ուժեր: Թուրքերը, որ խորհրդային զինվարության հետ ունեցած համաձայնությամբ պետք է Սարիղամիշից առաջ չանցնեին, չարժվեցին Կարսի վրա: Թշնամին փորձեց գրավել Կարս-Ալեքսանդրապոլ երկաթուղու Մացրա կայարանը, սակայն հաջողություն չունեցավ: 60 ասկյարներ ընկան գերի: Թուրքերը չկարողացան գրավել նաև Ալեքսանդրապոլ (այժմ՝ Գյումրի) երևան երկաթգծի Բազարչիկ հատվածը:

Հոկտեմբերի 29-ին թշնամին մոտեցավ Կարսին: Այդ օրհասական օրերին Հայաստանի կառավարության դիմումներն Անտանտի երկրների ներկայացուցիչներին օգնության մասին, մնացին անպատասխան: Սևրի պայմանագիրը ստորագրած պետությունները, Ազգերի լիգան ոչ մի ջանք չգործադրեցին թուրքերի ու Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ միայնակ մնացած Հայաստանը փրկելու ուղղությամբ: Զարմանալիորեն բավական արագությամբ հայկական բանա-

կը բարոյալքվեց, սկսվեց դասալքություն: Պատահական չէ, որ հոկտեմբերի 30-ին, առանց լուրջ դիմադրության, Թշնամուն հանձնվեց ռազմավարական մեծ կարևորություն ներկայացնող Կարսի բերդը: Շուրջ 3 հազար զինվորներ ու սպաներ գերի ընկան: Կարծես այս բանակը 2 տարի առաջվա Սարդարապատի հերոսական բանակը չէր: Օգտվելով հայերի ծանր վիճակից՝ Վրաստանի կառավարությունը զորքերը շարժեց դեպի Արդահան: Հիշենք, որ նույն ժամանակ կարմիր բանակը ռազմակալված էր պահում Ղարաբաղը և Զանգեզուրը: Կարսի անկումից հետո թուրքերն արագորեն հասան Ալեքսանդրապոլի մատույցներին և նոյեմբերի 5-ին կնքված զինադադարով, մտան քաղաք: Ուշագրավ է, որ նրանք այնտեղ նոյեմբերի 6-ին տեղի որոշ հայ բոլշևիկների աջակցությամբ, գավառում հայտարարեցին խորհրդային իշխանություն, իսկ նոյեմբերի 7-ին՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխության 3-րդ տարեդարձի օրը, կազմակերպեցին շքերթ: Վրացիները չհապաղեցին այժմ էլ պահանջել Լոռին: Նոյեմբերի 13-ին Հայաստանի հետ ձեռք բերած համաձայնությամբ նրանք զավթեցին Լոռու Ջեզոք գոտին: Նոյեմբերի 18-ին հայկական կողմը հարկադրված ընդունեց թուրքերի առաջարկած զինադադարը և ռազմական գործողությունները դադարեցին: Հայտնվելով դիվանագիտական և ռազմական մեկուսացման մեջ՝ Հայաստանը պարտություն կրեց:

1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն 11-րդ բանակի օգնությամբ Ադրբեջանից մտավ Քարվանսարա՝ Իջևան և Հայաստանում հայտարարեց խորհրդային իշխանություն: Միջազգային իրավունքի տեսակետից այդ գործողությունը բացահայտ ագրեսիա էր անկախ պետության նկատմամբ: Դեկտեմբերի 2-ին Երևանում վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանի կառավարությունը ստիպված հրաժարվեց իշխանությունից: Դեկտեմբերի 3-ի լույս գիշերն Ալեքսանդրապոլում կնքվեց հայ-թուրքական հաշտություն, որով պատերազմն ավարտվեց: Հայկական պատվիրակության ղեկավար Ալ. Խատիսյանը ստորագրեց այդ ծանր պայմանագիրը, թեև Երևանում արդեն իր կառավարությունը ժամեր առաջ հրաժարական էր տվել:

Ալեքսանդրապոլի հաշտությամբ Հայաստանի տարածքը խիստ կրճատվում էր. հայ-թուրքական սահմանագիծն անցնելու էր Ախուրյան-Արաքս գծով: Օսմանյան կայսրության կազմում չեղած Սուրմալուի գավառն Արարատ լեռնագագաթով՝ անցնում էր Թուր-

քիայինն, Նախիջևանում մտցվելու էր հատուկ կառավարում՝ թուրքերի հսկողությամբ: Հայաստանը հրաժարվում էր Սևրի պայմանագրից, ունենալու էր միայն 1500 հոգանոց զորք, 8 թնդանոթ և 20 գնդացիր: Ջնայած Շիրակը մնալու էր Հայաստանին, սակայն թուրքերը դեռ չարունակեցին այնտեղ մնալ մինչև 1921 թ. ապրիլի 22-ը:

Այսպես, քեմալաբոլշևիկյան համագործակցության արդյունքում, այսինքն՝ գերազանցապես արտաքին գործոնների ազդեցությամբ, կործանվեց Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը:

Հայկական տարածքներից առաջինը դեռ 1920 թ. մայիսին իր անկախությունը կորցրել էր Արցախը, երբ 11-րդ կարմիր բանակը ներխուժել էր իրեն Հայաստանի մաս հռչակած այդ երկրամաս: Ապա խորհրդայնացման գործընթացը հունիս-օգոստոս ամիսներին ընդգրկել էր նաև Սյունիքն ու Նախիջևանը: Սակայն Զանգեզուրի հայությունը Գարեգին Նժդեհի, Պողոս Տեր-Դավթյանի և այլոց գլխավորությամբ չուտով ապստամբեց խորհրդա-թաթարական վարչակարգի դեմ և դեկտեմբերի 25-ին վերականգնեց անկախությունը Հայաստանի մի հատվածում՝ «Ինքնավար Սյունիք» անվանումով, որը 1921 թ. ապրիլի 27-ին վերակազմվեց «Լեռնահայաստանի», իսկ հունիսի 1-ից մինչև հուլիսի կեսերը գոյատևեց «Հայաստանի Հանրապետություն» անունով:

Անկախ պետականության նկատմամբ անսահման հավատի արտահայտություն դարձավ նաև 1921 թ. փետրվարի կեսերին բոլշևիկյան համակարգի դեմ բարձրացված համաժողովրդական ապստամբությունը Երևանում ու մինչև ապրիլի 2-ը «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» գլխավորությամբ անկախության պահպանումը: Հատկանշական է, որ ամբողջ անդրկովկասյան տարածաշրջանի երկրներից մեկի անկախ, ոչ խորհրդային իշխանությունն ամենաերկար կյանքն ունեցավ Հայաստանում, և այն կործանվեց ամենավերջինը: Այնպես որ՝ վերանայման կարիք ունի նաև այն տեսակետը որ Անդրկովկասում վերջին անկախ երկիրը եղել է Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետությունը 1921 թ. փետրվարի 25-ին:

Քեմալաբոլշևիկյան գործակցության արդյունքում 1920 թ. սեպտեմբերի սկզբին Հայաստանի Հանրապետությունը կործանվեց: Բայց անկախ Հայաստանի կարճատև գոյությունն իսկ հարկադրեց բոլշևիկներին հաշվի նստելու սոցիալիստական Հայաստանի իրողության հետ: Այսպես սկսվեց խորհրդային պետականության պատմության

փուլը (1920–1991), որի համար հայ ժողովուրդը, անկասկած, պարտական է 1918–1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետությանը:

Ավելորդ չենք համարում ընդգծել, որ հետագա խորհրդային ամբողջ ժամանակաշրջանում ոչ միայն ձախողվեցին անկախ Հանրապետության տարիները մոռանալու բոլշևիկյան ղեկավարության փորձերը, այլև պետականության խորը ըմբռնումն ու զգացողությունն անցյալ՝ ժամանակի չատ գործիչների և անթեղված ձևով զգացնել տվեց երկրի ու ժողովրդի պատմության ամենավճռական պահերին:

Խորհրդային Հայաստանը (մինչև 1936 թ. Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն՝ ՀՍԽՀ) քանի որ ուներ պետությանը բնորոշ հատկանիշների մեծ մասը, անշուշտ, նույնպես պետականություն էր, առավել ևս, որ իր գոյության առաջին տարիներին ուներ հարաբերական անկախ կարգավիճակ: Այսպես՝ Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի Հանրապետության միջև 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում կնքված համաձայնագրի առաջին կետով «Հայաստանը հայտարարվում էր անկախ (ընդգծումն իմն է – Ա.Մ.) Սոցիալիստական Հանրապետություն»[8]: Եվ իրոք, առաջին տարիներին այդ հարաբերական անկախությունը պահպանվեց մինչև 1922 թ.: Միջազգային իրավունքի մասնագետ Ա. Եսայանը գրում էր, որ այդ մի քանի տարիների ընթացքում Խորհրդային Հայաստանն ուներ անկախության այնպիսի մի հատկանիշ, որպիսին արտաքին քաղաքականություն վարելու իրավունքն էր. «Սովետական անկախ հանրապետությունների առաջացումից մինչև... մեկ միութենական պետության մեջ նրանց միավորվելն ընկած ժամանակաշրջանում յուրաքանչյուր սովետական անկախ հանրապետություն միջազգային ասպարեզում հանդես էր գալիս ինքնուրույնաբար, որպես միջազգային իրավունքի ինքնուրույն սուբյեկտ...»[9]: ՀՍԽՀ-ն Առաջին Հանրապետության նման մի շարք երկրներում ուներ դիվանագիտական ներկայացուցիչներ: Այն միջազգայնորեն ճանաչվեց անդամ եվրոպական մի քանի երկրների կողմից[10]: Այդ ամենին գումարվում էին զինական ուժեր, իշխանության օրենսդիր, գործադիր ու դատական մարմիններ, սահմանադրություն (1922 թ.),

---

[8] Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Ե., 2000, էջ 383:

[9] Եսայան Ա., Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը 1920–1922 թթ., Ե., 1967, էջ 3:

[10] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 242–258:

պետական խորհրդանիշներ և այլ ատրիբուտներ ունենալու իրավունքները[11]: Ուստի Խորհրդային Հայաստանի պատմության 1920–1922 թթ. պայմանականորեն կարելի է համարել խորհրդային պետականության առաջին՝ անկախության ենթափուլը:

Միաժամանակ չի կարելի մոռանալ, որ նույն՝ հարաբարական անկախության ենթափուլում, օգտվելով Հայաստանի համար ստեղծված արտաքին ու ներքին անբարենպաստ պայմաններից, հայկական մի շարք տարածքներ (Նախիջևան, Լեռնային Ղարաբաղ, Ղափան, Ջավախք, Կարսի մարզ, Սուրմալուի գավառ և այլն) դուրս մնացին ՀՍԽՀ սահմաններից: Դրանցից գոնե Լեռնային Ղարաբաղին Ադրբեջանի կազմում տրվեց ինքնավար մարզային կարգավիճակ 1923 թ. հուլիսի 7-ին, երբ կազմավորվեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը (ԼՂԻՄ): Վերջինս թեև զրկված էր ինքնավարության շատ տարրերից, այնուամենայնիվ, իր սահմանափակ սուվերենության չնորհիվ կարողացավ պայքարել Ադրբեջանի ազգայնամոլ քաղաքականության դեմ և մինչև 1988 թ. Արցախյան շարժումը, պահպանել երկրամասի ընդհանուր հայկական դիմագիծը:

Հանիրավի Ադրբեջանի կազմում հայտնված մյուս հայկական երկրամասը՝ Նախիջևանը 1924 թ. փետրվարի 9-ին վերակազմվեց Նախիջևանի Ինքնավար Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության (ՆԻԽՍՀ): Այդ վարչատարածքային միավորի ստեղծման դրդապատճառները միաստորեն չպարզաբանվեցին: Նախ՝ երկրամասը հինավուրց հայկական տարածք էր և սահմանակից լինելով ՀՍԽՀ-ին, Թուրքիայի ճնշման և Խորհրդային Ռուսաստանի համաձայնությամբ միացվել էր ընդհանուր սահման չունեցող Ադրբեջանին: Անհասկանալի էր, թե ո՞ւմ համար էր Ղարաբաղից ավելի բարձր, ինքնավար՝ հանրապետական կարգավիճակը, երբ հայերն այնտեղ 1905–1906, 1918 և 1920 թվականների կոտորածներից հետո դարձել էին փոքրամասնություն: Ստացվում էր, որ Ադրբեջանի կազմում կովկասյան թաթարները (ներկայիս ադրբեջանցիները) ստանում էին ինքնավարություն «իրենց» իսկ հանրապետության մեջ: Այդուհանդերձ, այդ հերթական ճչացող անարդարությունը «մեղմելու» համար խորհրդային իշխանություններն առերես ձևացնում էին, թե այդ «ինքնավարությունը» ստեղծված է նաև հայերի

---

[11] Տե՛ս Հարությունյան Կ., Հայկական առաջին զորամիավորումները 1918–1945 թթ., Ե., 2002, Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920–1940 թթ., Ե., 2006:

շահերի պաշտպանության համար: Օրինակ՝ կարող է տարօրինակ թվալ, բայց ՆԻԽՍՀ դինանշանի և դրոշի վրա մինչև 1937 թ. գրված էր ոչ միայն թուրք-թաթարերեն («ադրբեջաներեն»), այլ նաև՝ հայերեն. վերևի տողում՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ, ներքևում՝ Նախիջևանի ԱԽՍՀ[12]:

Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության չանքերն ապարդյուն անցան նաև գերազանցապես հայաբնակ Ջավախքի և Խրամի (Ծալկա) միացման հարցում: Ուստի փորձ արվեց Վրաստանին միացված տարածքներում հայության համար ապահովել որևէ ինքնավարություն: Դեռ 1922 թ. մի խումբ հայ գործիչներ ներկայացրին նախագիծ Ախալքալաքի գավառից և Բորչալուի հայաբնակ գյուղերից (Հյուսիսային Լոռի) Վրաստանի ՍԽՀ կազմում մեկ հայկական ինքնավար վարչամիավոր ստեղծելու մասին: Սակայն վրաց պետական շրջանակները, մտավորականության ներկայացուցիչներ (հատկապես պատմաբան Իվ. Ջավախիշվիլին) ավիններով ընդունեցին այդ նախագիծը՝ այն դիտելով իբրև Վրաստանն անդամահատելու քայլ և 1923 թ. հասան նրա մերժմանը[13]:

Այսպիսով՝ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ստեղծվեց մի քանի հայկական պետական կազմավորում՝ ՀՍԽՀ-ն, ԼՂԻՄ-ը, ձևականորեն նաև՝ ՆԻԽՍՀ-ն:

Խորհրդային բռնահամակարգի ամրապնդմանը զուգընթաց ինչպես վերոհիշյալ, այնպես էլ խորհրդային ազգային-պետական այլ կազմավորումների ինքնիշխանությունը շուտով նվազեց: Խորհրդային Միությունն (ԽՍՀՄ) ստեղծելու Վ. Լենինի «ազգային-պետական չինարարության» ծրագրի շրջանակներում սկսվեց Անդրկովկասի խորհրդային երեք անկախ պետություններից մեկ միութենական դաշնային հանրապետություն՝ Անդրդաշնություն կազմավորելու գործընթացը: 1922 թ. մարտի 12-ին Թիֆլիսում Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի կենտգործկոմների ներկայացուցիչների լիազոր կոնֆերանսում ստեղծվեց Անդրկովկասի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետությունների Դաշնային Միությունը (ԱՄՍՀԴՄ): Այսինքն՝ անկախ խորհրդային հանրապետությունները դարձան մեկ դաշնային միության անդամ՝ կորցնելով անկախութ-

---

[12] Տե՛ս **Поцелуев В.А.**, Гербы Союза ССР. Из истории разработки. М., 1987. էջ 138

[13] Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Ջավախքը XIX դարում և XX դարի սուսջին քառորդին. էջ 346–347:

յունը: Նույն տարվա դեկտեմբերին Բաքվում ԱՍԽՀԴՄ-ն վերակազմվեց Անդրկովկասի Սոցիալիստական Դաշնային Խորհրդային Հանրապետության (ԱՍԴԽՀ): Այն է՝ երեք հանրապետությունների միությունը վերածվեց մեկ հանրապետության և այդպես մտավ դեկտեմբերի վերջին ձևավորված ԽՍՀՄ-ի մեջ: Դրանով իսկ էլ ավելի խորացավ դաշնության անդամների ինքնիշխանության կորուստը:

Հայաստանն այդուհետ զրկվեց միութենական կենտրոնի հետ ուղղակի չփվելու հնարավորությունից և փաստորեն ընկավ Թիֆլիսում գործող անդրդաշնային իշխանության մարմինների ենթակայության տակ, որոնցում հայ պործիչներն առանձնապես մեծ ազդեցություն չունեին: Պատահական չէ, որ ԱՍԴԽՀ կազմում՝ ինքնիշխանության նվազմանը զուգընթաց, մինչև 1936 թ.՝ Անդրդաշնության փլուզումը, Հայաստանն ունեցավ տարածքային կորուստներ՝ Հոդուտ Վրաստանի և Ադրբեջանի[14]: Այսպիսով՝ 1922–1936 թթ. Խորհրդային Հայաստանի ինքնիշխանության կորստի ենթափուլն էր:

Փաստորեն Առաջին Հանրապետությունից սկրված Խորհրդային Հայաստանի պետականության պատմության երրորդ ժամանակաշրջանը կարող է համարվել միութենական հանրապետության կարգավիճակի ենթափուլը (1936–1991 թթ.), երբ Հայաստանը (արդեն նոր պետությամ՝ Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն՝ ՀԽՍՀ) վերադարձնում է ինքնիշխանության չատ տարրեր, այդ թվում՝ կենտրոնական իշխանությունների հետ ուղղակի հարաբերվելու հնարավորությունը: 1937 թ. ընդունվում է երկրորդ՝ միութենական հանրապետության նոր սահմանադրությունը: Հայրենական պատերազմի տարիներին հայկական ազգային զորամիավորումների թիվը հասնում է վեցի: 1946 թ. Հայաստանի նախարարությունների շարքում վերականգնվում է արտաքին գործերի մինիստրությունը, 1978 թ. ընդունված երրորդ սահմանադրության մեջ տեղ են գտնում հանրապետության ինքնիշխանությունն ամրագրող մի քանի կարևոր կետեր. ՀԽՍՀ պետական լեզուն հռչակվում է հայերենը, առանց օրենսդիր մարմնի՝ Գերագույն խորհրդի համաձայնության արգելվում է հանրապետության տարածքի փոփոխությունը և այլն:

---

[14] ՀՍԽՀ տարածքային կորուստների մասին տե՛ս **Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ.,** Խորհրդային Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի տարածքային կորուստները 1920–1930-ական թվականներին, Ե., 2015, տե՛ս նաև **Մելքոնյան Ա.,** Ջավախքը ..., էջ 354–356:

Նորագույն ժամանակաշրջանում Հայոց պետականության երրորդ անկախության փուլը սկսվում է 1991 թ. սեպտեմբերից, երբ ամսի 2-ին կյանքի կոչվեցին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (ԼՂՀ, այժմ՝ Արցախի Հանրապետություն), իսկ 21-ին անցկացված համաժողովրդական հանրաքվեից հետո՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: Այս գործընթացն իր տրամաբանական վախճանին հասավ շնորհիվ Արցախյան ազատագրական հուժկու շարժման, 1990 թ. մայիսին կայացած բազմակուսակցական, ժողովրդավարական ընտրությունների, նորընտիր Գերագույն խորհրդի (հետագայում՝ Ազգային ժողով) կողմից օգոստոսի 23-ին ընդունած «Անկախության հռչակագրի» և 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ի անկախության հանրաքվեի:

1918 թ. մայիսի 28-ին հիմնադրված Հայոց նորագույն պետականության՝ Առաջին Հանրապետության փաստական իրավահաջորդը հանդիսացող ներկա հայկական երկու պետությունները՝ ՀՀ-ն և ԱՀ-ն, ապրելով իրենց վերանկախացման երրորդ տասնամյակը, շարունակում են Հայոց հինգհազարամյա պետականության երթը: Այս է շուրջ հարյուրամյա հեռավորությունից 1918–1920 թթ. Հայոց առաջին անկախ Հանրապետականության դարակազմիկ նշանակությունն ու պատմական խորհուրդը:

HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE PROCLAMATION AND FORMATION OF THE REPUBLIC OF ARMENIA (HISTORY AND ACTUAL PROBLEMS)

Summary

The Turkish program of the final extermination of the Armenian people became impossible after the heroic battles of May of 1918. The result of all those First Republic of Armenia was established which became a parliamentary republic. The first session of the first Armenian parliament, the council (parliament) was solemnly opened in Yerevan on August 1, 1918. A year later, the elected parliament started functioning. The process of

formation of the Armenian Army was processing. Diplomatic relations were confirmed with neighboring as well as with other 20 distant countries.

The republic was born in hard conditions, but gradually strengthened and expanded. By the spring of 1919 its territory reached up to 60 thousand square kilometers. On the day of the Independence anniversary on May 28, 1919, the government declared the country "United, free republic". By the covenant signed in Paris's suburb country Sevres on August 10, 1920, about 90 thousand square kilometers territory from four provinces of Western Armenia should join the republic, by which the territory of the Armenian state would be about 160 thousand square kilometers.

However, in the result of the Soviet-Kemalist partnership, this program was not implemented. The Armenian Republic collapsed in the result of the Turkish-Armenian war in fall of 1920 and because of its sovietization on December 2.

During the short two-and-a-half years of statehood, Armenian people had a serious progress. The consciousness and sense of statehood was strengthened among the people.

Though the republic fell, but its existence did not go unnoticed. On its basis the Bolsheviks were obliged to create a new republic - the Soviet Armenia, and during its 70 years of history the Armenian people experienced a great economic and cultural growth. So, on the basis of the First Republic, the Soviet Armenia, created in conditions of quite a different administrative-political system, prepared conditions for the formation of The Third Independent Republic.

«Հայաստանի Հանրապետություն – 100». միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., 2018, 392 էջ, էջ 47–68:

THE INTERNATIONAL RECOGNITION PROCESS OF THE ARMENIAN GENOCIDE IN THE CONTEXT OF THE PROBLEM OF REPARATION ISSUE

In the year of the hundredth anniversary of the Armenian Genocide the interest of the world public in this issue has increased significantly. This was due both to the need to highlight a number of dark pages of the age-old history of the World War I, and to study in detail the issue of genocide in the modern world.

The first genocide of the 20th century, Mets Yeghern – Genocide, was not actually convicted at the international level, the perpetrators of this terrible crime were not punished, no serious efforts were made to eliminate the consequences of the genocide. According to experts in the field of genocide, all this created a dangerous precedent: it is no accident that 1933–1945 Nazi Germany committed genocide – Holocaust against the Jewish people. And only after the end of the World War II, mankind came to its senses and condemned Nazi leaders in Nuremberg.

Years later, West Germany began to pay compensation to the young state of Israel, and the payments continue to this day. This amount, starting with Chancellor of Germany Konrad Adenauer to Angela Merkel, today reaches several hundred billion dollars.[1]

It should be noted that the famous lawyer, a Jew by birth, Raphael Lemkin, defined the crime "Genocide", referring to what happened with Armenians in Western Armenia and in other areas of the Ottoman Empire in 1915–1923.[2] It became the basis of the well-known UN Convention of December 9, 1948 on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.

However, unfortunately, the issue of the Armenian Genocide continued to be beyond the attention of the world community. And this in

[1] http://www.claimscon.org/

[2] **Hovhannisyan N.**, The Genocide of Armenians in the Conceptual System of Genocidology, Yerevan, 2002, p. 11 (in Armenian).

the case when the Armenians were not only physically destroyed, but also lost their homeland – Western Armenia, where they lived for thousands of years.

By the way, humanity remained indifferent to the tragedy of another people – the Aysorians as well who created an ancient civilization. During the First World War this people was subjected to genocide in its historical homeland – in Assyria by the Ottoman Turks. Similarly, the world was also silent about the Turks' genocidal policy at the same period in relation to the Pontic Greeks. It can be stated with certainty that a hundred years later the situation regarding this problem has not changed.

Before the Second World War the Armenians did not have amy opportunity to raise the issue of condemnation of the Armenian Genocide on the international level.

During the times of the Stalin regime, as well as Soviet-Turkish comparatively warm relations, this issue was actually closed in Soviet Armenia. At the same time the dispersed Armenian Diaspora around the world was not able to raise this issue, as it was itself at the stage of formation. It was only in 1945–1947, when, on behalf of Soviet Armenia, the issue of the return of Armenian lands was raised in the context of the foreign policy of the Soviet Union.[3]

However, due to Anglo-American tough opposition, this issue was removed from the agenda. Moreover, the Soviet Union has also changed its position. On May 30, 1953 Khrushchev's leadership refused territorial claims to Turkey. The Armenian issue in the Soviet Union again became a very dangerous and closed topic.

The situation around the Armenian issue was changed after Soviet Armenia and the Armenian Diaspora officially celebrated the 50th anniversary of the genocide. In 1965, faraway Uruguay became the first country whose legislative body recognized the Armenian Genocide. Soon the Soviet leadership abandoned the previous unfavorable policy towards the Armenian question. The leadership of the Kremlin not to aggravate

[3] Berlin (Potsdam) Conference of the Heads of the Three Allied Powers – USSR, USA and Great Britain (July 17 – August 2, 1945).Yerevan, 1989, p. 168 (in Armenian).

relations with the NATO member Turkey, did not recognize or condemn the tragedy of Armenians at the state level, but at the same time allowed to mention officially the day of the memory of the victims of the genocide in Armenia, build a memorial complex, publish scientific literature and so forth.

On June 18, 1987, the European Parliament adopted a resolution "On the Political Solution of the Armenian Question." The preamble of the document notes that "the Turkish government, refusing to recognize the 1915 genocide to this day, continues to deprive the Armenian people of their own history ... that the historically proven genocide has not received any political condemnation or appropriate compensation ..."[4]

In 1991, after the declaration of independence, the Armenian authorities did not include the issue of the Genocide in the priorities of the foreign policy of the young republic in order not to provoke Turkey's aggression against Armenia. Because of this in the first years of Armenia's independence, only three states that have close historical ties with our country recognized and condemned the crime at the level of the parliament – the Russian Federation (1995), Greece (1996) and Lebanon (1997).[5]

The position of the Armenian authorities on the issue of the Armenian Genocide radically changed after March 1998. President R. Kocharyan, Foreign Minister and other high-ranking officials repeatedly raised this issue at the OSCE summit in Istanbul, the UN, and the Parliamentary Assembly of the Council of Europe. From now on, this problem has become one of the priorities of Armenia's foreign policy.

Undoubtedly, the change in the official approach of the Armenian leadership contributed to the condemnation of genocide on the highest levels in various countries. It is no accident that after that in 1998–2000 the Armenian Genocide was condemned by the parliaments of Belgium,

---

[4] **Barseghov Yu. G.,** The Armenian Genocide – a Crime against Humanity (on the legality of the term and legal qualification), Yerevan, 1990, p.70 (In Russian).

[5] The Armenian Genocide: Turkey's responsibility and obligations of the world community, documents and commentary. Comp. the author of the preface and commentary Yu.G. Barsegov, vol. 2, part 1, Moscow, 2003 (In Russian).

France, the NKR, Sweden and Italy, the New York and Rome city halls, the Pope John Paul II, and dozens of USA states.[6]

Numerous attempts on the part of Turkey to prevent the process of international recognition of the Genocide, for example in 2001–2003 the activities of the so-called Armenian-Turkish reconciliation commission, only temporarily delayed the process. Soon the tragedy of Armenians was condemned by the parliaments of Switzerland (December 2003), Canada, Poland, Slovakia (2004).[7] Until 2010, the number of countries reached two and a half dozen.

It is obvious that the Turkish policy of denying such an incontrovertible crime as the Mets Yeghern has completely failed. Progressive world community officially protested with condemnation. However, in the struggle against such a policy of Turkey, the Armenian side had missed an important, essential element – the problem of the need for compensation for the committed crime. Most of the aforementioned parliamentary resolutions do not reflect such a significant formulation as compensation; need to eliminate the consequences of this crime.

From this point of view, the statement-resolution of the State Duma of the Russian Federation of April 14, 1995 is singled out.[8] Its clear legal formulation is similar to the "Declaration of Independence" of August 23, 1990, which also emphasizes in paragraph 11 that the genocide of Armenians was committed in Western Armenia and in Ottoman Turkey.[9]

It should be noted that the title of the document clearly expresses the essence of the issue. It is entitled as – "Statement of the State Duma of the Federal Assembly of the Russian Federation on the condemnation of the genocide of the Armenian people in 1915–1922." At the beginning of the

---

[6] For details see **Barseghyan LA.**, The Chronology of the Public Condemnation and Recognition of the Armenian Genocide (1915–2000), Yerevan, 2000 (in Russian).

[7] The Armenian Genocide: Turkey's responsibility and obligations of the world community, documents and commentary. Comp. the author of the preface and commentary Yu.G. Barsegov, vol. 2, part 2, Moscow, 2003 (in Russian).

[8] Collection of Legislation of the Russian Federation, Moscow, 1995, No. 17, p. 1497, Records of the Federal Assembly of the Russian Federation, Moscow, 1995, No. 14, p. 1024, (in Russian).

[9] www.gov.am/am/independence/

statement it is stated that the conviction is based "... on irrefutable historical facts testifying to the extermination of Armenians on the territory of Western Armenia in 1915–1922."[10]

It means that before the adoption of this statement, a serious work was done to study the historical material, which leaves no doubt about the truthfulness of the genocidal policy of the Turkish authorities towards the Armenians. Secondly, such a policy was implemented by the Young Turk government not only in 1915 or throughout the entire period of World War I, as some historians often maintain, but had its own continuation after the war, already by Kemalist Turkey.

Consequently, the policy of mass extermination, that is the Armenian Genocide, which began in the 1890s since the time of Sultan Abdul Hamid II, alternately passed to the Young Turks, and then to the Kemalists. It is obvious that the change of power did not in any way affect the anti-Armenian policy of the Turkish rulers.

From the quotation cited above it also follows that the extermination of Armenians took place on the territory of Western Armenia, that is, in the homeland of Armenians. By the way, this important idea is repeated in the document in the penultimate phrase, where it is also noted that the anti-Armenian actions of the Turkish authorities were also directed against Russia. We quote "... the physical annihilation of the fraternal Armenian people in its historical homeland (underlined by us – A.M.) was committed with the goal of creating conditions for the destruction of Russia."[11]

Thus, the document emphasizes that in addition to physical annihilation, the Turkish leadership, in the implementation of the policy of pan-Turkism, also aimed at depriving Armenians of their homeland. That is, in parallel with the genocide, the Patriot's policy of dispossession of the people of the Motherland was carried out.

---

[10] Collection of Legislation of the Russian Federation, Moscow, 1995, No. 17, p. 1497, Records of the Federal Assembly of the Russian Federation, Moscow, 1995, No. 14, p. 1024, (in Russian).

[11] Collection of Legislation of the Russian Federation, Moscow, 1995, No. 17, p. 1497, Records of the Federal Assembly of the Russian Federation, Moscow, 1995, No. 14, p. 1024, (in Russian).

Let us emphasize the above-mentioned thesis: the fact that the genocide was carried out on its own territories is absent in all resolutions of other states that condemned the genocidal policy of Turkey towards the Armenian people. In these parliamentary resolutions the phrase "Western Armenia" does not exist. Instead, it is stated that the extermination of Armenians occurred in the Ottoman Empire. Such a statement of the question is not accidental. Parliamentarians of more than twenty countries, avoiding the words of Western Armenia, don't want to take responsibility to the Armenian people and the world public on compensation of losses to Armenians. It's logical that this approach has a purely political background.

The authors of this important statement took care that, from the point of view of international law, it was compiled competently. Therefore, the document refers to almost all well-known international documents related to the definition of "Genocide". It notes that such a decision was made – "Following the spirit and letter of the United Nations adopted, "The Conventions on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide" of December 9, 1948 and the "Non-applicability of the statute of limitations for war crimes and crimes against humanity" of November 26, 1968.[12]

It is important that the statement also recalls Russia's role in condemning the Armenian mass pogroms as early as May 24, 1915. It was at the initiative of the Russian government that the European Great powers then issued a joint statement sharply condemning the barbarian actions of the Turkish leadership against the peaceful Armenian population of the Ottoman Empire as a crime against humanity.[13]

At the end of the resolution, "The State Duma of the Federal Assembly of the Russian Federation condemns the organizers of the extermination of Armenians in 1915–1922, expresses its sympathy to the

[12] Collection of Legislation of the Russian Federation, Moscow, 1995, No. 17, p. 1497, Records of the Federal Assembly of the Russian Federation, Moscow, 1995, No. 14, p. 1024, (in Russian).

[13] The Armenian Genocide in the Ottoman Empire, a collection of documents and materials, ed. M.G. Nersisyan, 2nd ed., Yerevan, 1983, p. 602–603 (in Russian).

Armenian people and considers April 24 as a day of commemoration of the victims of the genocide."[14]

From the foregoing it follows that almost 20 years ago the highest legislative body of the Russian Federation adopted a very important legal document, which remained relevant in our time. Once again we recall that all the political forces of the Russian parliament on the issue of genocide had a unified approach, so all voted unanimously – "for". In those years, such results of the voting were sporadic.

However, the question arises whether this document was used to the full extent in the struggle against the Turkish shameless policy of denying the Armenian Genocide or became a means to achieve the goal of eliminating the consequences of this heinous crime. No doubt – no! Moreover, many don't even have an idea about it, and not only in foreign countries, including Russia, but also in Armenia itself. This is the fault of representatives of mass media, the political and scientific circles.

In the year of the 100th anniversary of the Armenian Genocide, thanks to the joint efforts of the relevant structures of Russia, Armenia and other countries, it was finally possible to inform the world community about the principled approach of one of the great world powers – Russia on the Armenian Genocide, in the name of fraternal, strategic Russian-Armenian centuries-old relations. By virtue of one of the points of this statement, April 24 "as a day of memory of the victims of the genocide" is celebrated at the state level in Russia.

"Fundamental Armenology" Electronic journal, Yerevan, Issue 1(17), 2018, pp. 69–73: http://www.fundamentalarmenology.am/datas/pdfs/523.pdf

[14] Collection of Legislation of the Russian Federation, Moscow, 1995, No. 17, p. 1497, Records of the Federal Assembly of the Russian Federation, Moscow, 1995, No. 14, p. 1024, (in Russian).

THE SELECTIVE WORKS BY THE SCHOLAR WHO USED TO GO DEEP IN HISTORY

MELKONYAN A., KARAPETYAN A.

The distinguished historian Petros Hovhannisyan (1944–2016) of Yerevan State University, as well as of Vazgeneyan and Gevorgyan seminaries was an eminent and outstanding lecturer also involved in Beirut's elaborate, national courses. He educated thousands of students, instilling spiritual and moral values in them. Petros Hovhannisyan has left a reputable and lasting name in the scientific arena as well. The selection of his scientific heritage entitled "Historical Studies" has been recently published by the publishing house "Hayagitak."

In the preface of the book ("The Great Devotee of Science and Education") the renowned publisher A. Isoyan introduces P. Hovhannisyan's infatuation with books and his worshipping attitude towards them in exceptional subtleties. As A. Isoyan justly mentions, P. Hovhannisyan had converted his house into an unassailable castle of books.

The anthology, under review, indubitably testifies to the fact that the scope of P. Hovhannisyan's scientific interests and preferences is quite comprehensive and diverse in terms of content.

It should first of all be emphasized that P. Hovhannisyan's scientific interests have always revolved on the axis of Movses Khorenatsi (Moses of Khoren), the founder of the classical Armenian historiography and a landmark of historical studies at large.

Generally speaking, P. Hovhannisyan's attitude towards the life and work of Armenian historians is almost that of sacred piety. He perfectly understands, evaluates and interprets the scientific heritage of the medieval Armenian historians in terms of their contribution to the intellectual, spiritual and cultural progress of Armenians. This must be one of the reasons why P. Hovhannisyan, the well-known Armenian scholar, devoted a substantial part of his life to the in-depth investigation of the Armenian historians and the historical thought of Armenia. In his works, the writings of the outstanding

medieval Armenian and Cilician historians like Koryun Vardapet, Agathangeghos (Agathangelos), Pavstos Pyuzand (Faustus of Byzantium), Yeghishe Vardapet, GhazarParpetsi (Ghazar of Parpi), Sebeos, Hovhan Mamikonyan, Ghevond Vardapet, Hovhannes Draskhanakerttsi (John of Drasxanakert), the Unknown historian, Tovma Artsruni, Aristakes Vardapet Lastivertsi, Davit Alavkavordi have been thoroughly analysed and presented anew.

His main focus was, undoubtedly, on Movses Khorenatsi, and this is vividly testified by the notable number of works included in the anthology in question, namely – "The First Translation of Movses Khorantsi's "The History of Armenia' into Ashkharabar (Modern Armenian)", "The French Translations of Movses Khorantsi's "The History of Armenia", "Henrik Brenner and the First Abridged Latin Translation of Movses Khorantsi's'The History of Armenia", "Movses Khrorenatsi in Foreign Translations". P. Hovhannisyan's careful observations concerning the exceptionally enormous influence Khorenatsi's "The History of Armenia" has made on the Armenian historical and social thought are well-grounded. He is quite just to note that Khorenatsi's work has so far educated many generations.

P. Hovhannisyan's works dedicated to Armenian historians are identified by his comprehensive knowledge of source documents, deep understanding of cause-consequence interconnections, as well as his distinct characterizations and clear-cut application of historic-contrastive methods.

However, it was not only the medieval Armenian historians that were chosen by P. Hovhannisyan as "target" for his studies. Within the scope of his scientific research, he also focused on the Armenian historians from the New and the Newest eras (Ghevond Alishan, Astvatsatur Khachatrayan (Khach), Avetis Perperyan, Hakob Manandyan, Hovhannes Hakobyan (Vard Shaheni), Garnik Gyozalyan, Rouben Abrahamyan, Grigor Mikayelyan, Haykaz Zhamkochyan, Ashot Abrahamyan, Hrant Armen, Hakob Zoryan, Ashot Hovhannisyan). The third section of the anthology is dedicated to the study of the aforementioned historians' life and work. Thanks to his observations grounded by numerous facts, P. Hovhannisyan managed to

create the true portrait of historians that are more or less known to the reading community.

The fourth section is entirely dedicated to the eminent Armenian historian of the 20th century Nikoghayos Adonts. P. Hovhannisyan portrays the latter as an outstanding individuality and as the founder of the Armenian Byzantine studies. A number of articles ("The Study of Tigran the Great's Activities in N. Adonts' Works", "Movses Khorenatsi and Nikoghayos Adonts", "N. Adonts' Theory on the Reassessment of Governor Vasak Syuni's Activities", "The Fate of 'The Armenian Investigative History' by N. Adonts", "Nikoghayos Adonts' Heritage of Religious Studies", "Nikoghayos Adonts' Collection of Letters", "The Topicality of Nikoghayos Adonts' Life Narratives", etc.) comprehensively cover the most important stages of the eminent scientist's creative trajectory in the Armenian studies. None of us managed to carry out such an in-depth study of N. Adonts' scientific heritage as P. Hovhannisyan did.

The fifth section of the anthology includes studies on the Armenian Apostolic Church and its outstanding figures (Pilipos A. Aghbaketsi, Archbishop Vahram Maknuni, Karaped Ter-Mkrtchyan, Catholicos of All Armenians George of Constantinople (Gevorg Costantnupolsetsi), Archbishop Sukias Parzyants, Sahak Vardapet Amatuni, Vahan XIV Vardapet Bastamyants, Catholicos of All Armenians Makar I Teghuttsi Ter-Petrosyan, Archbishop Tirayr Ter-Hovhannisyan).

In the sixth section of the selection, under the headline "Bibliography" the list of P. Hovhannisyan's works are properly arranged and introduced. These works are dedicated to the study of diverse issues like Movses Khorenatsi, the Armenian Question and the history of Genocide, the life of the Catholicos of all Armenians' Karekin II, etc.

For all that, with high estimation and approbation we should state that the best works by P. Hovhannisyan the scholar and P. Hovhannisyan the educationalist are devoted to the study of the Armenian national liberation movement, its interpretation and significance. Albeit a great number of works have been written along the lines of the Armenian liberation movement, P. Hovhannisyan was able to contribute to the given voluminous literature,

interpreting the issue from new perspectives and supporting his standpoint. The reader in fact drinks in the pages of P. Hovhannisyan's large-scale research "The Armenian Liberation Movements from the 15th up to the End of the 17th Centuries" as the scholar here sheds a completely new light on the preliminary steps of the Armenian liberation movement and its prerequisites. In this work, P. Hovhannisyan covers the century-long legend of the Armenian liberation movement with persuasive arguments.

To sum up, we would like to add that the selection of works by the talented professor of history P. Hovhannisyan includes decade-long series of research. He is distinguished by elaborate scientific insight, where the scholar's all-embracive competence to analyze, clarify and re-interpret historical phenomena is quite obvious.

The materials, articles, essays, and studies included in the present anthology clearly testify to the researcher's exceptional and profound knowledge of the Armenian history, its different stages. and diverse phenomena of historical significance.

The given selection can indeed be regarded as a special monument to commemorate the late scholar, the laborious and prolific researcher, the great patriot, and exceptional teacher.

"Journal of Armenian studies", Yerevan, № 2 (17), 2018, pp. 226–229.

THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE PROCLAMATION AND FORMATION OF THE REPUBLIC OF ARMENIA 1918–1920

Huge literature of both scientific and political character was created on the history of the Republic of Armenia in 1918–1920. Nevertheless, today there are still problems, the study of which is not only of purely scientific, but also of cognitive, political and practical importance.

Currently, taking into account the growing day-to-day falsification by Turkish-Azerbaijani historiography in the field of the problem under consideration research on the close study of the following issues becomes relevant:

– historical and ideological background of the Republic,

– democratic processes in the newly created state,

– the policy pursued by the government,

– lessons of the First Republic, the problem of continuity of statehood on the example of the three Republics.

Today, there is still a false opinion in the scientific and political literature that in May, 1918 the Armenian people restored their statehood not as a result of their struggle, but because they were sentenced to independence in the conditions of the collapse of the Russian Empire, moreover – independence, as a good will, was granted to the Armenian people by the Ottoman authorities. However, the reality is that the Armenian people have regained their independence thanks to the powerful national liberation struggle.

In February, 1918, taking advantage of the withdrawal of the Russian troops from the Caucasian front, the Ottoman forces launched a counterattack and managed to re-occupy a number of Western Armenian provinces such as Erznka, Derjan, Erzroum, Sarighamish in March, and Kars in April.

Under those circumstances, the experience acquired by Aram Manukyan, in the administration of the province of Van in May – June 1915, prompted that, as soon as it was possible, the Tiflis Armenian national Council, which since the autumn of 1917 had become a serious center of

leadership of the Armenian political life, had to deal with the protection of the population of Armenia without delay and the establishment of the foundations of statehood.

Therefore, having received dictatorial powers from the National Council, he moved to Yerevan, assumed the duties of the head of the local national Council, established order in the region within a very short period of time, organized the military forces. Thus, he truly became the founder of the future Republic of Armenia[1].

The legislative body of Transcaucasia (the Seim), under the pressure of Turkey, adopted the decision on secession of the region from Russia. The Armenian delegates of the Seim, in fear of being left alone against the Turks, made a decisive step towards independence, and voted in favor of the resolution on the Declaration of the region as a Republic independent from the Russian Empire. It is obvious that day by day the issue of independence was becoming an agenda for the Armenian leaders.

On May 15, Alexandropol was captured by the Turkish troops. The enemy that invaded Ararat valley had created a serious threat for both Eastern Armenians and hundreds of thousands of Western Armenian refugees who had taken refuge in Eastern Armenia. Therefore, the primary task of the Armenians was to stop the enemy, and they started along the entire front line from Akhaltsikhe to the Sharour plain.

In connection with heroic battles the May in 1918, the Armenian Historiography mainly refers to the battles for Sardarapat, Bash Aparan and Gharakilisa. However, recent investigations have led to the conclusion that they began in 1917.

Beginning from December, for 6 months the resistance battles against the Meskhetian Turks and regular Ottoman troops continued in Akhaltsikhe and the neighboring Armenian and Georgian villages under the leadership of Zori Zoryan[2]. In March-May, defensive battles took place in the province of

---

[1] On the exclusive role of Aram Manukyan in the restoration of the Armenian statehood in the province of Yerevan, see in **Ասլյան Ա.**, Արամ Մանուկյան. կյանքը և գործը, Ե., 2005:

[2] See more about Akhaltsikhe's self-defense in **Սիմոնյան Ե.**, Ախալցխան կրակե օղակում, Ե., 2000:

Akhalkalaki, in particular in the villages of Damala, Karzakh and Satkha[3]. Successful battles against the Turkish invasion were also fought by the inhabitants of the Shirak plain, joined by the fighters of the famous volunteer Pandoukht[4]. The abuses of the local Tatars were also curbed by the Armenian self-defense forces of Ghamarlu (now Artashat) – the southern part of Ararat valley. Thus, the aforementioned heavy fightings, continuing until the end of May, significantly weakened the threatening Turkish troops and local gangs that joined them and prepared the victories of the Armenian troops in Sardarapat, Bash Aparan and Gharakilisa.

In May 1918, thanks to the victories in the heroic battles for Sardarapat, Bash Aparan and Gharakilisa, the Armenian soldiers and people's militia led by Tovmas Nazarbekyan, Movses Silikyan, Daniel-bek and Pogos-bek Pirumyants, Garegin Nzhdeh, Dro, A. Bey-Mamikonyan, N. Ghorghanyan and other talented military leaders managed to stop the advance of the Turkish troops deep into Eastern Armenia and disrupt the Turkish program of destruction of the Eastern Armenians and the final extermination of hundreds of thousands of Western Armenian refugees who had found shelter in Ararat valley and elsewhere. All strata of the Armenian people participated in this national struggle. The commander of the cavalry platoon, the future Marshal H. Baghramyan, linguist H. Ghapantsyan, writer A. Bakounts, Archbishop Garegin Hovsepyan, leading the detachment of clergymen took part in the May battles. The servicemen – representatives of other nationalities, the Russians - N. Perekrestov, N. Klich, A. Shneur, the Greek Sakilari, many Yezidis and others distinguished themselves in the battles.

It is no coincidence that in recent decades, the Armenian Historiography has significantly revised its approaches in connection with the prerequisites for the restoration of Armenia's independence at the end of May 1918, clearly emphasizing the pan-Armenian essence of the heroic struggle of the Armenian people. Therefore, once and for all, this erroneous opinion that the

---

[3] **Սանոյան Ա.**, Ախալցխայի և Ախալքալաքի 1918 թ. ինքնապաշտպանությունը, Ե., 1992 and **Մելքոնյան Ա.**, Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դ. առաջին քառորդին, Ե., 2003, էջ 271–284:

[4] 1918 թ. Մայիսյան գոյապայքարի պատմության նոր էջ, Ե., 2005, էջ 54–85:

independence of the Armenian people was presented on a silver platter, by the good will of the Turks, should be consigned to oblivion.

Since early May, the Georgian political circles, in order to achieve complete independence and restore their own statehood, intensified their contacts with the German General von Losov in the region and, ultimately, on the 26th of the same month announced the dissolution of the Transcaucasian Seim and the declaration of independence of Georgia. The Caucasian Tatars followed their example. On May 28, the National Council of Armenia made a serious step towards independence by sending a delegation to Batumi for negotiations with the Turks. The Declaration of Independence of Armenia, written by Nikol Aghbalyan, was adopted on May 30.

The Armenian Apostolic Church headed by Catholicos of All Armenians Gevorg V, the Prime Ministers Hovhannes Kajaznuni, Alexander Khatisyan, Hamo Ohanjanyan, and Simon Vratsyan, national and state figures Dro, Avetis Aharonyan, Abraham Gyulkhandanyan, Levon Shant, Vahan Tekeyan, Samson Harutyunyan and Khachatur Karchikyan, Nikol Aghbalyan and others played a significant role in the restoration and strengthening of the Armenian statehood.

The Yezidis living in Armenia, led by Usub Bek Temuryan (member of the Armenian Parliament) and Jhangir Agha, contributed to the effective participation both in the heroic May battles and in the state-building process.

The history of the Republic of Armenia (1918–1920), which began on May 28, 1918, is marked not only by the restoration of independence, but also by the creation, in its administrative structure, of a democratic parliamentary Republic[5]. In just two and a half years, the First Republic acquired all the characteristic features of independent statehood – the territory, the authorities, the army, international recognition, etc.

After the proclamation of independence, one of the priority tasks was the establishment of authorities. At first, the temporary functions of power

[5] **Hovannisian R.G.**, The Republic of Armenia, vol. I–IV, Berkeley, Los Angeles, London, 1971–1996, **Հակոբյան Ա.**, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918–1920 թթ.), Ե., 2005:

were carried out by the Armenian National Council in Tiflis, which could not move from Georgia to Yerevan because of the prohibitions imposed on the roads by the Turks, as well as by other circumstances. In Armenia, power remained in the hands of the Yerevan National Council.

On July 19, 1918, the National Council arrived in Yerevan. With the consent of the Tiflis and Yerevan National Councils and political parties, the Supreme body of power – the Council of Armenia (Parliament) was formed. It included representatives of National Councils, different parties, non-party and national minorities – a total of 46 members. On July 24, the composition of the government was made public: Prime Minister Hovh. Kachaznuni, the Minister of Internal Affairs Aram Manukyan, the Minister of Foreign Affairs Alexander Khatisian, the Minister of Finance Khachatur Karchikyan, the Minister of Defence General Hovhannes Hakhverdyan, the Minister of Justice Grigor Ter-Petrosyan.

On August 1, the initial session of the first Armenian Parliament – Council (Khorhrdaran) was solemnly opened in Yerevan. Avetik Sahakyan (father Abraham) was elected Chairman of the Council. The session adopted a decision on the earliest possible measures concerning the withdrawal of the country from the most difficult situation. Before the adoption of the Basic Law – the Constitution, it was decided to temporarily be guided by the Collection of Laws of Tsarist Russia. By the end of the year, the judicial system had improved. A jury trial was established.

On December 26, 1919, the Parliament adopted an important decision on the recognition of Armenian as the state language. Office work in all institutions should henceforth be conducted in Armenian. The national flag – the tricolor was adopted, which was to be erected over the buildings of public administration. The architect Alexander Tamanyan and artist Hakob Kojoyan presented the Coat of Arms of the Republic. "Our Fatherland" was used as the national anthem in the Republic. The awards and holidays were determined. Decisions were made on the creation of the Orders "For Services to the Motherland", "Vardan Zoravar" and others. Repatriation began.

The government of the Republic of Armenia paid great attention to the issue of strengthening the Army. The old Army, the core of which was the

Armenian corps, no longer corresponded to the spirit of the time, and therefore, on the basis of a new mobilization of 20–25-year-old young people, the Armenian division was formed under the command of Movses Silikyan. Until 1920, the number of 10 regiments of the Army reached 25,000. Foundations were laid for a Navy on Lake Sevan with the first military vessel "Ashot Erkat".

On June 21–23, 1919 elections were held with the participation of 366 thousand voters and 7 political parties. All citizens who had attained the age of 20, regardless of gender, nationality or religious affiliation, received the right to vote. The right to vote was also granted to Western Armenian refugees. Of the 80 members of Parliament, 72 were Dashnaks. Three of the elect were women. The newly elected Parliament opened on August 1, 1919 and approved the composition of the new government under the leadership of Al. Khatisyan.

The western Armenian refugees, who constituted a large number in the Republic's, population were dissatisfied with the fact that their homeland – Western Armenia was left out of attention by the Armenian government. At the end of October 1918, the news of the defeat of Turkey by the Entente countries in the World War aroused enthusiasm among the Armenians. In February, 1919, a Congress of Western Armenian refugees was held in Yerevan, which put forward the idea of creating a United Armenia. The congress considered that this Republic should be called the Ararat Republic. As for the Republic of Armenia, it should include Western Armenia as well. To solve this historical problem – the creation of a United Armenia, on the day of the anniversary of independence – May 28, 1919, the government headed by Al. Khatisyan declared Armenia a "United Free Republic". Thus, the authorities considered themselves also the owner of Western Armenia. Armenia was proclaimed a single unified state.

Today, among the controversial issues of the history of the First Republic, we can highlight the problem of foreign policy pursued by the authorities of the country. And nowadays, the state leaders are accused of political orientation in the issue of Russia's preference to Western European countries, which is one of the main reasons for the territorial losses and the

fall of the Republic. However, the principle of Historicism, time factor should not be ignored. First, during that period there was no single Russia. In addition to Central Soviet Russia, there were many Russian non-Soviet formations (state entities created by Denikin, Kolchak, Vrangel, and others), with some of which the Republic of Armenia established various ties, while taking parallel steps to establish relations with Soviet Russia[6].

As for the "pro-western" orientation of the leaders of the Republic, that was dictated by the realities of the time. The countries of the Entente as the victorious side after the First World War, being the main force that "created weather" in Europe and in the world, gave generous promises to solve the Armenian issue by uniting the two parts of Armenia.

It is noteworthy that the defeat of the Ottoman Empire in the First World War awakened the hope of creating statehood among the Cilician Armenians as well. Having received the consent of other Armenian national parties and political forces, on August 4, 1920, members of the Armenian National Union headed by the prominent leader of the Hnchakyan party Mihran Tamatyan, proclaimed the "Independent Christian Republic" of Cilicia[7]. However, the French military authorities did not recognize Tamatyan's "government" and, having dispersed him by force of arms, began to use violence against Cilician Armenians.

Armenia opened its diplomatic missions in almost twenty countries. Arshak Jamalyan became the representative of Armenia in Georgia, Mikael Varandyan in Italy, Avetis Aharonyan in France, Hovsep Arghoutyan in Persia. On January 23, 1920 a telegram was received from the Minister of Foreign Affairs of Great Britain Lord Curzon, which stated that the Paris Conference, convened by the Entente countries, had decided to recognize the independence of Armenia. This news was marked by 101 cannon shots in Yerevan. On April 24, 1920 Armenia was recognized by the United States. Armen Garo was appointed the representative of Armenia in the USA.

---

[6] Read more about the relations between the Republic of Armenia of 1918–1920 and non-Soviet formations of Russia in Պետրոսյան Գ., Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918–1920 թթ.), Ե., 2006:

[7] Յուշամատեան Մեծ եղեռնի (1915–1965), Պէյրութ, 1965, էջ 911:

Armenia also had a female diplomat in the person of Diana Abgar, who began her activities in faraway Japan.

The First Republic of Armenia was born on the territory of only 12 thousand square kilometers. However, its territory gradually expanded when Turkey defeated in the war, capitulated and signed an armistice with the Entente countries in Mudros on October 30, 1918. The Turks pledged to withdraw their troops to the pre-war (until 1914) borders. During the spring of 1919, the Republic included the region of Kars, Nakhichivan, and in 1920 – Artsakh, with a territory of about 60–70 thousand square kilometers.

The Entente countries were preparing to sign Peace with the countries of the Triple Union, which was to determine the post-war borders. At the end of 1918, the Parliament of the Republic of Armenia formed a special delegation chaired by Avetis Aharonyan, which was sent to Europe to protect the interests of the Armenian people at the Peace Conference opened in Paris, in January, 1919.

An Armenian national delegation headed by an Egyptian Armenian Poghos Noubar, representing the Western Armenians scattered throughout the world, also arrived in Paris. Separate differences between the two delegations were resolved through negotiations and a joint program was developed to be presented to the Conference.

On August 10, 1920, Peace between the Entente and Turkey long-awaited for the Armenians was signed in Sevres, a suburb of Paris. The chairman of the Armenian delegation Av. Aharonyan signed the Treaty on the Armenian side with a pre-ordered golden pen. Articles 88–93 of the Treaty concerned Armenia. Turkey recognized Armenia as a free and independent state, to which most of the provinces of Erzroum, Van, Bitlis and Trabzon should have been attached. The right to sustain the new Armenian-Turkish border was granted to the American President Woodrow Wilson. Armenia received access to the Black Sea through the port of Trabzon. Thus, the territory of Armenia was to be about 160 thousand square km, the centuries-old dream of the Armenian people to create a united state was becoming a reality.

Unfortunately, this Treaty was not implemented due to a multitude of circumstances. First, it was not ratified by the Parliaments of the signatory countries – Great Britain, France, Italy, Japan, Romania, Turkey and, because of the outbreak of the Turkish-Armenian war, even Armenia. Secondly, the Great Powers postponed its implementation, and then gave it to oblivion, arguing that they would need huge military means in order to crush the Kemalists who did not recognize this Treaty in Turkey. Thirdly, the opponent of the Entente – Soviet Russia – supported Kemal Ataturk, the enemy of the Treaty of Sevres, and became his ally.

On April 28, 1920, with the active support of Mustafa Kemal, Musavatist Azerbaijan accepted the 11th Red Army without resistance and became Soviet. The Russian-Kemalist cooperation began to take more effective forms. In 1920, the government of Lenin provided Turkey with 200 kilograms of gold bars, a large amount of weapons and ammunition, and sent experienced military commanders there.

The Armenian-Russian negotiations launched in May in Moscow were accompanied by various obstacles from Azerbaijan and Turkey and were eventually interrupted with the decision to continue in Yerevan.

The Red Army entered Karabakh in May 1920, Zangezur in June, and Nakhichivan in August. On August 10, on the same day when the Treaty of Sevres was signed, an Armenian-Russian agreement was signed in Tiflis according to which Russia recognized the Republic of Armenia, and the latter agreed to the temporary occupation of the above-mentioned three provinces as Armenian-Azerbaijani disputed territories by the Soviet Russians.

On August 24, 1920, a draft of the Russian-Turkish Treaty of cordial and sincere friendship was agreed in Moscow. It recognized the integrity of Turkey, including the cities of Kars, Ardahan and Batumi, that is, the borders of 1877. In fact, the agreement on August 24 was directed against Armenia.

It is not accidental that soon - on September 1–7 – at the congress of the peoples of the East in Baku, convened on the initiative of the Communist International, the Bolsheviks, appealing to the Muslim peoples, came out against the infidels with a call to carry out a socialist revolution. It is noteworthy that Azerbaijan, which was already Soviet, was proclaimed at the

Congress as the stronghold of the international proletariat, and the Republic of Armenia replete with refugees - the den of imperialism. In order to crush it and establish the Soviet order there, it was supposed to use the armed forces of the Kemalist Turks. A few days after that anti-Armenian Congress, the Kemalists, with the connivance and support of the Soviet government, invaded the territory of the Republic of Armenia. The Bolsheviks, among whom were also figures of Armenian nationality, began propaganda in the Armenian Army, urging not to fight against Russia's allies – the Kemalist Turks. This circumstance had a negative impact on the combat capability of the Army. On October 30, the enemy captured the Kars fortress.

On November 29, 1920, the Military Revolutionary Committee of Armenia, with the help of the 11th Army, entered Ijevan from Azerbaijan and declared Soviet power in Armenia. The government of the last Prime Minister Simon Vratsian was forced to relinquish power on December 2, in Yerevan. The Armenian-Turkish agreement signed in Alexandropol on the night of December 3 ended the war. According to this truce, the territory of Armenia was significanty diminised. The Armenian-Turkish border was to pass along the Akhurian-Araks line. The province of Sourmalu, which was not part of the Ottoman Empire, was transferred to Turkey; a special administration under the control of the Turks was to be established in Nakhchivan.

According to the figurative expression of the last Prime Minister of the Republic of Armenia S. Vratsian, Armenia was crushed between the Bolshevik hammer and the Turkish anvil. It is clear that in such conditions the collapse of the Republic was inevitable.

Despite the fall, the existence of the Republic did not remain without consequences. The Bolsheviks were forced to create a new Republic – Soviet Armenia on its basis. During the period of almost 70-year history of Soviet Armenia the Armenian people experienced an economic and cultural boom. In fact, on the basis of the First Republic, although in conditions of a completely different political and administrative system, the ground was prepared for the formation of the Third Independent Republic.

From the distance of a century, that is the historical account of the restoration of independent statehood in May 1918.

1918–1920 ԹԹ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՌՉԱԿՄԱՆ ԵՎ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ամփոփում

Ջնայած 1918–1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության պատմության վերաբերյալ ստեղծված գիտական և քաղաքական բնույթի ահռելի գրականությանը, այսօր էլ կան հիմնահարցեր, որոնց ուսումնասիրությունն ունի ոչ միայն զուտ գիտական, այլ նաև ճանաչողական, քաղաքական ու գործնական մեծ նշանակություն:

Նկատի առնելով թուրք-ադրբեջանական պատմագրության կողմից խնդրո առարկա հիմնահարցի ոլորտում կեղծարարության օրեցօր աճը, արդիական է, մասնավորապես, մի քանի հարցերի քննությունը, որպիսիք են Հանրապետության ստեղծման պատմական և գաղափարաքաղաքական նախադրյալները, նորաստեղծ պետության մեջ ժողովրդավարական գործընթացները, կառավարության վարած քաղաքականությունը, Առաջին Հանրապետության դասերը, պետականության շարունակականության խնդիրը՝ երեք Հանրապետությունների օրինակով:

Հանրապետությունը կարճ կյանք ունեցավ, սակայն նրա գոյությունն անհետևանք չմնաց: Նրա հիմքի վրա բոլշևիկները պարտավորված ստեղծելու նոր Հանրապետություն՝ Խորհրդային Հայաստանը, որն էլ իր հերթին հող նախապատրաստեց Երրորդ՝ անկախ Հանրապետության ձևավորման համար:

Այս է չուրջ հարյուրամյա հեռավորություններից 1918 թ. մայիսին անկախ պետականության վերականգնման պատմական խորհուրդը:

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРОВОЗГЛАШЕНИЯ И СТАНОВЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ 1918–1920 ГГ.

Резюме

Хотя и по истории Республики Армения 1918–1920 гг. издан огромный массив литературы научно-политического характера, но на сегодняшний день есть множество вопросов, изучение которых имеет не только сугубо научное, но и познавательное, политическое и практическое значение.

Поскольку турецко-азербайджанская историография изобилует бесчисленными фактами фальсификаций по данной проблеме, то по сей день весьма актуальным остается изучение ряда вопросов, к каковым относятся: исторические и идеолого-политические предпосылки создания республики, демократические процессы, имевшие место в новосозданной республике, политическая линия правительства республики, уроки Первой республики, вопрос преемственности государственности на примере трех республик.

Первая республика просуществовала недолго, но на ее основе большевики создали новую республику – Советскую Армению, которая в свою очередь подготовила почву для формирования Третьей – независимой республики.

В этом и заключается, спустя почти столетие, историческое значение восстановления независимой государственности в мае 1918 года.

"Journal of Armenian studies", Yerevan, № 3 (18), 2018, pp. 32–42.

1919 ՄԱՅԻՍԻ 28-Ի ՄԻԱՑԵԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՌՉԱԿԱԳԻՐԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՀԱՏՈՒԱԾԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹԵԱՆ ՑԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Պատմական ճակատագիրի բերումով դեռևս Դ. դարի վերջին Մեծ Հայքի թագաւորութիւնը բաժանուեց աշխարհակալ տէրութիւնների՝ Պարսկաստանի եւ Հռոմի միջեւ: Այդ ժամանակուանից շրջանաւուրթեան մէջ մտան Արեւմտեան եւ Արեւելեան Հայաստան եզրոյթները, որոնք հետզհետէ աշխարհագրականից վերածուեցին քաղաքական հասկացութիւնների: Յաւօք, 1555-ին Ամասիայի հաշտութեամբ, երբ Հայաստանն առաջին անգամ տրոհուեց Օսմանեան կայսրութեան եւ Սէֆեան Իրանի միջեւ, հայ ժողովրդի քաղաքական երկփեղկուածութիւնն աւելի խորացաւ: Այդ հողի վրայ նկատուեց ոչ միայն սովորութային-կենցաղային որոշ օտարացում, այլեւ ի յայտ եկան որոշակի տարբերութիւններ նաեւ լեզուամտածողութեան մէջ: Պատահական չէ, որ գրաբարի հիմքի վրայ պատմական նոր շրջափուլում՝ 17–18-րդ դարերում միջին հայերէնը ծնունդ տուեց աշխարհաբարի երկու ճիւղերին՝ արեւմտահայերէնին եւ արեւելահայերէնին: Առաջինի համար հիմք ծառայեցին պոլսահայ, երկրորդի համար Արարատեան ու Թիֆլիսահայոց բարբառները, որոնք հայ դասական գրական դեմքերի կողմից 19-րդ դարի երկրորդ կեսին հասցուեցին կատարելութեան:

19-րդ դարի վերջին քառորդից՝ պայմանաւորուած Հայկական հարցի միջազգայնացումով, ազգային-ազատագրական գաղափարների ու շարժման հետագայ տարածմամբ ազգային միասնութեան ձգտումն աւելի խորացաւ: Բազմաթիւ արեւելահայեր՝ Անդրկովկասի տարբեր գաւառներից գինուորագրուե- ցին արեւմտահայութեան ազատագրական պայքարին՝ Սեւքարեցի Սագօ, Նիկոլ Դուման, Սարգիս Մևհրապեան, Հաճի Լեւոն, Իշխան Արղութեան, բազմաթիւ կուսակցական նշանաւոր գործիչներ՝ Քրիստափոր Միքայէլեան, Սիմոն Զաւարեան, Ռոստոմ եւ այլք: Նմանապէս 20-րդ դարի սկզբին արեւմտահայ գործիչները յայտնուեցին հայ եկեղեցու եւ ողջ Անդրկովկասի հայութեան պաշտպանութեան դիրքերում հակացարական ելոյթների եւ հայ-թաթարական կռիւների շրջանում՝ Սեբաստացի Մուրատ, Արմէն Գարօ (Գարեգին Փաստրմաճեան), Համազասպ

(Սրուանձտեանց), Արշակ Գաւաֆեան՝ Քեռի եւ այլք: Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան կողմից 1904-ին «Կովկասեան ծրագիրի» ընդունումը հանդիսացաւ այդ գաղափարական ու գործնական միաւորման փաստաթղթային-իրաւական արտայայտութիւնը:

Հետագայում՝ 1912-ին հայ հոգեւոր եւ հասարակական-քաղաքական շրջանակների կողմից հայկական հարցի, այն է՝ հայկական բարեփոխումների իրագործման խնդիրը եւս առաջադրուեց որպես մէկ միասնական, համահայկական խնդիր: Սակայն հետզհետէ, մասնաւորապէս Արեւմտահայերի ազգային պատուիրակութեան (նախագահ՝ Պօղոս Նուպար) գործունեութեան հետեւանքով միեւնոյն խնդրի վերաբերեալ ի յայտ եկան ոչ այնքան տարբեր, որքան ինքնուրոյն մօտեցումներ:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, չնայած պատերազմում չէզոքութիւն պահպանելու կուսակցական շրջանակների, յատկապէս դաշնակցութեան 8-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշման (1914 յուլիս), ռուսական արքունիքի ջանքերի շնորհիւ կովկասահայութեան զգալի մասը հակուեց պատերազմում ռուսական զօրքերի կազմում թուրքերի դէմ կռուելու մարտավարութեանը: Այդ հանգամանքը, անշուշտ, ազգային գործիչների մի մասն իրաւացիօրէն նկատեց վտանգաւոր՝ համոզուած լինելով, որ դրանով իսկ օսմանեան իշխանութիւններին ընձեռւում է առիթ ու հնարաւորութիւն՝ դաւաճանութեան մեղադրանքով արեւմտա- հայութեանը բնաջնջելու համար: Պատահական չէ, որ ստանալով Թիֆլիսի հայոց ազգային բիւրոյի անմիջական ղեկավարութեամբ Արեւելեան Հայաստանում ու Անդրկովկասի այլ շրջաններում կամաւորական շարժում ծաւալելու լուրը, Վանում գտնուող Յովհաննէս Քաջազնունին բացասաբար արձագանգեց՝ ասելով, որ «ռուսահայերը կրակի հետ են խաղում»: Յաւօք, նա այս հարցում չսխալուեց: Օսմանեան իշխանութիւնները առիթը բաց չթողեցին իրականացնելու արեւմտահայութեանը ցեղասպանելու եւ հայրենազրկելու իրենց դիւային ծրագիրը: Ընդհանուր յուսահատութեան մթնոլորտում ոմանք փորձեցին կատարուածի ողջ մեղքը բարդել արեւելահայ գործիչների վրայ: Ընդ որում այդպիսի մեղադրանքներ հնչեցրին նաեւ այն արեւմտահայ գործիչները, որոնք կամաւորական շարժման ամենակարկառուն դեմքերից էին (օրինակ՝ Անդրանիկը պատերազմի օրերին մեղադրում էր ոչ միայն ռուսական հրամանատարութեանը՝ Մուշ – Սասունի հայութեանը օգնութեան չգնալու, այլեւ արեւելահայութեանը):

Ինչևէ, ակնյայտ է, որ Հայոց մեծ եղեռնից յետոյ արեւելահայ-արեւմտահայ «հակամարտութեան» մէջ աւելացաւ նաեւ բարոյազրկացական կողմը, որը, դժբախտաբար, իր կնիքը թողեց հետագայ ողջ դարաշրջանի վրայ: Դժուար չէ նկատել, որ այդուհետ հայ հասարակական կեանքի երկփեղկուածութիւնը խորացաւ: Արդէն 1917 մայիսին արեւմտահայերն իրենց «սեպարատ» համագումարում հռչակեցին Արեւմտահայոց ազգային խորհրդի ստեղծումը՝ Վահան Փափազեանի (Կոմս) գլխաւորութեամբ: Նոյն թուականի սեպտեմբեր-հոկտեմբերին ստեղծուեց Արեւելահայերի (Թիֆլիսի) Հայոց ազգային խորհուրդը (նախագահ՝ Աւետիս Ահարոնեան): Նկատենք, որ միաժամանակ ծնուեցին նաեւ այլ ազգային խորհուրդներ ըստ տարածաշրջանների՝ Պաքուի, Երեւանի, Ախալքալաքի եւ այլն: Ստացւում է, որ մի դեպքում հիմնւում էին հայ ժողովրդի երկու հատուածների առանձին կառոյցներ, միւս դեպքում՝ Անդրկովկասի իւրաքանչիւր տարածաշրջան կամ քաղաք ունենում էր իր ազգային մարմինը:

Յատկանշական է, որ Արեւելահայ ու Արեւմտահայ ազգային խորհուրդների համագործակցութեան հարցը սերտօրէն կապուեց տուեալ ժամանակի պատմական անցքերի զարգացման հետ: Այսպէս, 1917 հոկտեմբերի սկզբին, երբ ժամանակաւոր կառավարութեան հայանպաստ քայլերն Արեւմըտեան Հայաստանում տուել էին իրենց առաջին պտուղները (չուրջ 387 հազար հայ գաղթականների վերադարձ իրենց հայրենի օճախներ, արեւմտահայ գաւառներում հայերի գործուն մասնակցութեամբ ռազմավարչական մարմինների ստեղծում, հայկական զինական ուժի ձեւաւորում եւ այլն), հայաթափւած հայրենիքը համատեղ ջանքերով վերաշինելու արեւելահայ ու արեւմտահայ խորհուրդների համագործակցութեան դրսեւորումներն աւելի յաճախակի դարձան:

Սակայն 1918 մարտ-ապրիլին՝ թուրքական զօրքերի յարձակումը կասեցնելու անյաջող փորձերի օրերին, փոխադարձ մեղադրանքներն աճեցին: Արեւմտահայ գործիչները (Անդրանիկ, Սեպուհ, Սեբաստացի Մուրատ եւ այլք) պնդում էին, որ արեւելահայերն իրենց միայնակ թողեցին թուրքերի դէմ, առանց դիմադրութեան թշնամուն յանձնեցին բաւական լաւ ամրացուած Կարսի բերդը եւ նահանջեցին մինչեւ Արարատեան դաշտ:

Ռազմաքաղաքական անբարենպաստ պայմաններում ունեցած անյաջողութիւնների մեղքը հայութեան երկու հատուածների

առանձին գործիչներ փորձեցին փնտռել միմեանց գործունեութեան մէջ: 1918-ին մայիսեան հերոսամարտերի օրերին արեւելահայ-արեւմտահայ վիհը կարծես վերացաւ՝ տեղի տալով թշնամու դէմ պայքարի յաջողութիւնները կիսելու մարտավարութեանը: Բայց նորահռչակ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Օսմանեան կայսրութեան միջեւ յունիսի 4-ին կնքուած Պաթումի պայմանագիրը, որով հայկական կողմը յօդուտ թուրքերի ստիպուած էր հրաժարուել ոչ միայն Արեւմտեան Հայաստանից ու Կարսի մարզից, այլեւ Արեւելեան Հայաստանի զգալի մասից, կրքերը ծայր աստիճան բորբոքեց:

Պայմանագրում տեղ գտած 5-րդ յօդուածը, որով «Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը պարտաւորւում էր գործուն կերպով ... զինաթափել ու ցրել բոլոր հրոսակախումբերը, որոնք կը փորձեն թաքնուել այնտեղ»[1], ուղղակիօրէն նկատի առնելով Անդրանիկի եւ այլ ղոկատների գործունեութիւնը, արեւմտահայ կամաւորականների չլքանում բուռն դժգոհութիւն առաջացրեց: Ի զուր չէ, որ ցօրավար Անդրանիկը, ստանալով այդ պայմանագրի լուրը, զօր. Թովմաս Նազարբէկեանին գրած նամակում յայտնում էր իր զայրոյթը. «Վեց հարիւր տարուան ստրկութեան չղթան դարձեալ ձեր վիզն ու ոտքը ձանձնեք ձեր ձեռքով: Ջեմ կրնար այս պայմաններուն հանդուրժել՝ մոռնալով մեր երեսուն տարուան զոհերը եւ մէկ միլիոն նա- հատակները»[2]:

Սակայն, խօսելով արեւմտահայութեան հասկանալի դժգոհութեան մասին, միաժամանակ չպիտի մոռանալ, որ 1918 յունիսին Հայաստանի նորահռչակ հանրապետութիւնը ռազմաքաղաքական ծանր պայմաններում ոչ միայն չէր կարող պաշտպանել արեւմտահայութեան, այլեւ արեւելահայութեան շահերը, ուստի այնքան էլ արդարացի չէ նրան մեղադրել համազգային խնդիրներից, մասնաւորապէս արեւմտահայ դատից հրաժարուելու մէջ: Ինչեւէ, փաստը մնում է փաստ, որ հանրապետութեան գոյութեան առաջին տարում արեւելահայ-արեւմտահայ յարաբերութիւնները մնացին բաւական լարուած:

1918 հոկտեմբերի 30-ին համաշխարհային պատերազմում յաղթանակած Անտանտի երկրների եւ պարտուած Օսմանեան կայսրութեան միջեւ Մուդրոսում կնքուած զինադադարը հայկական հարցի լուծման մեծ յոյսեր ներշնչեց: Թուրքական կառավարութիւնը պարտաւորւում էր զօրքերը հետ քաշել մինչեւ 1914-ի նախապատերազմեան սահմանները: Շուտով ստացուեց նաեւ Փարիզում սկսուելիք

խաղաղութեան վեհաժողովի լուրը, որն էլ աւելի ոգեւորեց համայն հայութիւնը:

Վեհաժողովին հայ ժողովրդի շահերը ներկայացնելու համար կազմուեց հայկական երկու պատուիրակութիւն: Մէկը ներկայացնում էր Հայաստանի Հանրապետութիւնը՝ Ա. Ահարոնեան (նախագահ), Մ. Պապաճանեան եւ Օհանջանեան կազմով, միւսը՝ եգիպտահայ մեծահարուստ, նշանաւոր հասարակական գործիչ Պօղոս Նուպարի գլխաւորած «Ազգային պատուիրակութիւնը» (անդամներ՝ Ա. Ջօպանեան, Վ. Թէքէեան), հանդէս էր գալիս աշխարհով մէկ սփռուած արեւմտահայութեան անունից: Ի սկզբանէ երկու պատուիրակութիւնների միջեւ ի յայտ եկան լուրջ տարաձայնութիւններ: «Ազգային պատուիրակութիւնը» համարում էր, որ Ա. Ահարոնեանի պատուիրակութիւնը լաւագոյն է միայն Արարատեան (կամ՝ Երեւանեան) հանրապետութիւնը, ուստի իրաւունք չունի վեհաժողովում հանդէս գալու Հայաստանի անունից: Ընդ որում, Պօղոս Նուպարի պատուիրակութիւնը «Հայաստան» ասելով նկատի ունէր Արեւմտեան Հայաստանը, որին յետոյ պիտի միանար Արեւելեան Հայաստանը: Ա. Ահարոնեանն ընդհակառակը՝ հայկական հարցի լուծումը տեսնում էր արդէն պետականութիւն համարուող Հայաստանի Հանրապետութեանը ազատագրուելիք Արեւմտահայաստանը միացնելու եղանակով[3]: Ի վերջոյ, երկու պատուիրակութիւնները կարողացան միաւորել իրենց ծրագրերը եւ հանդէս գալ միասնական պահանջներով: Հայկական հարցի լուծման խնդրում դաշնակից երկրների խոստումները, միացեալ Հայաստանի ազգային երազանքի իրականացման մօտալուտ զգայողութիւնն արագօրէն սկսեցին մերձեցնել հայութեան երկու հատուածներին:

Համերաշխութեան եւ միասնականութեան ձգտումը նկատուեց նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան հասարակական-քաղաքական շրջանակներում: Պատահական չէ, որ ապագայ միացեալ հայրենիքի ստեղծման մտահոգութեամբ 1919-ի փետրուարի 6–13-ը Երեւանում գումարուած Արեւմտահայերի երկրորդ համագումարը ստացաւ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան բազմակողմանի օժանդակութիւնը[4]: Բազմաթիւ կենսական հարցերի վերաբերեալ ընդունած որոշումների մէջ համագումարը կարեւորեց «Արարատեան Հանրապետութեան նախարարութեան (կառավարութեան – Ա.Մ.) եւ խորհրդարանի հետ միացեալ Ազատ Հայաստանի անկախութիւնը յայտարարելու» անհրաժեշտութիւնը[5]: Այսպէս՝ 1919-ի

վեսրուար-մարտից ընդհանուր խանդավառութեան մթնոլորտում ներազգային միասնութեան գաղափարն օրէցօր ամրապնդուեց, առաւել եւս, որ Փարիզից ստացւում էին նորանոր ոգեւորիչ լուրեր՝ Հայկական հարցը Հայաստանի երկու հատուածների միացման ճանապարհով լուծելու՝ Անտանտի երկրների ղեկավարների պատրաստակամութեան մասին[6]:

Նման պայմաններում տրամաբանօրէն դէպքերը տարան դեպի Միացեալ Հայաստանի ազգի ընդունմանը: 1919-ին ապրիլի 27-ին Հայաստանի Հանրապետութեան խորհրդարանը կառավարութեանն տուեց լիազօրութիւններ՝ հռչակելու Միացեալ Հայաստանի անկախութիւնը: Ուղիղ մէկ ամիս անց՝ մայիսի 27-ին Հայաստանի Հանրապետութեան նախարարաց խորհուրդը (կառավարութիւնը) միացեալ Հայաստանի հռչակման նպատակով օրէնք ընդունեց Հայաստանի խորհրդի (խորհրդարան) կազմը Արեւմտահայ գործօնի մարմնի 12 ներկայացուցիչներով համալրելու մասին[7]: Մէկ օր անց՝ մայիսի 28-ին, այսինքն՝ անկախութեան հռչակման տարեդարձի օրը, Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը հանդէս եկաւ վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսեանի կազմած «Միացեալ Հայաստանի անկախութեան» հռչակագրով: Այս կարեւորագոյն պատմաքաղաքական փաստաթղթում մասնաւորապէս ասուած էր. «Հայաստանի ամբողջութիւնը վերականգնելու եւ ժողովրդի լիակատար ազատութիւնն ու բարգաւաճումն ապահովելու համար Հայաստանի կառավարութիւնը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի եւ ցանկութեան, յայտարարում է, որ այսօրուանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջենապես միացած են իբրեւ անկախ պետական միութիւն»[8]:

Այնուհետեւ ընդգծւում էր բովանդակ հայութեան դարաւոր իղձերի իրականացման արտայայտութիւն այս հռչակագրի վաւերականութիւնը. մի կողմից՝ ճիշդ մէկ տարի առաջ Արեւելահայ ազգային խորհուրդն իրեն հռչակել էր հայկական բոլոր գաւառների (իրականում՝ արեւելահայ գաւառների – Ա.Մ.) միակ եւ բարձրագոյն իշխանութիւն եւ միւս կողմից՝ 1919-ի փետրուարին կայացած Արեւմտահայերի երկրորդ համագումարը յայտարարել էր, որ ճանաչում է «Հայաստանը Միացեալ եւ անկախ»[9]: Ընդ որում, մատնանշւում էր, որ Հայաստանը Միացեալ հռչակելու լիազօրութիւնը կառավարութիւնը ստացել է խորհրդարանից:

Հռչակագրում յիշատակւում էր նաեւ. «Անդրկովկասում եւ Օսմանեան կայսրութեան սահմաններում գտնուած պապենական հայկական երկրների միացման եւ անկախութեան այս աքթը կատարելով՝ Հայաստանի կառավարութիւնը յայտարարում է, որ Միացեալ Հայաստանի պետական ձեւն է Ռամկավար Հանրապետութիւնը»: Նշանակում է՝ կարեւորւում էր միասնական պետութեան ազատական-ժողովրդավարական կառուցուածքն ու բնոյթը:

Միացեալ Հայաստանի Հռչակագրում մի անդամ եւս ընդգծւում էր այն հանգամանքը, որ հայ ժողովուրդն այսուհետեւ իր ամբողջական հայրենիքի լիակատար տէրն է, իսկ Հայաստանի Հանրապետութեան խորհրդարանն ու կառավարութիւնը այդ պետութեան ընդհանուր օրէնդիր ու գործադիր մարմիններն[10]:

Հռչակագրի ընթերցումից յետոյ, նախապէս ձեռք բերուած պայմանաւորուածութեան համաձայն, Արեւմտահայ գործադիր մարմնի 12 անդամներ՝ որպէս լիարժէք անդամներ, խորհրդարանում զբաղեցրին իրենց համար յատկացուած տեղերը՝ արժանանալով ծափողջոյնների: Ապա եղան ողջոյնի ելոյթներ: Իր տպաւորիչ ճառում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գէորգ 5-րդը, արտասահմանեան հիւրերի ու դիւանագէտների ներկայութեամբ, մեր ժողովրդին մասնաւորապէս կոչ յղեց «յոյս չդնել օտարի վրայ, ...: Այժմ, երբ Մասիսը մագնիսի պէս քաշեց ու միացրեց հայութեան երկու հատուածները, երբ ստեղծուեց Միացեալ Հայաստան, այժմ պետք է լարենք մեր ազգային բոլոր կարողութիւնները՝ փրկելու եւ դաստիարակելու համար մեր ժողովուրդը ի փառս իր ազատ հայրենիքի[11]:

Խօսելով 1918 եւ 1919-ի Հռչակագրերի պատմական նշանակութեան մասին՝ հետագայում Ա. Խատիսեանը գրում էր. «Հայ ազգային դիտակցութիւնն էր, որ արիւնի եւ արցունքի գետեր անցնելով, կու գար այդ աքթերով դարբնելու հայ ժողովրդի ազատութեան անկախութեան եւ միութեան կռուանները»[12]:

Միացեալ Հայաստանի հռչակումը ցնծութեամբ ընդունուեց համայն հայութեան կողմից: Այդ օրը Երեւանում եղան մեծ տօնախմբութիւններ: Փողոցներում ծածանւում էին Եռագոյն դրօշները, հնչում էին երգն ու երաժշտութիւնը, մարդիկ իրաւական այդ փաստաթղթի ընդունումն իրաւամբ ընկալում էին իրենց դարաւոր երազանքների իրականացման ճանապարհին կատարուած մեծագոյն քայլ:

Պատահական չէ, որ Միացեալ Հայաստանի հռչակագրի ընդունումից յետոյ Ա. Ահարոնեանի պատուիրակութիւնը Փարիզում սկսեց աւելի համարձակ գործել եւ նրա առաջադրած պայմաններն սկսեցին հնչել համայն հայութեան անունից: Շուտով այդ գործունեութիւնը տուեց իր առաջին պտուղները. 1920-ի ապրիլին Սան Ռեմոյում դաշնակից երկրների ղեկավարները յայտնեցին իրենց կարծիքը՝ Հայկական հարցը Հայաստանի երկու հատուածների միաւորման ճանապարհով լուծելու վերաբերեալ: 1920 օգոստոսի 10-ին Փարիզի արուարձան Սեւր քաղաքում, համաշխարհային պատերազմում յաղթանակած Անտանտի երկրների եւ պարտուած Թուրքիայի միջեւ կնքուած դաշնագրով, որի տակ Հայաստանի կողմից նախապէս պատուիրուած ոսկէ գրչով ստորագրեց Ա. Ահարոնեանը, Միացեալ Հայաստանը ստեղծուելու էր Հայաստանի Հանրապետութեանը արեւմտահայ չորս նահանգների (Տրապիզոն, Էրզրում, Պիթլիս եւ Վան) մեծ մասի միաւորման ուղիով: Ի կատարումն նոյն դաշնագրի 89-րդ յօդուածի՝ նոյեմբերի 22-ին Միացեալ Նահանգներու նախագահ Վուտրօ Ուիլսընը ներկայացրեց իր իրաւարար վճիռը Հայ-Թուրքական սահմանի վերաբերեալ, որով Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքը կազմելու էր մօտաւորապէս 160 հազ. քառ. քմ արտաքին ելքով դէպի Սեւ ծով:

Անկախ այն բանից, որ աշխարհաքաղաքական աննպաստ զարգացումների, մասնաւորապէս քեմալապոլշեւիկեան գործակցութեան հետեւանքով հայ ժողովրդի արդարացի պահանջները չիրագործվեցին, իսկ Հայաստանի Հանրապետութիւնը կործանուեց, Միացեալ Հայաստանի տեսլականը, որպես ազգի միասնութեան, երկու հատուածների կամրջման անխախտ գաղափար, հայ ժողովրդին ուղղորդեց դէպի 21-րդ դար: Այդ գաղափարը, առաջին հերթին որպես Հայոց ցեղասպանութեան հետեւանքների վերացման առաջին նախապայման, այսօր էլ չարունակում է մնալ Հայութեան հաւաքական գիտակցութեան անկիւնաքարը եւ կազմում է Հայաստան-սփիւռք իրական գործակցութեան գերագոյն նպատակը:

1. Հայաստանը միջազգային դիւանագիտութեան եւ սովետական արտաքին քաղաքականութեան փաստաթղթերում (1828–1923), Զ. Ս. Կիրակոսեանի խմբագրութեամբ, Ե., 1972, էջ 534:

2. Զօրավար Անդրանիկը կը խօսի, էջ 26–27:

3. Հայկական ազգային պատուիրակութեան ներկայացրած պահանջների մասին տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918–1920 թթ.» (քաղաքական պատմութիւն), վաստաթղթերի եւ նկարների ժողովածու, Է., 2000, էջ 89–91, 100–101:

4. Նոյն տեղում, էջ 91:

5. **Վրացեան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Է., 1993, էջ 272:

6. Փարիզի վեհաժողովում հայկական հարցի քննարկումների մասին տե՛ս **Ցովհաննիսեան Ռ.Գ.** Հայաստանի Հանրապետութիւն, հ. 1, (1918–1919), Է., 2005, էջ 273–372:

7. «Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918–1920 թթ.». էջ 105:

8. Հայաստանի ազգային արխիւ, ֆ. 198, ց. 1, պ. 4, թ. 1, Տես նաեւ **Խատիսեան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Պէյրութ, 1968, էջ 152–153:

9. Նոյն տեղում:

10. Նոյն տեղում:

11. **Վրացեան Ա.**, Նշվ. աշխ., էջ 230:

12. **Խատիսեան Ա.**, Նշվ. աշխ., էջ 153–154:

Հայաստանի Հանրապետության 100-ամեակ, Ազդակ (բացառիկ), Պէյրութ, 28 մայիս, 2018, էջ 28–33:

ՇՆՈՐՀԱՒՈՐԱԳԻՐ

15 Հոկտեմբեր, 2018

*Շատ ուրախալի է, որ խորապէս գիտակցելով Հայոց պատմութեան մէջ մեր ազնուականութեան կատարած դերակատարութիւնը, ՀՕՄ-ի Թորոնթոյի «Ռուբինա» մասնաճիւղը տարիներ չարունակ կազմակերպել է **Տոհմիկ Օրեր**, հրատարակել հայագիտական տարեգրքեր: Աւելի քան խորհրդանշական է, որ այդ բնագաւառում մեր ՀՕՄ-ուհիներն իրենց քառորդ դարեայ ազգանուէր գործունէութեան յոբելեանական ձեռնարկն այժմ նուիրել են մէկ այլ՝ համահայկական նշանակութեան յոբելեանի՝ Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան փառապանծ 100-ամեակին:*

Մեր ջերմ ու սրտագին մաղթանքները նրանց՝ դարակազմիկ այդ տօնի կապակցութեամբ իրականացրած ձեռնարկումներում:

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ
Հայաստանի Գիտաթիւնների ազգային ակադեմիայի
պատմութեան ինստիտուտի տնօրէն, ակադեմիկոս

ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ԱԶՆՈՒԱԿԱՆԱԿԱՆ ՏՈՀՄԵՐԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Պատմաբանների ու քաղաքագէտների շրջանում մշտապէս ընթացել են վէճեր այն հարցի շուրջ, թէ պատմութեան կերտման գործում աւելի վճռական տեղ ու դեր ունեցել են ժողովրդական լայն զանգուածները, թէ՞ նրանց վերնախաւը՝ ի դէմս արքայական-ազնուականական տոհմերի եւ վերջիններիս ակնառու անհատների: Մարքսիստական պատմագրութիւնը նախապատուութիւնը մշտապէս տուել է ժողովրդական զանգուածներին: Սակայն որքան էլ ընդհանրական ձեւով ժողովուրդներն են եղել եղանակ ստեղծողներն իրենց տարեգրութեան մէջ, այնուամենայնիւ նրանց էլիտան՝ թագաւորական-ազնուականական խաւերն ու տոհմերն են ազգերին ուղղորդել պատմական ամենաբարդ ժամանակաշրջաններում, նրանք են թողել մնայուն հետք պատմութեան մէջ: Պատահական չէ, որ ժողովուրդների ու ազգերի իրական պատմութեան սկիզբը են համարուել միայն այն ժամանակները, երբ ասպարէզ են իջել պետականութիւնները, հետեւաբար եւ դրանց գլուխ կանգնած արքայական տոհմերը:

Զարմանալի չէ, որ Մովսէս Խորենացին, Հայոց երկրի վաղադոյն պատմութիւնն աւարտելուց յետոյ, մեծ ոգեւորութեամբ խօսելով առաջին հայ թագակիր, այն է՝ պսակաւոր արքայի՝ Սկայորդու որդի Պարոյրի մասին, միաժամանակ ցաւ է ապրում, որ ինչո՞ւ ինքն այդ ժամանակ աշխարհ չի եկել եւ չի դարձել այդ պատմական իրադարձութեան ականատեսը: «Եւ այժմ ահա զուարճացայց,- գրում է Պատմահայրը,- ոչ փոքր ինչ կրկնով խնդութիւն, ասանելով ի տեղիս, յորում մերոյ իսկ բնիկ նախնւոյն սերունդք ի թագաւորութեան հասանեն յաստիճան: Վասն որոյ արժան է մեզ աստանաւոր մեծ գործ կատարել, եւ բազումս ասել առարկութիւնս ճառից»[1]:

Հայոց թագաւորական պատմութեան սկիզբն ընդունուած է համարել Հայոց բուն թուականը՝ Ք.ա. 2492 Օգոստոսի 11-ը, երբ Հայկ նահապետը Վանայ լճի ափին պարտութեան է մատնել բռնակալ Բելին: Այդ օրուանից դրուել է հայկական առաջին թագաւորական տոհմի՝ Հայկեանների կամ Հայկազունիների գահակալութեան սկիզբը:

---

[1] **Մովսէս Խորենացի**, Պատմութիւն հայոց, գիրք առաջին, Մատենագիրք Հայոց, Բ. հատոր, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 1809:

Յատկանշական է, որ ըստ հայ պատմագիրների՝ յետագայի հայոց մի քանի արքայատներ սերուել են Հայկեաններից եւ իրենց ճիւղերով Ք.ա. III–I հազարամեակներում իշխել հայկական տարբեր պետական կազմաւորումներում՝ Արատտայում (Արարատի երկիր), Հայասայում, Էթիուհիում, Դիաուխիում, Վանի թագաւորութիւնում (Բիայնիլի, Ուրարտու) եւ այլուր: Խեթական թագաւորների թողած արձանագրութիւնների չնորհիւ մեզ են հասել Բարձր Հայքի, Տայքի եւ Փոքր Հայքի տարածքում Ք.ա. XV–XIII գոյութիւն ունեցած Հայասա երկրի արքաների անուննները՝ Հուկաննաս, Գարաննի եւ Անխա, որոնք միշտ մրցակից են եղել խեթերի երկրին, երբեմն էլ համարձակուել են յարձակուել Խեթական Հզօր տէրութեան վրայ:

Հայկական լեռնաշխարհում Ք.ա. IX դարի առաջին կէսին ասպարէզ է իջել առաջին միասնական պետութիւնը՝ Վանի կամ Ուրարտական թագաւորութիւնը, որի հիմնադիր արքան եղել է Արամը (Արամէ): Վերջինիս անունից նրա յաջորդներին անուանել են նաեւ Արամեան-Հայկեաններ: Արամի յաջորդներից Մենուայի, Արգիշտի Ա.-ի եւ Սարդար Բ.-ի օրօք երկիրը դարձել է տարածաշրջանի հզօրագոյն տէրութիւններից մէկը, որի սահմանները ձգտել են մինչեւ Միջերկրական ծով ու Պարսից ծոց:

Հայկեանների չառաւիղներից էին նաեւ Երուանդունիները: Արքայատոհմի հիմնադիրը Պարոյր Սկայորդու տոհմից սերուած Երուանդ Սակաւակեաց էր: Երուանդունիները Ք.ա. VI դարից գահակալել են Մեծ Հայքում, մշտական չփումներ են ունեցել ժամանակի հզօրագոյն տէրութեան՝ Աքեմենեան Պարսկաստանի հետ, ապա Ալէքսանդր Մակեդոնացու զօրքերի կողմից վերջինիս չախչախումից յետոյ IV դարի վերջերից իշխել են նաեւ Փոքր Հայքում, Ծոփքում եւ Կոմմագենէում: Ի դէպ, Ծոփք-Կոմմագենէի արքաներ Սամոսի (Շամ) եւ նրա որդի Արշամի օրօք (Ք.ա. 260–220-ական թթ.) հաւտուել են առաջին հայկական դրամները:

*Ք.ա. II դարի սկզբներից Երուանդունիներին յաջորդեց Արտաշէս Ա.-ն (Ք.ա. 189–160 թթ.), որը միայն մօր կողմից էր Երուանդական: Սակայն իր գահակալութիւնը օրինական ներկայացնելու համար իրեն կոչում էր **Արտաշէս՝ որդի Երուանդական:** Նա կարողացաւ մէկ պետութեան մէջ միաւորել Հայքի նահանգների մեծ մասը, հիմնադրել մայրաքաղաք Արտաշատը, իրականացնել բազմաթիւ բարեփոխումներ, որոնց համար էլ պատմութեան մէջ մնաց **Արտաշէս Բարեպաշտ** անունով:*

*Արտաշիսեաններուն արքայատոհմն իր հզօրութեան դադաթնակէտին հասաւ Տիգրան Բ. Մեծի օրօք (Ք.ա. 95–55 թթ.): Հայկական տէրութեան սահմանները կասպից ծովէն հասան Միջերկրական ծով, Եգիպտոսի հիւսիս-արեւելեան շրջաններ ու Պարսից ծոց: Պարտութեան մատնելով տարածաշրջանի ամենահզօր տէրութեանը՝ Պարթեւստանին՝ Տիգրան Մեծը ստիպեց պարթեւների թագաւորին յօդուտ իրեն հրաժարուելու **արքայից արքայ** պատուատիտղոսից: Ննթակայ երկրների հետ միասին Հայկական կայսրութեան տարածքն հասաւ չուրջ 3 մլն քառ. քմ.-ի: Մեզ են հասել Տիգրան Մեծի ու նրա յաջորդների Արտաւազդ Բ.-ի, Արտաչէս Բ.-ի, Տիգրան Գ.-ի, Տիգրան Դ.-ի հատած բազմաթիւ դրամներ՝ հայոց արքաների թագակիր դիմապատկերներով, թագաւորական ծիրանին հագած, **արքայից արքայ** կամ **մեծ արքայ** մակագրութիւններով: Արտաշիսեանների օրօք հելլենիստական մշակոյթը Հայաստանում հասաւ աննախադէպ բարձրութեան: Նրանց հիմնադրած Արտաշատ եւ Տիգրանակերտ քաղաքները վերածուեցին Արեւելքի խոշոր առեւտրա-արհեստագործական կենտրոնների:*

Ք.յ. I դարի I կէսին պարթեւա-հռոմէական երկարատեւ մրցակցութիւնն աւարտուեց 66 թ., երբ Հայոց գահն անցաւ Պարթեւստանի Արշակունի արքայ Վաղարշ Ա.-ի եղբօրը՝ Տրդատ Ա.-ին: Արշակունիները, լինելով Պարթեւներ, ժամանակի ընթացքում ամուսնական կապեր հաստատեցին հայ աղնուականական տների հետ եւ սերտօրէն կապուելով Հայաստանի հետ, հայացան: Աւելին՝ նրանք դէխաւորեցին հայ ժողովրդի պայքարը՝ 226 թ. Պարսկաստանում Պարթեւ Արշակունիներին տապալած Սասանեանների դէմ:

Հայ Արշակունիների օրօք (66–428 թթ.) Մեծ Հայքի թագաւորութիւնում տեղի ունեցան դարակազմիկ իրադարձութիւններ. 301 թ. Տրդատ Գ. Մեծի եւ Գրիգոր Լուսաւորչի ջանքերով Հայաստանն աշխարհում առաջինը պետականօրէն ընդունեց քրիստոնէական կրօնը: Խոսրով Կոտակ (330–338) հիմնադրուեց Դուին մայրաքաղաքը: IV դարի երրորդ քառորդին Պարսից արքայ Շապուհ Երկարակեացի ոտնձգութիւնների դէմ չնորհալի թագաւորներ Արշակ Բ.-ի եւ Պապի առաջնորդած պայքարի չնորհիւ Մեծ Հայքը պահպանեց իր տարածքային ամբողջականութիւնը եւ չարունակեց մնալ տարածաշրջանի կարեւոր երկրների շարքում: Վռամշապուհ Արշակունի արքայի (389–415) եւ Սահակ Պարթեւ կաթողիկոսի գործուն աջակցութեամբ 405 թ. հայ ժողովրդի հանճարեղ զաւակ Մեսրոպ Մաշտո-

ցը ստեղծեց հայոց գրերը, դրուեցին հայալեզու հարուստ մատենագրութեան հիմքերը: Հայաստանի 387 թ. պարսկա-հռոմէական բաժանումից եւ 428 թ. Արշակունիների հարստութեան անկումից յետոյ նրանց մի մասն անցաւ Բիւզանդիա: Ոմանք մտան ծառայութեան բիւզանդական արքունիք, իսկ Բարսեղ Ա.-ն 867 թ. հիմնադրեց կայսրութեան նշանաւոր Հայկական Մակեդոնական հարստութիւնը (867–1057):

Վերջապէս՝ Արշակունիները կատարելութեան հասցրեցին երկրի կառավարման համակարգը՝ բարելաւելով դեռ նախորդ ժամանակներից յայտնի գործակալութիւնների աշխատանքը: Մեզ հասած երկու կարեւոր փաստաթղթերի՝ «Գահնամակի» ու «Զօրանամակի» շնորհիւ մենք յստակ պատկերացում ենք կազմում Մեծ Հայքի թագաւորութեան պետական կառուցուածքի մասին: Պարզորոշ երեւում է, որ արքունիքի կողքին պետական կեանքում կարեւոր դեր են ունեցել գործակալութիւնները, որոնցից իւրաքանչիւրը եղել է այս կամ այն նշանաւոր նախարարական տան ժառանգական պաշտօնը: Սպարապետութեան (զօրքերի հրամանատարութիւն) գործակալութիւնը պատկանել է քաջարի Մամիկոնեաններին, հազարապետութիւնը (տնտեսական հարցերի կազմակերպում)՝ Ամատունիներին, թագադիր ասպետութիւնը (թագաւորին թագադրողները)՝ Բագրատունիներին, մաշխազութիւնը (արքունի թիկնազօրի պետեր)՝ Խորխոռունիներին եւ այլն: Սահմանակալ խոշոր նահանգների կառավարիչները, որոնք յայտնի էին դրդեչիներ անունով, արքունիքում յատուկ բարձերի վրայ նստում էին անմիջապէս թագաւորի կողքին: Տաս հազար եւ աւելի զօրք ունեցող նախարարներին կոչում էին բիւրաւորք, միւռնեներին՝ հազարաւորք, հարիւրաւորք եւ հիսնաւորք: Ուշագրաւ է, որ 428 թ. Արշակունիների հարստութեան անկումից յետոյ պետականութիւնը չկործանուեց, այլ անցաւ նախարարական տներին: Այդ մասին պատմիչ Եղիշէն գրում է, որ երբ պարսից արքունիքը «...իբրեւ զնա (Արշակունեաց վերջին արքայ Արտաշէսին – Ա.Մ.) եւս մերժեաց ի թագաւորութենէն, ի նախարարսն Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն, զի թէպէտ եւ գանձն յարքունիս Պարսկաց երթայր, սակայն այրուձին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմի»[2]:

---

[2] Եղիշէի վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Եր., 1957, էջ 6:

Պատահական չէ, որ մինչեւ IX դարի երկրորդ կէսը չնորհիւ պարսիկների, բիւզանդացիների ու արաբների դէմ նախաձարական տների (Արծրունիներ, Ռշտունիներ, Մամիկոնեաններ, Բագրատունիներ) մղած պայքարի, հնարաւոր եղաւ տարբեր դրսեւորումներով պահպանել հայոց պետականութիւնը, իսկ Բագրատունիներին՝ 885 թ. վերականգնել կորցրած թագաւորութիւնը:

IX–XI դարերում Հայաստանում Անիի կենտրոնական պետութեան հարեւանութեամբ ստեղծուեցին մի քանի այլ թագաւորութիւններ: Արդէն 908 թ. Վանայ լճի աւազանում ձեւաւորուեց Վասպուրականի Արծրունիների թագաւորութիւնը (908–1021): X դարի երկրորդ կէսին Բագրատունիները ստեղծեցին ինքնուրոյն թագաւորութիւններ նաեւ Կարսում (Վանանդի, 963–1064) եւ Լոռիում (Տաշիր-Զորագետի, 978–1118), իսկ Սիւնիները՝ Սիւնիքում (Կապանի, Բաղաց, 987–1170): Գագիկ Արծրունին (908–937) Աղթամար կղզու վրայ կառուցեց հայ միջնադարեան ճարտարապետութեան գլուխգործոց Սբ. Խաչ եկեղեցին, Աշոտ Գ. (Ողորմած) Բագրատունին (953–977) մայրաքաղաքը Կարսից տեղափոխեր Անի, այն կառուցապատեց, իսկ Զորագետի հովտում նրա կինը՝ Խոսրովանոյշ թագուհին հիմնադրեց Հաղպատի եւ Սանահինի վանական չքեղ համալիրները: Անիի թագաւորութիւնը հզօրացաւ յատկապէս Գագիկ Ա.-ի օրօք. Անին դարձաւ ժամանակի գեղեցկագոյն եւ խոշոր քաղաքներից մէկը, իր բազմաթիւ հոգեւոր կառոյցների պատճառով ստացաւ «Հազար ու մի եկեղեցիների քաղաք» անունը: Տաշիրի Բագրատունիները, որոնք յայտնի դարձան Կիւրիկեաններ անունով, կարողացան նաեւ սեփական դրամ հատել: Հայ ազնուականական տներից չատերը շարունակեցին իշխել Տայքում, Արցախում եւ այլուր՝ ունենալով ինքնավար կարգավիճակ: Հայ արքայական ու իշխանական տների հովանաւորութեամբ այդ դարաշրջանում աննախադէպ զարգացում ապրեց հայ մշակոյթը:

XII դ. վերջին Սիւնիքի Բաղաբերդ ամրոցի գրաւումով մայր հայրենիքում կործանուեց հայկական վերջին թագաւորութիւնք: Սակայն պետականութիւնը շարունակեց գոյատեւել Հիւսիսային Հայաստանում՝ Զաքարեանների, Վահրամեանների, Սիւնիքում՝ Օրբելեանների, Արցախում՝ Առանշահիկների, Դոփեանների ու Հասան-Ջալալեանների եւ կիսանկախ այլ իշխանութիւնների կարգավիճակով:

Անիի ու Կարսի թագաւորութիւնների կործանումից եւ սելճուկ-թուրքերի արշաւանքներից յետոյ Հայաստանից զանգուածային արտագաղթ սկսուեց դէպի Վրաստան, Հիւսիսային Կովկաս, Ղրիմ եւ յատկապէս՝ Կիլիկիա: Արտագաղթողների մէջ կային նաեւ թագաւորական ու ազնուականական տների ներկայացուցիչներ: Պետականութեան զգացողութիւնը տրամաբանօրէն բերեց օտար ափերում եւս պետութիւն ստեղծելու անհրաժեշտութեանը:

XI դ. վերջին Միջերկրական ծովի հիւսիս-արեւելեան ափամերձ շրջաններում ստեղծուեցին մի քանի հայկական իշխանութիւններ, որոնցից ամենակենսունակը եղաւ Ռուբէն իշխանի հիմնադրած Կիլիկեան պետութիւնը: Ռուբէնը դարձաւ Հերթական հայկական ազնուականական տոհմի՝ Ռուբինեանների հիմնադիրը: Վերջիններս մէկ դարի ընթացքում ընդարձակեցին իրենց տիրոյթները, Սիս բերդաքաղաքը դարձրեցին նստավայր եւ Լեւոն Մեծագործի օրօք (1187–1219) երկիրը հռչակեցին թագաւորութիւն: 1198 թ. յունուարի 6-ին՝ Սբ. Ծննդեան օրը Տարսոն քաղաքում, օտարերկրեայ հիւրերի ներկայութեամբ, մեծ հանդիսաւորութեամբ կաթողիկոս Գրիգոր Ջ. Ապիրատը Լեւոնին օծեց Հայոց թագաւոր: Այդ իրադարձութիւնը ցնծութեամբ ընդունուեց համայն հայութեան կողմից:

1226 թ. Ռուբինեաններին Հայոց գահի վրայ փոխարինեցին Հեթումեանները: Հեթում Ա.-ի գահակալութեան շրջանում (1226–1270) Կիլիկեան թագաւորութիւնը, յայտնուելով աշխարհաքաղաքական բարդ իրավիճակում, 1256 թ. դաշինք կնքեց աշխարհակալ մոնղոլական տէրութեան հետ եւ պահպանեց իր ինքնիշխանութիւնն ու տարածաշրջանի ազդեցիկ երկրի դիրքը: XIV դարում՝ մինչեւ 1375 թ. Կիլիկեան Հայաստանի անկումը, երկրում գահակալեցին Լուսինեան արքայատոհմի ներկայացուցիչները: Վերջին թագաւոր Լեւոն Ե.-ն (1373–1375), որին մայրաքաղաք Սիսի գրաւումից յետոյ Եգիպտոսի մամլուքները գերի էին տարել, եւրոպական տիրակալների չանքերով փրկագնով ազատուեց ու տեղափոխուեց Եւրոպա՝ գործունէութիւնը շարունակելով Իսպանիայում եւ Ֆրանսիայում: Լեւոն Ե.-ն, որին վիճակուած էր լինել Հայոց վերջին արքան, իր յաւերժական հանգիստը գտաւ Փարիզի հիւսիսում գտնուող Սեն Դենի տաճարում՝ Ֆրանսիական արքայական նշանաւոր տոհմերի աճիւնների կողքին:

Թագաւորութիւնը կորցնելուց յետոյ տարբեր ժամանակներում հայ ազգային գործիչները քայլեր կատարեցին այն վերականգնելու

ուղղութեամբ: Նման ջանքերը երբեմն արդիւնք էին տալիս: Այսպէս՝ 1465 թ. Աղթամարում Զաքարիա կաթողիկոսն իր եղբօրորդուն՝ Սմբատ Սեֆեդինեանին թագադրեց: Յաւելք, Սմբատի իշխանութիւնը տարածուեց միայն Աղթամարի ու Վասպուրականի հետ մի քանի շրջանների վրայ եւ գոյութիւն ունեցաւ մինչեւ 1471 թ.: Այդուհանդերձ, ինչպէս ճիշտ նկատել է պատմաբան Ա. Ութուջեանը, այդ իրադարձութիւնը մեծ տպաւորութիւն թողեց հայութեան շրջանում, քանի որ «Սմբատ Սեֆեդինեանը մի կարճ պահ ժամանակակիցներին յիշեցրեց Վասպուրականի, ինչու չէ նաեւ բովանդակ Հայաստանի, անցեալի փառքերը»[3]:

Ճիշտ է՝ այդուհետ թագաւորութիւնը վերականգնել չյաջողուեց, սակայն պետականութիւնը զանազան դրսեւորումներով (իշխանապետութիւններ, կիսանկախ ղեռնային համայնքներ եւ այլն) գոյատեւեց Մոկսում, Շատախում, Համշէնում, Սասունում, Զէյթունում, Արցախում, Սիւնիքում եւ այլուր: Յիշատակութեան արժանի են յատկապէս Արցախի, Սիւնիքի, Գեղարքունիքի, Արարատեան երկրի մելիքութիւնները, որոնց առաջնորդ — մելիքներն օժտուած էին ռազմա-քաղաքական ու տնտեսական իշխանութեամբ: Պատահական չէ, որ արաբերէն **մելիք-մլիք** նշանակում է թագաւոր: Կարեւորելով հայկական մելիքութիւնների դերը տարածաշրջանում թուրքական ոտնձգութիւնների դէմ պայքարի մէջ՝ Պարսից շահերն իրենց նպաստն էին բերում այդ կազմաւորումների ամրապնդման գործին[4]: Զարմանալի չէ, որ Թահմասպ Բ. շահը 1724 թ. պաշտօնապէս ճանաչեց Սիւնիքում Դաւիթ-Բէկի իշխանութիւնը, իսկ Նադիր շահը 1736 թ. Արցախի հինգ իշխանութիւններից ստեղծեց մի ազդեցիկ պետական կազմաւորում՝ Խամսայի (խամսա արաբ. նշանակում է՝ հինգ) մելիքութիւնները եւ հայ մելիքներին շնորհեց նոր արտօնութիւններ: Հայկական մելիքութիւններից շատերը պահպանուեցին մինչեւ XIX դ. սկիզբը՝ Ռուսական կայսրութեան կողմից Արեւելեան Հայաստանի գրաւումը:

Հայկական թագաւորական ու իշխանական տների պատմութիւնը, որ դարեր շարունակ կազմել է Հայոց պատմութեան ողնաշարը,

---

[3] **Ութուջեան Աղաւնի**, Հայկական պետականութեան վերականգնման փորձ ԺԵ. դարի կէսերին, Հայկազեան հայագիտական հանդէս, հ. ԺԹ., Պէյրութ, 1999, էջ 107–122:

[4] Տես Մատենադարան, Ստեփոսիկոսական դիւան, թղթապանակ 1 գ, վաւերագիր 1032:

բազմաթիւ սերունդների դաստիարակել է հայրենասիրական շնչով, անսահման հաւատ ներշնչել ապագայի նկատմամբ: Հենց այդ համոզումն ու հաւատն էին, որ սերնդէ սերունդ անցնելով, 1918 թ. մայիսի 28-ին կեանքի կոչեցին մերնորագոյն դարաշրջանի պետականութիւնը՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը:

ՀՕՄ-ի Թորոնթոյի (Կանադա) «Ռուբինա» մասնաճիւղ, 25-րդ Տոհմիկ օր Հայոց Փառքի, Նուիրուած՝ Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան 100-ամեակին, Զօնուած՝ Հայոց Թագաւորական Տոհմերուն Ուրարտական, Արտաշէսեան, Արշակունեաց, Բագրատունեաց և Կիլիկիոյ, տարեգիրք, Թորոնթօ, 2018, 1 դեկտեմբերի, էջ 14–20:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ ԵՐԵՎԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴԻՆ

Երևանն Արևելյան Հայաստանի վարչատնտեսական համակարգում

XIX դարասկզբին Հայաստանը շարունակում էր մնալ բաժանված Օսմանյան կայսրության և շահական Պարսկաստանի միջև: Հյուսիսային Հայաստանի մի շարք գավառներ՝ Լոռին, Շամշադինը, Փամբակը և Հարավային Ղազախը (այժմ՝ Իջևանի տարածաշրջան — խմբ.), Արևելյան Վրաստանի՝ Քարթլի-Կախեթի թագավորության կազմում էին: Արևմտյան Հայաստանը տրոհված էր վարչական խոշոր միավորների, որոնք կոչվում էին էյալեթներ: Արևելյան Հայաստանում կազմավորված նահանգները հայտնի էին խանություններ կամ բեկլարբեկություններ անվանումներով:

Արևելյան Հայաստանում նահանգների ընդհանուր կառավարումն իրականացնում էր Երևանում նստող խանը, ում հաճախ կոչում էին սարդար:

Երևանի խանը պարսից շահի առաջ պատասխանատու էր ոչ միայն Երևանի, այլ նաև Արևելյան Հայաստանի մյուս նահանգների՝ Նախիջևանի, Գանձակի, Մակուի խանների գործողությունների համար: Սարդարի առանձնահատուկ դիրքը մատնանշում էր Երևանի կարևորությունը նաև ամբողջ տարածաշրջանում: Հուսեյն Կուլի խանի օրոք (1807–1827 թթ.) խանության եկամուտներն արդեն միանձնյա տնօրինում էր սարդարը: Նա բազմաթիվ այլ հարցերում ևս գործում էր առանց շահական իշխանության հետ իր քայլերը համաձայնեցնելու:

Երևանի խանության սահմանները հյուսիսում ձգվում էին մինչև Սևանա լիճ և Քարթլի-Կախեթի թագավորություն: Հարավում Նախիջևանի, արևելքում Ղարաբաղի խանություններ էին, արևմուտքում՝ Օսմանյան կայսրությանը ենթակա Բայազետի և Կարսի գավառները, որոնցից սույն խանությունը հիմնականում բաժանվում էր Հայկական պարի լեռնաշղթայով և Ախուրյան գետով:

Երևանի խանության տարածքը բաժանվում էր 15 գավառների (մահալ):

Օտար տիրապետության պայմաններում այդ գավառների մի մասի երբեմնի հայկական անուննները կա՛մ փոխվել էին, կա՛մ աղավաղվել թուրք-թաթարական հնչողությամբ: Սակայն տեղի հայությունը շարունակում էր գործածել դրանց հայկական անունները, ոչ թե Կարբիբասար, Վեդիբասար, Գառնիբասար, այլ համապատասխանաբար՝ Կարբի, Վեդի, Գառնի և այլն: Խանության տարածքում եղած միակ քաղաք Երևանը համարվում էր վարչական առանձին միավոր և որևէ մահալի կազմի մեջ չէր մտնում:

Գավառապետները, որ հայտնի էին միրբուլուկներ անունով, նշանակվում էին Երևանի սարդարի կողմից և պարտավոր էին հետևել մահալում կարգուկանոնի հաստատմանը, հարկերի հավաքմանն ու բաշխմանը, դատական վճիռների կատարմանը:

Որքան էլ ինչպես գավառների, այնպես էլ Երևանի բնակչությունը զրկված էր երկրի կարևոր գործերի կառավարմանը մասնակցելու հնարավորությունից, այնուամենայնիվ՝ առանձին հարցերում ուներ որոշակի ինքնուրույնություն: Առավել հայաշատ գավառների կառավարիչներն ազգությամբ հայեր էին և սովորաբար կրում էին մելիքական տիտղոսներ: Երևանի կառավարումը հաճախ իրականացնում էին մելիք Աղամալյանցներն ու Գեղամյանները:

Ներքին համայնքային խնդիրների կարգավորման գործում հայոց եկեղեցին, հայ մելիքական դասն օժտված էին դատական որոշակի լիազորություններով:

Քաղաքը կառավարելու համար սարդարին կից գոյություն ուներ հատուկ խորհուրդ, որի մեջ ընդգրկված էին զանազան պաշտոնյաներ: Երևանի կարգուկանոնի համար անմիջապես պատասխանատու էր սարդարի կողմից նշանակված ռատիկանապետը, ով հայտնի էր դարուղա անունով: Վերջինս հարկերի հավաքման, բաշխման և այլ հարցեր լուծում էր մելիքների, հարյուրապետների (յուզբաշի), տասնապետների (չաուշ), չուկայապետի (բազարբաշի), կշռապետի (միզանդար) և մյուսների միջոցով: Սարդարին էին ենթարկվում մի քանի հազարից մինչև մեկ-երկու տասնյակ հազար զինվորից բազկացած ռազմական ուժերը: Սարդարին ենթակա ամենաընտիր զորաջոկատում՝ սարբազական գնդում ծառայող զինվորականների մեջ քիչ չէին ազգությամբ հայ ռազմիկները:

Երևանի տնտեսական աճը որքան էլ նկատելի էր, այն պարսկական տիրապետության պայմաններում չարունակում էր մնալ առավելապես ավատատիրական հարաբերությունների մակարդակի վրա: Ուստի, այդ ժամանակահատվածում հնարավոր չէր խոսել չուկայական՝ ազգային հարաբերությունների, առավել ևս՝ արդյունաբերության մասին: Հետևապես խոսքը արդյունագործության և արհեստների մասին է:

Հենվելով Ի. Շոպենի տվյալների վրա և դրանցից առանձնացնելով 1828–1829 թթ. Երևանում վերաբնակվածների ղբաղմունքը՝ հնարավոր է դառնում պարզել XIX դարասկզբին քաղաքում առկա մասնագիտությունների թիվը՝ չուրջ 65 տեսակ: Տեղաբնիկ 1904 արհեստավորների մեծ մասը՝ 874-ը, բաժին էր ընկնում Շահար թաղամասին, 743-ը՝ Թափաբաշին, 287-ը՝ Դեմիրբուլաղին: Արհեստավորների շարքերում մեծ թիվ էին կազմում մաշկակարները, դերձակները, դարբինները, կաշեգործները, վարսավիրները, թամբագործները, հացագործները, զինագործները, խառատները, մսագործները: Բերդում կար թնդանոթաձուլարան: Երևանն ուներ նաև վառոդի և ապակու ձեռնարկություններ, դրամահատարան և այլն: Բերդի մոտ գտնվող վառոդի գործարանը, որը հիմնել էր Կարապետ անունով մի հայ արհեստավոր, աշխատում էր Հրազդան գետից հանված ջրի ուժով:

Վաճառականների թիվը քաղաքում 219-ն էր: Բայց այդեպիսանների մեծ թիվը (668 մարդ)՝ միանշանակորեն հուշում էր, որ Երևանում գլխավոր զբաղմունքը չարունակում էր մնալ այդեգործությունը: Միջնադարյան քաղաքների օրինակով Երևանի արհեստավորները ևս միավորվում էին մասնագիտական կազմակերպություններում՝ համքարություններում:

Երևանը XIX դարի առաջին երեսնամյակի պատերազմների տարիներին

Արևելյան Վրաստանը Ռուսաստանին բռնակցելու մասին 1801 թ. հունվարին Պավել I-ի ստորագրած հրամանագրից հետո ռուսական արքունիքն անցավ ավելի գործուն քայլերի Անդրկովկասի մնացած տարածքները, հատկապես Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները տիրելու ուղղությամբ: Քանի որ խոսքն արդեն լուն հայկական հողերի մասին էր, Վրաստանում ռուսական զորքերի

Հրամանատար Կ. Քնորինգին գրած նամակում ցարը հրահանգում էր առանձնակի ուշադրություն հատկացնել հայերին և փորձել «այժմ զբաղվել ոչ թե նվաճումներով, այլ Հայաստանի հետ կամավոր համաձայնագիր ձեռք բերելով»: Ռուսական դիվանագիտությունը ենթադրում էր, որ սիրաշահելով հայերին՝ կարելի է նրանց միջոցով ազդել Երևանի խանի վրա և նրան ստիպել ընդունել ռուսահպատակություն:

Վրաստանում ռուսական զորքերի նոր հրամանատար Պ. Ցիցիանովը 1803 թ. ապրիլի 2-ին Երևանի նշանավոր մելիք Աբրահամ Աղամալյանին, մեծամեծներին և ամբողջ հայ բնակչությանը հասցեագրած դիմումում կոչ էր անում Դավիթ-Դանիել կաթողիկոսական պայքարում ամեն կերպ աջակցել ռուսական կողմնորոշում ունեցող Դանիելին՝ դրանով իսկ նպաստելով տարածաշրջանում Ռուսաստանի ազդեցության ամրապնդմանը: Հայ բնակչությունը հայտնվել էր վտանգավոր իրավիճակում: 1803 թ. վերջին ռուսական զորքերը մտան Գանձակի խանության տարածք և 1804 թ. հունվարի սկզբին գրավեցին նրա կենտրոնը: Տեղի հայությունը ողջունեց ռուսների մուտքը տարածաշրջան՝ հետևապես քայլ առ քայլ հայտնվելով պարսկական իշխանությունների վրեժխնդրական գործողությունների կիզակետում:

Ռուսաստանի կողմից Երևանի խանությունը գրավելու ռուսների քայլերը կասեցնելու և ժամանակ չահելու նպատակով Մամադ խանը Պ. Ցիցիանովի մոտ ուղարկեց պատվիրակություն՝ խոստանալով հնազանդորեն ծառայել Ռուսական կայսրությանը: Միաժամանակ նա բանտից ազատեց Երևանի մելիքներից Գեղամյանցին՝ նրան ևս առաջարկելով միջնորդ դառնալ իր և ռուսների միջև: Ի հավաստումն իր խոստումների՝ Ցիցիանովը պահանջեց թուլյատրել իր 500 զինվորներին տեղակայել Երևանի բերդում: Ստանալով նման պատասխան՝ Մամադը Նախիջևանի խանի, Երևանցի երևելի դեմքերի՝ մելիք Գաբրիել Գեղամյանցի ու Հովհաննես Հարյուրապետի միջոցով ռուսներին առաջարկեց Երևանի փոխարեն հաստատվել Էջմիածնի շրջանում՝ հավաստիացնելով, որ պատրաստ է Ցիցիանովի ուղարկած մի ներկայացուցչի թուլյատրել մտնել բերդ և այնտեղ վերջինիս հսվատարմության երդում տալ: Այս անլուրջ պատասխանից պարզ էր դառնում, որ Մամադ խանը ձգտում էր միայն ժամանակ չահել՝ սպասելով չհական զորքերի ժամանմանը:

1804 թ. գարնանը ռուսական զորքերն ուղղություն վերցրին դեպի Երևան: Պարսկական իշխանությունները սաստկացրին հայերի հալածանքները, հայության ղժալի մասին ստիպեցին տարհանվել և բռնել գաղթի ճանապարհը դեպի հարավ՝ Պարսկաստանի խորքերը: Տեղահանված խաղաղ բնակիչներին փոխարինեցին 7-հազարանոց պարսկական կայազորն ու նրան Թեհրանից օգնության հասած մի քանի հազարանոց չահական զորքերը: Եղան հայերի նոր ձերբակալություններ: Խանի զինյալներն ամեն վայրկյան նրանց հետ կարող էին դաժան հաշվեհարդար տեսնել: Նույնիսկ նման պայմաններում որոշ հայեր՝ որպես կամավորականներ, կարողացան անցնել ռուսների կողմը և խանական զորքերի պաշարումը ճեղքելու փորձերի ժամանակ մայոր Մոնտրեզորի գլխավորած կազակական ջոկատի կազմում մարդկային զոհեր պատճառել պարսիկներին:

Հունիսի սկզբին Ցիցիանովի զորքերն ընդհուպ մոտեցան Երևանի բերդին և պաշարեցին այն: Մամադ խանը կարողացավ զանազան կեղծ խոստումներով ռուսներին հեռու պահել ընդհանուր դրոհից: Պաշարումը ձգձգվեց: Պարսից չահն օգնական նոր զորքեր ուղարկեց:

Երևանում պաշարվածների վիճակն օրեցօր ծանրանում էր, սննդամթերքը սպառվում էր: Հատկապես ահագնանում էր բերդում արգելափակված հայերին սպառնացող վտանգը: Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար նրանք ժամանակ առ ժամանակ փախուստի էին դիմում: Ըստ ռուսական ռազմական զեկուցագրերի՝ եղել են դեպքեր, երբ բերդից խումբ-խումբ փախուստի են դիմել անգամ երեխաները: Հավանաբար նրանց ծնողները՝ ենթադրելով, որ պարսկական կայազորը կրակ չի բացի երեխաների վրա, նրանց դրդում էին փախուստի: «(Օգոստոսի) 14-ին կարդում ենք մի վավերագրում,- բերդից դուրս եկան մի հայ ու հայուհի՝ երկու երեխաներով...: (Ամսի – խմբ.) 16-ին երեկոյան կողմ բերդից փախան հինգ հայ մանչուկներ»: Նույն փաստաթղթի համաձայն՝ ևս երկու հայեր փախուստի դիմեցին ամսի 17-ին: Օգոստոսի 23-ին «բերդից դուրս եկան երկու հայեր, որոնք փախել էին պարսիկների հալածանքների պատճառով»: Ի դեպ, սննդամթերք (այն է՝ հիմնականում այգիներից մրգեղեն) հայթայթելու նպատակով բերդից դուրս գալու փորձեր էին անում նաև պարսիկները: Վերջիններիս նկատմամբ ռուսական զորքերը կիրառում էին զենք կամ նրանց

գերի էին վերցնում: Ակնհայտ է, որ վերոհիշյալ դեպքերի պատճառով քաղաքի բնակչության թիվն արագորեն նվազում էր:

1804 թ. օգոստոսի վերջին և սեպտեմբերի սկզբին Ցիցիանովը, փոխանակ անցնելու գրոհի, կրկին չարունակեց անպտուղ բանակցությունները Մամադ խանի հետ՝ պահանջելով առանց կռվի հանձնել բերդաքաղաքը: Կողմերի միջև սուրհանդակների ու բանագնացների գործառույթը շարունակում էին կատարել երևանցի հայերը: Տեսնելով, որ իր զորքի սննդամթերքն սպառվում էր, տարբեր կողմերից պարսից գահաժառանգ Աբբաս Միրզայի ջոկատների հարձակումները դառնում էին վտանգավոր, իսկ 200–300 զինվորների չրջանում էլ սկսվել էին հիվանդություններ, Ցիցիանովը հարկադրված եղավ սեպտեմբերի 4-ին դադարեցնել պաշարումը՝ ուղղություն վերցնելով դեպի Էջմիածին: Մայր աթոռում ռուսական զորքերը «ստացան» հարուստ սննդամթերք, ինչպես նշվում է, ռուսական պաշտոնական զեկուցագրերում, այնտեղից դուրս գալուց առաջ իրենց հետ հանեցին «մնացած եկեղեցական հարստությունները, որպեսզի դրանք չընկնեն պարսիկների ձեռքը»: Մինչև ռուսական տիրապետության սահման՝ Ղարաքիլիսա հասնելը՝ Ապարան-Համամլու ճանապարհին, պարսիկների նորանոր հարձակումների պատճառով ռուսներն ունեցան նոր կորուստներ: Տեղի հայությանը մեծ տառապանքներ պատճառած ռուսական զորքերի երևանյան առաջին արշավանքը ձախողվեց:

Երևանը գրավելու ռուսական սրբունիքի ձգտումն այնքան մեծ էր, որ 1806 թ. դեկտեմբերին սկսված ռուս-թուրքական պատերազմը, այն է՝ միաժամանակ պարսիկների և թուրքերի դեմ երկու ճակատով կռվելու իրողությունն, իսկ արգելք չեղավ այդ հանդուգն ծրագրից հրաժարվելու համար: Ուստի՝ 1808 թ. աշնանը նոր հրամանատար Ի. Գուդովիչը, չունենալով մեծաքանակ ուժեր, ձեռնարկեց երևանյան նոր արշավանք: Քանի որ առաջին արշավանքի ընթացքում ռուսներն ակտիվ ռազմական գործողություններ չէին իրականացրել բերդը մնացել էր անվնաս: Ավելին՝ անգլիացիների ու ֆրանսիացիների օժանդակությամբ այն ավելի էր ամրացվել: Նոր՝ Հուսեյն Կուլի խանը կայազորի զինվորների թվաքանակը հասցրել էր մինչև 5 հազար, ավելացրել էր պարիսպներին տեղադրված թնդանոթների թիվը, մինչև պաշարումը երևանից Պարսկաստան տեղափոխել իր ունեցվածքի մեծ մասը: Բերդի պարետ էր նշանակվել խանի եղբայրը՝ Հասան խանը: Պարսիկներին օգնելու

նպատակով Երևան էր ժամանել Նապոլեոն Բոնապարտի բանակի բարձրաստիճան սպաներից մեկը:

Աշտարակի մոտ տարած հաղթանակից հետո սեպտեմբերի 29-ին, ռուսները պաշարեցին Երևանը: Ռուսական հետախուզական տվյալներով բերդում փակված 7 հարյուր հայ ու թաթար ընտանիքները, նորից հայտնվելով նոր փորձությունների առջև, սպասում էին իրենց սպառնացող «կործանարար ռազմական գործողությունների շուտափույթ ավարտին և ռուսների կողմից Երևանի գրավմանը»:

Ռուսական հրամանատարությունն այս անգամ էլ ձեռնպահ մնաց ընդհանուր հարձակողական գործողություններից և բավարարվեց միայն Աբբաս Միրզայի ուղարկած օգնական զորքերի մուտքը Երևան արգելափակելու քայլերով: Շաբաթներ տևած անպտուղ բանակցություններն ավելի ու ավելի հանդուգն ու համարձակ դարձրին Հասան խանին: Մինչդեռ ռուսների ուժերն օրեցօր սպառվում էին: Միայն նոյեմբերի 17-ի լուսադեմին Գուդովիչն ընդհանուր գրոհի հրաման արձակեց: Բայց թանկագին ժամանակն արդեն ձեռքից բաց էր թողնվել, բերդը մնաց անառիկ:

Զգուշանալով վերահաս ձմռան պատճառով դեպի Վրաստան տանող ճանապարհների փակման հեռանկարից նոյեմբերի վերջին ռուսական հրամանատարությունը դադարեցրեց պաշարումը: Ռուսները թողեցին նաև մինչ այդ գրաված Նախիջևանն ու Արարատյան դաշտի բնակավայրերը:

1812 թ. մայիսին ռուս-թուրքական և 1813 թ. հոկտեմբերին ռուս-պարսկական հաշտության պայմանագրերից հետո տարածաշրջանում հաստատվեց խաղաղություն: Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները կրկին մնացին Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Ավերված ու լքյալ տարածքները վերաշինելու ուղղությամբ առանձնակի մեծ աշխատանք ծավալեցին հատկապես պարսկական իշխանությունները: Սակայն կրկին իրենց վերահսկողության տակ մնացած տարածքները «վերաբնակեցնելու» նպատակով նրանք սաստկացրին հայերի հալածանքները: Մահվան սպառնալիք կախվեց բոլոր այն հայերի գլխին, ովքեր կփորձեին փախուստի դիմել դեպի ռուսապատկան շրջաններ: Պատահական չէ, որ հետախուզության միջոցով այդ մասին իրազեկվելով Վրաստանում ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար Ա. Երմոլովը 1816 թ. հրահանգում էր չխրախուսել Երևանի և նրա խանության բնակչութ-

յան վախուստը Ռուսաստանին ենթակա տարածքներ, առավել ևս, որ այդ երկրամասը գրավելու ծրագիրը նորից բերվում էր օրակարգ:

Շահական Պարսկաստանը, համոզված լինելով, որ առաջիկայում Երևանի ու Նախիջևանի համար պայքարը կրկին թեժանալու է, սկսեց նախապատրաստվել պատերազմի: Ռուսական զորքերի երևանյան արշավանքների ձախողումները պարսիկներին հուշում էին, որ Արևելյան Հայաստանը Պարսկաստանի կազմում պահելու իրենց գլխավոր կռվանը մնում էր Երևանը: Ռուստի՝ չարունակեցին բերդաքաղաքի ամրացման ու վերաբնակեցման քաղաքականությունը:

1820-ական թթ. սկզբին ծագած թուրք-պարսկական պատերազմում ունեցած հաջողությունները Պարսկաստանին մղեցին համարձակ քայլերի նաև Ռուսաստանի դեմ: Ստանալով աջակցության խոստումներ Անգլիայից՝ 1826 թ. հուլիսին պարսից գահաժառանգ Աբբաս Միրզայի 60-հազարանոց զորքը երկու ուղղություններով ներխուժեց Շիրակ և Ղարաբաղ: Շիրակի ու Փամբակի տասնյակ գյուղերի հայ բնակիչներ կողոպտվեցին ու գերեվարվեցին: Սակայն չուտով հայ կամավորականների ու աչխարհազորայինների ակտիվ մասնակցությամբ Շուշիի ռուսական կայազորի հերոսական պաշտպանության և սեպտեմբերի առաջին կեսին պարսիկների դեմ Շամքորի և Գանձակի հաղթական ճակատամարտերում ռուսների տարած հաղթանակներից հետո ռազմաքաղաքական իրավիճակը փոխվեց: Պարսիկներն արագորեն սկսեցին Արաքսյան դաշտի բերքը հասցնել Երևան՝ փորձելով պատսպարվել բերդի պարիսպների հետևում:

Շուտով նոր գլխավոր հրամանատար Իվան Պասկևիչն Արևելյան Հայաստանում իր գերխնդիրը դարձրեց Երևանի գրավումը: 1827 թ. մարտից պարսկական իշխանությունները կրկին գործի դրեցին իրենց նենգ «զինանոցը»՝ սկսելով քաղաքի ու շրջակայքի բնակչությանը տեղահանել ու գերեվարել դեպի Հարավ: Երևանում եղած մի զարաքիլիսեցի հայից ռուսական հրամանատարությունն իմացավ, որ «Երևանի խանության բոլոր բնակիչները, որոնք (այժմ – խմբ.) տեղակայված են Արաքսի ձախ ափին, իրենց ամբողջ ունեցվածքով քշված են դեպի գետեզերք, և երբ մեր զորքերը չարժվեն դեպի Երևան, սարդարի կարգադրության համաձայն՝ նրանք պետք է անցկացվեն Արաքսը՝ Մասիսի խոների մոտ, և այն-

տեղից տարվելու են Պարսկաստան: Որոշված է նրանց ամենատեսակ մթերքն ու կացարանները կրակի մատնել»: Անշուշտ, անվերապահորեն չի կարելի ընդունել վերոհիշյալ փաստաթղթում բերված այն հաղորդումը, թե այդ ժամանակ բռնագաղթեցվել է խանության ողջ բնակչությունը: Հայտնի է, որ սեպտեմբերի վերջին՝ ռուսների կողմից բերդի գրավումից առաջ միայն Երևանում կար տարբեր տեղերից այնտեղ քշված չուրջ 10 հազար հայ բնակիչ:

Երկրամասն ու նրա կենտրոն Երևանն ամայացումից փրկելու համար այս անգամ ռուսական հրամանատարությունն ընդառաջ դնաց հայերի հորդորներին և ծավալած ռազմական գործողություններով փորձեց թիկունքից փակել դեպի պարսկական ներքին նահանգներ տանող ճանապարհը: Ամռան ամիսներին ռուսներն հակառակորդից ազատեցին Արարատյան դաշտը, արդեն հունիսի վերջին գրավեցին Նախիջևանը: Այնուամենայնիվ, ինչպես երևում է արխիվային վավերագրերից, ապրիլի վերջի դրությամբ պարսիկներին հաջողվեց բռնագաղթյալներից Կըրխբուլաղի (Երևանի չրջակայքի) ու Սևանի ավազանի բնակիչներին անցկացնել Արաքսը: Մի խումբ երևանցիների էլ սարդարը կարողացավ էրզրումի սերասկյարի համաձայնությամբ տեղավորել Բայազետի գավառի տարածքում:

Օգոստոսի 17-ի Օշականի ճակատամարտից և սեպտեմբերի 20-ին Սարդարապատի գրավումից հետո ռուսական զորքերը մոտեցան Երևանին և նույն ամսի 24-ին հիմնավորապես օղակեցին բերդը: Այստեղ բերվեց ռուսական ծանր հրետանին:

Կրած ծանր պարտություններից հետո Հուսեյն Կուլի խանը փախուստի դիմեց և կտրելով պարսկա-թուրքական սահմանը՝ անցավ Բայազետի փաշայության տարածք: Նա փորձում էր այստեղ հաստատված երևանցիներին ստիպել իր հետ տեղափոխվել Պարսկաստան: Սակայն վերջիններս ոչ միայն տեղի չտվեցին սարդարի պահանջին, այլև հրացանային կրակ բացեցին նրա պահակախմբի վրա՝ հարկադրելով փախչել Խոյ: Երևանի պաշտպանությունը մնաց Հասան խանի վրա: Պարսիկներն իրենց տրամադրության տակ ունեին 6-հազարանոց կայազոր և ավելի քան 50 թնդանոթ: Հազարավոր երևանցիներ, որոնց պարսիկները քշել էին բերդի պարիսպներից ներս, դեպքերի ականատես, ռուս դիվոորական Ե. Լաչինովի վկայությամբ՝ բաց երկնքի տակ, նեղլիկ փողոցներում մի կերպ իջկված՝ հայտնվել էին պատանդի կարգավիճակում:

Սեպտեմբերի 25-ի լուսադեմին հրանոթային կրակ տեղաց բերդի վրա: Թշնամու պատասխան հրետակոծության պայմաններում ռուսական զորքն ու հայ աշխարհազորայիններն ընդհուպ մոտեցան պարիսպներին: Սեպտեմբերի 30-ի գիշերը հակառակորդը նկատելով, որ ռուսները բերդի շրջակայքում տեղադրում են հրետանային մարտկոցներ, կրակ բացեց նրանց վրա՝ վիրավորելով մի քանի զինվորականների: Պասկևիչը հրամայեց սկսել սաստիկ հրետակոծությունը: Ռուսական հրամանատարությանը ներկայացած Հասան խանի սուրհանդակը հայտնում էր, որ իրենք պատրաստ են հանձնել բերդն այն պայմանով, որ Պարսկաստանից ստացվի Աբբաս Միրզայի համաձայնությունը: Սակայն Պասկևիչը հայտնում էր, որ իր համար բերդի հանձնման որևէ նախապայման ընդունելի չէ և պահանջում էր շարունակել ռմբակոծությունը: Բերդի հյուսիսային ուղղությամբ սկսվել էր նաև տեղ հասած գեներալ Կրասովսկու զորախմբի գրոհը:

40 հրանոթներից ավելի քան 1600 արկ արձակվեց բերդի ուղղությամբ: Ուժեղ հրետակոծությունից մեծապես տուժեց ոչ միայն կայազորը, այլ նաև այնտեղ գտնվող խաղաղ բնակչությունը: Ականատեսի վկայությամբ՝ «սարսափը պատել էր բնակիչների սրտերը, կանանց աղաղակները, երեխաների ճիչերը լսվում էին գիշերային լռության մեջ..., դժբախտներն ամեն րոպե սպասում էին տանջալից մահվան և հայացքով հետևում էին ռումբերի ահեղ թռիչքին..., որոնք ամենուր մահ ու ավեր էին սփռում»: Շուտով քանդվեցին հարավարևելյան պարիսպները, որոնց վրա երևում էին քաղաքի մի խումբ բնակիչներ, ովքեր Հասան խանի դեմ ապստամբած բնակիչների անունից սպիտակ դրոշներով ներկայանում էին ռուսներին՝ հայտնելով բերդը հանձնելու իրենց համաքաղաքացիների մտադրությունը: Հոկտեմբերի 1-ին ռուսներն ու հայ աշխարհազորայինները ներթափանցեցին ամրոց: Հյուսիսային կողմից բերդ մտած կրասովսկու զինվորները տեղի բնակիչների օգնությամբ մզկիթում գերի վերցրին Հասան խանին: «Աննկարագրելի սրտառուչ էր ուրախության այն պատկերը,- գրում է Ե. Լաչինովը,- որով մեզ դիմավորում էին հայ ընտանիքները, երբ մենք գրավում էինք այն (Երևանը – խմբ.)»:

Ռուսների ձեռքն անցավ 35 թնդանոթ, մեծ քանակությամբ ռազմամթերք ու սննդամթերք, դրոշներ:

Գերի ընկան տիտղոսակիր մեկ տասնյակի չափ խաներ, ավելի քան 3 հազար սպաներ ու սարբազներ: Սարսափելի հրետակոծությունից ամբողջ բերդի պարիսպներն ու շինությունները մեծապես տուժեցին, նաև զգալի թվով զոհեր կայազորի ու խաղաղ բնակիչների շրջանում: Ռուսների կորուստներն անհամեմատ քիչ էին՝ 52 սպանված ու վիրավոր:

Երևանի գրավումը հայության կողմից ընդունվեց ցնծությամբ: Մի քանի օր քաղաքում տեղի ունեցան տոնախմբություններ, կազմակերպվեց չքահանդես: Բազմաթիվ զինվորներ պարգևատրվեցին «Երևանի գրավման համար» մեդալով, Ի. Պասկևիչին շնորհվեց «Կոմս Էրիվանսկի» պատվատիտղոսը: Պատմական այդ իրադարձությունը հայ ժողովուրդն ընկալեց որպես քրիստոնյա երկրի կողմից իրենց ազատագրելու իրողություն՝ անգամ կարծելով, թե Ռուսաստանը կարող է վերականգնել հայկական պետականությունը:

Ինչպես ժամանակի. այսպես էլ հետագայի հայ մեծերի՝ Ներսես Աշտարակեցու, Հարություն Ալամդարյանի, Հովհաննես Թումանյանի և մյուսների կողմից 1828 թ. փետրվարի 10-ի Թարքմենչայի ռուս-պարսկական պայմանագրով Արևելյան Հայաստանի ու նրա վարչաքաղաքական կենտրոն Երևանի միացումը Ռուսական կայսրությանը գնահատվել է որպես շրջադարձային իրադարձություն. արևելահայությունը հայտնվեց կյանքի ու գույքի անհամեմատ ավելի ապահով պայմաններում, Երևանը, Արարատյան դաշտն ու շրջակա գավառները կրկին վերածվեցին հայահավաքման օջախների: Ընդամենը մի քանի տասնամյակ անց սկիզբ առավ Երևանի եվրոպականացման դանդաղ, բայց հաստատուն գործընթացը:

Ժողովրդագրական իրավիճակը

Ի՞նչ ժողովրդագրական իրավիճակ էր Երևանամ XIX դարի առաջին քառորդին: Պայմանավորված տարածաշրջանում ռազմաքաղաքական իրավիճակի հարատև փոփոխություններով (մասնավորապես 1804–1813 թթ. ռուս-պարսկական, 1806–1812 թթ. ռուս-թուրքական և 1821–1823 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմներ) Արևելյան Հայաստանում և նրա կենտրոն Երևանում տեղի ունեցան ժողովրդագրական որոշակի տեղաշարժեր: Ելնելով նշված հանգամանքից՝ բնակչության թվաքանակի, ազգային կազմի հիմնահարցն անհրաժեշտ է քննարկել՝ նկատի առնելով վերոհիշյալ իրադարձութ-

յուններից յուրաքանչյուրի ընթացքում և պատճառով տվյալ ժամանակի մեջ տեղի ունեցած էթնիկ տեղաշարժերը: Օրինակ՝ ժողովրդագրական մի իրավիճակ էր XVIII դարավերջին և XII դարասկզբին, և միանգամայն այլ վիճակ ստեղծվեց սկսված պատերազմների պատճառով: Նոր իրավիճակներ առաջացան ինչպես 1813 թ. ռուս-պարսկական հաշտության կնքումից հետո, այնպես էլ 1820-ական թթ., երբ Արևմտյան Հայաստան ներխուժած պարսկական զորքերը սահմանամերձ գավառների հայ բնակիչներից չատերին բռնագաղթեցրին Երևանի խանության տարածք:

Նախորդ դարերում խանության տարածքից զգալի թվով հայերի բռնագաղթեցրել էին զանազան երկրներ ու գավառներ: Հայտնի է, որ Քարթլիի թագավոր Հերակլ II-ը Երևանից ու Արարատյան դաշտից զգալի թվով հայ արհեստավորների ու գյուղացիների էր գաղթեցրել Վրաստան: Ջուգահեռաբար թյուրքական ու քրդական ծագում ունեցող ցեղեր էին ներթափանցել ինչպես Երևանի խանության, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանի այլ տարածքներ, այդուհանդերձ, հայությունը չարունակում էր կազմել բնակչության գերակշիռ մասը:

Պարսկական իշխանությունները, խիստ կարևորելով Երևանի խանության ռազմավարական նշանակությունը, անմիջապես լուրջ քայլեր էին ձեռնարկում՝ անմարդաբնակ դարձած վայրերն այլ տեղերից բերված բնակչությամբ, առաջին հերթին՝ աշխատասեր հայերով վերաբնակեցնելու համար: XVIII դարավերջին Աղա Մամադ խանի՝ դեպի Ղարաբաղ կատարած ավերիչ արշավանքների ժամանակ Երևան բերդաքաղաքը, համեմատաբար ավելի ապահով տարածք լինելով, ապաստան էր տվել բազմաթիվ հայ գաղթականների, և դրանով իսկ հայերի թիվն այնտեղ կրկին աճել էր: Նրանց թվում զգալի էին հատկապես Արցախից Երևան հանգրվանածները: «Մեք ի ստորև Ղարաբաղու և Խամսայու հայքս,- Քարթլիի Գեորգի XII թագավորին հայտնում էին Արցախի մելիքներն ու տանուտերները,- պատճառէ գալստեան Աղա Մահմատ խանին, տարամերժեալք ի հայրենեաց մերոց եկաք ի յԵրևան»:

Արդեն 1800 թ. սեպտեմբերին Արցախի մելիքներից Ջիմշիդ Շահնազարյանցը խնդրում էր Վրաստանում տեղակայված ռուսական ռազմական իշխանություններին Երևանում ապաստանած իր հպատակներին վերադարձնել իրենց նախկին տերերին: «...յԵրևան եղեալ մեր Ղարաբաղու ռայաթ,- կարդում ենք Թիֆլիսում նստող

ռուս պաշտոնյա Պյոտր Կովալենսկուն մելիք Ջիմշիդի հասցեագրած մի գրության մեջ,- մինչ գդճ (300–400 – խմբ.) տուն փախուստ առնալ ի պարսից...: Որոյ յաղագաւ խնդրեմք հրամայես ամէն մելիք իւրեան ռայաթին և երկրացւոյն տիրեացէ...»: Բայց քանի որ Ռուսական կայսրությունը նպատակ էր դրել առաջիկայում գրավել ինչպես Ղարաբաղի, այնպես էլ Երևանի խանության տարածքները, անհրաժեշտ չանքեր չգործադրեց հայ գաղթականներին իրենց նախկին տերերին վերադարձնելու ուղղությամբ: Հետևապես նրանց զգալի մասը մնաց բնակության նոր վայրերում, այդ թվում՝ Երևանում և Փամբակում:

Դարասկզբին Երևանում հայ բնակչության թվաքանակի աճի վկայությունն է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հայրերից Ղուկաս Ինճիճյանի մի հաղորդումը, ըստ որի՝ այդ ժամանակ քաղաքն ուներ 2000 տուն բնակիչ: Քանի որ տվյալ ժամանակաշրջանում Հայաստանի քաղաքներում ապրող ընտանիքների անդամների միջին թվաքանակը կազմում էր 6 մարդ, նշանակում է՝ Երևանում հաշվվում էր շուրջ 12 հազար մարդ: Բացի դրանից՝ դրական գործընթացը երկար չտևեց, և շուտով սկսվեց հակառակ երևույթը: 1804 թ. սկսված ռուս-պարսկական պատերազմը պատճառ դարձավ բնակչության արմատական տեղաշարժերի համար. Երևանում և նրա նահանգում հայության թիվը չեչտակի նվազեց: Պատերազմող կողմերից յուրաքանչյուրը փորձում էր հակառակորդի կողմից գրաված տարածքներից իր հսկողության տակ գտնվող շրջաններում բնակեցնել տեղի հայությանը: Որպես կանոն, պարսիկները քայլեր կատարեցին Երևանի խանությունից հայերին Պարսկաստանի խորքերը, իսկ ռուսները՝ Վրաստան բռնագաղթեցնելու համար: Երկուստեք սկսեցին իրականացնել հայերի իսկական որս: Այդ ամենի հետևանքով հայ թնակչությունը հայտնվեց մշտական տեղաշարժերի մեջ, ունեցավ մարդկային կորուստներ կամ հայտնվեց բնակության միանգամայն նոր վայրերում:

Ստանալով դեպի Երևան ռուսական զորքերի չարժվելու լուրը՝ մայիսի վերջին պարսկական իշխանություններն անցան գործնական քայլերի՝ ստիպելով արտագաղթել քաղաքի գրեթե ողջ բնակչությանը: Սակայն, ինչպես պարզվում է աղբյուրների վերլուծությունից, ոգտվելով առիթից, որ ռուսական հարձակման պատճառով Մամադ խանի զորքերը հսկողությունից դուրս էին թողել խանության գրեթե ողջ տարածքը և գերազանցապես զբաղված էին Երևանի բերդը

պաշտպանելու խնդրով, տարհանված երևանցիների մեծ մասը՝ շուրջ 2 հազար ընտանիք, չենթարկվելով դեպի Պարսկաստան գաղթելու պարսիկների հրահանգներին, կարողացավ փախուստի դիմել: Նրանց մի մասն անդամ անցավ թուրք-պարսկական սահմանը՝ ապաստան գտնելով Կարսի նահանգի տարածքում: Կարելի է ենթադրել որ թուրքական իշխանությունները ոչ միայն չեն խոչընդոտել վերջիններիս գործողություններին, այլև նպաստել են նրանց փախուստին՝ նպատակ ունենալով չենացնել իրենց տարածքներն աշխատասեր բնակչությամբ:

Ռուսական ռազմական իշխանությունները չհապաղեցին առիթն օգտագործել՝ փախստական երևանցիներին 1801 թ. Ռուսաստանին անցած տարածքներ՝ կիսատմայի դարձած թե՛ Լոռի ու Փամբակ, թե՛ Վրաստան վերաբնակեցնելու համար: Պ. Ցիցիանովի հանձնարարությամբ 1804 թ. հունիսի սկզբին Թիֆլիսից փախստականների մոտ ժամանած Հովհաննես եպիսկոպոսը փորձում էր համոզել նրանց տեղափոխվել ռուսապատկան տարածքներ՝ հավաստիացնելով, որ Երևանի գրավումից հետո ռուսական իշխանությունները երաշխավորում էին նրանց վերադարձն իրենց քաղաք:

Մեծ խոստումների չնորհիվ ռուսներին հաջողվեց շուրջ 2 հազար երևանցի փախստականների մեծ մասին համոզել փոխադրվել Լոռի ու Վրաստան: Նրանց թվում էին նաև Երևանի հայ համայնքի ղեկավար մելիք Աղամալյանների և Կըրխբուլաղ մահալի կառավարիչ Գեղամյանների տոհմերի ներկայացուցիչներ, որոնք Վրաստանում ստացել էին ռուսական ազնվականական տիտղոսներ:

1804 թ. դեկտեմբերին Պ. Ցիցիանովի գրած մի զեկուցագրում նշվում էր, որ «Երևանի խանը հովանավորում է (հայ – խմբ.) փախստականներին, քանի որ մենք (ռուսները – խմբ.) բռնագրավել ենք նրա 900 ընտանիքներին»: Նշանակում է՝ 2 հազարից դեպի ռուսահպատակ տարածքներ անցածների թիվն այդ օրերին 900 ընտանիք էր, իսկ մնացածները կամ չարունակել էին մնալ Կարսի նահանգում, կա՛մ հանգրվանել էին այլ տարածքներում: Ի դեպ, վերջիններիս մի մասը ռուսական աջակցությամբ ավելի ուշ նույնպես անցավ Վրաստան, այդ թվում՝ Թիֆլիս, և Կուր գետի ձախափնյակում համալրեց հայկական Հավլաբար թաղամասի բնակչության չարքերը: 84 ընտանիք էլ հաստատվեց Գանձակում և հարակից շրջակայքում՝ զբաղեցնելով Պարսկաստան գաղթած թաթարների տեղերը: Այսպիսով՝ 1804 թ. մայիս-հունիսին Երևանը լքած հայ,

մասամբ նաև մահմեդական բնակիչների զգալի մասն այդպես էլ չկարողացավ բռնել տունդարձի ճամփան և հաստատվեց տարբեր վայրերում՝ հայտնվելով անօգնական ու թշվառ վիճակում: 1805 թ. փետրվարին երևանցիների մի մասը Ցիցիանովի ցուցումով տեղափոխվեց Միննծղարո ամայի բնակավայրում մելիք Սահակ Աղամալյանի և Հովհաննես Հարյուրապետի ենթակայությամբ: 1805 թ. գեներալ Նեսվետաևը շարունակեց հայ բնակչությանը Ռուսաստանին անցած չրջաններ բռնագաղթեցնելու ռուսական քաղաքականությունը: Նա մայիսին Երևանի խանության բազմաթիվ հայկական բնակավայրերի այլ բնակիչների ևս վերաբնակեցրեց Լոռի-Փամբակում:

Ռուսների կողմից երևանաբնակ հայերի մեծ հարկադիր արտագաղթից հետո տեղում մնացած հայության վիճակն ավելի ծանրացավ: 1804 թ. աշնանը Ցիցիանովին գրած նամակում երևանցի մելիք Աբրահամն ու հարյուրապետ Գաբրիելն օգնություն էին. խնդրում ռուսներից՝ հայտնելով, որ իրենք անցել են ռուսական տիրապետության տակ, բայց «Երևանի բերդի մոտ ապրող ավելի քան 500 ընտանիքներ դեռ մնացել են այնտեղ, և քանի որ ամենուր նշանակվել են ժամապահներ, նրանք չեն կարող փախուստի դիմել և շարունակում են մնալ անհավատ պարսիկների ձեռքում»:

1805 թ. հուլիսի սկզբին ռուսական ռազմական իշխանությունները նոր փորձ կատարեցին Երևանում մնացած վերոհիշյալ հայ ընտանիքներին ևս բռնագաղթեցնելու ուղղությամբ: Ռուսաստանի արտգործնախարար Ա. Զարտորիյսկուն գրած նամակում Պ. Ցիցիանովը հայտնում էր, որ պարսիկներն ուզում են Երևանի «հայերին փոխադրել Արաքսի մյուս ափը: Եթե այժմյան պատերազմի հանգամանքները չխանգարեն..., ապա ինքը կձգտի նրանց վերաբնակեցնել Վրաստանում, ինչը որ իրենք (հայերը-խմբ.) ուզում են»:

Օգոստոսի 21-ին չուրջ հազար ընտանիքի անունից մելիք Աբրահամին և հարյուրապետ Գաբրիելին գրած գաղտնի նամակում երևանցիները ռուսներից կրկին աջակցություն էին խնդրում. «Մենք անհապաղ օգնություն ենք սպասում,- գրում էին նրանք,- եթե հապաղեք, ապա մեզ կգաղթեցնեն և կսնանկացնեն...: Եթե մեր կրած տառապանքների մասին գրենք, ապա ոչ թուղթ կբավականացնի, ոչ էլ թանաք»: Քաղաքաբնակ հայերին գաղթեցնելու ռուսական այդ ծրագիրն այս անգամ չիրականացավ և չէր էլ կարող իրականանալ. Երևանը չարունակում էր մնալ պարսիկների ձեռքում, իսկ հայերի

նկատմամբ հսկողությունն ուժեղանում էր: Բայց ուշագրավ է, որ այդ օրերին Երևանից բնակչության փախուստ, այնուամենայնիվ, եղել է: Փաստորեն՝ հսկողությունից դուրս մնացած թաթարներից մինչև 400 ընտանիք իրենց առաջնորդների հետ կարողացել են լքել քաղաքը և անցնել ռուսների մոտ՝ Փամբակ ու Շիրակ:

Ինչպես նշվեց, ռուսական իշխանությունները խոստացել էին Վրաստան գաղթեցված երևանցի հայերին ռուսների կողմից իրենց քաղաքի գրավումից հետո հայրենի օջախներ վերադառնալու հնարավորություն տալ: Բայց, քանի որ, Երևանը մնաց անառիկ, հազարավոր երևանցիներ այդպես էլ չկարողացան վերադառնալ տուն: Մնալով անօգնական վիճակում՝ նրանք, փաստորեն, ստիպված եղան տեղից տեղ անցնել օգնության խնդրանքով դիմել իշխանություններին կամ զանազան մարդկանց: Իրենց արտագաղթից ավելի քան երկու տարի անց Վրաստանում, Գանձակում, Ղազախում և այլուր շուրջ 2 հազար երևանցի ընտանիքներ մնացել էին անօգնական վիճակում, պետական աջակցությունից զուրկ:

Մի փաստաթղթի համաձայն՝ գաղթականների վիճակն անփոփոխ էր նաև հաջորդ տարում, անգամ անհամեմատ բարվոք վիճակում գտնվող Թիֆլիսում ապրողները 1807 թ. հոկտեմբերի 18-ին ռուսական իշխանություններին գրած խնդրագրում նորից հիշեցնում էին, որ տարիներ առաջ, Երևանում թողնելով իրենց տները, այգիները, առևտրական կրպակները, ինչպես և ողջ ունեցվածքը, իրենք հավատացել են՝ շուտով Երևանն ազատագրելու և կրկին իրենց տները վերադարձնելու Ցիցիանովի խոստումներին, բայց առ այսօր մնում են անօթևան: Դրա համար խնդրում էին գոնե իրենց տրամադրել տներ ու այգիներ մինչև Երևանի գրավումը:

Ռազմաքաղաքական իրավիճակը Երևանի շուրջ կրկին սրվեց 1808 թ. աշնանը՝ ռուսական զորքերի երևանյան երկրորդ արշավանքի ժամանակ: Մի վավերագրից պարզ է դառնում, որ բերդի երկրորդ պաշարումից առաջ այնտեղ, երկուհազարանոց պարսկական կայազորից բացի, կային շուրջ 700 հայ և թաթար ընտանիքներ: Այս անգամ էլ՝ շատ խաղաղ բնակիչներ ստիպված եղան փախուստի դիմել և ապաստանել զանազան շրջաններում: Մարդային զոհեր եղան սկսված համաճարակի պատճառով:

Հենվելով արխիվային փաստաթղթերի տեղեկությունների վրա՝ պրոֆ. Վալտեր Դիլոյանը կարծում է, որ 1804 թ. ռուսական արշավանքի նախօրյակին Երևանի և Հարևան Կըրխբուլաղի ու Էջմիածնի

գավառներից պարսիկները բռնագաղթ են պարտադրել 4 հազար հայ ընտանիքի, իսկ առաջին ռուս-պարսկական պատերազմի տարիներին Վրաստան և Հյուսիսային Հայաստանի շրջաններ վերաբնակված հայերի թիվը գերազանցել է 10 հազարը:

Այսպիսով՝ հատկապես 1804–1808 թվականները ինչպես ամբողջ Արևելյան Հայաստանի, այնպես էլ Երևան քաղաքի հայության համար աղետալի ժողովրդագրական փոփոխությունների տարիներ էին: Այդ ընթացքում Երևանի խանության բազմաթիվ բնակավայրեր կորցրին իրենց հազարավոր աշխատասեր բնակիչներին՝ վերածվելով կիսաամայի վայրերի: Ցավալի է, որ ռուսական իշխանությունների հորդորներով ու ապահով կյանքի խոստումներով Լոռի, Փամբակ, Գանձակ, Թիֆլիս և այլուր հաստատված հայ փախստականները, տարիներ շարունակ չստանալով պետական աջակցություն, կրեցին անասելի տառապանքներ, ունեցան մարդկային մեծ կորուստներ: Հետևապես, ինչպես Երևանի, այնպես էլ ամբողջ Հայաստանի էթնոժողովրդագրական նկարագիրը ճշգրիտ ներկայացնելու համար անհրաժեշտ է խորությամբ վերլուծել տարածաշրջանում գերիշխանության համար պայքարող տերությունների ժողովրդագրական քաղաքականությունը, որը, որպես կանոն, ծառայել է իրենց նվաճողական նպատակների շահերին:

* * *

Երևանյան երկրորդ արշավանքից հետո պարսից իշխանությունները հապշտապ ձեռնամուխ եղան ռուսական զորքերի լքած տարածքները վերաշինելու և վերաբնակեցնելու գործին: Աբբաս Միրզան և Հուսեյն Կուլի խանը հսկայական ջանքեր գործադրեցին հատկապես Երևանի բնակիչներին իրենց տները վերադարձնելու և այլ բնակավայրերից մարդկանց այստեղ բերելու ուղղությամբ: Ուշագրավ է, որ ընթացող ռուս-պարսկական պատերազմի պայմաններում կողմերը 1811 թ. քայլեր կատարեցին երկու եկեղեցիների միջև առևտուրը վերականգնելու, ճանապարհների անվտանգությունն ապահովելու ուղղությամբ: Այդ հանգամանքը զգալիորեն նպաստեց Երևանով Պարսկաստանի ու Ռուսաստանի միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունների աշխուժացմանը, արտագաղթած բնակչության վերադարձին:

Պատահական չէ, որ արդեն 1812 թ. Հայաստան այցելած դիվանագետ Մ. Ֆրեյգանին Արևելյան Հայաստանի վարչաքաղաքական կենտրոնը ներկայացավ որպես «մեծ քաղաք»: «Երևանը,- գրում է

նա,- Թավրիզից երեք հարյուր վերստ հեռու մի մեծ քաղաք է, որի գլխավոր տարածությունը գրավում են պարտեզները»:

Մ. Ֆրեյդանի՝ Երևանի մեծ քաղաք լինելու վերոհիշյալ վկայությունը հաստատում է նույն՝ 1812 թ. այնտեղ այցելած անգլիացի դիվանագետ Ուիլյամ Աուզլեյը. «Միաժամանակ տեղեկացա, որ այս գեներալի (նկատի ունի սարդար Հուսեյն Կուլի խանին – խմբ.) կառավարության ընծայած պաշտպանության ու առավելությունների շնորհիվ Երևանը մի քանի տարվան ընթացքում 4 հազար բնակչությունից բարձրացած է 13 կամ 14 հազարի: Այսու հանդերձ փողոցների կեսը լի են ավերակ տներով, բայց միջնաբերդը ամենահատարյալ վիճակումն է...»:

Նշված հաղորդումից կարելի է եզրակացնել, որ Հուսեյն Կուլի խանը ռուս-պարսկական ռազմական գործողությունների պատճառով Արևելյան Հայաստանի, նաև այլ երկրների տարբեր շրջաններից ինչպես փախուստի դիմած բնակիչների մի ստվար զանգվածի, այնպես էլ այլ տեղերից բերված բնակիչների ապաստան էր տվել Երևանում, ինչի արդյունքում բնակչության թվաքանակն զգալիորեն աճել էր:

Այդուհանդերձ, դեռ Երևանի զգալի մասը չարունակում էր մնալ անմարդաբնակ: Թերևս միայն սարդարի նստավայր բերդն էր, որի բարվոք լինելու մասին Աուզլեյի հաղորդումից հետևում էր, որ Պարսկաստանը միջոցներ չէր խնայել քանդված բերդի պարիսպները նորոգելու, այնտեղի տները վերակառուցելու ու բնակեցնելու համար, իսկ անպարիսպ հայկական թաղամասերը թեև բնակեցվել էին, բայց դարձյալ չարունակում էին մնալ անհամեմատ ավելի անբարեկարգ վիճակում:

1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին Արցախի Գյուլիստան գյուղում Ռուսաստանի հետ հարկադրաբար կնքած հաշտության պայմանագրից հետո Պարսից Ֆաթհ Ալի շահն ու նրա որդին՝ գահաժառանգ Աբբաս Միրզան, փորձեցին ժամանակ շահել և նախապատրաստվել Արևելյան Անդրկովկասում, Ղարաբաղում, Զանգեզուրում, Շիրակում կորցրած տարածքները վերադարձնելու արշավանքին: Նրանք չարունակեցին ամրացնել Երևանի բերդը և շինարարական աշխատանքներն արագացնելու նպատակով նոր քայլեր կատարեցին՝ աշխատասեր հայ բնակչության հոսքը քաղաք խթանելու, ամայացած թաղերն ու տները վերաշինելու համար: Բավական կարճ ժամանակում այդ քաղաքականությունը տվեց իր պտուղները: 1810-ական

թթ. կեսերից Երևանի համեմատաբար աշխույժ կյանքը վկրականգնվեց, բնակիչների թվաքանակի անշեղ աճը շարունակվեց: Ակնհայտորեն քաղաքի ընդհանուր բնակչության մեջ հայերի տեսակարար կշիռն ավելի բարձրացավ:

*Նշված դրական տեղաշարժերն աննկատ չէին մնում եվրոպացի ուղեգիրների կողմից: Հնդկաստանում բրիտանական բանակի սպա Ջոն Ջոնսոնը, որ 1817 թ. այցելել էր Երևան, այդ կապակցությամբ գրել է. «Քաղաքն ունի բազմաթիվ գեղեցիկ պարտեզներ ու տներ և **շատ բնակիչ. հայերը համեմատաբար ավելի շատ են, քան մահմեդականները** (ընդգծումը – խմբ.): Ինչպես Ջ. Ջոնսոնի, այնպես էլ այլ հեղինակների նմանօրինակ վկայությունները հաստատում են այն ճշմարտությունը, որ միանգամայն սին են ժամանակակից ադրբեջանցի «գիտնականների» պնդումները, թե մինչև 1828–1829 թթ.՝ Պարսկահայքից հայերի վերաբնակեցումը, Երևանում «ադրբեջանական», այն է՝ թաթարական բնակչությունը կազմել է մեծամասնություն: Իրականությունն այն է, որ հայերի թիվը գերազանցել է ինչպես առանձին թաթարներին, այնպես էլ նաև քրդերից ու պարսիկներից բաղկացած ամբողջ մահմեդական բնակչությանը, որի մեծ մասը կազմում էին բերդի տարածքում բնակվող և զանազան ծառայություններ մատուցող պաշտոնյաներ ու զինվորականներ: Իսլամական բնակչության մնացած սահմանափակ թվաքանակը բաժին էր ընկնում գերազանցապես Քարհանք թաղամասին, մինչդեռ հայությունը տեղաբաշխված էր գրեթե բոլոր թաղամասերում: Առավել հայաշատ էին Կոնդը, Շահարը, Նորքը և այլն:*

Նկատենք, որ վերոհիշյալ հեղինակի կողմից Երևանի՝ «շատ բնակիչ» ունենալու մասին եզակի հաղորդումը տվյալ ժամանակաշրջանի համար պատահական չէր և մի անգամ ևս վկայում էր վերոհիշյալ գործընթացի մասին, որը շարունակվել է մինչև 1826 թ.՝ ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի սկիզբը: Եվ իսկապես, զարմանալի զուգադիպությամբ նորից 1817 թ. Երևան ժամանած Ռոբերտ Քեր Փորթերն իր մի վկայությամբ հաստատում է իր հայրենակից Ջոն Ջոնսոնի պնդումը՝ գրելով. «Ինձ ասացին, թե քաղաքի ներկա բնակչության թիվը 15.000 անձից ավել չէ»: Բայց այս հեղինակը միաժամանակ համոզված է, որ ներկա վիճակը համեմատելի չէ քաղաքի երբեմնի փառավոր անցյալի հետ, երբ շատ ավելի բազմամարդ ու հարուստ է եղել: Այդ ամենի պատճառը նա իրավամբ հա-

մարում է օտարների ավերիչ ասպատակություններն ու դժնդակ տիրապետությունը:

1820 թ. վերջին Պարսկաստանի ու Օսմանյան կայսրության միջև սկսվեց պատերազմ: Պարսիկներին հաջողվեց ներխուժել Հակառակորդի տարածք: Երևանի պարետ Հասան խանը, որն էլ 1821 թ. գարնանը Վերին Բասենի, Խնուսի, Բայազետ ու Ալաշկերտի գավառներից տեղահանած հազարավոր հայերի բռնագաղթեցրեց Երևան ու խանության այլ բնակավայրեր: Դեպի Արևելյան Հայաստան էրզրումցի, կարսեցի, վանեցի հայերի մի բռնագաղթ էլ Հասան խանը կազմակերպեց 1822 թ.:

Այսպիսով 1813 թ. վերջերից ստեղծված համեմատաբար խաղաղ ու նպաստավոր պայմանների շնորհիվ և 1821–1822 թթ. արևմտահայերի բռնի վերաբնակեցման հետևանքով Երևանի բնակչության աճը շարունակվեց: Կարելի է պնդել, որ մինչև XIX դարի 20-ական թթ. կեսերին Երևանում արդեն բնակվում էր ոչ պակաս, քան 17–18 հազար մարդ:

Թելադրված 1826–1827 թթ. նոր պատերազմական գործողություններով տեղի ունեցան բնակչության նոր տեղաշարժեր: Ինչպես նախորդ բաժնում նշվեց, հատկապես 1827 թ. մարտից, պայմանավորված ռուսական զորքերի առաջխաղացմամբ, պարսկական իշխանությունները Երևանի ու խանության բնակավայրերի մեծ մասի բնակիչներին բռնագաղթեցրին դեպի Արաքսի ալ ափը, օսմանցիների համաձայնությամբ նաև Բայազետի փաշայության տարածք, իսկ մնացածներին ստիպեցին անասելի ծանր պայմաններում մի կերպ տեղակայվել բերդի պարիսպներից ներս, հիմնականում բաց երկնքի տակ: «Շատ բնակիչներ չունեն կացարաններ,- կարդում ենք սեպտեմբերի սկզբներին Երևանից ռուսների մոտ փախած հայերի վկայություններում,- և մեծ մասամբ տեղավորված են բաց տեղերում»: Ինչպես արդեն նշվել է, 1827 թ. սեպտեմբերի վերջին ռուսների կողմից քաղաքի գրավման նախօրյակին, այնտեղ հաշվվում էր միայն 10 հազար հայ, նրանց թվում ինչպես տեղաբնակ երևանցիներ, այնպես էլ տարբեր տեղերից բռնությամբ բերված փախստական հայեր:

Ի դեպ, 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին քաղաքին տիրելու օրը, Պասկևիչը նամակ է ուղարկել Բայազետի փաշային պահանջելով անհապաղ ազատ արձակել դեռ գարնանն իր փաշայության տարածքում ապաստան գտած երևանցիներին: Պատասխան նամակում փաշան խոստացել է, որ «մինչև վերջին ընտանիքը ազատ կարձակվի,

քանի որ շուտով կստացվի Արզրումի սե- րասկյարի (համապատաս- խան – խմբ.) թուլլտվուԹյունը...»: Եվ իսկապես, հոկտեմբեր ամսից սկսած՝ ինչպես Բայազետի, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանի ու Վրաստանի տարածքում հաստատված երևանցիների մի մասը վերադարձավ հայրենի քաղաք՝ զբաղեցնելու կա՛մ իրենց նախկին տները, կա՛մ Պարսկաստան հեռացած մահմեդականների տեղերը: Նշանակում է՝ 1827 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին, երբ զգալի թվով երևանցիներ արդեն վերադարձել էին, քաղաքում արդեն առնվազն 12–13 հազար մարդ կլիներ, որոնց մեջ մահմեդականներն իրենց հավատակիցների փախուստից հետո չէին կարող գերազանցել 1–2 հազարը:

Ամփոփելով վերոնշյալը՝ գալիս ենք այն համոզման, որ Երևանի բնակչության թվաքանակի հաշվարկն անել ամբողջ XIX դարի առաջին քառորդի կտրվածքով սխալ է: Համեմատաբար այդ կարճ ժամանակահատվածում, ինչպես տեսանք, քաղաքական գործոնների ազդեցությամբ տեղի են ունեցել ժողովրդագրական լուրջ գործընթացներ, որոնք յուրաքանչյուր տասնամյակի կամ ավելի կարճ ժամանակի ընթացքում հանգեցրել են արմատական փոփոխությունների, մասնավորապես բնակչության չեչտակի նվազման կամ աճի: Այդ հանդամանքը վրիպելէ հետագայի շատ ուսումնասիրողների ուշադրությունից՝ նրանց բերելով սխալ հետևությունների:

Իրական պատկերը հետևյալն էր. դարասկզբին՝ մինչև ռուսական զորքերի երևանյան առաջին արշավանքը, քաղաքն ուներ առնվազն 12 հազար բնակիչ, ապա՝ 1804–1808 թթ. արտագաղթի, բռնագաղթի ու մահացության պատճառով այդ թիվը կտրուկ նվազել է՝ հասնելով մինչև 4–5 հազար, գուցեև ավելի պակաս, իսկ պարսկական իշխանությունների վարած քաղաքականության հետևանքով հետագա տարիներին չեչտակի աճել և 1812–1813 թթ. կրկին հասել է նախապատերազմյան թվաքանակին՝ մոտ 12 հազարի: Արդեն դարի երրորդ տասնամյակի կեսերին այդ թիվը չուրջ 17–18 հազար էր, իսկ 1827 թ. սեպտեմբերի դրությամբ այն կազմել է ոչ ավել, քան 12–13 հազար մարդ, որից 10 հազարը՝ հայեր: Իսկ մեկ-երկու տարվա ընթացքում այդ թիվը հետզհետե ավելացել է ևս մի քանի հազարով, գործընթաց, որը հետագա բոլոր տասնամյակներին եղել է Երևանի ժողովրդագրական զարգացման բնորոշ ուղղությունը:

Այսպիսով՝ ամբողջապես պետք է վերանայել հիմնականում Ի. Շոպենի հաշվարկների վրա կառուցված, տիրապետող այն տեսակետը, թե ռուսների կողմից 1827 թ. հոկտեմբերին Երևանի գրավումից

առաջ քաղաքն ավելի քիչ բնակիչ է ունեցել մոտ 11463 մարդ, և աճել է միայն Արաքսի աջափնյակից, Պարսկահայքից, Արևմտյան Հայաստանից վերաբնակված 1763 հայերի հաշվին: Վերոհիշյալից կարելի է հանդել այն եզրակացությանը, որ XIX դարի առաջին քառորդին Երևանի բնակչության միջին թվաքանակը կազմել է 13–14 հազար մարդ, որից մոտ 10 հազարը հայ:

Երևանի պատմություն, Երևան, «Երևան բուք» ՍՊԸ, 2018, 342 էջ, էջ 131–149:

ՋԱՎԱԽՔԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

(1918 թ. մայիս – 1919 թ. հունվար)

Բանալի բառեր – Ջավախքի հիմնահարց, ազգագրական սկզբունք, թուրքեր, վրացական զորքեր, հայ-վրացական երկշաբաթյա կոնֆլիկտ, անգլիացիներ, ֆրանսիացիներ, Լոռի, Ախալքալաքի գավառ, Թիֆլիս, հայ-վրացական խորհրդաժողով:

1918 թ. մայիսին՝ Ախալքալաքի զանգվածային գաղթի օրերին, կյանքի կոչվեցին Այսրկովկասի երեք հանրապետությունները:

Հայոց ազգային խորհուրդը մայիսի 30-ի անկախության հռչակագրում իրեն հայտարարել էր հայկական գավառների գերագույն ու միակ իշխանություն: «Հայկական գավառներ» անորոշ բառակապակցության ընտրությունը լինքնանպատակ չէր: Նման ձևակերպումով Ազգային խորհուրդը մի կողմից խուսափում էր ռազմաքաղաքական բարդ իրավիճակում օսմանյան թուրքերի և հարևան նորաստեղծ պետությունների հետ տարածքային վեճերի մեջ հայտնվելու վտանգից, մյուս կողմից, թեկուզև անորոշ սահմաններով, իր իրավունքներն էր հայտնում հայկական տարածքների նկատմամբ: Տվյալ դեպքում վերջինիս տակ կարելի էր նկատի առնել և՛ Արևմտյան Հայաստանը, և՛ Ղարաբաղը, և՛ Ջավախքը, և՛ այլ վիճահարույց տարածքներ:

Վրաց մենշևիկները տարածաշրջանում Գերմանիայի ներկայացուցիչ գեներալ Ֆոն Լոսովի հետ նախապատրաստել էին ոչ միայն իրենց հանրապետության անկախության հռչակումը, այլև որոշակի հավաստիացումներ ստացել վիճելի նկատվող Ախալքալաքն ու Բորչալուն Վրաստանի մաս ճանաչելու խնդրում[1]: Ուստի պատահական չէ, որ նրանք 1918 թ. հունիսի սկզբին գերմանացիների հովանավորությամբ հսկողություն սահմանեցին Հյուսիսային Լոռու նկատմամբ (Հարավային Լոռին բռնազավթվեց թուրքերի կողմից), իսկ ամսի 4-ին, Բաթումում Օսմանյան կայսրության հետ կնքած հաշտության պայմանագրով, իրենց իրավունք վերապահեցին թուրքե-

[1] Տե՛ս **Ջամալեան Ա.**, Իմ պատասխանները «Պրոմեթե»-ի և «Անկախ Վրաստանի» հրատարակիրներին, «Յառաջ», Փարիզ, 1928, 19 հունիս, N 677, էջ 2:

րին «Հանձնել» գերազանցապես Հայերով բնակեցված Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառները: Դրանով նորահռչակ Վրաստանը տպավորություն էր ստեղծում, որ Հայաստանի նման լուրջ տարածքային զիջումներ է անում ռազմական հաղթանակներ գրանցած Թուրքիային և երկրորդ՝ իր կնքած առաջին միջազգային պայմանագրով, իբրև պայմանավորվող կողմ արձանագրում է իր իրավունքներն այդ գավառների բախտը տնօրինելու հարցում: Պատերազմում Թուրքիայի ռազմական անհաջողության դեպքում Վրաստանը կարող էր նորից վերականգնել իր «օրինական» իրավունքը Ախալցխայի և Ախալքալաքի նկատմամբ: Եվ վերջապես, որ ամենացավալին է, թուրքական բռնազավթումը կարող էր արմատապես փոխել Ջավախքի ժողովրդագրական պատկերը՝ այն է զրկել նրան իր հայկական էթնոնկարագրից: Հետագա դեպքերը բացահայտելու եկան վրաց քաղաքական շրջանակների այդ ծրագրերը:

Ախալցխայի, Ախալքալաքի և Բորչալուի բռնակցումով թուրքերն անմիջական կապ էին ստեղծում Ադրբեջանի հետ՝ միաժամանակ սեպ խրելով Հայաստանի ու Վրաստանի միջև: «Նրանց մի ցանկությունն էր,- Բաթումի բանակցություններում թուրքերի նպատակների մասին գրում էր հայկական պատվիրակության նախագահ Ալ. Խատիսյանը,- Բորչալուի միջոցով կապ պահպանել Ախալքալաքի և Ղարաքաղի միջև, մեզ կտրում էին Վրաստանից»[2]:

Բաթումի պայմանագրով Օսմանյան կայսրությանն անցան մեծ մասամբ հայկական և հայաբնակ գավառներ: Ստեղծված աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակը նպաստավոր էր վրացիների և կովկասյան թաթարների համար: Գործելով միասնաբար՝ մենշևիկներն ու մուսավաթականները փորձեցին օգտվել Հայաստանի ծանր վիճակից: Հայաստանի նկատմամբ Վրաստանի պահանջները, ներառյալ թուրքերի կողմից բռնագրավված Ախալքալաքի գավառը, կազմեցին 13 հազ. քառ. կմ 261 հազ. հայ և միայն 7 հազ. վրացի բնակչությամբ[3]:

Բարդ ռազմաքաղաքական իրադրության մեջ կարևորելով նորաստեղծ հանրապետությունների միջև սահմանների ճշգրտման հարցը, արդեն հունիսի սկզբից Վրաց և Հայոց ազգային խորհուրդ-

---

[2] «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն). փաստաթղթերի ժողովածու, կազմողներ՝ Գ. Գալոյան, Վ. Ղազախեցյան...», Եր., 2000, էջ 43:

[3] Տե՛ս Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թ., Եր., 1997, էջ 255:

նները սկսեցին բանակցությունները: Վրաց ազգային խորհրդի նախագահ Ն. Ժորդանիան և վարչապետ Ն. Ռամիշվիլին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդին՝ ի դեմս Ավ. Ահարոնյանի, Հովհ. Քաջազնունու և Ալ. Խատիսյանի, առաջարկեցին Բորչալուի գավառի հարցում առաջնորդվել ազգագրական սկզբունքով: Ախալքալաքի մասին խոսք չկար, քանզի այն գրավված էր Թուրքերի կողմից, թեև, ինչպես նշվեց, վրացիները ապագայում նրա հարցի լուծումը ևս տեսնում էին հօգուտ Վրաստանի: Սակայն չուտով սահմանազատման հարցով Հայոց ազգային խորհրդի նշանակած հատուկ հանձնախմբին (Խ. Կարճիկյան, Գ. Խատիսյան և Գ. Ղորղանյան) վրացական պատվիրակության նախագահ Ի. Ծերեթելին հայտարարեց, որ Վրաստանը ռազմավարա կան նկատառումներով չի կարող հրաժարվել Ախալքալաքից և Լոռուց, ինչպես և Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի շրջանից: Ընդ որում, վրաց գործիչը հավատացնում էր, որ դա բխում է նաև այդ տարածքների հայ բնակչության շահերից, քանի որ Գերմանիայի հովանավորությանն արժանացած Վրաստանում հայերի համար ևս կստեղծվի կյանքի ավելի ապահով վիճակ: Ազգագրական սկզբունքից հրաժարվելու վրացական կողմի այդ քայլի դեմ բողոքեց Խ. Կարճիկյանը՝ վրաց մենշևիկների նման մոտեցումը բնութագրելով Հայաստանը Թուրքիայի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև բաժանելու գործելակերպ[4]:

Իսկ Բակուրիանի անտառներում և Ծալկայի շրջանում հաստատված ախալքալաքցի գաղթականների վիճակը չարունակում էր վատթարանալ: Նրանք փաստորեն հայտնվել էին յուրահատուկ արգելափակոցում: Դեպի հյուսիս՝ Բակուրիան ու Բորժոմ ճանապարհը փակել էր վրացական զորքը, իսկ տունդարձի ուղին դեպի գավառ՝ Թուրքերը: 1918 թ. հուլիսի սկզբին վրաց կառավարությունը մերժեց Հայոց ազգային խորհրդի միջնորդությունները գաղթականներին Վրաստանի խորքերը տեղափոխելու, ինչպես և Բորչալուից հեռացած մահմեդականների բնակավայրերում տեղավորելու իրավունք արտոնելու մասին՝ իր այդ տմարդի քայլը «բացատրելով» համաճարակների տարածումը Վրաստանում կանխելու պատճառաբանությամբ[5]:

---

[4] Տե՛ս **Վրացեան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Եր., 1997, էջ 214–215:

[5] Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, թ. 127–127ա և ՀՀ ԳԱԱ ՊԻԱ, Լեոյի անձն. ֆ. 1, ց. 1, գ. 264, թ. 1–2:

Կասկած չկա, որ այս ամենը հնարանք էր: Նախ՝ դեռ հունիս-հուլիս ամիսներին գաղթականների մեջ համաճարակային հիվանդություններ չկային: Դրանք հայտնվեցին ավելի ուշ՝ աշնանը: Եթե անդամ այդ պատճառաբանությունը հիմն ավորված լիներ, չէր կարող վրաց իշխանություններին ազատել ախալքալաքցի փախստականների՝ իրենց քաղաքացիների ճակատագրով մտահոգվելու պարտականությունից: Մինչդեռ, այդ «պարտականության» փոխարեն, գեներալ Արշևանիձեի վերջին չոկատները հեռացան Ախալքալաքի գավառի հյուսիսային սահմանագծից՝ թուրքական հրոսակներին ու տեղական ավազակախմբերին հնարավորություն ընձեռելով մշտական հարձակումներով նորանոր վնասներ հասցնելու գաղթականներին[6]: «Երբ թուրքն անսանձ ու տմարդի, ոտքի ու սրի տակ էր առել հայ ժողովուրդը,- այդ մասին գրում էր Ակսել Բակունցը,- Վրաստանը օգնե՞ցարդյոք: Անկարո՞ղէր, ո՞ւյժ չուներ... Իսկ երբ Ախալքալաքի հայությունը հազարներով կոտորվում էր ամիսների ընթացքում, էլի՞ անկարող էր գեթ մեղմացնել այդ թշվառների տանջանքների, զոհերի չափը»[7]: Թելավի, Սղնախի, Սուրամի և այլ շրջանների իշխանությունները դրդեցին անգամ տեղի վրաց բնակչությանը՝ հանդես գալ հայ գաղթականներին իրենց բնակավայրերից վտարելու պահանջով[8]:

Այսպիսով, և՛ վրաց կառավարության, և՛ թուրքական հրամանատարության կողմից որևէ ուղղությամբ տեղաշարժվելու իրավունքից զրկված ջավախքցի գաղթականները դատապարտվում էին բնաջնջման: Օգոստոս ամսին, երբ դեռ չէին սկսվել ցրտերը, արդեն գաղթականների շրջանում օրական մահանում էր մինչև 100 մարդ[9]: Խուսելով վրացական իշխանությունների նման անմարդկային վերա-

---

[6] Այդ հարձակումների ընթացքում թուրքերը Բակուրիանի գաղթականական ճամբարից առևանգեցին կամ սպանեցին մինչև 1500 մարդ. հափշտակեցին մեծ թվով անասուններ ու շարժական գույք («Հորիզոն», 1918. 27 հունիս. N 125): Ծալկայի հայկական գյուղերում իրենց հայրենակիցների տներում ապաստանած ախալքալաքցի գաղթականների վիճակը, անշուշտ, ավելի տանելի էր: Սակայն այստեղ ևս հնարավոր չեղավ խուսափել համաճարակներից: Եղան նաև զոհեր. թաղանի բազմաթիվ դեպքեր Ծալկայի մի քանի մահմեդական գյուղերի բնակիչների կատարած ավազակային հարձակումների պատճառով («Հայրենիք». 1928. սեպտեմբեր. էջ 122):

[7] **Ղազախեցյան Վ.**. Երես առածները. «Հայաստանի աշխատավոր». 1919. 24 հունիս. N 79:

[8] Տե՛ս «Հայրենիք», Բոստոն, 1928, սեպտեմբեր. էջ 123:

[9] Տե՛ս «Հորիզոն». Թիֆլիս. 1918. 30 օգոստոս:

բերմունքի մասին՝ Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ա. Ջամալյանը ցավով նշում էր. «Այս տխուր վիճակը հիշատակում ենք ոչ թե մեր ահռելի կորուստների կսկիծը վերարծարծելու համար, այլ որպեսզի ցույց տանք, որ ժողովրդի և իր ընկերները.... Ախալքալաքի և Հայկական Բորչալուի հայ բնակիչներին հանրապետության քաղաքացի չէին նկատում, այլ անցանկալի եկվորներ, որոնց մասին հոգալը իրենց պարտականությունը չէին համարում»[10]:

Ի պատասխան սեպտեմբերին և հոկտեմբերի սկզբին Հայաստանի կառավարության, Ախալքալաքի Հայրենյաց վարչության (մխության) նորանոր բողոք-դիմումն երին՝ գաղթականներին կամ Վրաստան անցնելու, կամ Ախալքալաք վերադառնալու թույլտվության արտոնման մասին, հոկտեմբերի 4-ին վրացական կառավարության գրասենյակի պետ Կոժուխովը Հայոց գլխավոր գաղթականական խորհրդին պաշտոնական գրությամբ հայտնեց, որ քանզի Վրաստանում ստեղծվել է պարենային ճգնաժամ, իսկ թուրքական հրամանատարությունը հրաժարվում է թույլ տալ Ախալքալաքի հայությանը վերադառնալ հայրենիք, վրաց իշխանությունները առաջարկում են ամենակարճ ժամանակամիջոցում գաղթականությանը տեղափոխել Հյուսիսային Կովկաս կամ Հայաստանի Հանրապետություն: Արտաշես Աբեղյանը ճիշտ է նկատել, որ այդ ժամանակ «եթէ ո՛չ մարդասիրական տարրական գիտակցութիւնից, գէթ քաղաքական ողջմտութիւնից դրդուած՝ պէտք է, որ վրաց կառավարութիւնը ձեռք մեկնէր կոտորուող ախալքալաքցիներին, ցոյց տալով, որ նրանց հետ է դժբախտութեան օրերին, որպէսզի գէթ դրանով երեսատեղ ունենար՝ պատեհ առիթ «հիմն աւորելու» իր «վեհապետական իրաւունքը» Ախալքալաքի վրայ»[11]:

Գաղթականության հոգսերի ողջ ծանրությունը մնաց Հայոց դաղթականական խորհրդի, Ախալքալաքի Հայրենյաց վարչության, Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության, Վրաստանում Ամերիկյան առաքելության, մասամբ նաև Վիրահայոց Ազգային խորհրդի և Վրաստանում Հայաստանի ներկայացուցիչ Ա. Ջամալյանի ուսերի վրա: Մինչև 1918 թ. դեկտեմբերը բծավոր տիֆն ու խոլերան

---

[10] Ջամալեան Ա., նշվ. աշխ., «Հայրենիք», 1928, Բոստոն, ապրիլ, էջ 90:

[11] Աբեղեան Ա., Մենք եւ մեր հարեւանները. «Հայրենիք», Բոստոն, 1928, դեկտեմբեր, N 2:

սկսեցին հնձել գաղթականությանը: Այդ օրերին «Մշակում» տպագրված մի թղթակցությունում Ախալքալաքի հայրենյաց վարչության քարտուղար Պողոս Աբելյանը գրում էր. «Ախալքալաքցիների բնակչությունն այնքան աճող է դնում, որ եթե գաղթականներին վերկելու համար ձեռք չառնվեն ժամանակի պահանջած միջոցներ, ախալքալաքցիների այս սերունդը կլինի վերջինը երկրագնդի վրա»[12]: 1918 թ. հունիսից մինչև նոյեմբեր Բակուբրիանի անտառներում զոհվեց ավելի քան 18 հազ. մարդ: Գրեթե նույնքան զոհեր տվեցին Ծալկայի և Մանգլիսի չրջաններում ապաստանած հայ գաղթականները: Մինչև հաջորդ գարուն ախալքալաքցի գաղթականների կորուստները հասան 40 հազարի[13]:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսում Անտանտի երկրների հետ կնքված զինադադարի համաձայն՝ թուրքերն սկսեցին զորքերը հետ քաշել մինչև 1914 թ. սահմանը: Հետևաբար, դրվում էր նաև Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառներից զորքերի դուրսբերման հարցը: Ինքնաբերաբար մեջտեղ էին գալիս նաև այդ գավառների պատկանելության և գաղթականության վերադարձի խնդիրները:

1918 թ. նոյեմբերից հաղթահարելով վրաց ղինվորական իշխանությունների հարուցած զանազան արգելքները՝ հաճախ չրջանցիկ ճանապարհներով, Ախալքալաքի գաղթականության բեկորներն սկսեցին վերադառնալ իրենց ավերված ու թալանված բնակավայրերը: Բակուրիանից հայրենի գավառ անցնելու թույլտվության դիմաց վրաց ղինվորականները գաղթականներից պահանջում էին ստորագրություններ՝ վրացահպատակություն ընդունելու, գավառը Վրաստանի մաս ճանաչելու մասին[14]: Դեպքերի զարգացումն ակամայից տանում էր դեպի հայ-վրացական հարաբերությունների սրում:

Կանխազգալով Վրաստանի կողմից Ջավախքի նկատմամբ հավակնությունների քաղաքական հետևանքները՝ Հայաստանի կառավարությունը փորձեց դիվանագիտական եղանակով լուծել խնդիրը: Նոյեմբերի 12-ին Երևանում Վրաստանի ներկայացուցիչ Բ. Մդիվանու հետ հանդիպման ժամանակ Հայաստանի արտգործնախարար Ս. Տիգրանյանը և ճանաչված գործիչ Գ. Խատիսյանը հայտարարեցին,

---

[12] «Մշակ», Թիֆլիս, 1919, N 14:
[13] Տե՛ս ՀՀ ԳԱԱ ՊԻԱ, Լեոյի անձն. ֆ. 1, ց. 1, գ. 264, թ. 1–2:
[14] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, թ. 131ա:

որ ի կատարումն դեռ 1917 թ. հեղափոխությունների նախօրյակին և ընթացքում վրացական սոցիալ-դեմոկրատիայի ու ՀՅԴ-ի միջև ձեռք բերված համաձայնությունների՝ հայկական կառավարությունը դերազանցապես հայերով բնակեցված տարածքները՝ Ախալքալաքի գավառը, նրան հյուսիսից սահմանակից Գորիի գավառի հարավային հատվածը (Տաբածղուրի լճի շրջանի հայկական գյուղերը — Ա.Մ.) և Բորչալուն՝ մինչև խրամ գետը, մտնելու են Հայաստանի կազմի մեջ: Այդ գրույցի բովանդակությունը Մդիվանին հեռագրով հաղորդից Թիֆլիս[15]: Վրաստանի կառավարության պատասխանը եղավ ժխտական:

Շուտով հայ-վրացական հարաբերությունները ավելի սրվեցին թուրքերի յուրահատուկ «միջամտության» հետևանքով: Վիճելի համարվող տարածքներից հեռանալուց առաջ[16] թուրքական հրամանատարությունը նոյեմբերի 20-ից 25-ն ընկած ժամանակահատվածում, միաժամանակ, մի քանի գաղտնի և՛ Վրաստանի և՛ Հայաստանի կառավարություններին տեղեկացրեց դավառները նրանց հանձնելու մասին: Վրացական ղեկավարությունը չսպահպանեց «օգտվել» թուրքերի ընձեռած հնարավորությունից և անցավ ակտիվ գործողությունների[17]:

Թիֆլիսից նոյեմբերի 29-ին ստացվեց տարածքային հարցերի լուծման վերաբերյալ Վրաստանի կառավարության «նոր» տեսակետը: Վրացական կողմի կարծիքով՝ հայ-վրացական սահմանագիծը պետք է անցներ նախկին Թիֆլիսի նահանգի հարավային սահմանով, այսինքն՝ Լոռին և Ախալքալաքը մտնելու են Վրաստանի կազմի մեջ: Դրան հաջորդեցին ավելի գործնական քայլեր. կազմվեց Ախալքալաքի վրացական վարչություն, նշանակվեց նահանգապետ, զորքերը մարտական պատրաստության բերվեցին:

Ի պատասխան նման մոտեցման, որը հակասում էր խաղաղ միջոցներով և էթնիկ-ազգագրական սկզբունքի հիման վրա վիճելի հարցերը լուծելու վերաբերյալ նախկինում ձեռք բերված համաձայ-

---

[15] Տե՛ս *politika, Jurnali, Tbilisi, 1998, 4-6, gv.* 5:

[16] Թուրքական զորքերն Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառներից դուրս եկան նոյեմբերի 27–ին՝ իրենց հետ տանելով մեծ քանակությամբ թալանված գույք:

[17] Վրաց քաղաքագետներն ու պատմաբանները, որոշ չափով նաև հայ հեղինակները, նվազ չափով ուշադրություն դարձնելով հայ–վրացական ընդհարումը սանձազերծելու գործում թուրքերի ունեցած ամենամեծ դերին, ավելի կարևորել են միմյանց մեղադրանքներ ներկայացնելու հանգամանքը:

նուիրյուններին, դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի արտգործնախարարությունը բողոքի նոտա ներկայացրեց Վրաստանին: «Սահմանային գծի վերաբերյալ վրաց և հայ ներկայացուցիչների (ձեռք բերած – Ա.Մ.) համաձայնության որոշման հիմքում,- ասվում էր արտգործնախարար Ս. Տիգրանյանի ստորագրությամբ ներկայացված նոտայում,- ինչպես հայտնի է, ընկած էր ազգագրական սկզբունքը»: Այդ մոտեցումից վերապահումներ՝ հօգուտ Վրաստանի, նախատեսվում էր միայն տեղագրական (տոպոգրաֆիական) նկատառումներով: Այնպես որ հայկական կողմի պնդումները բխում էին փոխադարձ համաձայնություններից: Հետևաբար, «Ախալքալաքի գավառն ամբողջությամբ և Բորչալուի գավառի մեծ մասը՝ իրենց բացարձակ գերակշիռ հայ բնակչությամբ հանդիսանում են Հայաստանի անբաժան մասերը»[18]:

Դեկտեմբերի 1-ին Հայաստանի կառավարությունը քննարկեց Ախալքալաքի գավառ կանոնավոր զորքեր մտցնելու հարցը: Զինվորական նախարար Հովհ. Հախվերդյանը տեղեկացրեց, որ նախօրյակին բարձրաստիճան զինվորականներ Սիլիկյանի, Դրոյի, Դոլուխանյանի, Զինկևիչի մասնակցությամբ կայացած հատուկ խորհրդակցությունը Ջավախք զորք մտցնելու քայլից առժամանակ ձեռնպահ մնալու որոշում է կայացրել. «...նկատի առնելով սպասվելիք բարդություններները հարավային սահմանի վրա և մի քանի այլ հանգամանքներ...»: Կառավարությունը հիմնավոր գտավ զինվորական նախարարի սլատճառաբանությունները և վճռեց «...լիազորել նրան՝ չմտցնել ներկայումս Ախալքալաքի գավառը զորք և առայժմ բավականանալ նախապատրաստական գործողություններով»[19]:

Հայաստանի կառավարության դանդաղկոտ ու սպասողական գործելակերպի համար թերևս միակ, բայց ոչ ծանրակշիռ փաստարկ կարող էր լինել այն հանգամանքը, որ Ջավախքին հարևան Շիրակը, որտեղով անցնում էր երևանից Ախալքալաք տանող ճանապարհը, այդ օրերին դեռ չարունակում էր մնալ թուրքերի ձեռքում (թուրքերն Ալեքսանդրապոլի գավառից իրենց վերջին զինվորներին դուրս բերեցին դեկտեմբերի 6-ին):

---

[18] «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. », էջ 74 և *politika, 1998, 4–6, gv.*, 6.

[19] ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 2, թ. 105, հմմտ.՝ «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ.», էջ 73:

Հայկական զորքերի հրամանատարությունը մի քանի օր անց՝ հավանաբար դեկտեմբերի 6-ին, տեղեկացած չլինելով Ալեքսանդրապոլի պավառից թուրքերի դուրս գալու մասին՝ Ղարաքիլիսայից, Ծալկայի վրայով մի փոքրաթիվ հեծյալ ջոկատ է հասցրել Ախալքալաքի գավառ: Վերջինս կարողացել է մտնել գավառի հարավային մասը՝ Եֆրեմովկա–Տրոյիցկոյե գյուղերի շրջան: Այդ մասին վկայում է նաև Ջավախք շարժվող վրացական զորքերի հրամանատարության մի հաղորդագրությունը՝ ուղղված կառավարությանը, որում խնդրվում էր միջոցներ առաջարկել ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար, քանզի սպասվում է անցանկալի միջադեպ, այն է՝ ռազմական բախում Բոգդանովկա մտած հայկական էսկադրոնի հետ[20]: Սակայն ինչպես կտեսնենք, հայկական կողմը հապաղեց, իսկ վրացիները գրավեցին գավառի հիմն ական՝ կենտրոնական և հյուսիսային մասը:

Դեկտեմբերի 5-ին Ս. Տիգրանյանն անհրաժեշտ համարեց հուշագիր ներկայացնել Մդիվանուն՝ առաջարկելով ձեռնպահ մնալ Ախալքալաքը գրավելու գործողություններից և սկսել բանակցություններ[21]: Այնինչ Հայաստանի ղեկավարությունն անտեղյակ էր, որ նույն օրը՝ դեկտեմբերի 5-ի առավոտյան, արդեն վրացական կառավարությունը, որ մինչև այդ բռնազավթել էր Լոռին[22], զորավար Մականևի (Մաղաշվիլի) գլխավորությամբ զորք էր մտցրել նաև Ջավախք և գրավել Նրա կենտրոն Ախալքալաքը:

Գևրակչիս վրացական ուժերի հետ չբախվելու նկատառումով, հայկական փոքրաթիվ ջոկատը ստիպված դուրս եկավ գավառից[23]: Առնվազն տարօրինակ է, որ Վրաստանի արտգործնախարար Ե. Գեգեչկորին դեկտեմբերի 7-ին հայկական կողմին ուղարկած իր պատասխան հեռագրում վրացական զորքերի մուտքը Ախալքալաք պատճառաբանում էր տեղական բնակչության չահերի պաշտպա-

---

[20] Տե՛ս *politika, 1998, 4-6, gv.*, 7.

[21] Տե՛ս **Ջամալեան Ա.**, նշվ. աշխ., «Հայրենիք», Բոստոն, 1928, ապրիլ, էջ 94 և «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ.», էջ 75:

[22] 1918 թ. հոկտեմբերին թուրքական զորքերը դուրս եկան Լոռուց: Երբ հայկական զինված ուժերը փորձեցին մտնել գավառ, նրանց կանգնեցրին գերմանական պահակային ջոկատները: Ճոն Կրեսը Լոռու տարածաշրջան զորք մտցնելու դեպքում Հայաստանին նույնիսկ սպառնաց պատերազմով: Վրացական ուժերը, օգտվելով գերմանական աջակցությունից, ներխուժեցին Լոռի և հսկողություն սահմանեցին հայկական գյուղերի վրա («Յառաջ», Փարիզ, 1928, 19 հունիս, N 677, էջ 2):

[23] Տե՛ս **Վրացեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 225–226:

նուիրյան անհրաժեշտությամբ և պատմական, քաղաքական ու բարոյական տեսանկյուններից այն Վրաստանին պատկանելու «իրողությամբ»: Ընդ որում, ոչինչ չէր ասվում էթնիկական սկզբունքի մասին: Զարմանալի է, որ այս գավառը ևս գրավելու և հայերին կատարված փաստի առաջ կանգնեցնելու անխոհեմ քայլից հետո էլ «...Վրաստանի կառավարությունը մնում էր լիովին համոզված, որ այդ հանգամանքը (Ախալքալաքի գրավումը – Ա.Մ.) ոչ մի կերպ չի կարող ազդել տարածքային սահմանազատման համար մեր բանակցությունների ընթացքի վրա...»[24]:

Վրացական զորքերը, Ախալքալաքում «կարգ ու կանոն հաստատելու նպատակով», զինաթափեցին տեղի ինքնապաշտպանական ուժերը, մինչև դեկտեմբերի 10-ը հսկողության տակ վերցրին ամբողջ գավառը, ստեղծեցին վրացական վարչություն, սկսեցին խոչընդոտել դեռ հայրենի օջախներ չվերադարձած գաղթականների մնացած մասի տունդարձը:

Դեկտեմբերի 16-ին Հայաստանի խորհուրդը (խորհրդարան) հավանություն տվեց Ախալքալաքի և Բորչալուի գավառների հայ բնակչության անվտանգության ապահովմանն ու այդ տարածքները վրացական զորքերից ազատագրելուն ուղղված Հայազնունու կառավարության ուշացած քայլերին և հատուկ որոշում ընդունեց գործադիր իշխանությանն ազատ գործելու իրավունք արտոնելով: Միևնույն ժամանակ խորհրդարանը համաձայնեց Այսրկովկասում անգլիական զինվորական հրամանատարության ներկայացուցիչ կապիտան Գրինի առաջարկությանը՝ ռազմական գործողություններից ձեռնպահ մնալու և բանակցություններ սկսելու մասին՝ պայմանով, որ հայկական ուժերը չեն հեռանալու վիճելի տարածքներից այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի ապահովված տեղի հայ բնակչության անվտանգությունը վրացական զորքերից[25]: Հայաստանի կառավարությունը նորից բողոքեց Լոռու և Ախալքալաքի զավթման կապակցությամբ: Սակայն վրացիները մնացին անդրդվելի: Այսպես՝ դեկտեմբերի կեսերին ծագեց հայ-վրացական պատերազմը, որի սանձազերծման գործում, ինչպես նշվեց, իրենց ամենամեծ դերն ունեցան թուրքերը:

---

[24] «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ.», էջ 77. Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., Եր., 1999, էջ 52–53:

[25] Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ.», էջ 79:

Հայ քաղաքական կուսակցությունները, հասարակական կազմակերպությունները, ժամանակի հայ մամուլը ցավով ընդունեցին եղբայրասպան պատերազմի լուրը: Սակայն միանգամայն արդարացի համարելով հայկական կողմի մոտեցումները հիմնականում հանդես եկան Հայաստանի կառավարության գործողությունների պաշտպանությամբ[26]:

Հայկական ուժերը Դրոյի գլխավորությամբ ազատագրեցին Լոռու մեծ մասը: Դեկտեմբերի 11–12-ին հայկական դիվիզիայի 4-րդ հետևակային գնդի մեկ գումարտակ Ալեքսանդրապոլից չարժվեց դեպի Ախալքալաք և այնտեղ մտած վրացական զորքերի հետ ընդհարումից հետո հսկողության տակ վերցրեց գավառի մեծ մասը: Վրացական ուժերը քաշվեցին Հյուսիս[27]: *Դեկտեմբերի 17-ին Վրաստանի խորհրդարանում ճառով հանդես եկավ կառավարության նախագահ Ն. Ժորդանիան, որն սկսված պատերազմի սանձազերծման ողջ մեղքը բարդեց Հայաստանի կառավարության վրա: Վրաստանում հայերի նկատմամբ իսկական մարդաորս սկսվեց: Հազարավոր հայեր հայտարարվեցին ռազմագերիներ և աքսորվեցին Քութայիս*[28]:

Դեկտեմբերի 19-ին Ս. Տիգրանյանը հատուկ ռադիոգրով Վրաստանի արտգործնախարարին տեղեկացրեց, որ հայկական կողմը դեռ հնարավոր է համարում ռազմական գործողությունների դադարեցումը և ուղարկում է հատուկ պատվիրակություն անգլիացի կապիտան Գրինի միջնորդությամբ բանակցություններ սկսելու համար: Միակ նախապայմանն այն է, որ ի կատարումն Հայաստանի խորհրդի որոշման պահանջվում էին երաշխիքներ Բորչալուի և Ախալքալաքի հայ բնակչության անվտանգության համար: Ռա դիտգրում նաև նշվում էր, որ մինչև դեկտեմբերի 13-ը հայկական ոչ մի զորա-

---

[26] Տե՛ս **Թադևոսյան Մ.**, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական կյանքը անդրկովկասյան և ախյուռքահայ մամուլի լուսաբանմամբ (1918 մայիս–1919 մայիս), թեկնածուական ատենախոսություն, ձեռագիր, Եր., 2001, էջ 84–99: Այսպես՝ Հայ ժողովրդական կուսակցության օրգան «Ժողովուրդը» (Երևան) միանգամայն արդարացի էր համարում Ախալքալաքի և Լոռու միացումը Հայաստանին («Ժողովուրդ», 1919, 9 փետրվար): ՀՅ Դաշնակցությունը միանշանակ նույն կարծիքին էր: Մամուլի այլ օրգաններ խնդիրը նույնացնում էին ֆրանս-գերմանական վիճելի Էլզաս–Լոթարինգիայի հետ (**Թադևոսյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 95):

[27] Տե՛ս **Հարությունյան Կ. Ա.**, Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918–1945 թվականներին, Եր., 2002, էջ 58:

[28] Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, նշվ. աշխ.. էջ 242–248:

մաս վրացական ուժերի նկատմամբ որևէ ագրեսիվ գործողություն չի կատարել, այն դեպքում, երբ վերջիններս հայ բնակչության նկատմամբ իրենց բռնություններով հարկադրել են Հայաստանին հանդես գալ հայության շահերի պաշտպանությամբ: «Վերջին ամիսներին,- ասվում էր փաստաթղթում,- Հայաստանի կառավարությունը հանդես է բերել ծայրահեղ խաղաղասիրություն: Մինչդեռ Վրաստանի կառավարությունը Լոռու նկատմամբ ոտնձգությամբ, Ախալքալաքի բռնազավթումով, Բորչալուի (բնակչության նկատմամբ) ռազմական բռնություններով հանդես է եկել իբրև ագրեսիվ, պավթողական քաղաքականության կրող՝ Հայաստանի կառավարության բազմաթիվ դիվանագիտական բողոքներին և խաղաղասիրական առաջարկություններին վերաբերվելով լիակատար քամահրանքով»[29]:

Միջնորդի դեր ստանձնած անգլիացիներին չհաջողվեց կանխել ռազմական բախումը: Պատերազմը շարունակվեց: Հատկապես Լոռիում հայկական զորքերն ունեցան լուրջ հաջողություններ, իսկ ռազմաճակատի ձախ թևում հասան մինչև Բելի կլյուչ (այժմ՝ Թեթրիծղարո):

Անտանտի ներկայացուցիչները չարունակեցին փորձերը՝ հաշտության եզրեր գտնելու հարցում: Բայց այս անգամ արդեն անգլիացիներն իրենց միջնորդական գործունեության մեջ չառաջնորդվեցին արդարության սկզբունքով: Դեկտեմբերի 25-ին անգլիացի գեներալ Ռայկրոֆտը (նաև՝ Ռեյկրոֆտ, Ռիկրոֆտ) և ֆրանսիացի գնդապետ Շարդինյին, առանց Հայաստանի ներկայացուցիչների հետ խորհրդակցելու, Վրաստանի վարչապետ Ն. Ժորդանիայի հետ ստորագրեցին զինադադարի մի համաձայնագիր հիմնահարցի լուծման ուղիների մասին: Այն նախատեսում էր ռազմական գործողությունների դադարեցում, Ջալալօղլի—Դսեղ կորագծից հյուսիս ընկած տարածքում վրացական, իսկ դրանից հարավ մնացող չրջանում՝ հայկական զորքերի տեղակայում: Ախալքալաքում հաստատվելու էր վրացական վարչակազմ՝ դաշնակից երկրների հսկողությամբ: Վարչակազմի մեջ ընդգրկվելու էին տեղի հայ և մահմեդական ներկայացուցիչներ[30]: Վրացական զորքերի թիվը գավառում պետք է լիներ խիստ սահմանափակ:

---

[29] «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ.», էջ 80–81:
[30] Տե՛ս **Վրացեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 234–235:

Այս համաձայնության տակ Հայաստանի կողմից անաջարկվեց ստորագրել Արշակ Ջամալյանին: Վերջինս կտրականապես հրաժարվեց՝ առարկելով Ախալքալաքին վերաբերող ձևակերպմանը: Անգլիացիները համաձայնագրի տակ ավելացրին հետևյալ նախադասությունը. «Պ. Ջամալյանը համաձայն չէ Ախալքալաքի գավառը Վրաստանի կողմից դրավելու կետին»: Փաստորեն դաշնակիցները, հաշվի չնստելով հայկական կողմի կարծիքի հետ, միակողմանի համաձայնագիրը փորձեցին դնել գործողության մեջ: Նման պայմաններում Հայաստանին մնաց հաշտվել ստեղծված իրավիճակի հետ: Դեկտեմբերի 29-ին Մեծ Ղարաքիլիսայում Հայաստանի ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը անգլիացիների հորդորների ներքո և մի նախապայմանով, որ զինադադարով նախատեսվող պայմանները ժամանակավոր են և դեռ ենթակա են վերանայման, ստորագրեց վերոհիշյալ համաձայնագիրը: Այն բացահայտորեն միակողմանի էր և բխում էր միայն վրացիների շահերից: Այդ մասին է վկայում նաև Ղարաքիլիսայում դաշնակից տերությունների հանձնաժողովի նախագահ Դուգլաս Վիճերսը: Նրա կարծիքով կնքված համաձայնագրից հայկական կողմի դժգոհությունը միանգամայն արդարացի էր: Բայց նույնիսկ այդ պարագայում, ստորագրելով զինադադարի փաստաթղթի տակ, «Հայաստանի կառավարությունը հանդես բերեց լայն մեծահոգություն և խաղաղության անկեղծ ցանկություն»[31]:

Մի քանի օր անց՝ դեկտեմբերի 31-ին, հայ-վրացական ընդհարումը դադարեցվեց: 1919 թ. հունվարի 9–17-ը Թիֆլիսում կայացավ հաշտության կոնֆերանս: Այն, որ կոնֆերանսի անցկացման վայր էր ընտրված ոչ թե չեզոք վայր, այլ Վրաստանի մայրաքաղաքը, ենթադրում էր վրացական պատվիրակության համար գերակա դիրք: Հավանաբար անգլիական պատվիրակությունը, որը գլխավորում էր խորհրդաժողովը, ինչպես դեկտեմբերի վերջին, այնպես էլ այժմ, տրամադրված լինելով պաշտպանելու Վրաստանի շահերը, նույնպես պնդեց կոնֆերանսը Թիֆլիսում անցկացնելու վրացական կողմի առաջարկության օգտին: Հայաստանի կառավարությունը, հաշվի առնելով, որ Թիֆլիսում գործող Հայոց ազգային խորհրդի ներկայացուցիչները կարող են ներկայացնել իր շահերը, չառարկեց կոնֆերանսի անցկացման վայրի վերաբերյալ վրաց-անգլիական առաջարկությանը: Ինչպես ցույց տվեցին դեպքերը, այդ հանգամանքը

[31] «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ.», էջ 81:

կարևոր դեր կատարեց կոնֆերանսում ոչ հայանպաստ որոշումն ընդունելու հարցում:

Կոնֆերանսը նախագահում էր անգլիական բանակի գնդապետ Սոյուարտը: Ֆրանսիական հրամանատարությանը ներկայացնում էր կապիտան Հասսելը: Հայկական պատվիրակության մեջ ընդգրկված էին Մ. Հարությունյանը (նախագահ), Ստ. Մամիկոնյանը և ուրիշներ, իսկ ռազմական խորհրդականն էր գեներալ Գ. Կորգանովը (Ղորղանյան), քարտուղարը՝ Ա. Ա. Ահարոնյանը: Վրաստանի պատվիրակությունն ավելի ներկայացուցչական էր: Այն ղեկավարում էր արտգործնախարար Ե. Գեգեչկորին: Անդամն էրն էին Սաբախտարյաշվիլին, գեներալ Գեդևանովը և ուրիշներ:

Ախալքալաքի հարցը, որ կոնֆերանսի ամենասուր խնդիրներից էր, քննարկվեց հունվարի 13-ի նիստում[32]: Գնդապետ Սոյուարտն ի սկզբանե դրսևորեց կողմն ակալ պահվածք և ամբողջ նիստի ընթացքում, գործեց վրացիների հետ փոխհամաձայնեցված սցենարով: Նախ՝ նա առաջարկեց, որ հիմն ահարցի կարգավորման վերաբերյալ քննարկման դրվի վրացական պատվիրակության առաջարկը, որը մինչ այդ՝ հայ-վրացական պատվիրակությունների հանդիպման ժամանակ, արդեն մերժվել էր հայերի կողմից: Խնդիրը վերաբերում էր Ախալքալաքում զորքեր տեղակայելուն: Վրացիներն առաջարկում էին Ջավախքում պահել միայն վրացական զորքեր. 200 հոգանոց մի զորաջոկատ պետք է կանգներ գավառի սահմանի երկայնքով, իսկ 360 հոգանոց մեկ գումարտակ՝ չորսական հրանոթներով ու գնդացիրներով, տեղակայվեր Ախալքալաք քաղաքում: Ջավեչտական է, որ գավառում վրացական զորքերի ներկայությունը գեներալ Գեդևանովը «հիմնավորում «էր հայ բնակչության չահերի պաշտպանության «մտահոգությամբ». վրացական զորքը պետք է կանխեր արյունահեղությունը գավառ վերադարձող հայ գաղթականության և նրանց բնակավայրերում հաստատված մահմեդականների միջև: Ինչ վերաբերում է հայ բնակչության անվտանգությանը, ըստ վրաց գեներալի՝ անհանգստանալու հարկ չկար, քանի որ «ճմռանը, ձյան առկայությունն Ախալքալաքի գավառում անհնարին է դարձնում

[32] Ասիմանային վիճելի հարցերի քննարկման մասին տե՛ս նաև **Խառատյան Վ.** Լոռու և Ախալքալաքի հարցը 1919 թ. հայ-վրացական խորհրդաժողովում. «Հայոց պատմության հարցեր», Գիտական հոդվածների ժողովածու. N 2. էջ 98–103:

այդ շրջանում ռազմական գործողությունները, և ուստի, այդ զորքերը չեն կարող օգտագործվել Հայաստանի դեմ»[33]:

Հայկական կողմի առարկությունները չեն ընդունվում անգլիացիների կողմից: Ստյուարտն առաջարկում է որպես երաշխիք դավառ մտցնել դաշնակիցների մեկ վաշտ: Բայց չուտով պարզվում է, որ հայերի համար քիչ թե շատ ընդունելի այդ տարբերակը հնարավոր չէ իրագործել, քանի որ դաշնակից զորքերն անմիջապես չեն կարող ժամանել տարածաշրջան: Այդ ժամանակ Ստյուարտն ընդունում է վրացական կողմի առաջարկը՝ մինչև դաշնակիցների ժամանումը Ախալքալաքում տեղակայել վրացական 800 հոգանոց մի զորախումբ: Կորզանովն առաջարկում է ի հակակշիռ վրացական զորքերի այդ քանակությանն, հայերին թույլատրել իրենց ռազմական ուժերն Հարավային Բորչալուում հասցնել 600 զինվորի: Բայց ապարդյուն: Հասկանալի է, որ այս ամենը նախապես մշակված վրաց-անգլիական դիվանագիտական հնարք էր:

Ստյուարտի ճնշման տակ հայկական պատվիրակությունը համաձայնվում է վրացական նախագծի հետ, որը ոչ միայն արտոնում էր Վրաստանին զգալի քանակությամբ զորքեր պահելու Ջավախքում, այլև առանց դաշնակիցների ներկայության և հսկողության, բացառել Հայաստանի որևէ մասնակցություն Ախալքալաքի գավառի գործերին: Ավելին, Գեդևանովի պահանջով արձանագրության մեջ մտցվում է հատուկ կետ, ըստ որի՝ Վրաստանի նկատմամբ հայաստանի որևէ ագրեսիվ գործողություն գնահատվելու էր իբրև թշնամական քայլ դաշնակիցների հանդեպ[34]:

Կոնֆերանսում դաշնակիցների ջանքերով ի վնաս հայերի որոշում է կայացվում նաև Ախալքալաքի վարչակարգի ձևավորման սկզբունքների վերաբերյալ: Չի ընդունվում տեղական մարմիններն ընտրովի դարձնելու մասին հայերի առաջարկը: Ստյուարտը, խու-

---

[33] ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 104, թ. 77: Գեներալ Կորզանովը, ի պատասխան Գեդևանովի արտահայտած վերջին մտքի, հիշեցրեց, որ Առաջին աշխարհամարտի կարևորագույն գործողություններից երկուսը՝ գերմանական Հինդենբուրգի պաշտպանական գծի ճեղքումը և Էլզրումի գրավումը, տեղի են ունեցել ձմռանը: Բացի այդ, Ախալքալաքում զգալի թվով վրացական ուժերի առկայությունը վտանգում է նաև հայկական գորքերի դիրքերը Բորչալուի գավառի հարավում:

[34] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 104, թ. 78–79: Վրացական պատվիրակության վստահությունը Ստյուարտի նկատմամբ այնքան մեծ էր, որ Գեդևանովը պահանջեց, որ Հայաստանին արգելվի Ախալքալաքի գավառի սահմանագլխին պահելու անգամ մեկ զինվոր:

սափելով իրեն ուղղված հայկական կողմի արդարացի հարցադրումներից, առաջնորդվում էր այն «սկզբունքով», որ այդ խնդիրը դուրս է կոնֆերանսի իրավասությունից և արդեն լուծված է դեկտեմբերի վերջին դեներալ Ռայկրոֆտի նախագծով կնքված զինադադարի համաձայնագրով: Հայկական պատվիրակությանը չի հաջողվում հասնել դոնե այնպիսի որոշման, որ վրացական վարչակարգի գործունեությունը հսկելու համար նախատեսվող հանձնաժողովում հայ անդամների թեկնածությունն առաջադրվի Հայաստանի և հատատվի դաշնակիցների կողմից: Այդ հարցը ևս փաստորեն մնում է միայն Վրաստանի իրավասությանը, որը պետք է տեղի հայերից և մահմեդականներից ընտրված ներկայացուցիչներին, դաշնակից երկրների դիտորդների ներկայությամբ, վստահեր իր գործունեության «հսկողությունը»: Բայց քանի որ ո՛չ դաշնակից զորքեր ժամանեցին Ջավախք, ո՛չ էլ նրանց դիտորդները, վրացական կառավարությունը գավառում հաստատեց իր լիակատար իշխանությունը, իսկ Վերահսկիչ հանձնաժողովում ընդգրկվելու համար տեղի հայ ու մահմեդական ներկայացուցիչներին ընտրելու գործը դարձավ ձևական և նույնպես հայտնվեց վրացական իշխանությունների ձեռքում:

Այսպիսով, բրիտանական պատվիրակությունը Ախալքալաքի հիմն ահարցի քննարկումը տարավ այնպիսի ուղիով, որ արդյունքում ընդունվի միայն վրացիների համար ընդունելի որոշում: Հայկական կողմի բոլոր արդարացի առարկություններին, հատկապես այն հարցում, որ անհասկանալի է, թե ինչպես կարելի է Հայաստանին զրկել գերազանցապես հայերով բնակեցված այդ գավառի վարչաքաղաքական կյանքին մասնակցելու իրավունքից, գնդապետ Ստյուարտը դեմագոգիկ ձևով պատասխանեց, որ այդ գործառույթը կկատարեն դաշնակիցների զորքերն ու նրանց դիտորդները:

Անգլիացիների կողմն ակալ կեցվածքն այնքան ոգևորեց վրացական պատվիրակությանը, որ արտգործնախարար Ե. Գեգեչկորին վստահորեն հայտարարեց, որ «այդ (Ախալքալաքի – Ա.Մ.) վարչակարգի հանդեպ Հայաստանը ոչ մի գործ չպետք է ունենա» նույնիսկ չհամաձայնելով Վերահսկիչ հանձնաժողովի ընտրությունների մասին Հայաստանի կառավարությանը տեղյակ պահելու վերաբերյալ Ստյուարտի առաջարկության հետ: Հատկանշական է, որ վրացական պատվիրակության նախագահի այդ կարծր, հայերի ու դաշնակիցների համար նաև վիրավորական կեցվածքը, անգլիացի գնդա-

պետը բավարար համարեց և, առանց հայկական կողմի բողոքները հաշվի առնելու, հայտարարեց հարցը վերջնականապես լուծված[35]:

Խաղաղության խորհրդաժողովն ավարտվեց հունվարի 17-ին: Կնքված հաշտությունը խիստ ձեռնտու էր վրացական կողմին: Հայկական զորքերի ռազմական հաջողություններն ի չիք էին դառնում: Լոռու աղատագրված ավելի քան 40 գյուղեր մեծ մասամբ հայաբնակ, մտնում էին Ջեղոք գոտու մեջ, իսկ Ջավախքը, թեև դիտվում էր վիճելի տարածք, մնում էր վրացիների հսկողության ներքո[36]: *Այնտեղ վրացական կառավարությանը թույլատրվում էր պահել ոչ ավել, քան 225 հետևակային (2 վաշտ 2 գնդացիրով): Տեղի վրացական վարչության գործունեության հսկողությունը, ինչպես նշվեց, ձևականորեն դրվելու էր Անտանտի երկրների ներկայացուցիչների վրա, որոնք այն իրականացնելու էին գավառի հայ և մահմեդական բնակչության օժանդակությամբ*[37]:

Ջբավարարվելով այսքանով հետագա ամիսներին ևս անգլիական զորահրամանատարությունը հանդես եկավ վրացանպաստ նոր «առաջարկություններով» և երկու հարևան ժողովուրդների միջև ավանդական բարիդրացիական հարաբերությունները վերականգնելու փոխարեն, իրականում լուրջ դեր կատարեց նրանց միջև սառնությունը պահպանելու գործում:

Ինչևէ, հայ–վրացական եղբայրասպան պատերազմն ավարտվեց, ազգամիջյան լարվածությունը հետզհետե տեղի տվեց, և երկու երկրների միջև չուտով հաստատվեցին ընդունելի միջպետական հարաբերություններ: Մարտին երկու հանրապետությունները ճանաչեցին միմյանց անկախությունը, վերականգնվեց երկաթուղային երթևեկությունը, աշխուժացան տնտեսական կապերը: Սակայն Վրաստանի կառավարությունը, օգտագործելով իր աշխարհագրական դիրքը, չմոռացավ ժամանակ առ ժամանակ հակահայ քայլեր կատարել ընդհուպ մինչև տնտեսական շրջափակումն ու արտասահմանից հայ սովյալների համար նախատեսված սննդամթերքի թալանը[38]:

Բարեբախտաբար, այդ ռազմական կոնֆլիկտից հետո հայկական և վրացական քաղաքական շրջանակներում երկուստեք գե-

---

[35] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 104, թ. 80–82:
[36] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 75, թ. 3ա, 5ա:
[37] Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ.», էջ 82–83:
[38] Տե՛ս Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 99–100:

բակշռից հարցերը քաղաքական ճանապարհով լուծելու մոտեցումը, որին կողմերը հետագայում հարազատ մնացին անգամ ամենաբարդ իրավիճակներում: Ուշագրավ է, որ թեև վիճելի խնդիրներից չատերին այդպես էլ լուծումներ չգտնվեցին, սակայն բարեկամական հարաբերությունները պահպանվեցին: 1919–1920 թթ. ընթացքում հայ-վրացական վիճելի խնդիրների թվում չարունակվեցին բանակցությունները ինչպես Ջավախքի, այնպես էլ այլ հարցերի շուրջ[39]: Հայաստանի ու Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո Ախալքալաքի պատկանելության հարցը փոխանցվեց խորհրդային իշխանությանը:

Աշոտ Ա. Մելքոնյան *– գիտական հետաքրքրությունների շրջանակն ընդգրկում է Արևմտյան Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության, Ջավախքի 19–20-րդ դարերի պատմության հիմնահարցերը: Ունի բազմաթիվ մենագրություններ և հոդվածներ հայոց նոր պատմության առանցքային հիմնահարցերի վերաբերյալ:*

Summary

THE ISUUE OF JAVAKHK IN THE CONTEXT OF ARMENIAN-GEORGIAN RELATIONSHIP

(May, 1918 – January, 1919)

Key words – the issue of Javakhk, ethnographic principal, the Turks, Georgian troops, Armenian-Georgian two weeks' conflict, the English, the French, Lori, the province of Akhalkalak, Tiflis, Armenian-Georgian conference.

In late May, 1918 after the proclamation of Republics of Armenia and Georgia the disputable territorial issues included the question of the identification of the province of Akhalkalak. The approach of the Armenian side based on the national principal of delimitation was

[39] 1919–1921 թթ. Ջավախքի շուրջ հայ-վրացական առնչությունների մասին մանրամասն տե՛ս **Մելքոնյան Աշոտ**, Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Եր., 2003, էջ 314–349:

rejected by the Georgian government. When the Turks left Javakhk,on December 5 the Georgian troops entered Akhalkalak. The official protests of Armenia had no effects.In mid-December the two weeks' Armenian-Georgian conflict was unleashed in the provinces of Lori and Akhalkalak due to instructions given by the Ottoman Turks. On December 31 a ceasefire agreement was struck due to the mediation of the English and French intermediaries, and on January 9–17, 1919 the Armenian-Georgian conference was held. Especially due to the pressure implemented by the English officer Stuart the province of Akhalkalak appeared under Georgia's control. In 1919–1920 the Armenian government tried for several times to solve this issue at different international instances. After the Sovietization of the region the issue of Javakhk was transmitted to the Soviet Republics of Georgia and Armenia.

Резюме

ДЖАВАХКСКАЯ ПРОБЛЕМА В КОНТЕКСТЕ АРМЯНО-ГРУЗИНСКИХ ОТНОШЕНИЙ

(май 1918 г. – январь 1919 г.)

Ключевые слова – Джавахкская проблема, этнический принцип, турки, грузинские войска, армяно-грузинский двухнедельный конфликт, англичане, французы, Лори, Ахалкалакский уезд, Тифлис, армяно-грузинская конференция.

В конце мая 1918 г., после провозглашения Республики Армения и Республики Грузия, в числе спорных территориальных вопросов, возникших между сторонами, был вопрос о принадлежности Ахалкалакского уезда. Предложение армянской стороны о разграничении по этническому принципу было отвергнуто грузинским правительством. После выхода из Джавахка турок, 5-го декабря, грузинские войска вошли в Ахалкалак. Официальные протесты Арме-

ний были безрезультатны. По наводке османских турок в середине декабря был развязан двухнедельный армяно-грузинский военный конфликт за Лорийский и Ахалкалакский уезды. 31-го декабря при посредничестве англичан и французов было заключено перемирие, а 9–17-го января 1919 г. была созвана армяно-грузинская конференция. Ахалкалакский уезд, особенно под давлением английского офицера Стюарта, был взят под контроль Грузии. В 1919–1920 гг. правительство Армении сделало множество попыток решить проблему в разных международных инстанциях. После советизации региона джавахкская проблема перешла к Грузинской и Армянской советским республикам.

REFERENCES

1. **Jamalean A.**, Im pataskhannerə «Promete»-i yev «Ankakh Vrastani» hraparakagirnerin, «Yaraj», Pariz, 1928, 19 hunis, N 677. (In Armenian)

2. «Hayastani Hanrapetujunə 1918–1920 tt. (qaghaqakan patmutyun), pastatghteri zhoghovatsu, kazmoghner G. Galoyan, V. Ghazakhecyan... », Yer., 2000. (In Armenian)

3. **Avetisyan H.**, Haykakan harcə 1918 t., Yer., 1997. (In Armenian)

4. **Vracean S.**, Hayastani Hanrapetutiun, Yer., 1997. (In Armenian)

5. **Ghazakhecyan V.**, Yeres aratsnerə, «Hayastani ashkhatavor», 1919, 24 hunis, N 79. (In Armenian)

6. «Hayreniq», 1928, september. (In Armenian)

7. «Horizon», 1918, 30 ogostos. (In Armenian)

8. **Abeghyan A.**, Menq yev mer harevannerə, «Hayreniq», 1928, april. (In Armenian)

9. **Tadevosyan M.**, Hayastani Hanrapetutyan qaghaqakan kyanqə andrkovkasyan yev spyurqahay mamuli lusabanmamb (1918 mayis – 1919 mayis), teknatsuakan atenakhosutyun, dzeragir, Yer., 2001. (In Armenian)

10. **Harutyunyan K. A.**, Haykakan azgayin zoramiavorumnerə 1918–1945 tvakannerin, Yer., 2002. (In Armenian)

11. **Kharatyan V.**, Loru yev Akhalqalaqi harcə 1919 hay-vracakan khorhrdazhoghovum, Hayoc patmutyan harcer, Gitakan hodvatsneri zhoghovatsu, N 2. (In Armenian)

12. **Melqonyan Ashot**, Javakhqə XIX darum yev XX dari arajin qarordin, Yer., 2003. (In Armenian)

Հայաստանի Հանրապետության պատմության դասերը 1918–1920 թթ., թեմատիկ համար, Երևան, «Վէմ» համահայկական հանդես, թիվ 4 (64), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2018, էջ 133–147:

SYTUACJA DEMOGRAFICZNA W EREWANIU W PIERWSZEJ ĆWIERCI XIX w.

W PIERWSZEJ ĆWIERCI XIX w., ZE WZGLĘDU NA WIELE WOJEN, A ZWŁASZCZA ROSYJSKO-PERSKĄ (1804–1813), ROSYJSKO-TURECKĄ (1806–1812) ORAZ TURECKO-PERSKĄ (1821–1823), TOCZONYCH NA ZAKAUKAZIU I WE WSCHODNIEJ ARMENII, W EREWANIU ZACHODZIŁY ISTOTNE ZMIANY DEMOGRAFICZNE

W XVIII stuleciuznaczna liczba Ormian była przesiedlana z Chanatu Erewań na inne tereny. Na przykład król Kartlii Herakliusz II ściągnął do Gruzji wielu ormiańskich rzemieślników z Erewania i Doliny Araratu. Jednocześnie plemiona pochodzenia tureckiego i kurdyjskiego przeniknęły zarówno do Chanatu Erewańskiego, jak i do innych regionów Wschodniej Armenii. Nadal jednak to Ormianie stanowili tam przytłaczającą większość ludności.

Tymczasem władze perskie, uznając Chanat Erewański za obszar strategiczny, podejmowały kroki, aby na tereny opuszczone i niezamieszkane przesiedlić ludność z innych miejsc, przede wszystkim pracowitych Ormian. Szach perski, podejmując apele ormiańskich katolikosów, jeszcze w roku 1748 zabronił prześladowania religijnego Ormian, a chrześcijanie, którzy nawrócili się na islam, mieli być pozbawieni praw dziedziczenia. Badania wskazują, że to rozwiązanie prawne znacznie wstrzymało wymuszony proces islamizacji i pobudziło ruch osiedleńczy nowych grup Ormian w Erewaniu i okolicach.

Inny powód przyrostu liczby Ormian na tych terenach to obserwacja, że podczas niszczycielskich kampanii Aga Mammad Chana w Karabachu pod koniec XVIII w. ufortyfikowane miasto Erewań, będące stosunkowo bezpiecznym obszarem, dawało schronienie wielu ormiańskim uchodźcom, dlatego liczba Ormian tam rosła. W rezultacie w Erewaniu liczbę ludności szacowano na ok. 12 tys. osób.

Perskie przesiedlenia

Ale ten wzrostowy trend nie trwał długo i wkrótce wystąpiło zjawisko przeciwne. Rozpoczęta wojna rosyjsko-perska w 1804 r. doprowadziła do radykalnych zmian w strukturze społeczeństwa. Liczba Ormian w Erewaniu i jego prowincji znacznie spadła. Każda z wojujących stron próbowała bowiem z terytoriów zajętych przez wroga przenieść ludność ormiańską na obszary kontrolowane przez siebie. Co do zasady Persowie podejmowali kroki w celu deportacji Ormian z chanatu w Erewaniu w głąb Persji, a Rosjanie – do Gruzji. Z obu stron zaczęły się prawdziwe polowania na Ormian.

Władze perskie przygotowywały się do przesiedlania Ormian do Persji już w 1803 r., jeszcze przed rozpoczęciem działań wojennych, chcąc pozbawić Rosjan ich ewentualnego poparcia podczas zbliżającej się wojny. Wraz z nadejściem pierwszych wiadomości o ruchu wojsk rosyjskich Persowie przystąpili do działania, zmuszając prawie wszystkich mieszkańców Erewania do emigracji. Niemniej

– jak wynika z analizy dostępnych źródeł

– większość wysiedlonych (ok. 2 tys. rodzin) podporządkowała się poleceniom i nie migrowała w głąb Persji. Uciekła, niekiedy nawet przekraczając granicę turecko-perską, znajdując schronienie na terytorium prowincji Kars. Można przypuszczać, że władze tureckie nie tylko nie powstrzymywały uchodźców, lecz im pomagały, chętnie widząc u siebie tę pracowitą ludność.

Polityka Rosjan

Rosyjskie władze wojskowe z kolei korzystały z okazji, by tych uciekinierów z Erewania próbować przenieść na prawie wyludnione terytoria Lori i Pambaku, nad którymi Rosja panowała od 1801 r., lub do Gruzji. Z polecenia rosyjskiego generała P. Cycjanowa ormiański biskup Hovhannes, który przybył do uchodźców z Tbilisi na początku czerwca w 1804 r., próbował przekonać ich do przeniesienia się na terytoria rosyjskie, zapewniając, że władze rosyjskie gwarantują im powrót do

Erewania po zdobyciu miasta. Dzięki tym obietnicom udało się przekonać większość z ok. 2 tys. uchodźców do przeniesienia do Lori i Gruzji. Przy okazji część z nich wraz z rosyjskim wsparciem przeszła do Tyflisu (Tbilisi) i powiększyła populaqę ormiańskiej dzielnicy Havlabar na lewym brzegu rzeki Kura. W 1805 r. gen. Nieswietajew kontynuował tę samą politykę.

Jesienią 1804 r. w liście do Cycjanowa mieszkaniec Erewania melik* Abraham i setnik Gabriel poprosili Rosję o pomoc, informując, że oni przeszli pod rosyjskie rządy, ale „ponad 500 rodzin żyjących w okolicach twierdzy Erewań są tam nadal, a ponieważ wszędzie zostali postawieni strażnicy, nie mogli uciekać i nadal pozostają w rękach niewiernych Persów".

Na początku lipca 1805 r. rosyjskie władze wojskowe podjęły nową próbę przejęcia pozostałych ormiańskich rodzin z Erewania. W liście napisanym do ministra spraw zagranicznych Rosji A. Czartoryskiego, P. Cycjanow informował, że „Persowie chcą przesiedlić Ormian mieszkańców Erewania na drugi brzeg rzeki Araks. Jeśli okoliczności obecnej wojny nie przeszkodzą... wtedy będę próbował przesiedlić ich do Gruzji, czego oni [Ormianie - A.M.] chcą". Jednak ten rosyjski projekt nie mógł zostać zrealizowany. Erewań nadal był w rękach Persów, a kontrola nad Ormianami stała się szczelniejsza.

Powroty do domu

Walter Diloyan oszacował, że w 1804 r. Persowie doprowadzili do przesiedlenia łącznie 4 tys. rodzin ormiańskich z Erewania i sąsiednich prowincji, a podczas całej pierwszej wojny rosyjsko-perskiej liczba Ormian migrujących w regionach Gruzji i Północnej Armenii przekroczyła 10 tys.

Tak więc szczególnie lata 1804–1808 były okresem katastrofalnych zmian demograficznych zarówno dla Wschodniej Armenii, jak i

* melik – ormiański odpowiednik barona, ale jednocześnie dowódca wojskowy na danym terenie.

Erewania. Liczne osady z Chanatu Erewańskiego straciły, tysiące pracowitych mieszkańców i można je uznać za tereny na wpół wyludnione.

W drugiej fazie wojny władze perskie szybko rozpoczęły odbudowę terenów opuszczonych przez wojska rosyjskie. Abbas Mirza i Hussein Kuli Chan dołożyli wszelkich starań, aby mieszkańcy Erewania powrócili do swoich domów, a dodatkowo sprowadzali ludzi z innych rejonów. Jest rzeczą ciekawą, że w warunkach toczącej się wojny rosyjsko-perskiej strony podejmowały kroki w celu przywrócenia handlu między oboma krajami i zapewnienia bezpieczeństwa na drogach. Okoliczność ta w znacznym stopniu przyczyniła się do rozszerzenia stosunków handlowych i gospodarczych między Persją a Rosją przez Erewań i powrotu ludności z emigracji.

Już w 1812 r. dyplomata M. Frejgan, który odwiedził Armenię, określał Erewań jako wielkie miasto. Podobnie w tymże 1812 r. brytyjski dyplomata William Ausley pisał: „W tym samym czasie dowiedziałem się, że dzięki ochronie i przywilejom rządów tego generała (czyli Sardar Hussein Guli Khana) Erewań podniósł się z czterech tysięcy do trzynastu lub czternastu tysięcy w ciągu kilku lat. Jednak połowa ulic jest pełna zrujnowanych domów, ale cytadela jest w bardzo dobrym stanie...".

Z tego raportu można wnioskować, że władze perskie dały w mieście schronienie imigrantom z różnych regionów Armenii, w wyniku czego populacja znacznie wzrosła. Niemniej jednak szach nie żałował środków, by naprawić zrujnowane mury fortecy, odbudować tam domy, gdy zaniedbane dzielnice zamieszkane przez Ormian pozostawały w znacznie gorszym stanie.

12 października 1813 r., po wymuszonym podpisaniu układu pokojowego z Rosją w wiosce Gulistan w Artsakhu, Pers Fath Ali Chan i jego syn Abbas Mirza próbowali wygrać na czasie i przygotować się do najazdu we Wschodnim Zakaukaziu, w Karabachu, Zangezurze i Shiraku. Dlatego nadal wzmacniali fortecę w Erewaniu i w celu przyspieszenia prac budowlanych podjęli nowe kroki, aby pobudzić napływ pracowitych

mieszkańców Ormian do miasta. W dość krótkim czasie polityka ta dała owoce. Już od połowy 1810 r. przywrócono stosunkowo intensywne życie w Erewaniu i następował stały wzrost liczby mieszkańców. Udział Ormian w populacji miasta wzrósł gwałtownie. Te pozytywne zmiany zostały zauważone przez europejskich podróżnych. Oficer brytyjskiej armii w Indiach John Johnson w 1817 r. odwiedził Erewań, o którym napisał: „Miasto ma wiele pięknych ogrodów i domów oraz wielu mieszkańców. Ormianie są stosunkowo liczniejsi niż muzułmanie". Robert Ker Porter, który przybył do Erewania w tym samym 1817 r., potwierdza tę opinię, precyzując: „Powiedziano mi, że obecna populacja miasta to nie więcej niż 15 000 osób". Ten proces wzrostu trwał do roku 1826 – wybuchu kolejnej wojny rosyjsko-perskiej.

Rosnące miasto

W 1820 r. rozpoczęła się wojna między Persją a Imperium Osmańskim. Działania militarne były korzystne dla Persów. Udało im się zdobyć Bayazet, Alashkert i kilka miejscowości w prowincji Van. Wkrótce Fath Ali Szach, naśladując swego poprzednika Szacha Abbasa z jego okrutną praktyką w 1604 r., rozpoczął masowe przesiedlenia Ormian w granice Imperium Perskiego, zwłaszcza do Wschodniej Armenii, na tereny zrujnowane podczas wojny rosyjsko-perskiej. Hasan Chan, komendant z Erewania, wiosną 1821 r. przesiedlił tysiące Ormian z prowincji Górnego Basenu, Khnusa, Bayazeta i Alashkerta do Erewania i okolic. Podobnie działał i w kolejnym roku.

Tak więc dzięki względnie pokojowym i sprzyjającym warunkom stworzonym od końca 1813 do 1822 r. trwał wzrost populacji Erewania w wyniku przesiedlenia zachodnich Ormian. Na początku lat 20. XIX w. Erewań liczył nie mniej niż 17–18 tys. mieszkańców.

Następnie, w wyniku działań wojennych w latach 1826–1827, nastąpiły nowe przesiedlenia ludności. Pod koniec września 1827 r., kiedy Rosjanie zajęli miasto, pozostało tam tylko ok. 10 tys. Ormian, w tym zarówno miejscowych, jak i uchodźców z innych miejsc.

W dniu zdobycia miasta, 1 października 1827 r., gen. Paskiewicz wysłał list do Paszy Bayazeta, domagając się natychmiastowego uwolnienia mieszkańców Erewania, którzy znaleźli schronienie na jego terytorium jeszcze wiosną. W odpowiedzi na list Pasza obiecuje, że „wszystkie rodziny będą zwolnione, jak tylko on otrzyma odpowiednie zezwolenie". I rzeczywiście, począwszy od października mieszkańcy Erewania, znajdujący się w Bayazecie, we Wschodniej Armenii i w Gruzji, wrócili do swojego ojczystego miasta. To oznacza, że w październiku i listopadzie 1827 r., kiedy znaczna część mieszkańców Erewania już powróciła, w mieście było co najmniej 12–13 tys. ludzi, wśród których muzułmanów nie mogło być więcej niż 1–2 tys.

Podsumowując powyższe, dochodzimy do wniosku, że na początku wieku miasto liczyło co najmniej 12 tys. mieszkańców, do czasu pierwszej ofensywy armii rosyjskiej. Następnie, w latach 1804–1808, w związku z emigracją, deportacją i śmiercią, liczba ta gwałtownie spadła do 4–5 tys., może mniej. Natomiast z powodu polityki prowadzonej przez władze perskie w następnych latach ponownie osiąga przedwojenną liczbę ok. 12 tys. W połowie trzeciej dekady tego stulecia liczba ta wynosiła 17–18 tys. We wrześniu 1827 r. populacja miasta nie przekraczała 12–13 tys. osób, z czego 10 tys. było Ormianami.

Po roku-dwóch latach liczba ta wzrosła o kilka tysięcy, co stało się cechą charakterystyczną rozwoju demograficznego Erewania przez następne dziesięciolecia.

w Sieci Historii – miesięcznik zwycięskiej historii Polski, Warszawa, N 9, 2018, s. 64–66.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴԻՆ

Պայմանավորված տարածաշրջանում ռազմաքաղաքական իրավիճակի հարատև փոփոխություններով (մասնավորապես՝ 1804–1813 թթ. ռուս-պարսկական, 1806–1812 թթ. ռուս-թուրքական և 1821–1823 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմներ), Արևելյան Հայաստանում և նրա կենտրոն Երևանում տեղի ունեցան ժողովրդագրական որոշակի տեղաշարժեր: Ելնելով այդ հանգամանքից՝ բնակչության թվաքանակի, ազգային կազմի հիմնահարցն անհրաժեշտ է քննարկել՝ նկատի առնելով վերոհիշյալ իրադարձությունների յուրաքանչյուրի ընթացքում և պատճառով տվյալ ժամանակի մեջ տեղի ունեցած էթնիկ տեղաշարժերը: Օրինակ՝ ժողովրդագրական մի իրավիճակ էր XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբին և միանդամայն այլ վիճակ ստեղծվեց սկսված պատերազմների պատճառով: Նոր իրավիճակներ առաջացան ինչպես 1813 թ. ռուս-պարսկական հաշտության կնքումից հետո, այնպես էլ 1820-ական թվականներին, երբ Արևմտյան Հայաստան ներխուժած պարսկական զորքերը սահմանամերձ գավառների հայ բնակիչներից չատերին բռնագաղթեցրին Երևանի խանության տարածք:

Նախորդ դարերում խանության տարածքից զգալի թվով հայերի բռնագաղթեցրել էին զանազան երկրներ ու գավառներ: Հայտնի է, որ Քարթլիի թագավոր Հերակլ II-ը Երևանից ու Արարատյան դաշտից զգալի թվով հայ արհեստավորների ու գյուղացիների էր գաղթեցրել Վրաստան: Զուգահեռաբար թյուրքական ու քրդական ծագում ունեցող ցեղեր էին ներթափանցել ինչպես Երևանի խանության, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանի այլ տարածքներ, այդուհանդերձ, հայությունը շարունակում էր մնալ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը:

Բանն այն է, որ պարսկական իշխանությունները, խիստ կարևորելով Երևանի խանության ռազմավարական նշանակությունը, անմիջապես լուրջ քայլեր էին ձեռնարկում անմարդաբնակ դարձած վայրերը այլ տեղերից բերված բնակչությամբ, առաջին հերթին՝ աշխատասեր հայերով վերաբնակեցնելու համար: Հատկանշական է, որ այդ նպատակով պարսից շահը նույնիսկ ընդառաջ էր գնացել հայոց կաթողիկոսների հորդորներին և դեռ 1748 թ. հա-

ուժի օրենք ընդունել, որով պաշտոնյաներին արգելվում էր կրոնական հալածանքների ենթարկել հայերին, իսկ իսլամ ընդունած քրիստոնյաները զրկվելու էին իրենց ժառանգական իրավունքներից: Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ այս օրենքը զգալիորեն կասեցրել է բռնի մահմեդականացման գործընթացը և խթանել հայության նորանոր խմբերի չարժը դեպի Երևան ու նրա շրջակայք[1]:

Երևանի հայության թվաքանակի աճի մյուս պատճառը նույնպես քաղաքական էր: XVIII դ. վերջին դեպի Ղարաբաղ Աղա Մամադ խանի կատարած ավերիչ արշավանքների ժամանակ Երևան բերդաքաղաքը, համեմատաբար ավելի ապահով տարածք լինելով, ապաստան էր տվել բազմաթիվ հայ գաղթականների, և դրանով իսկ հայերի թիվն այնտեղ կրկին աճել էր: Դրանց մեջ զգալի էին հատկապես Արցախից Երևան հանգրվանածները: «Մեք ի ստորև Դարաբաղուև Խամսայու հայքս,- Քարթլիի Գեորգի XII թագավորին հայտնում էին Արցախի մելիքներն ու տանուտերները,- պատճառէ դալստեան աղա մահմատ խանին, տարամերժեալ ի հայրենեաց մերոց եկաք ի յԵրևան»[2]:

Արդեն 1800 թ. սեպտեմբերին Արցախի մելիքներից Ջիմշիդ Շահնազարյանցը խնդրում էր Վրաստանում տեղակայված ռուսական ռազմական իշխանություններին Երևանում ապաստանած իր հպատակներին վերադարձնել իրենց նախկին տերերին: «...յԵրևան եղեալ մեր Ղարաբաղու ռայաթ,- կարդում ենք Թիֆլիսում նստող ռուս պաշտոնյա Պյոտր Կովալենսկուն մելիք Ջիմշիդի հասցեագրած մի գրության մեջ,- մինչ գդճ (300–400 – Ա.Մ.) տուն փախուստ առեալ ի պարսից...: Որոյ յաղագաւ խնդրեմք հրամայես ամէն մելիք իւրեան ռայաթին և երկրացւոյն տիրեսցէ...»[3]: Բայց քանի որ Ռուսական կայսրությունը նպատակ էր դրել առաջիկայում գրավել ինչպես Ղարաբաղի, այնպես էլ Երևանի խանության տարածքները, անհրաժեշտ չանքեր չգործադրեց հայ գաղթականներին իրենց նախկին տերերին վերադարձնելու ուղղությամբ:

---

[1] Տե՛ս Երևան 2, գիտական հոդվածների ժողովածու, եր., 2009, էջ 6:

[2] Վրաստանի Հանրապետության Կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (այսուհետև՝ ՎՀ ԿՊՊԱ), ֆ. 2, ց. 2, գ. 12, թ. 161:

[3] Նույն տեղում, թ. 163:

Հետևապես նրանց զգալի մասը մնաց բնակության նոր վայրերում, այդ թվում՝ Երևանում և Փամբակում[4]:

Դարասկզբին Երևանում հայ բնակչության թվաքանակի աճի վկայությունն է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հայրերից Ղուկաս Ինճիճյանի մի հաղորդումը, որի համաձայն այդ ժամանակ քաղաքն ուներ 2000 տուն բնակիչ[5]: Քանի որ տվյալ ժամանակաշրջանում Հայաստանի քաղաքներում ապրող ընտանիքների անդամների միջին թվաքանակը կազմում էր 6 մարդ[6], նշանակում է Երևանում հաշվվում էր շուրջ 12 հազար մարդ:

Բայց այդ դրական գործընթացը երկար չտևեց, և շուտով սկսվեց հակառակ երևույթը: 1804 թ. սկսված ռուս-պարսկական պատերազմը պատճառ դարձավ բնակչության արմատական տեղաշարժերի համար. Երևանում և նրա նահանգում հայության թիվը շեշտակի նվազեց: Պատերազմող կողմերից յուրաքանչյուրը փորձում էր հակառակորդի կողմից զբաղեցրած տարածքներից իր հսկողության տակ գտնվող շրջաններ բնակեցնել տեղի հայությանը: Որպես կանոն, պարսիկները քայլեր կատարեցին Երևանի խանության հայերին Պարսկաստանի խորքերը, իսկ ռուսները՝ Վրաստան բռնագաղթեցնելու համար: Երկուստեք սկսեցին իրականացնել հայերի իսկական որս: Այդ ամենի հետևանքով հայ բնակչությունը հայտնվեց մշտական տեղաշարժերի մեջ, ունեցավ մարդկային կորուստներ կամ հայտնվեց բնակության միանգամային նոր վայրերում:

1803 թ.՝ դեռ ռազմական գործողությունների սկսվելուց առաջ, պարսկական իշխանությունները, վերահաս պատերազմի ժամանակ ռուսներին հայերի հնարավոր աջակցությունից զրկելու նպատակով, նախապատրաստական քայլեր կատարեցին դեպի Պարսկաստան բռնագաղթ կատարելու ուղղությամբ: Դրանք այնքան ակնհայտ էին, որ տեղի հայերի անունից ապրիլի 12-ին Երևանի մելիք

---

[4] Տե՛ս նույն տեղում, թ. 157, հմմտ.՝ Присоединение Восточной Армении к России, сб. док. (այսուհետև՝ Присоединение...), ред. Ц.П. Агаян. Ер., 1972, т. 1, сс. 43–44.

[5] Տե՛ս **Ինճիճեան Ղ.**, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի. հ. Ա. Վենետիկ, 1806, էջ 253:

[6] Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Էրզրում. Էրզրումի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դ. առաջին կեսին. Եր., 1994, էջ 36–37:

Աբրահամն ու հարյուրապետ Գաբրիել Գեղամյանը Թիֆլիսում գտնվող և ռուսական ռազմական իշխանությունների չըջանում որոշակի կշիռ ունեցող մելիք Ջումշուդին խնդրում էին հաշտեցնել ռուսներին և պարսիկներին դրանով իսկ իրենց բռնագաղթը Պարսկաստան կանխելու համար: «Ապա թէ ոյչ,- գրում էին նրանք,- պարսից զօրքն աստէ ժողուելոյց և քըրիստօնէից ազգն բոյլոյրն փըչանալոյց է ոյրըն գերի է անվանելոյց և ոյրն պարսիկս են քչելոյց...»[7]:

Ստանալով դեպի Երևան ռուսական զորքերի չարժվելու լուրը մայիսի վերջին պարսկական իշխանություններն անցնում են գործնական քայլերի ստիպելով քաղաքի գրեթե ողջ բնակչությանն արտագաղթելու: Սակայն, ինչպես պարզվում է աղբյուրների վերլուծությունից, օգտվելով առիթից, որ ռուսական հարձակման պատճառով Մամադ խանի զորքերը հսկողությունից դուրս են թողել խանության գրեթե ողջ տարածքը և գերազանցապես զբաղված են Երևանի բերդը պաշտպանելու խեգրով, տարհանված երևանցիների մեծ մասը շուրջ երկու հազար ընտանիք, չենթարկվելով դեպի Պարսկաստան գաղթելու պարսիկների հրահանգներին, կարողանում է փախուստի դիմել: Նրանց մի մասն անդամ անցնում է թուրք-պարսկական սահմանը, ապաստան գտնում Կարսի նահանգի տարածքում[8]: Կարելի է ենթադրել, որ թուրքական իշխանությունները ոչ միայն չեն խոչընդոտել վերջիններիս գործողություններին, այլև նպաստել են նրանց փախուստին նպատակ ունենալով չեզոքացնել իրենց տարածքներն աշխատասեր բնակչությամբ:

Ռուսական ռազմական իշխանությունները չեն հապաղում առիթն օգտագործելու և վախստական երևանցիներին 1801 թ. Ռուսաստանին անցած տարածքներ կիսաամայի դարձած թե՛ Լոռի ու Փամբակ, թե՛ Վրաստան վերաբնակեցնելու համար: Պ. Ցիցիանովի հանձնարարությամբ 1804 թ. հունիսի սկզբին Թիֆլիսից փախստականների մոտ ժամանած Հովհաննես եպիսկոպոսը փոր-

---

[7] ՎՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 110, թ. 319:

[8] Տե՛ս նույն տեղում, գ. 79, թ. 227: Զավեն Գրիգորյանը, առանց սկզբնաղբյուրը նշելու, գրում է, որ սարդարի հալածանքների հետևանքով Կարսի փաշայության տարածքում հայտնված երևանցի հայ տարագիրների թիվը կազմել է 7000 ընտանիք (տե՛ս **Գրիգորյան Զ.Տ.**, Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և նրա պատմական նշանակությունը, Եր., 1978, էջ 170), որն անշուշտ, չափազանցություն է:

ձում է համոզել նրանց տեղափոխվելու ռուսաստատական տարածքներ՝ հավաստիացնելով, որ Երևանի գրավումից հետո ռուսական իշխանությունները երաշխավորել են նրանց վերադարձն իրենց քաղաք[9]:

Մեծ խոստումների չնորհիվ ռուսներին հաջողվում է համոզել շուրջ երկու հազար երևանցի փախստականների մեծ մասին՝ փոխադրվելու Լոռի ու Վրաստան[10]: Նրանց թվում էին նաև Երևանի հայ համայնքի ղեկավար մելիք Աղամալյանների և կըրխբուլաղ մահալի կառավարիչ Գեղամյանների տոհմերի ներկայացուցիչներ, որոնք Վրաստանում ստացան ռուսական ազնվականական տիտղոսներ:

1804 թ. դեկտեմբերին Պ. Ցիցիանովի գրած մի զեկուցագրից երևում է, որ «Երևանի խանը հովանավորում է (հայ – Ա.Մ.) փախստականներին, քանի որ մենք (ռուսները) բռնագրավել ենք նրա 900 ընտանիքներին»[11]: Նշանակում է երկու հազարից դեպի ռուսահպատակ տարածքներ անցածների թիվս այդ օրերին 900 ընտանիք էր, իսկ մնացածները կամ չարուրնակել էին մնալ Կարսի նահանգում, կամ հանգրվանել էին այլ տարածքներում: Ի դեպ, վերջիններիս մի մասը ռուսական աջակցությամբ ավելի ուշ նույնպես անցավ Վրաստան, այդ թվում՝ Թիֆլիս, և Կուր գետի ձախափնյակում համալրեց հայկական Հավլաբար թաղամասի բնակչության չարքերը: 84 ընտանիք էլ հաստատվեց Գանձակում և հարակից չրջակայքում՝ զբաղեցնելով Պարսկաստան գաղթած թաթարների տեղերը[12]: Այսպիսով, 1804 թ. մայիս-հունիսին Երևանը լքած հայ, մասամբ նաև՝ մահմեդական բնակիչների զգալի մասն այդպես էլ չկարողացավ բռնել տունդարձի ճամփան և հաստատվեց տարբեր վայրերում հայտնվելով անօգնական ու թշվառ վիճակում: 1805 թ. փետրվարին երևանցիների մի մասը Ցիցիանովի ցուցումով տեղակայվեց Մինծղարո ամայի բնակավայրում, մելիք Սահակ Աղամալյանի և Հովհաննես Հարյուրապետի ենթակայության[13]: 1805 թ. գեներալ Նեսվետաևը շարունակեց հայ բնակչության Ռուսաստանին անցած չրջաններ բռնագաղթեցնելու ռուսա-

[9] Տե՛ս ՎՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 79, թ. 227:
[10] Տե՛ս նույն տեղում, գ. 49, թ. 36:
[11] Նույն տեղում, գ. 79, թ. 322:
[12] Տե՛ս Присоединение...., т. I, էջ 338, 396.
[13] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 288, 329:

կան քաղաքականությունը: Նա մայիսին Երևանի խանության բազմաթիվ հայկական բնակավայրերի այլ բնակիչների ևս վերաբնակեցրեց Լոռի-Փամբակում[14]:

Ռուսների կողմից երևանաբնակ հայերի հարկադիր մեծ արտագաղթից հետո տեղում մնացած հայության վիճակն ավելի ծանրացավ: 1804 թ. աշնանը Ցիցիանովին գրած նամակում երևանցի մելիք Աբրահամն ու հարյուրապետ Գաբրիելը օգնություն էին խնդրում ռուսներից՝ հայտնելով, որ իրենք անցել են ռուսական տիրապետության տակ, բայց «Երևանի բերդի մոտ ապրող ավելի քան 500 ընտանիքներ դեռ մնացել են այնտեղ, և քանի որ ամենուր նշանակվել են ժամապահներ, նրանք չեն կարող վախուստի դիմել և շարունակում են մնալ անհավատ պարսիկների ձեռքում»[15]:

1805 թ. հուլիսի սկզբին ռուսական ռազմական իշխանությունները նոր փորձ կատարեցին Երևանում մնացած վերոհիշյալ հայ ընտանիքներին ևս բռնագաղթեցնելու ուղղությամբ: Ռուսաստանի արտգործնախարար Ա. Զարտորիյսկուն գրած նամակում Պ. Ցիցիանովը հայտնում էր, որ պարսիկներն ուզում են Երևանի «հայերին փոխադրել Արաքսի մյուս ափը: Եթե այժմյան պարտերազմի հանգամանքները չխանգարեն..., ապա ինքը կձգտի նրանց վերաբնակեցնել Վրաստանում, ինչը որ իրենք (հայերը – Ա.Մ.) ուզում են»[16]:

Օգոստոսի 21-ին չուրջ հազար ընտանիքի անունից մելիք Աբրահամին և հարյուրապետ Գաբրիելին գրած գաղտի նամակում երևանցիները կրկին ռուսներից աջակցություն էին խնդրում. «Մենք անհապաղ օգնություն ենք սպասում,- գրում էին նրանք,- եթե հապաղենք, ապա մեզ կգաղթեցնեն և կսնանկացնեն...: Եթե մեր կրած տառապանքների մասին գրենք, ապա ոչ թուղթ կբավականացնի, ոչ էլ թանաք»[17]: Քաղաքաբնակ հայերին գաղթեցնելու ռուսական այդ ծրագիրն այս անգամ չիրականացավ և չէր էլ կարող իրակա-

---

[14] Տե՛ս Հայոց պատմություն, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. 3, գիրք 1, Եր., 2010, էջ 192:

[15] Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (այսուհետև՝ АКАК, т. 2 Тифлис, 1868, док. 1205, էջ 604:

[16] Присоединение...., т. 1, էջ 316:

[17] АКАК, т. 2, док. 1258, էջ 627: Հմմտ.՝ Присоединение..., т. 1, էջ

նանալ. Երևանը չարունակում էր մնալ պարսիկների ձեռքում, իսկ հայերի նկատմամբ հսկողությունն ուժեղանում էր:

Բայց ուշագրավ է, որ այդ օրերին Երևանից բնակչության վիախուստ, այնուամենայնիվ, եղել է: Փաստորեն հսկողությունից դուրս մնացած թաթարներից մինչև 400 ընտանիք իրենց առաջնորդների հետ կարողացել են լքել քաղաքը և անցնել ռուսների մոտ՝ Փամբակ ու Շիրակ[18]:

Ինչպես նշվեց, ռուսական իշխանությունները խոստացել էին Վրաստան գաղթեցված երևանցի հայերին ռուսների կողմից իրենց քաղաքի գրավումից հետո հնարավորության տալ վերադառնալու հայրենի օջախներ: Բայց քանի որ Երևանը մնաց անառիկ, հազարավոր երևանցիներ այդպես էլ չկարողացան վերադառնալ տուն: Մնալով փաստորեն անօգնական վիճակում՝ նրանք ստիպված եղան տեղից տեղ անցնելու, օգնության խնդրանքով դիմելու իշխանություններին կամ զանազան մարդկանց[19]: Իրենց արտագաղթից ավելի քանի երկու տարի անց Վրաստանում, Գանձակում, Ղազախում և այլուր չուրջ երկու հազար երևանցի ընտանիքներ մնում էին անօգնական վիճակում, պետական աջակցությունից դուրկ: «Թողլօվ զամենայն չահաւէտութիւն բարեկարգութեան տեառն,- դժգոհում էին նրանք գեներալ Ի. Գուդովիչին,- թէթեւապէս ց2000 տուն եկաք ի Վրացտուն և գոլով օտարք եկաւորք ահա, երկու ամ է ինչ մեծահոգիութեամբ ընբերեցաք զանբաւականութիւն օտարականութեան յուսօվն, թէ զայս ամէն վարձատրելոց է բարեկարգ հոգացողութեամբն ..., մեք ահայ համարելոյ եմք զմեզ յայնցանէ զրկեցեալ հեռանալով ի հայրենեացն..., խնդրեմք ձերդ պայծառափայլութեան հայրական հոգսունակութիւն...»[20]:

Մի փաստաթղթի համաձայն՝ գաղթականների վիճակն անփոփոխ էր նաև հաջորդ տարում, անգամ անհամեմատ բարվոք վիճակում գտնվող Թիֆլիսում ապրողները 1807 թ. հոկտեմբերի 18-ին ռուսական իշխանություններին գրած խնդրագրում նորից հիշեցնում էին, որ տարիներ առաջ, Երևանում թողնելով իրենց տները, այգիները, առևտրական կրպակները, ինչպես և այլ ունեցվածք,

---

[18] Տե՛ս Центральный государственный военно-исторический архив Российской Федерации (այսուհետև՝ ЦГВИА РФ). ф. Военно-ученый архив. (ВУА). д. 4253, ч. 2. л. 149.

[19] Տե՛ս ՎՀ ԿՊՊՄ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 141, թ. 172:

[20] Նույն տեղում, գ. 110, թ. 320–321:

իրենք հավատացել են՝ չուտով Երևանն ազատագրելու և կրկին իրենց տները վերադարձնելու Ցիցիանովի խոստումներին, բայց առ այսօր մնում են անօթևան: Դրա համար խնդրում են գոնե հիմա իրենց տրամադրել տներ ու այգիներ՝ մինչև իրապես Երևանի գրավումը[21]:

Ռազմաքաղաքական իրավիճակը Երևանի շուրջ կրկին սրվեց 1808 թ. աշնանը՝ ռուսական զորքերի երևանյան երկրորդ արշավանքի ժամանակ: Մի վավերագրից պարզ է դառնում, որ բերդի երկրորդ պաշարումից առաջ այնտեղ 2 հազարանոց պարսկական կայազորից բացի կային շուրջ 700 հայ և թաթար ընտանիքներ[22]: Այս անգամ էլ շատ խաղաղ բնակիչներ ստիպված եղան փախուստի դիմելու և ապաստանելու զանազան շրջաններում: Մարդկային զոհեր եղան սկսված համաճարակի պատճառով:

Հենվելով արխիվային փաստաթղթերի տեղեկությունների վրա պրոֆ. Վալտեր Դիլոյանը գտնում էր, որ 1804 թ. ռուսական արշավանքի նախօրյակին Երևանի և Հարևան Կըրխբուլաղի ու էջմիածնի գավառներից պարսիկները բռնագաղթ են պարտադրել 4 հազար հայ ընտանիքների, իսկ ամբողջ առաջին ռուս-պարսկական պատերազմի տարիներին Վրաստան և Հյուսիսային Հայաստանի շրջաններ վերաբնակված հայերի թիվը գերազանցել է 10 հազար մարդը[23]:

Այսպիսով՝ հատկապես 1804–1808 թվականները ինչպես ամբողջ Արևելյան Հայաստանի, այնպես էլ Երևան քաղաքի հայության համար աղետալի ժողովրդագրական փոփոխությունների տարիներ էին: Այդ ընթացքում Երևանի խանության բազմաթիվ բնակավայրեր կորցրեցին իրենց հազարավոր աշխատասեր բնակիչներին և վերածվեցին կիսաամայի վայրերի: Ցավալի է, որ ռուսական իշխանությունների հորդորներով ու ապահով կյանքի խոստումներով Լոռի, Փամբակ, Գանձակ, Թիֆլիս և այլուր հաստատված հայ փախստականները, տարիներ շարունակ չստանալով պետական աջակցություն, կրեցին անասելի տառապանքներ, ունեցան մարդկային մեծ կորուստներ: Հետևապես, ինչպես Երևանի, այնպես էլ ամբողջ Հայաստանի էթնոժողովրդագրական նկարագիրը ճշդրիտ

---

[21] Տե՛ս Присоединение..., т. I, էջ 422–423. 1811 թ. տվյալներով Թիֆլիսում ապրող երևանցիների թիվը կազմում էր 1000 շունչ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 560):

[22] Տե՛ս ЦГВИА РФ, ф. ВУА, д. 4259, ч. 5, л. 17–18.

[23] Տե՛ս **Դիլոյան Վ.Ա.**, Արևելյան Հայաստանը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին և ռուսական հարաբերությունները. Եր., 1989, էջ 12:

ներկայացնելու համար անհրաժեշտ է խորությամբ վերլուծել տարածաշրջանում դերիշխանության համար պայքարող տերությունների ժողովրդագրական քաղաքականությունը, որը, որպես կանոն, ծառայել է իրենց երկրների շահերին:

Երևանյան երկրորդ արշավանքից հետո պարսկական իշխանությունները հապշտապ ձեռնամուխ եղան ռուսական զորքերի լքած տարածքները վերաշինելու և վերաբնակեցնելու գործին: Աբբաս Միրզան և Հուսեյն Կուլի խանը հսկայական ջանքեր գործադրեցին հատկապես Երևանի բնակիչներին իրենց տները վերադարձնելու և այլ բնակավայրերից մարդկանց այստեղ բերելու ուղղությամբ: Ուշագրավ է, որ ընթացող ռուս-պարսկական պատերազմի պայմաններում կողմերը 1811 թ. քայլեր կատարեցին երկու երկրների միջև առևտուրը վերականգնելու, ճանապարհների անվտանգությունն ապահովելու ուղղությամբ[24]: Այդ հանգամանքը զգալիորեն նպաստեց Երևանով Պարսկաստանի ու Ռուսաստանի միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունների աշխուժացմանը, արտագաղթած բնակչության վերադարձին:

Պատահական չէ, որ արդեն 1812 թ. Հայաստան այցելած դիվանագետ Մ. Ֆրեյգանին Արևելյան Հայաստանի վարչաքաղաքական կենտրոնը ներկայացավ որպես «մեծ քաղաք»: «Երևանը,- գրում է նա,- Թավրիզից երեք հարյուր վերստ հեռու մի մեծ քաղաք է, որի գլխավոր տարածությունը գրավում են պարտեզները[25]»:

Երևանի՝ մեծ քաղաք լինելու Մ. Ֆրեյգանի վերոհիշյալ վկայությունը հաստատում է նույն՝ 1812 թ. այնտեղ եղած անգլիացի դիվանագետ Ուիլյամ Աուզլեյը. «Միաժամանակ տեղեկացա, որ այս գեներալի (նկատի ունի սարդուսր Հուսեյն Կուլի խանին – Ա.Մ.) կառավարության ընծայած պաշտպանության ու առավելությունների չնորհիվ Երևանը մի քանի տարվան ընթացքում չորս հազար բնակչությունից բարձրացած է տասներեք կամ տասնչորս

---

[24] Տե՛ս АКАК, т. 4, Тифлис. 1870, док. 718, 719, էջ 498–499:

[25] Letters from the Caucasus and Georgia: To which are Added, the Account of a Journey Into Persia in 1812, and an Abridged History of Persia Since the Time of Nadir Shah. Front Cover. Frederika von Freygang, Wilhelm von Freygang, London, J. Murray, 1823, էջ 287 (հմմտ.՝ Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ, հ. Չ, Եր., 1934, էջ 409):

հազարի: Այսու հանդերձ փողոցների կեսը լի են ավերակ տներով, բայց միջնաբերդը ամենակատարյալ վիճակումն է...»[26]:

Այս հաղորդումից կարելի է եզրակացնել, որ Հուսեյն Կուլի խանը ռուս-պարսկական ռազմական գործողությունների պատճառով ինչպես Արևելյան Հայաստանի, այնպես էլ այլ երկրների տարբեր շրջաններից ինչպես փախուստի դիմած բնակիչների մի ստվար զանգվածի, այնպես էլ այլ տեղերից բերված բնակիչների ապաստան էր տվել Երևանում, որի պատճառով բնակչության թվաքանակը զգալիորեն աճել էր:

Այդուհանդերձ, դեռ Երևանի զգալի մասը չարունակում էր մնալ անմարդաբնակ: Թերևս միայն սարդարի նստավայր բերդն էր, որի բարվոք լինելու մասին Աուզլեյի հաղորդումից հետևում է, որ Պարսկաստանը միջոցներ չէր խնայել քանդված բերդի պարիսպները նորոգելու, այնտեղի տները վերակառուցելու ու բնակեցնելու համար, իսկ անպարիսպ հայկական թաղամասերը թեև բնակեցվել էին, բայց դարձյալ չարունակում էին մնալ անհամեմատ ավելի անբարեկարգ վիճակում:

1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին Արցախի Գյուլիստան գյուղում Ռուսաստանի հետ հարկադրաբար կնքած հաշտության պայմանագրից հետո Պարսից Ֆաթհ Ալի շահն ու նրա որդին՝ գահաժառանգ Աբբաս Միրզան փորձեցին ժամանակ շահել և նախապատրաստվել Արևելյան Անդրկովկասում, Ղարաբաղում, Զանգեզուրում, Շիրակում կորցրած տարածքները վերադարձնելու արշավանքին: Ուստի շարունակեցին ամրացնել Երևանի բերդը և շինարարական աշխատանքներն արագացնելու, նպատակով նոր քայլեր կատարեցին աշխատասեր հայ բնակչության հոսքը քաղաք խթանելու, ամայացած թաղերն ու տները վերաշինելու համար: Բավական կարճ ժամանակում այդ քաղաքականությունը տվեց իր պտուղները: 1810-ական թվականների կեսերից Երևանի համեմատաբար աշխույժ կյանքը վերականգնվեց, բնակիչների թվաքանա-

[26] Travels in Various Countries of the East, More Particularly Persia: A Work Wherein the Author Has Described, as Far as His Own Observations Extended, the State of Those Countries in 1810, 1811, and 1812: and Has Endeavoured to Illustrate Many Subjects of Antiquarian Research, History, Geography, Philology and Miscellaneous Literature, with Extracts from Rare and Valuable Oriental Manuscripts, by Sir William Ouseley Knight, Volume 3, London, 1823, էջ 440 (հմմտ.՝ **Հակոբյան Հովհ.**, նշվ. աշխ., էջ 453):

կի անչեզ աճը չարունակվեց[27]: Ակնհայտորեն քաղաքի ընդհանուր բնակչության մեջ հայերի տեսակարար կշիռն ավելի բարձրացավ:

Այդ դրական տեղաշարժերն աննկատ չէին մնում եվրոպացի ուղեգիրների կողմից: Հնդկաստանում բրիտանական բանակի սպա Ջոն Ջոնսոնը, որ 1817 թ. այցելել էր Երևան, այդ կապակցությամբ գրում էր. «Քաղաքն ունի բազմաթիվ գեղեցիկ պարտեզներ ու տներ և շատ բնակիչ, հայերը համեմատաբար ավելի շատ են, քան մահմեդականները (ընդգծումը իմն է – Ա.Մ.»[28]: Ինչպես Ջ. Ջոնսոնի, այնպես էլ այլ հեղինակների նմանօրինակ վկայությունները պալիս են հաստատելու այն ճշմարտությունը, որ միանգամայն սին են ժամանակակից ադրբեջանցի «գիտնականների» պնդումները, թե մինչև 1828–1829 թթ.՝ Պարսկահայքից հայերի վերաբնակեցումը, Երևանում «ադրբեջանական», այն է՝ թաթարական բնակչությունը կազմել է մեծամասնություն: Իրականությունն այն է, որ հայերի թիվը գերազանցել է ինչպես առանձին թաթարներին, այնպես էլ նաև քրդերից ու պարսիկներից բաղկացած ամբողջ մահմեդական բնակչությանը, որի մեծ մասը բերդի տարածքում բնակվող և պանազան ծառայություններ մատուցող պաշտոնյաներ ու զինվորականներ էին[29]: Իսլամական բնակչության մնացած սահմանափակ թվաքանակը բաժին էր ընկնում գերազանցապես Քարհանք թաղամասին[30]: Մինչդեռ հայությունը տեղաբաշխված էր գրեթե բոլոր թաղամասերում: Առավել հայաշատ էին Կոնդը, Շահարը, Նորքը և այլն:

---

[27] Ջ. Մորիերը 1814 թ. Հայաստան կատարած հերթական այցելության ժամանակ Երևանի սարդարի ենթակայության տակ գտնվող իսանության բնակչության թվաքանակը հաշվում է 100 հազ. մարդ (տե՛ս A Second Journey Through Persia. Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, between the Years 1810 and 1816. by James Morier, էջ 320–321):

[28] A Journey from India to England, Through Persia, Georgia, Russia, Poland, and Prussia, in the Year 1817 by Col. John Johnson, C. B., London, Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, 1818, էջ 230 (հմմտ.՝ **Հակոբյան Հովհ.**, նշվ. աշխ., էջ 640):

[29] Ցավոք, այս հանգամանքը չեն նկատել նաև որոշ հայ հետազոտողներ, անգամ Երևանը պատմության քաջատեղյակ հեղինակ Թ. Հակոբյանը (տե՛ս **Հակոբյան Թ.**, Երևանի պատմություն (1801–1879 թթ.), Եր., 1959, էջ 187), ուստի հանգել են սխալ եզրակացությունների: Այլազգիները Երևանում հայտնվել էին նախորդ դարերում ոչ հայանպաստ էթնոժողովրդագրական գործընթացների պատճառով և այդ ժամանակ էլ շարունակում էին կրկին մնալ որպես փոքրամասնություն:

[30] Տե՛ս **Շահազիզ Երվանդ**, Հին Երևանը, Եր., 2003, էջ 179:

Նկատենք, որ վերոհիշյալ հեղինակի կողմից Երևանի՝ «չատ բնակիչ» ունենալու մասին եղակի հաղորդումը տվյալ ժամանակաշրջանի համար պատահական չէր և մի անգամ ևս վկայում էր վերոհիշյալ դործընթացի մասին, որը շարունակվել է մինչև 1826 թ.՝ ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի սկիզբը[31]: Եվ իսկապես, զարմանալի զուգադիպությամբ նորից 1817 թ. Երևան ժամանած Ռոբերտ Քեր Փորթերը իր մի վկայությամբ հաստատում է իր հայրենակից Ջոն Ջոնսոնի պնդումը՝ գրելով. «Ինձ ասացին, թե քաղաքի ներկա բնակչության թիվը 15.000 անձից ավել չէ»[32]: Բայց այս հեղինակը միաժամանակ համոզված է, որ ներկա վիճակը համեմատելի չէ քաղաքի երբեմնի փառավոր անցյալի հետ, երբ շատ ավելի բազմամարդ ու հարուստ է եղել: Այդ ամենի պատճառը նա իրավամբ համարում է օտարների ավերիչ ասպատակություններն ու դժնդակ տիրապետությունը[33]:

1820 թ. վերջին Պարսկաստանի ու Օսմանյան կայսրության միջև սկսվեց պատերազմ: Ռազմական գործողությունները նպաստավոր ընթացք ունեցան պարսիկների համար, նրանց հաջողվեց ներխուժել հակառակորդի տարածք, գրավել Բայազետը, Ալաշկերտը, Վանի նահանգի մի շարք բնակավայրեր՝ մարդկային ու նյութական մեծ վնասներ պատճառելով հայ բնակչությանը: Շուտով Ֆաթհ Ալի շահը, ընդօրինակելով իր նախորդներից Շահ Աբբասի՝ 1604 թ. դաժան գործելակերպը, սկսեց իրականացնել հայերի զանգվածային բռնագաղթ դեպի պարսկական տերության սահմաններ, հատկապես Արևելյան Հայաստան՝ նման ճանապարհով ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում մեծապես տուժած տարածքները վերականգնելու նպատակով: Պատահական չէ, որ Արևմտյան Հայաստան ներթափանցած զորագնդերից մեկը գլխավորում էր Երևանի պարետ Հասան խանը, որն էլ 1821 թ. գարնանը Վերին Բասենի, Խնուսի, Բայազետ ու Ալաշկերտի գավառներից տեղահանած հազարավոր հայերի բռնագաղթեցրեց Երևան ու խանության

---

[31] Բնակչության աճը խթանելու իշխանությունների քաղաքականության շրջագծում կարելի է դիտարկել 1822 թ. Հուսեյն խանի կողմից Դալմայի այգիների և համանուն ենթաթաղի կառուցումը (տե՛ս Շահազիզ Երվանդ, նշվ. աշխ., էջ 165):

[32] Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, &c. &c During the Years 1817,1818,1819, and 1820, Volume 1, by Sir Robert Ker Porter, էջ 197–198 (հմմտ.՝ Հակոբյան Հովհ., նշվ. աշխ. էջ 764):

[33] Տե՛ս նույն տեղում:

այլ բնակավայրեր[34]: Դեպի Արևելյան Հայաստան էրզրումցի, կարսեցի, վանեցի հայերի մի բռնագաղթ էլ Հասան խանը կազմակերպեց 1822 թ.[35]:

Այսպիսով՝ 1813 թվականի վերջերից ստեղծված համեմատաբար խաղաղ ու նպաստավոր պայմանների շնորհիվ և 1821–1822 թթ. արևմտահայերի բռնի վերաբնակեցման հետևանքով Երևանի բնակչության աճը չարունակվեց: Կարելի է պնդել, որ մինչև 19-րդ դարի 20-ական թթ. կեսերը Երևանում արդեն բնակվում էր ոչ պակաս, քան 17–18 հազար մարդ:

Այդուհետ թելադրված 1826–1827 թթ. նոր պատերազմական գործողություններով, տեղի ունեցան բնակչության նոր տեղաշարժեր: Հատկապես 1827 թ. մարտից, պայմանավորված ռուսական զորքերի առաջխաղացմամբ, պարսկական իշխանությունները Երևանի ու խանության բնակավայրերի մեծ մասի բնակիչներին բռնագաղթեցրին դեպի Արաքսի ալ ափը, օսմանցիների համաձայնությամբ նաև Բայազետի փաշայության տարածք, իսկ մնացածներին ստիպեցին անասելի ծանր պայմաններում մի կերպ տեղակայվել բերդի պարիսպներից ներս, հիմնականում՝ բաց երկնքի տակ: «Շատ բնակիչներ չունեն կացարաններ,- կարդում ենք սեպտեմբերի սկզբներին Երևանից ռուսների մոտ փախած հայերի վկայություններում,- և մեծամասամբ տեղավորված են բաց տեղերում»[36]: 1827 թ. սեպտեմբերի վերջին՝ ռուսների կողմից քաղաքի գրավման նախօրյակին, այնտեղ հաշվվում էին միայն 10 հազար հայ, որոնց թվում ինչպես տեղաբնակ երևանցիներ, այնպես էլ տարբեր տեղերից բռնությամբ բերված փախստական հայեր:

Ի դեպ, 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին՝ քաղաքին տիրելու օրը, Պասկևիչը նամակ է ուղարկել Բայազետի փաշային՝ պահանջելով անհապաղ ազատ արձակել դեռ գարնանը իր փաշայության տարածքում ապաստան գտած երևանցիներին: Պատասխան նամակում փաշան խոստանում է, որ «մինչև վերջին ընտանիքը ազատ կարձվի, քանի որ շուտով կստացվի Արզրումի սերասկյարի (Համապա-

---

[34] Տե՛ս **Մուրատյանց Պ.Յ.**, Նկարագիր Ս. Յովհաննա վանաց եւ վիճակին նորին Բագրեւանդայ. Արարատ, 31 յունվարի 1889, էջ 41:

[35] Տե՛ս **Հայկունի Ս.**, Բագրեւանդ ջրաբաշխ գաւառ, Վաղարշապատ, 1894, էջ 214: Վերոհիշյալ բռնագաղթերի մասին տե՛ս նաև Հայոց պատմություն, հ. 3, գիրք 1, էջ 242–244:

[36] ՎՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 548, ց. 3, գ. 10, թ. 127:

տասխան – Ա.Մ.) թուլլտվությունը...»[37]*: Եվ իսկապես, հոկտեմբեր ամսից սկսած ինչպես Բայազետի, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանի ու Վրաստանի տարածքում հաստատված երևանցիների մի մասը վերադառնում է հայրենի քաղաք և զբաղեցնում կամ իրենց նախկին տները, կամ Պարսկաստան հեռացած մահմեդականների տները: Նշանակում է 1827 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին, երբ զգալի թվով երևանցիներ արդեն վերադարձել էին, քաղաքում արդեն առնվազն 12–13 հազար մարդ կլիներ, որոնց մեջ մահմեդականները, իրենց հավատակիցների փախուստից հետո, չէին կարող գերազանցել մեկ-երկու հազարը:*

Ամփոփելով վերոնշյալը՝ գալիս ենք այն համոզման, որ Երևանի բնակչության թվաքանակի հաշվարկն անել ամբողջ 19-րդ դ. առաջին քառորդի կտրվածքով, սխալ է: Համեմատաբար այդ կարճ ժամանակահատվածում, ինչպես տեսանք, քաղաքական գործոնների ազդեցությամբ տեղի են ունեցել ժողովրդագրական լուրջ դոր-ծընթացներ, որոնք յուրաքանչյուր տասնամյակի կամ ավելի կարճ ժամանակի ընթացքում բերել են արմատական փոփոխությունների, բնակչության չեշտակի նվազման կամ աճի: Այդ հանգամանքը վրիպել է հետագայի շատ ուսումնասիրողների ուշադրությունից և նրանց բերել սխալ հետևությունների:

Իրական պատկերը հետևյալն էր. դարասկզբին՝ մինչև ռուսական զորքերի երևանյան առաջին արշավանքը, քաղաքն ուներ առնվազն 12 հազար բնակիչ: Ապա՝ 1804–1808 թթ. արտագաղթի, բռնագաղթի ու մահացության պատճառով այդ թիվը կտրուկ նվազել է՝ մինչև 4–5 հազար, գուցեև ավելի պակաս, իսկ պարսկական իշխանությունների վարած քաղաքականության հետևանքով հետագա տարիներին չեշտակի աճել և 1812–1813 թթ. կրկին հասել նախապատերազմյան թվաքանակին՝ մոտ 12 հազարի: Արդեն դարի երրորդ տասնամյակի կեսերին այդ թիվը շուրջ 17–18 հազար էր, իսկ 1827 թ. սեպտեմբերի դրությամբ այն կազմել է ոչ ավել, քան 12–13 հազար անձը, որից 10 հազարը՝ հայեր: Իսկ մեկ-երկու տարվա ընթացքում այդ թիվը հետզհետե ավելացել է ևս մի քանի հազարով, գործընթաց, որը հետագա բոլոր տասնամյակներին եղել է Երևանի ժողովրդագրական զարգացման բնորոշ ուղղությունը:

---

[37] ЦГВИА РФ, ф. ВУА, д. 4312, л. 200.

Այսպիսով, ամբողջապես պետք է վերանայել հիմնականում Ի. Շոպենի հաշվարկների վրա կառուցված այն տիրապետող տեսակետը, թե ռուսների կողմից 1827 թ. հոկտեմբերին Երևանի գրավումից առաջ քաղաքն ավելի քիչ բնակիչ ունեցել՝ մոտ 11463 մարդ, և աճել է միայն Արաքսի աջափնյակից, Պարսկահայքից, Արևմտյան Հայաստանից վերաբնակված 1763 հայերի հաշվին[38]: Վերոհիշյալից կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ XIX դարի առաջին քառորդին Երևանի բնակչության միջին թվաքանակը կազմել է 13–14 հազար մարդ, որից մոտ 10 հազարը՝ հայ:

THE DEMOGRAPHIC SITUATION IN YEREVAN IN THE FIRST QUARTER OF THE XIX CENTURY

In recent decades, among the numerous distortions found in the Turkish-Azerbaijanian historiography concerning many key problems of the history of Armenia, a significant place is occupied by the issues of the history of Yerevan, the capital of Armenia, in particular, the problems of demography.

Meanwhile, new investigations confirm once again that the real demographic picture was as follows: at the beginning of the century, before the first Yerevan campaign of Russian troops, the city had at least 12 thousand inhabitants.

Further, in 1804–1808, as a result of emigration, deportation and death, the number fell sharply to 4–5 thousand people, possibly less. However, in subsequent years, as a result of the policy pursued by the Persian authorities, the number of the population increased sharply and in 1812–1813 again reached the pre-war number – about 12 thousand.

In the middle of the third decade of the century this number reached about 17–18 thousand, and as of September 1827 it was no more than 12–13 thousand, of which 10 thousand were Armenians. A couple of years later this number gradually increased by several thousand. The tendency of the constant growth of the number of Armenians of Yerevan over the next

---

[38] Տե՛ս **Шопенъ И.**, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852, էջ 543–546 (հմմտ. նաև՝ **Կորկոտյան Զ.**, Երևան քաղաքի ժողովրդագրությունը, Եր., 1931, էջ 14):

decades has become a characteristic direction of the demographic development of the city.

Both foreign and Armenian sources testify that the assertions of modern Azerbaijanian "scientists" are completely groundless that until 1828-1829 - the resettlement of Armenians from Parskahaik, the Azerbaijanian, that is, the Tatar population, was the majority in Yerevan.

The reality is that the number of Armenians exceeded both the Tatars separately and the entire Muslim population as a whole, including Kurds and Persians.

Երևան 5: Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, Երևան քաղաքի պատմության թանգարան, 2018, 382 էջ, էջ 89–101:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՆՔՆՈՒԹԵԱՆ ՁԵՒԱՒՈՐՄԱՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄԱՓՈՒԼԵՐԸ

Մարդկային հասարակութեան պատմութիւնը ձեւաւորուում է ընկերային (սոցիալական), ցեղային-ռասայական եւ անհատական դրուագների ու անցքերի ամբողջութիւնից: Անհատի, տոհմի, ցեղի, ժողովրդի եւ ազգի առաջացումը ենթադրում է այդ կարգավիճակին բնորոշ բազմաթիւ յատկանիշների միաժամանակեայ կամ մասնակի առկայութիւն: Դրանց մէջ կարեւորուում է ինքնութեան ընկալման յատկանիշը, որը ձեւաւորուելով մարդ-անհատի մակարդակով, ապա զարգացում է ապրում ընկերային ու ցեղային աւելի բարձր մակարդակներում եւ իր բարձրակէտին հասնում ազգի երեւան գալու ժամանակ: Հետեւապէս, իւրաքանչիւր ազգ իր անցած պատմական ուղուն զուգընթաց, ինքնութեան մէջ ունենում է յարատեւ փոփոխութիւններ, որոնք ըստ այդմ էլ կարելի է բաժանել պատմափուլերի:

*Հայոց ինքնութեան զարգացման ընթացքը պայմանականօրէն կարելի է բաժանել հետեւեալ փուլերի՝ **վաղագոյն կամ ինքնութեան ձեւաւորման շրջան, պետական մտածողութեան ինքնութեան շրջան, քրիստոնէական ինքնութեան ձեւաւորման շրջան, ինքնութեան ձեւախեղման շրջան եւ վերջապէս՝ ինքնութեան վերակերտման ու զարթօնքի շրջան:***

*ա) **Ինքնութեան ձեւաւորման շրջափուլ:** Հայ ժողովուրդը, լինելով աշխարհի հնագոյն ու քաղաքակիրթ ազգերից մէկը, վաղագոյն ժամանակներում գոնէ Ք.Ա. 7-րդ 5-րդ հազարամեակներում արիական-հնդեւրոպական մայր ժողովրդից անջատուելուց եւ ինքնուրոյն ցեղ ձեւաւորուելուց յետոյ, տրամաբանօրէն արդէն պէտք է ունենար սեփական ինքնութեան ուրուագիծը, քանի որ նրա մօտ առկայ էին առանձին ազգին յատուկ բազմաթիւ յատկանիշներ՝ ինքնուրոյն լեզու, հետեւապէս՝ լեզուամտածողութիւն, տարածք, մշակութային ինքնատիպ նկարագիր եւ իրեն այլ ազգերից զանազանելու, անգամ նրանց հակադրուելու, իր եսը (ի հարկէ՝ դրական իմաստով) գիտակցելու ունակութիւն: Այդուհանդերձ, կարծում ենք, որ տուեալ ժամանակաշրջանում ինքնութեան շատ որակներ հանդէս էին գալիս խիստ մշուշապատ եւ դրանք շատ յաճախ նոյնանուն էին հնդեւրոպական ազգակից այլ ժողովուրդների, մասնաւորապէս՝ հին պար-*

սիկների, հնդիկների, յոյների եւ այլոց էթնո-մշակութային յատկանիշների հետ:

բ) Պետական մտածողութեան ինքնուրոյնութեան շրջափուլ: Հին ժամանակներում հայկական ինքնուրոյնութեան զարգացմանը մեծապէս նպաստում է Հայկական լեռնաշխարհում Ք.Ա. առնուազն 3-րդ հազարամեակի սկզբներին հանդէս եկած առաջին պետական կազմաւորումը՝ Արատտան, Աստուածաշնչում յիշատակուող Արարատի (Արարատայ, Արարադի) երկիրը[1]: Յատկանշական է, որ հայ նշանաւոր պատմաբաններից առաջինը Մխիթարէ Զամչեանի՝ Վանայ լճին ափին Հայկ Նահապետի եւ Բէլի միջեւ տեղի ունեցած ճակատամարտի ու Հայոց երկրում պետականութեան հիմնադրման ժամանակի վերաբերեալ (Ք.Ա. 2492 թ.) եւ հայ ներկայիս պատմաբանների, մասնաւորապէս Արտակ Մովսիսեանի յայտնած տեսակէտները, համընկնում են[2]: Ուստի, այդ ժամանակաշրջանը՝ Ք.Ա. 3-րդ հազարամեակը կարելի է համարել հայ ինքնուրոյնութեան ձեւաւորման առաջին փուլի աւարտը եւ պետական մտածողութեան ձեւաւորման սկիզբը: Այդուհետ ցեղային ինքնուրոյնութեան ձեւաւորման դործում պետականութեան գոյութիւնը դառնում է կարեւորագոյն բաղադրամաս:

Հին Հայաստանի բնակչութեան ցեղային ինքնուրոյնութեան աւելի վառ դրսեւորումները վերաբերում են լեռնաշխարհում Ք.Ա. 9-րդ դարի կէսերին ասպարէզ իջած առաջին համահայկական պետութեան՝ Վանի (Բիայնիլի, Արարատի, Ուրարտու) թագաւորութեան ժամանակներին: Այդ ինքնուրոյնութեան բարձր մակարդակը պահպանւում է մինչեւ հին շրջանի աւարտը Ք.Յ. 4-րդ դարը: Հին Հայաստանում ցեղային ինքնուրոյնութեան հզօր ազդակներ են դառնում մայրենիի տարածումը, Հայկական պետութեան աննախադէպ հզօրացումը Արարատեան թագաւորութեան, Երուանդունիների, Արտաշէսեաններին, յատկապէս՝ Տիգրան Մեծի օրօք (Ք.Ա. 95–55 թթ.) եւ հին հայկական ու հելլենիստական մշակոյթի զարգացումը: Արտաշէսեան արքաներից չատերը սկսում են կրել «արքայից արքայ» պատուատիտղոսը, որը նրանց գերակայ դիրք էր տալիս ամբողջ տարածաշրջանի պետութիւնների մէջ: Ուստի կարելի է ասել, որ այդ շրջափուլում ժամանակ առ ժամանակ հայութեան մէջ նկատւում են նաեւ կայսե-

---

[1] Տե՛ս աստուածաշունչ, Ծննդոց 7, 8, էջ 11:

[2] Տե՛ս **Մովսիսեան Արտակ**, Դանիէլեան Երանուհի, *Հայկական լեռնաշխարհում պետականութեան սկզբնաւորման խնդրի շուրջ*, Բանբեր Երեւանի համալսարանի, 2010, թիւ 130.1, էջ 21–28:

բական պետութեան քաղաքացուն բնորոշ մտածողութեան ու ինքնութեան բազմաթիւ տարրեր:

Պատմահայր Մովսէս Խորենացին այդ ժամանակաշրջանի մասին խօսելիս Հայոց թագաւորութեան ու նրա տիրակալների հասցէին գործածում է «հուժկու», «անուանի», «յաղթող», «աշխարհակալ» եւ այլ եզրոյթներ, խնդութիւն ապրում հզօր թագաւորութեան համար՝ ընդգծելով, որ ուրախ կը լինէր, եթէ այդ ժամանակ աշխարհ եկած լինէր: «Եւ այժմ ահա զուարճացոյց,- գրում է նա,- ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասանելով ի տեղիս, յորում մերոյ իսկ բնիկ նախնւոյն սերունդք ի թագաւորութեան հասանեն յաստիճան»[3]: Քիչ անց պատմահայրն աւելացնում է. «Եւ սիրելի էր ինձ՝ յայնժամ գալ Փրկչին եւ զիս գնել, եւ առ նոքաւք յաշխարհ զմուտն իմ վինել, եւ նոցա տէրութեամբն խրախճանալ, եւ յարդեացս ապրել վտանգից»[4]:

գ) Քրիստոնէական ինքնութեան ձեւաւորման շրջան: 301 թ. աշխարհում առաջինը քրիստոնէութիւնը որպէս պետական կրօն ընդունելուց յետոյ հայ իրականութեան մէջ սկսւում է նոր՝ քրիստոնէական ինքնութեան փուլը: Նոր կրօնը դառնում է հայ ժողովրդի ինքնութեան գլխաւոր ցուցիչներից մէկը: Նրան հակադրում է զրադաշտականութիւն դաւանող հարեւան պարսիկներին: Ոչ քրիստոնէական կրօնները Հայ եկեղեցու կողմից դիտւում են որպէս աղանդներ: Դրա կրօնափիլիսոփայական ձեւակերպումը փայլուն ձեւով ներկայացնում է 5–6-րդ դարերի նշանաւոր փիլիսոփայ Եզնիկ Կողբացին «Եղծ Աղանդոց» աշխատութիւնում:

4-րդ դարի վերջերին (387 թ.) առաջին անգամ Մեծ Հայքի թագաւորութիւնը տրոհւում է երկու մասի. Արեւելեան Հայաստանն ընկնում է Սասանեան Պարսկաստանի, իսկ Արեւմտեան Հայաստանը՝ Հռոմի (391 թւականից՝ Բիւզանդիա) տիրապետութեան տակ: Տւեալ ժամանակաշրջանում հայկական երբեմնի հզօր պետութիւնը թուլանում է ու բաժանւում, իսկ 428 թ. Արշակունեաց հարստութիւնն անկում է ապրում: Հին Հայաստանի պատմութեամբ հպարտացող Խորենացին արդէն աւելի համեստ գնահատական է տալիս վաղ միջնադարեան Հայաստանի պատմութեանը, բայց չի մոռանում

---

[3] **Մովսէս Խորենացի.** Պատմութիւն Հայոց, գիրք առաջին, Մատենագիրք Հայոց, Բ. հատոր, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 1809:

[4] Նոյն տեղում, էջ 1811:

ընդգծել, որ լինելով փոքր ազգ, իրենք աշխարհում կատարել են շատ արժէքաւոր գործեր. «Զի թէպէտ եւ եմք ածու փոքր, եւ թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ, եւ զաւրութեամբ տկար, եւ ընդ այլով յոլով անգամ նուաճեալ թագաւորութեամբ՝ սակայն բազում գործք արութեան գտանին գործեալ եւ ի մերում աշխարհիս, եւ արժանի գրոյ յիշատակի, զոր եւ ոչ մի ոք ի նոցանէ պէտ յանձին կալաւ մատենագրել»[5]: Նման տկարացման պատճառը որոշ ուսումնասիրողներ համարում են քրիստոնէական արժէքների ընդունումը: Մասնաւորապէս մատնանշւում է այն հանգամանքը, որ ազգային դաղափարախօսութեանը փոխարինած համամարդկային-քրիստոնէական դաղափարները Հայոց երկրի թուլացման պատճառ են դարձել:

Իրականութիւնն այն է, որ ընդունելով քրիստոնէական արժէհամակարգը, հայ ժողովուրդը, յատկապէս Հայոց պետութիւնը միաժամանակ չանքեր գործադրեցին Հայոց եկեղեցին ազգային դարձնելու համար: Այդ ուղղութեամբ առաջին վճռական քայլը կատարեց Պապ Արշակունի թագաւորը (370–374 թթ.), երբ խախտելով դոյութիւն ունեցող կարգը, արգիլեց Հայոց կաթողիկոսների օծումը Կեսարիայում եւ պահանջեց այդ արարողակարգն այդուհետ իրականացնել Հայաստանում[6]*:*

Շուտով՝ Հայ եկեղեցու ինքնուրոյն կարգավիճակի ամրապնդմանը դուգընթաց, որի գագաթնակէտը դարձաւ 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովին մասնակցելուց հրաժարուելն ու միաբնակութիւն ընդունելը, քրիստոնէական ինքնութիւնը Հայութեան չրջանում վերածուեց ազգային ինքնութեան: Աւելին՝ 450–451, 481–484 եւ 571–572 թթ. Հայ ժողովուրդը կենաց ու մահու կռուի դուրս եկաւ Պարսկաստանի պարտադրած հաւատափոխութեան քաղաքականութեան դէմ: Պատահական չէ, որ Հայ մատենագիրների եւ հետագայ ուսումնասիրողների զգալի մասը վերոյիշեալ հակապարսկական

---

[5] Նոյն տեղում, էջ 1752:

[6] Տե՛ս Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, թարգմանութիւնը, ներածութիւնը եւ ծանօթագրութիւններն ակադեմիկոս Ստ. Մալխասեանցի, Եր., 1968, էջ 265–266:

ապստամբութիւնները գնահատեց որպէս կրօնական չարժմունք (պատերազմներ)[7]:

Քրիստոնէական ինքնութիւնը, արդէն խարսխուած իր ազգային՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցու կառոյցի վրայ, հայութեան համար 6–7-րդ դդ. ինքնապահպանութեան հզօր միջոց մնաց Բիւզանդական կայսրութեան պաշտօնական դաւանանքի՝ քաղկեդոնականութեան (ուղղափառութեան), իսկ արաբական տիրապետութեան շրջանում (8-րդ դար եւ 9-րդ դարի առաջին կէս)՝ իսլամի դէմ: Ուստի ինչպէս պարսիկներն Արեւելեան Հայաստանում (Մարզպանական Հայաստան), բիւզանդացիները Արեւմտեան Հայաստանում (Սատրապական Հայաստան), իսկ արաբները՝ իրենց ստեղծած «Արմինիա» վարչամիաւորում ի վերջոյ ստիպուած էին ձեռնպահ մնալ իրենց ազգակիցներով երկիրը բնակեցնելու եւ կրօնադաւանական ճնշումների քաղաքականութիւնից ու պահպանել Հայոց երկրի ներքին ինքնուրոյնութիւնը[8]:

Հայ քրիստոնէական ինքնութիւնն իր դրսեւորումներն ունեցաւ նաեւ հետագայում: Իններորդ դարի երկրորդ կէսին Հայ Առաքելական եկեղեցու ամենագործուն աջակցութեանը բագրատունիները վերականգնեցին հայկական պետականութիւնը: Ճիշդ է՝ այդ պետութիւնը երկար չկարողացաւ պահպանել իր միասնականութիւնը եւ տրոհուեց: Սակայն դա գերազանցապէս պայմանաւորուած էր զարգացած աւատա- տիրական յարաբերութիւններով, որի ընթացքում, որպէս կանոն, սկիզբ է առնում քաղաքական մասնատուածութիւնը: Աւելին՝ չուտով հայերը 11-րդ դարի վերջին Կիլիկիայում ստեղծեցին իրենց նոր պետականութիւնը, որը 12-րդ դ. վերջին վերածուեց թագաւորութեան եւ գոյութիւն ունեցաւ մինչեւ 1375 թ.: Ուստի եւ, բոլոր այն պնդումները, թէ քրիստոնէութեան ընդունումով միջնադարում հայկական պետականութիւնը, իբրեւ եւ հայ ինքնութեան կարողականութիւնը տկարացան, գիտութեան հետ որեւէ կապ չունեն:

---

[7] Տե՛ս **Եղիշէ**, Վարդանի եւ Հայոց պատերազմի մասին, թարգմանութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները Ե. Տեր-Մինասեանի, 1971, **Գարագաշեան Ա.Մ.**, Քննական Պատմութիւն Հայոց, մասն Դ., Թիֆլիս, 1895 եւայլն:

[8] Մանրամասն տե՛ս **Ադոնց Նիկողայոս**, Հայաստանը Յուստինիանոսի դարաշրջանում, Եր., 1987, էջ 241, **Տէր Դեւոնդեան Արամ**, Յօդուած ների ժողովածու, Եր., 2003, էջ 133, 299:

դ) Ինքնուրճեան ձեւախեղման շրջափուլ: 11-րդ դարի առաջին կէսին՝ պայմանաւորուած Հայաստանի համար ստեղծուած աշխարհաքաղաքական բարդ իրավիճակով (արեւելքից սելճուք-թուրքերի արշաւանքներ, հայկական հողերի նկատմամբ Բիւզանդական կայսրութեան ոտնձգութիւններ) հայ իրականութեան մէջ ծնունդ առաւ մի վտանգաւոր մտայնութիւն, թէ ստեղծուած իրադրութեան մէջ ամենանախընտրելի լուծումը հայկական գաւառները քրիստոնեայ Բիւզանդիային զիջելն է եւ հայրենի եզերքներից արտագաղթը: 1021 թուականին Վասպուրականի վերջին թագաւոր Սենեքերիմ Արծրունին իր թագաւորութիւնը կտակեց Բիւզանդիային եւ տասնեակ հազարաւոր իր համաերկրացիներով հեռացաւ Փոքր Հայք, չատերը հաստատուեցին նաեւ Կիլիկիայում: Գանձակից արտագաղթից Օշին իշխանը, Վանի շրջակայքից՝ Աբլղարիբ Արծրունին: Հայրենի հողում մնալու, պայքարելու աւանդական գործելակերպին փոխարինելու եկաւ նոր՝ արտագաղթելու ադէտաբեր սովորոյթը: Այդ մտայնութիւնը՝ յատկապէս դերիչխող դարձաւ Անիի Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումից (1045) յետոյ:

Անկախ հայկական թագաւորութիւնների կործանմանն ու արտագաղթի սաստկացմանը զուգընթաց Կենտրոնական եւ Արեւելեան Եւրոպայում (Հունգարիա, Լեհաստան, Պալքաններ, Միջերկրական շրջաններ եւ այլուր) արագօրէն ստուարացան հայկական գաղթավայրերը: Թէպէտ դրանցից մի քանիսը, յատկապէս լեհահայ, հունգարահայ եւ աստրախանահայ համայնքները ժամանակի ընթացքում մեծ վերելք ապրեցին եւ ձեռք բերեցին անգամ իրաւական կարգավիճակ սակայն չուտով բոլոր նրանք, ովքեր ընդունեցին կաթոլիկական դաւանանքը (լեհահայեր եւ հունգարահայեր) տասնամեակներ անց կորցրեցին իրենց ազգային ինքնութիւնը եւ ձուլուեցին տեղի ժողովուրդների մէջ:

Վերոյիշեալ շրջափուլում ազգային ինքնութեան կորուստ տեղի ունեցաւ նաեւ Հիւսիսային Հայաստանում (Տայք, Ախալցխա, Ջաւախք, Լոռի), որտեղ հայութեան մի մասը վրաց եկեղեցու ճնշումների ներքոյ ընդունեց ուղղափառութիւն: Էթնոդաւանական ձեւախեղման ենթարկուած այդ հայութեանը հայ հեղինակներն անուանում էին «ազգաւ հայ, կրօնաւ վրացի»:

Ազգային ինքնութեան կորուստը մեծ ծաւալներ ընդունեց 16–18-րդ դարերի ընթացքում, երբ սկսուած թուրք-պարսկական երկարատեւ ու արիւնալի պատերազմների թատերաբեմ դարձաւ Հայաս-

տանը, սուլթանական կառավարութեան վարած ժողովրդագրական քաղաքականութեան հետեւանքով բազմահազար քոչուոր քրտական ցեղերը ներթափանցեցին Հայկական լեռնաշխարհ: Այդուհետ ծայր առաւ հայութեան որո- շակի զանգուածների թուրքացման ու քրտացման գործընթացը[9]: Իրականում հայ ինքնութեան առաջին զանգուածային այս վերակերպումները դիմախեղեցին Հայաստանի ժողովրդագրական պատկերը եւ հետագայում աւելի խոցելի դարձրեցին հայ հասարակութիւնը Հայոց ցեղասպանութեան երիտթուրքական քաղաքականութեան իրականացման ճանապարհին:

Որքան էլ 11-րդ դարի կէսերից մինչեւ 20-րդ դարի սկիզբն ընկած ժամանակաշրջանը ազգային ինքնութեան ձեւախեղման ու նահանջի շրջափուլ էր, այնուամենայնիւ այդ ընթացքում ժամանակ առ ժամանակ տեղի էին ունենում ազգային զարթօնքի բազմաթիւ առկայծումներ: Պատահական չէ, որ այդ շրջափուլին, բնորոշ է ազատագրական շարժումների վերելքը (17–18-րդ դարերում դրանք նշանաւորեցին Հայոց պատմութեան նոր ժամանակաշրջանի սկիզբը), ազգային կուսակցութիւնների ստեղծումն ու գործունեութեան աշխուժացումը եւ այլն: Ինչեւէ, այս ամէնով հանդերձ սոյն շրջափուլը միանշանակօրէն ամենաբարդն ու կորստաբերն էր, քանի որ դրա վերջնափուլն Առաջին աշխարհամարտի շրջանն էր, որի ընթացքում օսմանեան իշխանութիւնների կողմից իրականացուեց Հայ ժողովրդի ցեղասպանութիւնն ու Հայրենազրկումը:

ե) Ինքնութեան վերածննդի շրջափուլ: *Հայոց մեծ եղեռնից ընդամէնը երեք տարի անց՝ 1918 թ., մայիսին, շնորհիւ Սարդարապատում, Բաշ Ապարանում, Ղարաքիլիսայում, Ջաւախքում, Շիրակում եւ այլուր թուրքերի դէմ մղուած հերոսամարտերի ժամանակ Հայ ժողովրդի դրսեւորած միասնականութեան, ազգային ինքնութեան աննախադէպ պոռթկման հնարաւոր եղաւ Արեւելեան Հայաստանի մի հատուածի վրայ Մայիսի 28-ին վերականգնել Հայոց անկախ պետականութիւնը: Այդ պատմական իրադարձութեամբ սկսուեց Հայոց նորագոյն պատմութեան ժամանակաշրջանը:*

Պետականութեան զգացողութիւնը, պետական մտածողութիւնը, որ հին եւ միջին դարերում կազմում էին Հայ մարդու աշխարհա-

[9] Հայ բնակչութեան էթնոկրօնական ու էթնոդաւանական վերակերպումների մասին մանրամասն տե՛ս **Մելքոնեան Ա.**, Հայաստանի պատմութեան եւ ժողովրդագրութեան հիմնահարցեր, Եր., 2011, էջ 289–303:

յետգքի անքակտելի մասը՝ կրկին համակեցին համայն հայութեանը: 1919 թ. Մայիսի 28-ին անկախութեան հռչակման տարեդարձի օրը՝ ի կատարումն նաեւ արեւմտահայութեան պատմական իղձերի[10], Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը երկիրը հռչակեց անկախ եւ միացեալ հանրապետութիւն[11]: Դրանով ՀՀ-ն յայտարարում էր նաեւ բռնազաւթուած Արեւմտեան Հայաստանի վրայ իր իշխանութեան տարածման մասին: Հայութեան այս դարաւոր երազանքն իր իրաւական ձեւակերպումը ստացաւ 1920 թ. Օգոստոսի 10-ին Սեւրում Անտանտի երկրների ու Օսմանեան կայսրութեան միջեւ կնքուած պայմանագրի 88–93-րդ յօդուածներով, որոնց համաձայն Միացեալ Հայաստանին էր միացուելու արեւմտահայ 4 նահանգների (Վան, Պիթլիս, Էրզրում եւ Տրապիզոն) մեծ մասը: 1920 թ. Նոյեմբերի 22-ին Միացեալ Նահանգների նախագահ Վուտրօ Ուիլսընի կազմած իրաւարար վճռի համաձայն ՀՀ տարածքը կազմելու էր չուրջ 160 հագ. քառ. քմ.՝ դէպի Սեւ ծով նաւահանգստային ելքով:

Ճիշդ է՝ քեմալապոլշեւիկեան դործակցութեան հետեւանքով Սեւրի դաշնագիրը կեանքի չկոչուեց, իսկ Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1920 թ. Դեկտեմբերի սկզբին կործանուեց: Սակայն պետականութեան գաղափարն ու պետականամէտ մտածողութիւնն այնքան զօրաւոր էին, որ ընդամէնը երկուս ու կէս ամիս անց հայ ժողովուրդը չհանդուրժեց համայնավարների բռնութիւնները եւ 1921 թ. Փետրուարի կէսերին վերականգնեց անկախ հանրապետութիւնը: Հայոց անկախ պետականութիւնն Այսրկովկասի տարածաշրջանում ամենաերկարը պահպանուեց Հայաստանի մի մասում Սիւնիքում (Լեռնահայաստան)՝ մինչեւ Յուլիսի կէսերը:

Յատկանշական է, որ Առաջին Հանրապետութեան կարճատեւ գոյութեան ընթացքում պետականամէտ ինքնութիւնն այնքան հզօրացաւ, որ անգամ համակեց հայ համայնավարներին: Պատահական չէ, որ հայ պոլշեւիկների՝ Հայաստանի խորհրդայնացման մասին

---

[10] 1919 թ. Փետրուարին Արեւմտահայերի երկրորդ համագումարը հանդէս էր եկել Միացեալ Հայաստանի հռչակման պահանջով:

[11] Միացեալ Հայաստանի հռչակման պատմական նշանակութեան մասին տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Միացեալ Հայաստանի հռչակագրի պատմական խորհուրդը, Հանրապետական գիտաժողովի նիւթեր, նուիրուած միացեալ եւ անկախ Հայաստանի անկախութեան մասին հռչակագրի 90 եւ Վանաձորի պետական մանկավարժական ինստիտուտի հիմնադրման 40-ամեակներին, Վանաձոր, 2009 էջ 4–8:

1920 թ. Դեկտեմբերի 2-ին Երեւանում Խորհրդային, Ռուսաստանի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ կնքուած համաձայնագրի առաջին կէտով «Հայաստանը յայտարարւում էր անկախ (ընդգծումն իմն է Ա.Մ.) Սոցիալիստական Հանրապետութիւն»[12]: Իրօք, Խորհրդային Հայաստանի գոյութեան առաջին տարիներին այդ յարաբերական անկախութիւնը պահպանուեց մինչեւ 1922 թ. Մարտի 12-ը, երբ Հայաստանը մտցուեց Անդրկովկասեան դաշնային Հանրապետութեան կազմի մէջ եւ ինքնուրոյն միութենական Հանրապետութեան վերածուեց միայն 1936 թ.:

Իրական անկախութիւնից զուրկ, բայց պետականութեան բազմաթիւ դրսեւորումներ ունեցող Խորհրդային Հայաստանում անգամ ստալինեան բռնաճնշումների պայմաններում հայ ազգային ինքնութեան մակարդակը չարունակեց մնալ բաւական բարձր, ասպարէզ իջան պետական մտածողութեան բազմաթիւ գործիչներ (Ալեքսանդր Միասնիկեան, Ալեքսանդր Բեկզադեան, Աղասի Խանջեան, Գրիգոր Յակոբիւնեան, Եակով Զարոբեան եւ այլք), գիտութեան, մշակոյթի ու լրակաութեան ականաւոր դէմքեր:

Նորագոյն ժամանակներում հայ ինքնութեան զարթօնքն իր աննախադէպ բարձրութեանը հասաւ 1965 թ., երբ սփիւռքում եւ հայրենիքում նշուեց Հայոց ցեղասպանութեան 50-րդ տարելիցը: Հայ դատի համար պայքարը հայկական համայնքներից հետզհետէ տեղափոխուեց նաեւ Հայաստան: Այն դարձաւ հայ ինքնութեան պահպանման ու զարգացման գլխաւոր ազդակներից մէկը:

1988 թ. Սպիտակի աղէտալի երկրաշարժը ոտքի հանեց համայն Հայութեանը: Արցախեան շարժման ու պատերազմի տարիներին էլ աւելի ամրապնդուեց հայ ժողովրդի միասնականութեան գաղափարը: Հայ ազգային ինքնութեան նոր պոռթկման ալիքը 1991 թ. սեպտեմբերին կեանքի կոչեց Հայոց անկախ պետականութիւնը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Լեռնային Ղարաբաղի (այժմ՝ Արցախի) Հանրապետութեան տեսքով: Հայաստան-սփիւռք գործակցութեան համար բացուեցին նոր հեռանկարներ:

Հայաստանի անկախացումով իրականութիւն դարձաւ հայ ժողովրդի երազանքը: Սակայն յետանկախական տարիներին, երբ թւում էր, թէ հայ ինքնութեան զարթօնքը ժամանակի ընթացքում

---

[12] Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմութիւն), փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու. Եր., 2000, էջ 383:

նոր բարձունքների պէտք է հասնի, յանգեցնի նորանկախ Հայաստանի աննախադէպ վերելքին, զարմանալիօրէն ծայր առան գործընթացները (հայրենիքից օրէցօր ահագնացող արտագաղթ, Հայաստանի իշխանութիւնների հանդէպ սփիւռքահայութեան անվստահութեան խորացում, արտերկրում ուծացման գործընթացների արագացում, հայ հասարակութեան բարոյահոգեբանական վիճակի վատթարացում եւ այլն), որոնք հետզհետէ վերածուեցին ազգային անվտանգութեանն ու ինքնութեանը սպառնացող լրջագոյն վտանգների:

Ներկայումս օրախնդիր է դարձել ազգային պետութեան շուրջ համայն հայութեան միաւորման հրամայականը: Անհրաժեշտ է առաջ քաշել այնպիսի գաղափարներ, որոնք ընդունելի կը լինեն հայ ժողովրդի բոլոր հատուածների համար թէ՛ հայրենիքում եւ թէ՛ սփիւռքում: Կարծում ենք, որ նման գաղափարների մէջ առաջնայինը պետք է լինի Հայոց ցեղասպանութեան հետեւանքների վերացման, այն է՝ հոգային ու նիւթական հատուցման հասնելու պայքարը: Առանց հատուցման խնդիրը լուծելու, այսինքն՝ Միացեալ Հայաստանի ստեղծման, հնարաւոր չէ թշնամական շրջափակ վիճակից հանել հայկական երկու պետութիւնները, ազատել հայ մարդուն ցեղասպանուածի արդէն մէկդարեայ բարդոյթից եւ հասնել ազգային քնած ինքնութեան լիակատար արթնացմանն ու զարգացմանը:

Պատմական բարդ ու մղձաւանջային իրավիճակներից ելք գտնելու հայ ժողովրդի բազմադարեայ փորձը յուշում է, որ այդ խնդիրը միանգամայն լուծելի է, քանի որ ի տարբերութիւն այլ իրավիճակների, ներկայումս հայ ժողովուրդն ունի իր պետականութիւնը, յաղթանակած բանակը, ազգային եկեղեցին, սփիւռքեան կառոյցների վիթխարի կարողականութիւնը, բնազաւթուած Արեւմտեան Հայաստանում ծալտեալ հայութեան արթնացող ինքնութիւնը եւ պահանջատիրութեան խնդիրն առաջ տանելու համազգային կոտրում կամքը:

ՓՐՈՖ. ԴՈԿՏ. ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ

Սփիւռք եւ ինքնութիւն, Անթիլիաս, 2018, էջ 49–62:

ԱՐՑԱԽԸ ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀՈԼՈՎՈՒՅԹՈՒՄ

Պատմաբանների, քաղաքագետների, իրավաբանների և այլ մասնագետների կողմից Հայոց պատմության մի շարք հանգուցային հարցերի վերաբերյալ առ այսօր կան թյուր ըմբռնումներ: Դրանց թվում կարելի է առանձնացնել՝ հայկական պետականության սկզբնավորման ու գոյության ժամանակների մասին պնդումները, որոնք այսօր թե՛ գիտական և թե՛ քաղաքական առումով այլևս քննության չեն բռնում:

Դեռ շարունակում է գերակշռել այն սխալ կարծիքը, որ հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ, ինչպես վաղ և ուշ միջնադարում, այնպես էլ նոր ժամանակներում, բնավ չի ունեցել պետականություն ու ավելի շատ գտնվել է զանազան տերությունների տիրապետության տակ: Նման մոտեցման համար հիմք են ծառայել պետության ու պետականության վերաբերյալ թյուր ըմբռնումները. խնդրով զբաղվող հեղինակների զգալի մասը կարծում է, որ պետականության առկայության մասին կարելի է խոսել միայն այն դեպքում, երբ տվյալ կազմավորումն օժտված է լինում պետականությանը բնորոշ բոլոր հատկանիշներով (ատրիբուտներ)՝ տարածք, բնակչություն, կառավարման համակարգ, զինական ուժեր, միջազգային ճանաչում և այլն: Սակայն իրականում վերոհիշյալ հատկանիշների մի մասի գոյությունն իսկ բավարար է այն պետական կազմավորում նկատելու համար: Պարտադիր չէ պետությունն ընդգրկի տվյալ էթնոսի ամբողջ պատմական արեալը, բացարձակ իմաստով անկախ լինի, ունենա համընդհանուր միջազգային ճանաչում, կառավարման միապետական կամ հանրապետական կարգավիճակ և այլն:

Շատ կարևոր է հասկանալ, որ Հայկական լեռնաշխարհում համահայկական պետականության բացակայությունը դեռ չի նշանակել առհասարակ պետականության բացակայություն: Այն գոյություն ունենալով պատմական Հայաստանի մի հատվածում, որպես կանոն՝ պատմաաշխարհագրական նպաստավոր պայմաններ ունեցող տարածաշրջաններում ունեցել է պետականության տարբեր դրսևորումներ (իշխանապետություն, կիսանկախ համայնք և այլն) և ժամանակի ընթացքում վերածվել է համահայկական պետության, որն էլ ուսումնասիրողներին հիմք է տվել այդուհետ այն համարել այն լիարժեք պետականություն: Հատկանշական է, որ տեղայնական

նշանակության շատ պետական կազմավորումներ հաճախ, հիմք են հանդիսացել համահայկական պետականությունների ձևավորման համար: Համանման օրինակ է Ք.ա. 9-րդ դարում հայկական լեռնաշխարհում հանդես եկած Վանի (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատի) թագավորությունը: Նույնիսկ մեկ միասնական՝ կենտրոնակեցված պետության, ինչպես Վանի, այնպես էլ հետագայի Երվանդական, Արտաշեսյան ու Արշակունյաց թագավորությունների կազմում առանձին նահանգներ չարունակել են պահպանել ինքնիշխան կարգավիճակ կամ իրենց ունեցած ազդեցիկ դիրքի պատճառով ավելի կարևոր դեր են խաղացել ամբողջ երկրի կյանքում: Որպես կանոն, դրանք եղել են սահմանակալ խոշոր իշխանություններ՝ բդեշխություններ (Սյունիք, Գուգարք, Աղձնիք և այլն) կամ աշխարհագրական նպաստավոր պայմաններ ունեցող տարածաշրջաններ (Տավուշ, Արցախ, Տայք, Մոկս և այլն):

Հայոց հին պետականության դարաշրջանն ընդգրկում է վաղնջական ժամանակներից մինչև IV դարի վերջն ընկած հատվածը, որն իր հերթին կարելի է տրոհել հետևյալ փուլերի. ա)վաղագույն պետականություններ՝ Ք.ա. III հազարամյակից մինչև Ք.ա. IX դ. (Արատտա, Արմանում, Արմե-Շուբրիա, Թոգարմա, Հայասա, Նաիրի, Դայա, Էթիունի և այլն), բ)միասնական պետականություններ՝ Ք.ա. IX դարից մինչև Ք.հ. IV դ. վերջ (Վանի կամ Արարատյան (Բիայնիլի, Ուրարտու) թագավորություն, Երվանդյաններ, Արտաշեսյաններ և Արշակունիների գահակալություն՝ մինչև Հայաստանի 387 թ. բաժանում:

Միջնադարյան պետականության շրջանը ներառում է IV դարի վերջից մինչև XVII դարի կեսերը: Առաջին փուլը (վաղմիջնադարյան պետականություն) սկսվում է Հայաստանի առաջին բաժանումով և ավարտվում IX դ. երկրորդ կեսին՝ Բագրատունիների թագավորության ստեղծումով: 387 թ. Արևելյան Հայաստանը հայտնվում է պարսկական, իսկ Արևմտյան Հայաստանը՝ Հռոմեական կայսրության (395 թվականից՝ Բյուզանդիա) ազդեցության ոլորտում: Հայկական պետականությունը բռնում է թուլացման ուղի: Բայց հայոց Արշակունյաց արքայատոհմի ներկայացուցիչները Հայաստանի երկու հատվածներում դեռ որոշ ժամանակ շարունակում են գահակալել: 391 թ. Արևմտյան Հայաստանում Արշակ IIIի մահվանից, իսկ 428 թ. Արտաշես III (Արտաշիր) արքային գահընկեց անելուց հետո Արշակունյաց հարստությունն անկում է ապրում:

Բայց Արշակունիների անկումով միայն վերանում է թագավորությունը, իսկ պետականությունը ձեռք է բերում նոր դրսևորումներ՝ Արևելյան Հայաստանում՝ մարզպանական, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ սատրապական համակարգերով, որոնց հիմքում ընկած էր նախարարական համակարգը: Այդ խնդրի խորագիտակ Նիկողայոս Ադոնցն ընդգծում էր, որ «Նախարարական վարչակարգը իր կայունությամբ այնպիսի տիպական ու ուշագրավ երևույթ է, որ առանց դրա անհնարին է հայոց հին կյանքի և պատմության գիտական ընբռնումն ու ճիշտ լուսաբանումը: ...Այդ երկարատև ժամանակաշրջանում նախարարությունը հանդիսացավ քաղաքական կարևոր գործոն և, կարելի է ասել, հայոց պատմության լծակը. նախարարությունները ամբողջ երկրով ցրված քաղաքական ազատության օջախներ էին..., նրա ժամանակ երկրի արտաքին կախվածությունը համատեղված էր ներքին ինքնուրույնության հետ, և այդ ճանապարհով ապահովվում էր երկրի ինքնատիպությունը»[1]:

Արևելյան Հայաստանում 428 թ. հետո իշխանությունը թագավորից անցնում է նախարարական դասին. երկիրը դառնում է հարկատու Սասանյաններին, սակայն զինական ուժը մնում է նախարարների իրավասության ներքո: Այդ մասին պատմիչ Եղիշեն գրում է, որ երբ պարսից արքունիքը «...իբրև զնա (Արտաշես արքային – Ա.Մ.) ևս մերժեաց ի թագաւորութենէն, ի նախարարսն Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն. զի թէպէտ և գանձն յարքունիս Պարսկաց երթայր, սակայն այրուձին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմի»[2]:

Այսպես՝ թագավորին փոխարինած մարզպանը ստանձնում է նրա մի շարք գործառույթներ, պահպանվում են Արշակունիների օրոք առկա գրեթե բոլոր գործակալությունները՝ հազարապետությունը, սպարապետությունը, մեծ դաստավարությունը և այլն: Հատկապես ուշագրավ է մաղխազության գործակալության, այն է՝ թագավորի թիկնազորի պետի պաշտոնի պահպանումը, այն դեպքում, երբ թագավոր այլևս չկար: Ի դեպ, ոչ միայն պաշտոններն էին պահպանվել, այլ շատ դեպքերում՝ նաև դրանք իրենց նախկին տերերին՝

---

[1] **Ադոնց Նիկողայոս**, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Ե., 1987, էջ 241:

[2] Եղիշէի վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Ե., 1957, էջ 6:

նախարարական հայտնի տներին՝ Մամիկոնյաններին, Ամատունիներին, Խորխոռունիներին հանձնելու ավանդույթը:

Դժվար չէ կռահել, որ վերոհիշյալ նախարարներն այդուհետ պարտավոր էին ծառայություններ մատուցել թագավորին փոխարինած մարզպարին, որն այժմ Արևելյան Հայաստանի կառավարիչն էր և պարսից արքունիքի առջև ներկայացնելու էր նաև հայ նախարարներին ու երկրի հետ կապված գործերը: Պատահական չէ, որ մարզպանը հայտնի էր նաև որպես Հայոց տանուտեր: Վահանանց պատերազմից հետո, երբ Արևելյան Հայաստանում Պարսկաստանը ճանաչեց հայերի ինքնավար ապրելու իրավունքը և առժամանակ դադարեցրեց կրոնական հալածանքները: Վարդանանց ու Վահանանց պատերազմների ընթացքում հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի շնորհիվ, Նվարսակի հաշտության կնքումով 480-ական թվականների կեսերից Հայոց պետականությունն ինքնավար տարբերակով վերականգնվեց ինչպես Արևելյան Հայաստանի կենտրոնական հատվածում՝ Արարատյան երկրում, այնպես էլ Հայոց Արևելից կողմերում՝ Արցախում Վաչագան Բարեպաշտի գլխավորությամբ[3]*:*

Հետագա դարերում Արցախում Առանշահիկները չարունակեցին պետականության պահպանման ավանդույթները Հասան-Ջալալյանների և տոհմիկ ազնվականական այլ տների կողմից: Այսպիսով, V դարի վերջից Արցախը դարձավ տեղայնական մակարդակով Հայոց պետականության պահպանման կենտրոններից մեկը: Լեռներով մյուս նահանգներից կտրվածությունը հնարավորություն տվեց Արցախին դարեր շարունակ մնալ Հայոց պետականության կրող մեկը:

Հայոց վաղմիջնադարյան պետականության ինքնատիպ դրսևորում հանդիսացող սատրապական համակարգն էլ բավական ժամանակ՝ մինչև Հուստինիանոս I (527–565) կայսեր բարեփոխումները, պահպանվեց Արևմտյան Հայաստանում, որտեղ կային հինգ սատրապություններ: Դրանց կառավարիչ սատրապներն օգտվում էին ներքին ինքնավարությունից[4]*:*

---

[3] Հայոց պետականության պատմության մեջ Արցախի ունեցած դերակատարության մասին մանրամասն տե՛ս **Ուլուբաբյան Բ.**, Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության, V–VI դդ., Ե., 1981, **նույնի՝** Արցախի պատմություն. սկզբից մինչև մեր օրերը, Ե., 1994:

[4] Արևմտյան Հայաստանի ինքնավար իշխանությունների մասին տե՛ս **Ադոնց Նիկողայոս**, նշվ. աշխ., էջ 39–146:

Անշուշտ, ինչպես պարսից, այնպես էլ բյուզանդական արքունիքները, ժամանակի ընթացքում տարբեր քայլերով՝ հատկապես նախարարական կալվածքները բաժան-բաժան անելու միջոցով, հետզհետե թուլացրին հայոց ինքնավարությունները, բայց մինչև արաբական արշավանքները, այդպես էլ չկարողացան իսպառ վերացնել դրանք: Ավելին՝ անգամ արաբական արշավանքներից հետո, օգտվելով արաբաբյուզանդական հակամարտության սրումից, հայկական նախարարական դասի մի շարք նշանավոր դեմքերի (Թեոդորոս Ռշտունի, Վարազտիրոց Բագրատունի և այլք) կազմակերպած պայքարը, հաջողվեց VII դարի երկրորդ կեսին, մի միասնական ու ուշագրավ իշխանապետություն ստեղծել, իսկ VIII դ. Արմինիա վարչական միավորումում պահպանել ներքին ինքնավարության տարրեր:

«Հայաստանը արաբական շրջանում,- գրում է արաբագետ Արամ Տեր-Ղևոնդյանը,- երբեք չկորցրեց իր ներքին ինքնավարությունը և վարչական տեսակետից երբեք չկազմալուծվեց, այլ լինելով խալիֆայության «Արմինիա» նահանգի մի մասը, պահպանեց իր ուրույն վարչական ու քաղաքական դեմքը: Հայաստանն այս շրջանում կառավարում էր Հայոց իշխանը, որը թեև ենթակա էր Արմինիայի ոստիկանին, սակայն երկրի գործերի իրական տնօրինողն էր»[5]: Նույն դիտանկանի համոզմամբ՝ Հայաստանի և Հարևան Վիրքի ներքին ինքնավարությունը, ի տարբերություն խալիֆայությանը ենթակա այլ երկրների, պայմանավորված էր այնտեղ ժառանգական հողատիրության պահպանմամբ, որի շնորհիվ էլ հայերն ու վրացիները «պահպանեցին իրենց լեզուն ու մշակույթը և IX դարում ինքնուրույն պետականություն ստեղծեցին»[6]:

Միջնադարում՝ զարգացած ավատատիրական պետականության փուլը, վերաբերում է Բագրատունիների վերելքին և հայկական նոր պետությունների (Վասպուրականի, Վանանդի, Տաշիր-Զորագետի, Սյունիքի թագավորություններ, Տարոնի, Տայքի, Համշենի, Սամցխե-Սաաթաբագոյի իշխանություններ, Զաքարյանների, Վահրամյաննե-

---

[5] **Տեր-Ղևոնդյան Արամ,** Հայոց իշխանը արաբական տիրապետության շրջանում, Հոդվածների ժողովածու, Ե., 2003, էջ 133:

[6] **Նույնի,** Հայ նախարարների հողատիրական իրավունքները, Հոդվածների ժողովածու, էջ 299:

րի իշխանապետությունները, Կիլիկիայի հայկական պետությունն և այլն) ժամանակներին՝ IX դ. կեսերից մինչև XIV դարի վերջը[7]:

Ինչպես աշխարհի շատ երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, պայմանավորված ավատատիրական հարաբերությունների զարգացման նոր մակարդակով, հայկական կենտրոնական պետության հաբևանությամբ երևան են գալիս մի շարք մանր ու միջին պետական կազմավորումներ. սկսվում է ֆեոդալական մասնատվածությունը: Բայց եթե որոշ ժամանակ անց՝ եվրոպական երկրների մեծ մասում այդ մասնատվածությունը հաղթահարվում է և շուտով ձևավորվում են կենտրոնացված միապետություններ (ինքնակալություններ), ապա Հայաստանում՝ մոնղոլական ու թուրքմենական ցեղերի, Լենկ Թեմուրի արշավանքների, պարսկա-թուրքական երկարատև ու արյունալի պատերազմների հետևանքով, պետականության դրսևորումներն ավելի են թուլանում և, բացառությամբ լեռնային մի շարք շրջանների, երկրի մեծ մասում վերանում են: Հայրենիքից դուրս՝ Միջերկրական ծովի հյուսիսարևելյան առափնյա շրջաններում, որտեղ Հայաստանից հայերի զանգվածային արտագաղթի պատճառով հոծ հայություն էր կուտակվել, XI դ. վերջին ստեղծվում են հայկական մի քանի կազմավորումներ, որոնցից ամենակենսունակը լինում է Ռուբինյան իշխանությունը, որը 1198 թ. Լևոն Մեծագործի կողմից վերածվում է թագավորության և դառնում տարածաշրջանի ուժեղագույն երկրներից մեկը:

> *«Ուշ-միջնադարյան Հայաստանում,- գրում է Բ. Ուլուբաբյանը,- թաթար-մոնղոլական զավթիչների, ապա նրանց հետքերով եկած ակկոյունլու և կարա-կոյունլու թուրքերի կործանարար հարվածների տակ, ոչնչացել էին հայկական իշխանությունները, և Խաչենը համարյա միակ վայրն էր, ուր պահպանվում էին հայ պետականության բեկորները, և ուր դեռևս բորբոք էին մնում հայոց քաղաքական ազատության կայծերը...»[8]: Արցախում, հարակից գավառներում և Հյուսիսարևելյան Հայաստանի այլ շրջաններում պահպանված իշխանական տների (Հասան-Ջալալյաններ, Դոփյաններ, Օրբելյաններ, Մելիք-Շահ-*

---

[7] Տե՛ս **Վարդանյան Վ.**, Վասպուրականի թագավորության պատմությունը, Ե., 1969, **Մարգարյան Հայրապետ**, Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Ե., 1980, Գրիգորյան Գրիգոր, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Ե., 1981, **Գրիգորյան Գնել**, Տարոնի ֆեոդալական իշխանությունը 9–10-րդ, Ե., 1983, **Շահնազարյան Ա.**, Վահրամյանների իշխանությունը, Ե., 1990, **Միքայելյան Գ.**, Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն, Ե., 2007, **Սահակյան Լուսինե**, Համշենը հայկական ձեռագրերում, Ե., 2019 և այլն:

[8] **Ուլուբաբյան Բ.Ա.**, Խաչենի իշխանությունը X–XVI դարերում, Ե., 1975, էջ 6:

նաղարյաններ և այլք) չառավիղները, ըստ մեծանուն վիպասան Րաֆֆու երբեք չկորցրեցին «իրենց ինքնավարության իրավունքները» և ձևավորեցին հայ մելիքական դասը[9]:

Օգտվելով վրաց թագավորների և մոնղոլների հակամարտությունից՝ Սարգիս Ջաղեցին կարողանում է ստեղծել մի ընդարձակ իշխանություն, որը չուտով իր մեջ ընդգրկում է Տաշիրից մինչև էրզրում ընկած տարածքը: Այստեղի իշխանը կրում էր աթաբեկի տիտղոս, որի համար իշխանությունը հայտնի էր նաև Սաաթաբադո (այսինքն՝ աթաբեկին ննթակա) անունով: Հայկական աղբյուրներում այն հիշատակվում է «Իշխանաց երկիր» ձևով[10]: Ինչպես Բագրատունիների, Զաքարյանների, այնպես էլ վերջիններիս հաջորդներ Ջաղեցիների օրոք տնտեսական ու մշակութային կյանքը Ջավախքում և աթաբեկության այլ շրջաններում զգալի վերելք է ապրում: Այս իշխանապետությունը պահպանվեց մինչև XVI դ. վերջը, երբ գրավվեց օսմանյան թուրքերի կողմից[11]:

Այդ ժամանակներում կրկին կարևոր դերակատարություն է ստանձնում հայ եկեղեցին, որն իր վրա է վերցնում հայոց պետության որոշակի գործառույթներ: Պատահական չէ, որ 1441 թ. տեղի է ունենում արդեն պետականությունից զրկված Կիլիկիայից կաթողիկոսական աթոռի վերադարձը Հայրենիք՝ Ս. Էջմիածին: Այդուհետ հայոց կաթողիկոսները ղեկավարում են ազատագրական պայքարը. 1547 թ. Էջմիածնում՝ Ստեփանոս Սալմաստեցի, իսկ 1562 թ. Սեբաստիայում՝ Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսների հրավիրած գաղտնի ժողովների կազմած պատվիրակությունները մեկնում են Եվրոպա՝ Հռոմի պապից և եվրոպական տիրակալներից Հայաստանի ազատագրության համար աջակցություն ստանալու առաքելությամբ: Հայ աշխարհիկ հողատերերի դասի ներկայացուցիչները, փորձում են ելք գտնել ստեղծված անելանելի իրավիճակում. նրանցից չատերն իրենց հողերը փոխանցում են հայ հասարակական ու տնտեսական կյանքը

---

[9] Հայ մելիքների ինքնավար կարգավիճակի, զինուժի, դատական իշխանության և այլ գործառույթների և առհասարակ՝ նրանց ստեղծած պետականության դրսևորում հանդիսացող մելիքությունների մասին մանրամասն տե՛ս **Րաֆֆի,** Խամսայի մելիքությունները, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Ե., 1959, էջ 396–510, **Ուլուբաբյան,** նշվ. աշխ., **Մաղալյան Արտակ,** Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII–XIX դդ., Ե., 2007 և այլն:

[10] Բազմավեպ, Վենետիկ, 1887, էջ 138 և **Լէօ,** Սահմանավեճեր, էջ 105: Հակոբոս Տաշյանի համոզմամբ այս իշխանության մեջ ընդգրկվել են նաև Կիսկիմն ու Թորթումը (**Տաշեան Հ.Յ.,** Տայք, դրացիք եւ հոտորջուր, Վիեննա, 1973, էջ 61):

[11] **Այս իշխանապետության մասին տե՛ս Մելքոնյան Աշոտ, Ջավախքը XIX դարում և XX դարի** առաջին քառորդին, Ե., 2003, էջ 56–63:

տնօրինող հայ եկեղեցուն և իրենք էլ անցնում ծառայության արդեն եկեղեցապատկան կալվածքներում: Այդօրինակ հողատերերը հայտնի են դառնում պարոնտեր անունով: Թուրք-պարսկական տիրապետության պայմաններում նման եղանակով հնարավոր է լինում որոշ չափով պաշպանել հայ հողատերերի գույքային իրավունքը:

Նոր ժամանակներում (XVII դարի կես – 1918 թ.) հայոց պետականության պատմությունն ունի իր առանձնահատկությունները: Առաջին շրջափուլում (XVII դարի կես XVIII դարի սկիզբ), որը կարելի է անվանել պետականության տեղական (տեղայնական) շառավիղների ժամանակաշրջան, բացակայում է համահայկական պետականությունը, բայց այն առկայծումներով ու զանազան դրսևորումներով՝ ինքնիշխան կազմավորումների (սղնախներ՝ պաշտպանական ամրոցներ, մելիքություններ, իշխանապետություններ, ինքնավար համայնքներ) տեսքով երևան է գալիս Հայաստանի առանձին շրջաններում՝ Արցախում, Սյունիքում, Գեղարքունիքում, Մոկսում, Շատախում, Սասունում[12], Կիլիկիայի լեռնային հատվածներում:

Այդ շրջափուլի սկիզբն ազդարարում է 1677 թ. Էջմիածնում Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի հրավիրած ազատագրական գաղտնի ժողովը: Հայոց հայրապետի գլխավորած պատվիրակությունը ժամանում է Կ.Պոլիս, Հայաստանի ազատագրության ծրագրերով դիմում է Ռեչ-Պոսպոլիտայի թագավոր Յան Սոբեսկուն: Հակոբ Ջուղայեցու մահվանից հետո Եվրոպա է անցնում պատվիրակության երիտասարդ անդամ Իսրայել Օրին, որը Հայաստանի ազատագրության և պետականության վերականգնման հետաքրքրական ծրագրերով նախ դիմում է Գերմանիայի Պֆալց երկրամասի կուրֆյուրստ (մեծ իշխան) Հովհաննես Վիլհելմին, իսկ 1701 թ.՝ Ռուսական կայսր Պետրոս I-ին: Հատկանշական է, որ իր ծրագրերի (Պֆալցյան և Մոսկովյան) նկատմամբ վերոհիշյալ տիրակալների հետաքրքրությունը շարժելու համար Օրին նրանց դիվանագիտորեն հասկացնում է, որ Հայաստանն ազատագրելուց հետո իրենք կարող են դառնալ հայոց թագավոր: Սակայն իրականում, ինչպես ճիշտ նկատել է ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը, Սյունիքի մելիքներից Ռուսաց ցարին հասցեագրված նամակի հայերեն տարբերակը մշակելիս, Պռոշյան

[12] Արևմտյան Հայաստանում ձևավորված հայկական կիսանկախ իշխանությունների մասին տե՛ս **Բայալյան Գ.**, Հայկական կիսանկախ իշխանություններն ու մելիքություններն Արևմտյան Հայաստանում և Լեռնային Կիլիկիայում, Վէմ. Ե., 2011. թիվ 137–155:

իշխանական տնից սերող «Օրին մի պահ հենց իրեն էր պատկերացնում Ռուսաստանի ձեռքով ազատված և ցարի կողմից հովանավորված ապագա Հայաստանը գլխավորողի դերում»[13]:

Այդուհետ չարունակվում են ազգային-ազատագրական պայքարի ընդհանուր շղթայում պետականության վերականգնման համար գործնական քայլերը Սյունիքում և Արցախում: Դրանով սկսվում է ***պետականության վերականգնման գործնական քայլերի փուլը*** *(1722–1747 թթ.): Սյունիքում Դավիթ բեկի գլխավորած ազատագրական պայքարը պսակվում է հաջողությամբ. 1724 թ. Իրանի Թահմասպ II շահը ճանաչում է Սյունիքի հայկական իշխանությունը՝ հաշվի նստելով հայերի ազատագրական ճգտումների հետ և նպատակ ունենալով Դավիթ բեկի իշխանապետությունը օգտագործել ընդհանուր թշնամու՝ Օսմանյան կայսրության դեմ:*

Հայ-իրանական համագործակցության արդյունքում 1730-ական թվականներին Նադիր խանի (շահ) ջանքերով ամրապնդվում են հայկական մելիքությունները ոչ միայն Արևելյան Հայաստանի լեռնային շրջաններում (Սյունիք, Արցախ, Գեղարքունիք), այլ նաև հարթավայրերում: Արդեն նրա 1734 թ. հրովարտակով Արցախի Դովշանլու գյուղի ավագերեց Դավիթը հաստատվում է ինչպես այդ, այնպես էլ Խաչենի մի քանի այլ գյուղերի ավագի ու մելիքի պաշտոնում: «Կարգադրությանը չպետք է հակառակվեն,- հրահանգվում էր փաստաթղթում,- և այն ընդունելով որպես խիստ կարգադրություն՝ ջանք չխնայեն նրա կատարման հարցում: Թող այն իրենց պարտականությունը համարեն»[14]:

Մեկ այլ հրովարտակով Նադիրը Գեղարքունիքի մելիք Մելիքջան Մելիք-Շահնազարյանի որդուն՝ Մանուչարին «ետ նմա իշխանութիւն, ունել ընդ ինքեան զգահլիճ..., և անուանեաց զնա մերիմերան կամ պէյլէրպէյի ի վերայ Արարատեան երկրի և մասին ինչ Սիւնեաց»[15]: *1738 թ. չահական հատուկ հրամանագրով մուսաֆության իրավունքներ չնորհվեցին Երևանի մելիքներ Հակոբջանին ու*

---

[13] **Հովհաննիսյան Աշոտ,** Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, Ե., 1959, էջ 498:

[14] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ 2 բ, վավերագիր 182, բնագիր և Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակներ, պրակ IV, Ե., 2005, վավ. 2:

[15] **Մելիք-Սիլիմեանց Հ. Ջմիւռնիացի,** Համառոտութիւն պատմութեան Հայկազեանց, Մատենադարան, ձեռագիր 2888, էջ 341աւ, հմմտ.՝ Հայոց պատմություն, հ. 3, գիրք առաջին, Ե., 2010, էջ 55:

Մկրտումին՝ «Նմանների մեջ լավագույն խնդրարկուների բարի ծառայության համար այնպես, ինչպես նախկինում արքայական հրամանագրով հաստատվել էր նրանց մելիքության մուտքությունն ու մյուս [իրավունքները], ըստ կարգի...»[16]:

Բազմաթիվ հայ մելիքներ պարսիկների հետ դաշնակցած պայքարում են ընդհանուր թշնամու՝ օսմանցիների դեմ: Այդ պայքարում փաստական ինքնավարություն են ձեռք բերում հատկապես Արցախի մելիքները, Դիզակի մելիք Եգանի գլխավորությամբ, որոնց զինական ուժերի հետ Նադիրի գործակցությունը բարձրանում է նոր աստիճանի: Արցախում՝ Գանձակի նախկին բեկլարբեկությանը են-թակա Վարանդայի, Դիզակի, Ջրաբերդի, Խաչենի և Գյուլիստանի դավառներում 1736 թ. ծնունդ է առնում հայկական նոր ինքնավարություն՝ Խամսայի (արաբերեն խամսա՝ հինգ) մելիքությունները: Նադիրը, խիստ կարևորելով հայության դերը հակաթուրքական պայքարում, չի հապաղում ճանաչել Արցախյան այս յուրահատուկ պետականությունը: Նա փաստորեն վավերացնում է հայերի չուրջ 15-ամյա հերոսական պայքարի արդյունքում ստեղծված իրողությունը[17]:

Այսպիսով, Արցախում պետականության յուրօրինակ դրսևորումներ եղան հայկական սղնախներն ու մելիքությունները: Պատահական չէ, որ Արցախի դերը խիստ կարևորվեց XVIII դ. երկրորդ կեսին առաջ քաշված ազատագրական ծրագրերում:

XVIII դ. երկրորդ կեսը և XIX դ. առաջին կեսը Հայաստանի ազատագրության նոր ծրագրերի մշակման և մասնակի գործադրման փուլն է: Այն սկսվում է հնդկահայ նշանավոր գործիչ Հովսեփ Էմինի բուռն գործունեությամբ[18] *1768–1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և 1783 թ. ռուս-վրացական Գեորգևսկի դաշնագրով Վրաստանի ռուսական հովանավորության ընդունումը նոր խթան հանդիսացան ավելի բովանդակալից ազատագրական ծրագրերի մշակման համար: 1769 թ. աստրախանաբնակ հայ գործիչ Մովսես Սարաֆյանի կազմված ծրագրերում նախատեսվում էր հայոց թագավորության վերականգնում Ռուսաստանի օժանդակությամբ: Պետականության վերակերտման գործում կարևորություն էր տրվում*

---

[16] Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ., 1032:

[17] Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. 3, գիրք առաջին, էջ 64–65:

[18] Հովսեփ Էմինի ազատագրական գործունեության և ծրագրերի մասին մանրամասն տե՛ս **Иоаннисян А.Р.**, Иосиф Эмин. Е., 1945.

Հայաստանի այն չրջանների փորձին, որոնք ժամանակ առ ժամանակ եղել էին ինքնավար կազմավորումներ և հայ ժողովրդի կողմից ընկալվել են որպես ընդօրինակուԹյան արժանի և ԹագավորուԹյան վերականգնման առավել հնարավոր տարածաշրջաններ: Մասնավորապես, մատնանչվում էին Արցախն ու Սյունիքը: Պատահական չէ, որ ապագա Հայոց Թագավորների Թեկնածուների չարքում Մ. Սարաֆյանը տեսնում էր Արցախի մելիքներից մեկին: Ակնհայտ է, որ 1722–1747 ԹԹ. Արցախում պետականուԹյան վերականգնման իրողուԹյունը և մելիքուԹյունների չաւավիղները հստակ կնիք էին դրել ազատագրական պայքարի ղեկավարների մնանատիպ մտածողուԹյան վրա:

Ուշագրավ է, որ այդ ժամանակ մելիքները ևս գիտակցում էին ԹագավորուԹյան վերականգնման գործում իրենց առաքելուԹյունը, չէին մոռանում իրենց հայոց արքայական ծագումն ու առիԹ առ առիԹ այդ մասին հիչատակում էին պաչտոնական գրագրուԹյուններում: Այսպես. 1781 Թ. սեպտեմբերի 2-ին ռուս մեծ զորավար Ալեքսանդր Սուվորովին և Եկատերինա II կայսրուհուն հասցեագրած հերԹական նամակներում, որտեղ խնդրում էին զինական օգնուԹյուն մահմեդականների դեմ անհավասար պայքարում, Արցախի մելիքները (Ադամ, Բեգլար, Իսրայել) իրենց մասին գրում էին. «Մեք ներքոյ անվանեալքս Ղարաբաղու հայոց Թագաւորաց ազնիւ զինվորած(ց) մնացեալ ժառանգք մելիքներըս», «մեք ի ազգաց հայոց ի տանիցն Արչակունեաց և Աւղանից ի արքունական գահոյից, մնացեալ ազնիւ զինաւորացչն ժառանգ մելիքներս և մեր բոլոր երկիրս իչխանօվք հանդերձ...»[19]*:*

Այդ ժամանակաշրջանում առանձնակի կարևորվում էր նաև հայերի ու վրացիների հակապարսկական ու հակաԹուրքական համատեղ պայքարը և արդյունքում Ռուսաստանի հովանու ներքո հայ-վրացական քրիստոնեական պետուԹյուն ստեղծելու գաղափա-

---

[19] Армяно-русские отношения в XVIII веке (1760–1800 гг.), сборник документов, т. IV, Е., 1990, с. 179, 181. Ի դեպ, այդ Ժամակների ռուսերեն թարգմանություններում մելիքների հայոց արքաներից սերված լինելու մասին հատվածը հանված է, իսկ «թագավոր», բառը՝ փոխարինված «начальник» բառով (նույն տեղում, էջ 180, 183–184): Արցախում ազգային ազատագրության և պետականության համար պայքարի մասին տե՛ս նաև՝ **Բալայան Վ.**, Արցախահայ ազատագրական պայքարի բովանդակությունը 17-րդ դ. երկրորդ կեսից մինչև 1813 թ., Ստեփանակերտ, 2013 և **նույնի՝** Դրվագներ արցախահայության ազատագրական պայքարի և պետականակերտման պատմության, (1813–2007 թթ.), Ստեփանակերտ, 2012:

րը: Օրինակ՝ դեռ 1750–1760-ական թթ. Հովսեփ Էմինը, լավ իմանալով, որ վրաց Բագրատունիները սերում են Հայ Բագրատունիներից, Հայ-վրացական պետություն ստեղծելու խնդիրը կապում էր Վրաց արքա Հերակլ II-ի անվան հետ[20]:

1783 թ. Հովսեփ Արղությանի ու Հովհաննես Լազարևի 18 կետից բաղկացած նախագիծը չատ ավելի հստակ էր նախանշում Հայոց թագավորության վերականգնման ուղին. հինավուրց Անին կամ Վաղարշապատը պետք է դառնար ազատագրված Հայաստանի մայրաքաղաքը: Ծրագիրը, որ կրում էր «Կերպ դաշնադրութեան ի մէջ երկուց ազգաց՝ Ռուսաց և Հայոց» անվանումը, ենթադրում էր ազատագրված Հայաստանի և դաշնակից Ռուսաստանի միջև հորիզոնական հարաբերություններ. կնքվելու էր Հայ-ռուսական ռազմական դաշինք, Հայաստանում տեղակայված ռուսական զորքերը պետք է պաշտպաններին երկիրը Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի ոտնձգություններից: Հայաստանը դառնալու էր Ռուսաստանին հարկատու, անհրաժեշտության դեպքում իր հերթին պարտավոր էր զինական ուժեր տրամադրել կայսրությանը: Ռուսաց կայսրուհի Եկատերինա II-ին էր վերապահվում Հայերից կամ իր մերձավորներից մեկին Հայոց թագավոր ընտրելու իրավունքը[21]:

Հայոց պետականաշինության դաղափարական տեսլականը նոր բարձրության են հասցնում հնդկահայ նշանավոր գործիչներ Շահամիր Շահամիրյանը և Մովսես Բաղրամյանը: Մադրասում 1771 թ. նրանց հիմնադրած տպարանում չուտով լույս են տեսնում Մ. Բաղրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» և Շ. Շահամիրյանի «Որոգայթ փառաց» աշխատությունները, որոնցում անդրադարձ էր կատարվում Հայ ժողովրդի ծանր վիճակին և միապետության փոխարեն, առաջարկվում էր ստեղծել ժողովրդավար պետություն, որն ըստ հեղինակների՝ Հայոց պետականության կործանման գլխավոր պատճառներից է եղել : Ի տարբերություն նախորդ բոլոր ծրագրերի Շահամիրյանի նախագիծը, որը Հայտնի է «Հարավային ծրագիր» անունով, առաջ էր քաշում տվյալ ժամանակաշրջանի համար արտառոց՝ ընդհանուր ընտրական իրավունքի հիման վրա ձևավորված հանրապետական Հայաստան ստեղծելու գաղափարը: Ապագա Հայաստանում ամեն՝ ինչից վեր լինելու էր ոչ թե միապետի կամքը, այլ օրենքը: Ըստ «Որոգայթ փառացի», անհրաժեշտ է «կալ և մնալ ձեզ

[20] Տե՛ս Иоаннисан А.Р., նշվ. աշխ., էջ 48–49:

[21] Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին, էջ 168–169:

կախեալ ըստ օրինաց ձերոց զի ո՛չ ոք իցէ՛ որ իշխեսցէ ի վերայ ձեր բայց օրէնս ձեր»[22]:

Ակադեմիկոս Վ. Բարխուդարյանը, անդրադառնալով XVIII դարի երկրորդ կեսի ազատագրական ծրագրերին, ընդգծում է, որ «Առավել էականն ու հատկանշականն այն է, որ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Ռուսաստանի և Հնդկաստանի գաղութներում երկիրն ազատագրելու հետ մեկտեղ միահամուռ ու աներեր խնդիր էր դրվում վերականգնելու հայկական անկախ պետականությունը»[23]:

XIX դ. առաջին երեսնամյակին գրավելով Արևելյան Հայաստանը՝ ռուսական արքունիքը դեռ որոշ ժամանակ չէր կամենում, կամ ավելի ճիշտ՝ չէր կարողանում Անդրկովկասում մոցնել կայսերական վարչակարգեր: Ուստիև առժամանակ տեղական ինքնակառավարման առանձին տարրեր, որոնք կային պարսկական ազդեցության շրջանում, պահպանվեցին: Ավելին՝ հայ հասարակական շրջանակների, մասնավորապես 1827 թ. վերջին Խ. Լազարյանի, Կ. Արղությանի և Ա. Խուդաբաշյանի կազմած ազատագրական ծրագրերին[24] *ընդառաջ գնալու պատրանք ստեղծելու նպատակով, 1828 թ. մարտի 21-ի հրամանագրով նախկին Երևանի ու Նախիջևանի խանությունների տարածքում Նիկոլայ I-ի հրամանագրով ստեղծվեց վարչատարածքային մի միավոր՝ «Հայկական մարզ» անունով*[25]: *Ցարական հրամանագրով հայերին արված «պետականության չնորհը» մատնանշելու նպատակով՝ ընդգծվում էր, որ նորաստեղծ մարզի կառավարումը դրվում է իր՝ կայսեր տիտղոսավոր իշխանության ներքո*[26]:

---

[22] Գիրք անուանեալ Որոգայթ փառաց, Մադրաս, 1773, էջ 15–16:

[23] Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին, էջ 178:

[24] Խաչատուր Լազարևի ներկայացրած ծրագրի համաձայն հայկական թագավորությունը պետք է ընդգրկեր Ռուսական կայսրության իշխանության ներքո գտնվող Արևելյան Հայաստանի բոլոր տարածքները՝ Երևանի, Նախիջևանի, Ղարաբաղի, Շաքիի, Շամխորի շրջանները: Հայաստանը պետք է ունենար սեփական զինված ուժեր, երկրում պետք է գործեին հայկական օրենքները և այլն (տե՛ս Հայոց պատմություն, նույն տեղում, էջ 262):

[25] Տե՛ս Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. I, М., 1833, էջ 278–279: Սույն հրամանագրի հայերեն տարբերակում հայ գործիչները «Հայկական մարզ» բառերի փոխարեն գործածել են «գաւառ Հայկազանց» ձևը՝ ամենայն հավանականությամբ տվյալ վարչամիավորն ընկալելով որպես Մեծ Հայքի Հայկազունիների պետության վերականգնման իրողություն (տե՛ս նույն տեղում, էջ 278):

[26] Այդ մասին տե՛ս փաստաթղթում. «Повелеваем во всех делах именовать отныне Областию Армянскою и включить оную в титул Наше» (նույն տեղում, էջ 278):

Անշուշտ, այս վարչամիավորն իր կառավարման համակարգով քիչ էր տարբերվում Ռուսական կայսրության այլ վարչական միավորներից, սակայն նրան բնորոշ որոշ հատկանիշներ, հատկապես Հայաստանի շրջանում, ստեղծում էին հայոց պետականության նրևութական պատկեր: Այսպես՝ Հայաստանի որոշ շրջանակների համար ոգևորության աղբյուր էր միավորի «Հայկական» անունը, այն դեպքում, երբ կայսրության այլ վարչամիավորներ ազգային անվանումներով չէին առանձնանում: Մարզն ուներ սեփական դրոշ, զինանշան և այլն: Ռուսաստանի սենատի 1833 թ. մարտի 25-ի որոշման համաձայն Հայկական մարզի զինանշանի կենտրոնում պետք է պատկերված լիներ սպիտակափառ Արարատը՝ Նոյյան ոսկեգույն տապանը գագաթին, ներքևի աջ անկյունում՝ հայոց արքաների թագը, ձախում՝ Ս Էջմիածինը: Զինանշանի վրա լինելու էին ռուսական կայսերական խորհրդանիշները՝ արծիվը և ինքնակալի թագը[27]:

XIX դ. երկրորդ կեսից սկսվում է մի ժամանակաշրջան, երբ Արևելյան Հայաստանում՝ ռուսական վարչակարգեր հաստատելուց հետո, ինքնիշխանության գրեթե բոլոր սաղմերը վերանում են, իսկ Արևմտյան Հայաստանում, բացառությամբ Սասունի, Կիլիկիայում՝ Զեյթունի[28], պայմանավորված հայ ժողովրդի համար ստեղծված քաղաքական ծանրագույն պայմաններով, պետականության վերականգնման համար պայքարը փոխարինվում է Օսմանյան կայսրության կազմում ընդամենը հայկական ինքնավարության հասնելու տեսլականով:

Այդ ժամանակաշրջանում էլ միջազգային դիվանագիտության ասպարեզ է իջնում Հայկական հարցը՝ Արևմտյան Հայաստանում եվրոպական տերությունների հսկողությամբ բարեփոխումներ կա-

---

[27] Տե՛ս Собрание актов..., ч. II, М., 1838, էջ 280:

[28] Լեռնային այս երկու համայնքները գարմանալի հաստատակամությամբ չընկրկեցին օսմանյան իշխանությունների ոտնձգությունների առջև: Զեյթունը 1862 թ. և 1895–1896 թթ., իսկ Սասունը՝ 1894 թ. ու 1904 թթ. ինքնապաշտպանական կռիվների շնորհիվ փաստորեն պահպանեցին իրենց ինքնավարությունը՝ չատ տարրեր՝ մնալով հայոց նոր ժամանակների ազատատենչության վերջին կղզյակները: Ավելին՝ ամեն մի հնարավորության դեպքում քաջարի լեռնեցիները պահը բաց չէին թողնում ինքնավար կարգավիճակն անկախ դարձնելու համար: Օրինակ՝ 1895 թ ապստամբության ժամանակ գավառակից թուրքերին դուրս մղելուց հետո նրանք բարձրացրին դրոշ «Զեյթունի անկախ իշխանութիւն» վերտառությամբ և փաստորեն երեք ամիս անկախ կարգավիճակում էին (տե՛ս **Մկրտչյան Լ.**, Զեյթունի ապստամբությունը (1895–1896 թթ.), Ե., 1995: Զեյթունի կիսանկախ վիճակի մասին տե՛ս նաև **Պողոսյան Հ.**, Զեյթունի պատմությունը (1409–1921), Ե., 1969:

*տարելու ծրագիրը, որը հայության մի զգալի մասի կողմից ընկալվում է որպես ազատագրության հարց: Հատկանշական է, որ Բեռլինի 61-րդ հոդվածի համաձայն՝ բարեփոխումների ճանապարհով ինքնավարության հասնելու համեստ մտայնությունն այնքան գրավիչ է դառնում, որ 1885–1890 թթ. ընթացքում ստեղծված հայ ազգային կուսակցությունների՝ արմենականների, հնչակյանների ու դաշնակցության ծրագրային փաստաթղթերում անկախության գաղափարը փաստորեն տեղ չի գտնում[29], և պետականության վեհ իդեալը փոխարինվում է ինքնավարության վերաբերյալ սին պատկերացումներով: Նոր ժամանակների այդ փուլը, որ տևում է մինչև 1918 թ. մայիսի վերջը, պայմանականորեն կարելի է անվանել **պետականության վերջին չառավիղների մարման և միաժամանակ՝ պետականության վերականգնման նախադրյալների ստեղծման փուլ:***

XX դարի սկզբին օսմանյան և ռուսական տիրապետությունների դեմ հայության ազատագրական շարժման վերելքը (հայդուկային շարժման նոր դրսևորումներ, հայ եկեղեցու գույքի բռնագրավման մասին ցարական օրենքի դեմ ելույթներ, հայ-թաթարական բախումների օրերին ինքնապաշտպանական ջոկատների ստեղծում և այլն) հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում հանգեցրեց ինչպես ժողովրդի երկու հատվածների միասնական պայքարին, այնպես էլ Այսրկովկասի հայաշատ գավառների միավորումով հայկական ինքնավարություն ստեղծելու անհրաժեշտության գաղափարներին: Այդ մտայնությունը հատկապես նկատվեց 1906 թ օգոստոսի 17-ին Էջմիածնում հրավիրված Ռուսաստանի հայության պատգամավորական կենտրոնական ժողովում[30]: Պատահական չէ, որ իշխանություններն այդ ժողովը գնահատեցին որպես հայկական պետականության վերականգնմանը միտված գործողություն և չուտով այն փակեցին:

---

[29] Այդ իմաստով թերևս կարելի է առանձնացնել Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության ծրագիրը, ըստ որի՝ արևմտահայությանն ազատագրելուն պիտի հաջորդեր ռուսահպատակ ու պարսկահպատակ հայերի ազատագրումը: Հայության այդ երեք հատվածների միավորումից հետո հեռավոր ապագայում նախատեսվում էր ստեղծել սոցիալիստական պետություն՝ դեմոկրատական հանրապետություն (տե՛ս «Հնչակ», 1888, թիվ 10, հմմտ.՝ **Հովհաննիսյան Գեղամ,** Հնչակյան կուսակցության պատմություն (1887–1915 թթ.), Ե., 2012, էջ 23):

[30] Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք երկրորդ, Ե., 2015, էջ 22, հմմտ.՝ **Սիմոնյան Հրաչիկ,** Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք I, Ե., 2003, էջ 767–786:

Դարասկզբին ցարիզմի գաղութային քաղաքականության սաստկացումը և հայության երկու հատվածների ազատագրական ընդհանուր պայքարի վերելքը մի շարք կարևոր հարցերում հայ քաղաքական կուսակցությունների մոտեցումների վերանայման անհրաժեշտություն առաջացրին: 1907 թ. Ժնևում հրավիրված ՀՅԴ IV ընդհանուր ժողովը որոշակի փոփոխություններ մտցրեց կուսակցության ծրագրում: Եթե 1892 թ. ծրագրում նախատեսվում էր Օսմանյան կայսրության կազմում ինքնավար կարգավիճակ միայն Արևմտյան Հայաստանի համար, ապա այստեղ ավելանում էր նաև Ռուսական կայսրության կազմում Արևելյան Հայաստանի և ամբողջ Անդրկովկասի հայության ինքնավարության հարցը. «Անդրկովկասյան ռամկավար ֆեդերատիվ հանրապետությունը պիտի կազմի Ռուսաստանի դաշնակցական (պիտի հասկանալ՝ դաշնային – Ա.Մ.) հանրապետության անբաժան մասը, կապված նրա հետ պետական ինքնավարության, դրամական սիստեմի, մաքսի և արտաքին քաղաքականության խնդիրներով»[31]:

Արևմտահայության շրջանում ինքնավարության համար չարժումը նոր թափ ստացավ Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին: Հայության որոշ շրջանակներում որոշակի ոգևորություն առաջացրեց հայկական բարեփոխումների ռուսական՝ Ա. Մանդելշտամի ծրագիրը (1913), որը նախատեսելով արևմտահայկական վեց նահանգներից մեկ նահանգի ստեղծում, միասնական Հայաստանի պատրանք ստեղծեց: Դրանով էլ պետք է բացատրել այդ նախագծի հանդեպ Օսմանյան կայսրության դաշնակից Գերմանիայի մերժողական վերաբերմունքը, որն էլ հանգեցրեց նրա մերժմանն ու դրա փոխարեն հայկական ինքնավարության որևէ նշույլ չպարունակող 1914 հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագրի կնքմանը:

1914 թ. ամռանը և սեպտեմբերին՝ դեռ մինչև ռուս-թուրքական կովկասյան ճակատի բացումը, կարևորելով պատերազմում հայութ-

---

[31] Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան ծրագիրը, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 26, հմմտ.՝ **Համբարյան Ազատ,** Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում, Ե., 1999, էջ 165: Գ. Խուդինյանի հումոզմամբ՝ «Դրանով իսկ, քաղաքական գետնի վրա առաջին անգամ հենց Հ.Յ. Դաշնակցության ծրագիրն էր նախանշում Անդրկովկասում առանձին հայկական տարածքի և դրա հիման վրա՝ հետագայում նաև պետականության ձևավորման խնդիրը»: (Խուդինյան Գևորգ, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն, Հայ ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ (1885–1914 թթ.), Ե., 2003, էջ 108):

յան դիրքորոշումը, ինչպես երիտթուրքերը, այնպես էլ ռուսական արքունիքը չհապաղեցին հայերին շռայլ խոստումներ տալ: Զավեշտալի է, որ թուրքերը խոստանում էին հայերի աջակցությամբ Արևելյան Հայաստանը գրավելու դեպքում թույլատրել այնտեղ կազմավորելու «հայկական ինքնավարություն», իսկ ռուսները՝ Արևմտյան Հայաստանին տիրելուց հետո վարձահատույց լինել Ռուսաստանի հովանու ներքո ինքնավար Հայաստանի ստեղծումով: Ժամանակը ցույց տվեց, որ երկուստեք այդ խոստումները միայն նպատակ էին հետապնդում օգտագործել հայերին իրենց քաղաքական ծրագրերի իրականացման համար:

Պատերազմում ռուսական զորքերի հաղթանակները, որոնցում իրենց ծանրակշիռ ավանդն ունեցան նաև հայկական կամավորական ջոկատները, օսմանյան տիրապետությունից ազատագրվելու և Արևմտյան Հայաստանում հայկական ինքնավարություն ստեղծելու հույսեր արթնացրին, ուստիև հայ հասարակական-քաղաքական ուժերի մեծ մասը հնարավոր միջոցներով աջակցեց ռուսական իշխանություններին[32]: Իսկ 1915 թ. մայիսի սկզբին երբ մոտ մեկամսյա հերոսական ինքնապաշտպանությունն ավարտվեց Վանի ազատագրումով, բազմահազար հայերի իրատեսական թվաց հնամենի թագավորությունը վերականգնելու երազանքը:

Հայության այդ միամիտ ծրագրերի մասին ռուսական բանակի սպա, կազակ Ֆ. Ելիսեևը, ով քաջատեղյակ էր Արևմտյան Հայաստանում «Եփրատյան կազակություն» ստեղծելու ցարական ծրագրին, իր հուշերում գրում էր. «Դժբախտներ..., նրանք անշուշտ համոզված էին, որ գոնե հիմա, ռուսական հաղթական զորքերի օգնությամբ կազատագրվի և կկառուցվի իրենց Մեծ Հայաստանը»[33]:

Հայ գործիչներից հատկապես Արամ Մանուկյանը, լինելով Վանի ինքնապաշտպանության փաստական ղեկավարը, գործնական քայլեր կատարեց հայկական ինքնավարության հասնելու համար, որի սաղմերը նա դրել էր ապրիլյան կռիվների օրերին: Գեներալ Ա. Նիկոլաևի կողմից նշանակվելով Վանի նահանգի կառավարիչ (նա-

---

[32] **Կիրակոսյան Ջ.**, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Ե., 1965, էջ 174–190: 1914 թ. նոյեմբերին Նիկոլայ II-ը Թիֆլիսում հայ գործիչներին «խոստացել էր», որ «հայկական հարցը կլուծվի հայերի սպասումների համաձայն», միայն թե նրանք ազատագրվելուց հետո բուլղարների մնան Ռուսաստանի հանդեպ ապերախտ չգտնվեն (տե՛ս նույն տեղում, էջ 190):

[33] **Елисеев Ф.И.**, Казаки на Кавказском фронте 1914–1917, М., 2001, էջ 102:

հանգամանքի)՝ նա կարճ ժամանակում ստեղծեց տեղական ինքնավարության մարմիններ[34]:

Հայկական պետականության սաղմավորման գործընթացն օրեցօր սկսեց վերածվել իրողության, ուստիև չէր կարող աննկատ մնալ ոչ միայն ցարական իշխանությունների տեսադաշտից, այլ նաև մարտերին ականատես պատանի վանեցիների ուշադրությունից: Վանի թեմական դպրոցի 11-ամյա Գրիգոր Գրիգորյանը Վ. Տերյանի խնդրանքով 1916 թ. սկզբին երևանյան որբանոցում գրած իր հուշերում նշում էր. «Վանի փառաւոր կռիւէն հետո Վան ամբողջապէս թոյրքերէն մաքրուած և զուտ հայկական կառաւարութեան ներքև, երջանիկ կերպով կապրէինք: ...Կապրէինք ապագայի յոյսերով: ...Բայց հանկարծ դժբախտութիւն պատահեցաւ. ռուս զինուորներ նահանջեցին և մենք ստիպվեցանք դէպի Ռուսաստան գաղթել»[35]:

Մեծ եղեռնը, Վանի 1915 թ. հուլիսյան աղետալի նահանջը միայն առժամանակ կասեցրին հայության անկախական ձգտումը: 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո՝ ժամանակավոր կառավարության անհամեմատ բարյացակամ վերաբերմունքը հայկական հարցի նկատմամբ, մասնավորապես ապրիլի 26-ի հրամանագրով թուրքերից գրավված արևմտահայ գավառներում գեներալ-կոմիսարության ստեղծումը, կրկին օրակարգ բերեցին Արևմտյան Հայաստանում ինքնավար պետություն ստեղծելու խնդիրը: Գեներալ-կոմիսարի տեղակալ Հակոբ Ջավրիյանի, տեղերում տարբեր պաշտոնների նշանակված հայազգի այլ գործիչների (Սեբաստացի Ս՝ուրադ, Սեպուհ, Կ. Համբարձումյան, Համազասպ և այլք) ու Այսրկովկասում գործող հայկական զանազան կազմակերպությունների, մասնավորապես ազգային խորհուրդների[36] ջանքերով բազմաթիվ արևմտահայ գաղթականներ վերադարձան հայրենի եզերքներ և լծ-

---

[34] Տե՛ս **Սահակյան Ռուբեն,** Արևմտյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական և վարչատնտեսական իրավիճակը 1914 թ. հուլիս – 1917 թ. փետրվար, Ե., 2015, էջ 178–215:

[35] **Էմին-Տերյան Գևորգ,** Վահան Տերյանի անհայտ նախաձեռնությունը. հայ որբերի հուշերը, Ե., 2016, էջ 30:

[36] 1917 թ. ընթացքում Անդրկովկասի զանազան շրջաններում ստեղծված ազգային խորհուրդները դարձան հայ քաղաքական կյանքի կազմակերպման կենտրոններ: Դրանց մեջ առանձնանում էր Թիֆլիսում գործող Արևելահայ ազգային խորհուրդը, որը պատմական դեպքերի բերումով կարևոր դերակատարություն ունեցավ Հայոց պետականության նախապատրաստման ու վերականգնման գործում (**Պետրոսյան Գ.,** Հայոց ազգայի ժողովի և Հայոց ազգային խորհրդի ստեղծման պատմությունից, Հայագիտության հարցեր, Ե., 2016, թիվ **2, էջ 51–57):**

վեցին հայրենիքի վերաշինման գործին: Տիրող ոգևորության մասին Ս. Վրացյանը գրում էր. «Մի տեսակ արտահողային պետություն էր ստեղծվում՝ կենտրոնական և տեղական իշխանություններով: Ապագայում, երբ Թուրքահայաստանը դառնար ազատ, կառավարական մեքենան արդեն պատրաստ էր»[37]:

1917 թ. բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո էլ, երբ Ռուսաստանի նոր իշխանություններն աչքի չընկան իրենց «հայասիրությամբ» և վարած քաղաքականությամբ հանդեցրին կովկասյան բանակի ու ճակատի կազմալուծմանը, հայ քաղաքական շրջանակները չարունակեցին Արևմտյան Հայաստանում ինքնավար պետություն ստեղծելու ջանքերը: Դրա վառ արտահայտություններից էր տարբեր քաղաքական կուսակցություններ ներկայացնող ու հայացքներ ունեցող գործիչների մասնակցությամբ ստեղծված և բոլշևիկյան Ռուսաստանի կառավարության (ժողկոմխորհ) կողմից 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին ընդունված «Թուրքահայաստանի մասին դեկրետը», որն անվանապես ճանաչում էր Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը:

Նմանատիպ մեկ այլ դրսևորում տեղի ունեցավ վերոհիշյալ հրովարտակի ընդունումից մեկ ամիս անց՝ 1918 թ. հունվարի 30-ին, երբ հայ գործիչներից գնդապետ Թորգոմը (Արշակ Երվանդյան) հատուկ հուշագրով ազդարարեց հայկական պետականության վերականգնումը՝ Էրզրումում մայրաքաղաքով: Ռուսական ռազմական իշխանությունները թշնամաբար ընդունեցին այդ քայլը և ձերբակալելով Թորգոմին, դատական գործ հարուցեցին նրա դեմ[38]:

1918 թ. հունվարին Թիֆլիսում քննարկումներ սկսվեցին դաշնակցականների (Ռ. Տեր-Մինասյան, Հ. Զավրիյան և ուրիշներ) և հայ բոլշևիկների (Ս. Շահումյան, Դ. Շահվերդյան, Ս. Կասյան և այլք) միջև Հայաստանի երկու հատվածների ապագայի վերաբերյալ մոտեցումները հստակեցնելու նպատակով: Կողմերը եկան այն եզրահանգման, որ պետք է պայքարել Արևմտյան Հայաստանում անկախ պետություն, իսկ Արևելյան Հայաստանում՝ ռուսական հովանավորությամբ ինքնավարություն՝ հայկական կանտոն ստեղծելու հա-

---

[37] **Վրացյան Սիմոն,** Հայաստանի Հանրապետություն, Ե., 1993, էջ 33:

[38] Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.,** Էրզրում, Հայկական հարց հանրագիտարան, Ե., 1996, էջ 136:

մար:[39] Ցավոք, այս ծրագիրը քաղաքական զանազան պատճառներով, չիրագործվեց:

Պայմանավորված դեսլքերի սրընթաց զարգացումներով (Ռուսական կայսրության քայքայման գործընթացի խորացում, կովկասյան ճակատի վերացում և այլն)՝ հայ ազգային գործիչներին ստիպեցին ակամայից Ռուսաստանից անջատվելու քայլեր կատարել՝ մաս կազմել 1917 թ. նոյեմբերի 15-ին ստեղված Անդրկովկասի կոմիսարիատին, որոշ ժամանակ անց՝ նաև Անդրկովկասյան սեյմին:

Գիտակցելով ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակի ողջ բարդությունը՝ 1917 թ. դեկտեմբերին Արևելահայ ազգային խորհուրդը Երևան գործուղեց 1915 թ. Վանում պետականաշինության գործի փորձ կուտակած Արամ Մանուկյանին: Ստանձնելով Երևանի ազգային խորհրդի նախագահի և դիկտատորի պարտականություններ Արամն ահռելի աշխատանք տարավ Արևելյան Հայաստանում, մասնավորապես Երևանի նահանգում կարգուկանոն հաստատելու, պաշտպանության գործը կազմակերպելու՝ դրանով իսկ պետականության վերականգնման նախադրյալներ ստեղծելու ուղղությամբ: Պատահական չէ, որ 1918 թ. մայիսի վերջին՝ Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի, Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերի օրերին, երբ փլուզվեց Անդրկովկասի Դաշնային Դեմոկրատական Հանրապետության իշխանության մարմին սեյմը, մի քանի օր անց Հայոց ազգային խորհուրդը Հայաստանը հռչակեց անկախ հանրապետություն: Դրանով սկսվեց հայոց պետականության նորագույն դարաշրջանը:

Պետականությունը նորագույն ժամանակներում ներկայանում է երեք հանրապետությունների պատմափուլերով՝ 1918–1920, 1921–1991 և 1991–2017 թթ.: Թեպետ իրենց քաղաքական համակարգերով այդ հանրապետություններն արմատապես տարբերվում են միմյանցից, սակայն նորագույն ժամանակներում դրանք կազմում են պետականության մեկ ընդհանուր շղթայի օղակները:

1918 թ. մայիսի 28-ով սկսվող **Հայաստանի Հանրապետության (1918–1920) պատմության փուլը** նշանավորվում է ոչ միայն անկախության վերականգնումով, այլ նաև իր վարչական կառուցվածքով ժողովրդավարական՝ խորհրդարանական հանրապետության ստեղ-

[39] Տե՛ս **Մելիքյան Վահան**, Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում, Ե., 2010, էջ 242:

ծումով[40]: Ընդամենը երկուսուկես տարիների ընթացքում Առաջին Հանրապետությունը ձեռք է բերում անկախ պետականության բնորոշ գրեթե բոլոր հատկանիշները՝ տարածք, իշխանության մարմիններ, բանակ, միջազգային ճանաչում և այլն:

Հանրապետությունը ձևավորվում է շատ ծանր աշխարհաքաղաքական իրադրության պայմաններում՝ սահմանափակ տարածքի վրա, սակայն 1919 թ. ընթացքում ընդարձակվելով, իր մեջ ներառում է Կարսի մարզը, Նախիջևանը, 1920 թ.՝ Արցախը՝ շուրջ 60–70 հազ. կմ տարածքով: Սևրի դաշնագրի (1920 թ. օգոստոսի 10) համաձայն Հայաստանի Հանրապետությունն իր մեջ ընդգրկելու էր նաև Արևմտյան Հայաստանի Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգների մեծ մասը: Միացյալ Հայաստանի տարածքը կազմելու էր շուրջ 160 հազ. քառ. կմ: Դրանով իսկ իրականություն պիտի դառնար հայկական միասնական պետականության ստեղծումը:

Նորագույն ժամանակաշրջանում Արցախը և ապա նաև Սյունիքը, արտաքին գործոնների պատճառով հնարավորություն չունենալով միանալ Հայաստանի Հանրապետությանը, ստեղծեցին սեփական պետական կազմավորումները և պայքար ծավալեցին Մայր Հայրենիքին միանալու համար: 1918 թ. հուլիսի 22-ին Շուշիում հրավիրվում է Արցախահայության առաջին համագումարը, որը կազմում է Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարություն և երկրամասը հռչակում անկախ վարչատարածքային միավոր: Հետագա համագումարներում Արցախի հայությունը իր որոշումներով կրկնում է Հայաստանի Հանրապետությանը միանալու իր վճռականությունը: Ադրբեջանի ոտնձգությունների դեմ մղած համառ ու արյունալի պայքարից հետո Արցախահայության 9-րդ համագումարը 1920 թ. ապրիլի 25-ին երկրամասը հռչակում է ՀՀ մաս: Այդ երկու տարիների ընթացքում Արցախը դառնում է հայոց նորագույն պետականության կերտման գլխավոր կենտրոններից մեկը[41]:

Քեմալաբոլշևիկյան գործակցության արդյունքում 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության անկումից հետո անկախության դրոշը շարունակեց ծածանել նույն ամսի 25-ին Գա-

---

[40] Տե՛ս **Richard G. Hovannisian,** The Republic of Armenia, vol. I–IV, Berkeley, Los Angeles, London, 1971–1996, **Հակոբյան Արարատ,** Հայաստանի խորհրդապանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918–1920 թթ.), Ե., 2005:

[41] Մանրամասն տե՛ս **Հարությունյան Հ.,** Լեռնային Ղարաբաղը 1918–1921 թթ., Ե., 1996, **Աբրահամյան Հ.,** Մարտնչող Արցախը 1917–2000, գիրք I, 1917–1923, Ե., 2003, և այլն:

բեգին Նժդեհի ղեկավարությամբ Տաթևի համալսանգնեղության առաջին համագումարում հռչակված Ինքնավար Սյունիքը, որը 1921 թ. ապրիլի 27-ին վերանվանվեց Լեռնահայաստանի, իսկ հունիսի 1-ին՝ Հայաստանի Հանրապետության: Սյունիքը դարձավ ամբողջ անդրկովկասյան տարածաշրջանում վերջին անկախ պետական կազմավորումը[42]:

Խորհրդային Հայաստանը (մինչև 1936 թ. Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն՝ ՀՍԽՀ) քանի որ ուներ պետությանը բնորոշ հատկանիշների մեծ մասը, անշուշտ նույնպես պետականություն էր, առավել ևս, որ իր գոյության առաջին տարիներին ուներ հարաբերական անկախ կարգավիճակ: Այսպես՝ Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի Հանրապետության միջև 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում կնքված Համաձայնագրի առաջին կետով «Հայաստանը հայտարարվում էր անկախ (ընդգծումն իմն է — Ա.Մ.) Սոցիալիստական Հանրապետություն»[43]: *Եվ իսկապես, առաջին տարիներին այդ հարաբերական անկախությունը պահպանվեց մինչև 1922 թ.: Միջազգային իրավունքի մասնագետ Ա. Եսայանը գրում էր, որ այդ մի քանի տարիների ընթացքում Խորհրդային Հայաստանն ուներ անկախության այնպիսի մի հատկանիշ, որպիսին արտաքին քաղաքականություն վարելու իրավունքն էր. «Սովետական անկախ հանրապետությունների առաջացումից մինչև... մեկ միութենական պետության մեջ նրանց միավորվելն ընկած ժամանակաշրջանում յուրաքանչյուր սովետական անկախ հանրապետություն միջազգային ասպարեզում հանդես էր գալիս ինքնուրույնաբար, որպես միջազգային իրավունքի ինքնուրույն սուբյեկտ...»*[44]: *ՀՍԽՀ-ն Առաջին Հանրապետության նման մի շարք երկրներում ուներ դիվանագիտական ներկայացուցիչներ: Այն միջազգայնորեն ճանաչվեց անգամ եվրոպական մի քանի երկրների կողմից»:*[45] *Այդ ամենին գումարվում էին զինական ուժեր, իշխանության օրենսդիր, գործադիր ու դատական մարմիններ, սահմանադրություն (1922 թ.), պետական խորհրդանիշներ և այլ ատրի-*

---

[42] Տե՛ս **Սիմոնյան Արամ**, Զանգեզուրի գոյապայքարը 1917–1920 թթ., Ե., 2017:

[43] Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն). փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Ե., 2000, էջ 383:

[44] **Եսայան Ա.**, Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը 1920–1922 թթ., Ե., 1967, էջ 3:

[45] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 242–258:

բուտներ ունենալու իրողություններ[46]*: Ուստի Խորհրդային Հայաստանի պատմության 1920–1922 թթ. պայմանականորեն կարելի է համարել խորհրդային պետականության առաջին՝ անկախության ենթափուլը:*

Միաժամանակ չի կարելի մոռանալ, որ նույն՝ հարաբարական անկախության ենթափուլում, օգտվելով Հայաստանի համար ստեղծված արտաքին ու ներքին անբարենպաստ պայմաններից, հայկական մի շարք տարածքներ (Նախիջևան, Լեռնային Ղարաբաղ, Ուտիք, Ջավախք, Կարսի մարզ, Սուրմալուի գավառ և այլն) դուրս մնացին ՀՍԽՀ սահմաններից: Դրանցից գոնե Լեռնային Ղարաբաղին Ադրբեջանի կազմում տրվեց ինքնավար մարզային կարգավիճակ 1923 թ. հուլիսի 7-ին, երբ կազմավորվեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը (ԼՂԻՄ): Վերջինս թեև զրկված էր ինքնավարության շատ տարրերից, այնուամենայնիվ իր սահմանափակ ինքնավարության չնորհիվ կարողացավ պայքարել Ադրբեջանի ազգայնամոլ քաղաքականության դեմ և մինչև 1988 թ. Արցախյան շարժումը պահպանել երկրամասի ընդհանուր հայկական դիմագիծը:

Հանիրավի Ադրբեջանի կազմում հայտնված մյուս հայկական երկրամասը՝ Նախիջևանը 1924 թ. փետրվարի 9-ին վերակազմվեց Նախիջևանի Ինքնավար Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության (ՆԻԽՍՀ): Այդ վարչատարածքային միավորի ստեղծման դրդապատճառները փաստորեն չպարզաբանվեցին: Նախ՝ երկրամասը հինավուրց հայկական տարածք էր և սահմանակից լիելով ՀՍԽՀ-ին, Թուրքիայի ճնշման և Խորհրդային Ռուսաստանի համաձայնությամբ միացվել էր ընդհանուր սահման չունեցող Ադրբեջանին: Անհասկանալի էր, թե ո՞ւմ համար էր Ղարաբաղից ավելի բարձր, ինքնավար՝ հանրապետական կարգավիճակը, երբ հայերն այնտեղ 1905-1906, 1918 և 1920 թվականների կոտորածներից հետո դարձել էին փոքրամասնություն: Ստացվում էր, որ Ադրբեջանի կազմում կովկասյան թաթարները (ներկայիս ադրբեջանցիները) ստանում էին ինքնավարություն «իրենց» իսկ հանրապետության մեջ: Այդուհանդերձ, այդ հերթական ճչացող անարդարությունը «մեղմելու» համար խորհրդային իշխանություններն առերես ձևացնում էին, թե այդ «ինքնավարությունը» ստեղծված է նաև հայերի շահերի պաշտպանության համար: Օրինակ՝ կարող է տարօրինակ թվալ, բայց

[46] Տե՛ս Հարությունյան Կ., Հայկական առաջին զորամիավորումները 1918–1945 թթ., Ե., 2002, Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920–1940 թթ., Ե., 2006:

ՆիխՍՀ զինանշանի և դրոշի վրա մինչև 1937 թ. գրված էր ոչ միայն թուրք-թաթարերեն («ադրբեջաներեն»), այլ նաև հայերեն. վերևի տողում՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ, ներքևում՝ Նախիջևանի ԱխՍՀ[47]:

Նորագույն ժամանակաշրջանում Հայոց պետականության երրորդ անկախության փուլը սկսվում է 1991 թ. սեպտեմբերից, երբ ամսի 2-ին կյանքի է կոչվում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (ԼՂՀ), իսկ 21-ին անցկացված համաժողովրդական հանրաքվեից հետո՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: Այս գործընթացի հիմքերը փաստորեն դրվեցին Արցախյան ազատագրական հուժկու շարժումով, 1990 թ. մայիսին կայացած բազմակուսակցական, ժողովրդավարական ընտրություններով և նորընտիր Գերագույն խորհրդի (հետագայում՝ Ազգային ժողով) կողմից օդոստոսի 23-ին ընդունած «Անկախության հռչակագրով»:

Ներկայումս հայկական երկու պետությունները՝ ՀՀ-ն և ԼՂՀ-ն, բոլորելով իրենց վերանկախացման քառորդ դարը, շարունակում են հայոց հինգհազարամյա պետականության երթը:

Այսպիսով՝ հայոց պետականության ուրվագծային պատմության վերոհիշյալ շարադրանքը հուշում է, որ անհրաժեշտ է վերանայել հայ պատմագրության մեջ գոյություն ունեցած այն թյուր տեսակետը, որ դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը եղել է պետականազուրկ: Անտարակույս, ժամանակ առ ժամանակ կործանվել է միայն միապետական թագավորությունը, իսկ պետական ինքնատիպ դրսևորումները՝ տեղական թագավորությունները, իշխանապետությունները, մելիքությունները և այլ կազմավորումները դրեթե բոլոր պատմափուլերում եղել են և դրանով իսկ պահպանել հայկական պետականության ընդհանուր շղթան: Այդ շղթայում, ինչպես երևաց, Արցախը մշտապես ունեցել է իր պատվավոր ու ծանրակշիռ տեղը:

ARTSAKH IN THE HISTORY OF THE ARMENIAN STATEHOOD DISCOURSE

Summary

The Armenian statehood often appeared in different forms in the Armenian highlands at geographically favorable conditions (dictatorship,

[47] Տե՛ս **Поцелуев В.А.**, "Гербы Союза ССР. Из истории разработки." М., 1987, էջ 138:

semi-independent community, etc.). It is noteworthy that many state formations of local significance have often been the basis for the formation of pan-Armenian states. In the form of a united, inter-state kingdom like within Van, as well as later within Yervand, Artashesyan and Arshakuni kingdoms, separate provinces continued to maintain sovereign status or at least have played a more important role in the life of the whole country because of their influential position. As a rule, these were the great constitutional authorities, the marchlands (Syunik, Gugark, Aghdznik, and others) or geographically-favored regions (Artsakh, Tayk, Moxs, Tavush, and others). Particularly, Artsakh has played a special role among them.

Thanks to the liberation struggle of the Armenian people during the Vardanants and Vahanants wars, starting from the 480s the Armenian state system was restored autonomously in the central part of Eastern Armenia - in the Ararat land, as well as in the eastern part of Armenia - in Artsakh under the leadership of Vachagan Barepasht.

In subsequent centuries, Arshakahiks continued their tradition of preservation of patriotism by the Hassan-Jalalians and other tribal noble houses in Artsakh. In the middle Ages, the Armenian fortresses and principalities were unique manifestations of statehood in Artsakh. There is no coincidence that the role of Artsakh was very important in the liberation programs that were introduced in the second half of the 18th century.

Artsakh has been actively involved in the liberation struggle of the Armenian people in the new era. A modern state system was established in Artsakh in 1918-1920, which declared itself a part of the Republic of Armenia by the decision of the 9th congress of Artsakh Armenians on April 25, 1920. In the Soviet era, under Bolshevik's non-pro-Armenian policy, Artsakh has managed to maintain certain elements of its state system with the status of NKAR, formed on July 7, 1923, and to implement the Nagorno-Karabakh Republic on September 2, 1991.

АРЦАХ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИИ АРМЯНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Резюме

На территории Армянского нагорья в период отсутствия общеармянского царства армянская государственность имела и иные проявления (княжества, полунезависимые общины и т.д.). В этом плане в течение многих столетий выделялась историческая область Арцах.

После освободительных войн в начале 480-х годов армянская государственность была восстановлена в восточных регионах Армении, в частности, в Арцахе во главе с царем Вачаганом Барепаштом (Благочестивый).

В последующие века в Арцахе Араншахики, Допяны, Гасан-Джалаляны продолжили традиции государственных институтов. В позднем средневековье своеобразными проявления в Арцахе стали армянские сигнахи и меликства. Не случайно, что значение Арцаха подчеркивалось в освободительных программах второй половины XVIII века.

Одним из первых регионов, восстановивших армянскую государственность в новое время, снова был Арцах в 1918–1920 годах. Даже в советские годы в условиях дискриминационной политики азербайджанских властей в отношении армянского населения, армяне Арцаха сумели сохранить статус государственности в составе Аз. ССР в качестве Нагорно-Карабахской Автономной Области, а 2 сентября 1991 года в результате мощного национально-освободительного движения провозгласить независимость Нагорно-карабахской (Арцахской) Республики.

Արցախի հայոց պետականության հարցի պատմագիտության քառուղիներում: Միջազգային գիտաժողով, 2018 թ. փետրվարի 23: Զեկուցումների ժողովածու. Եր.: ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2018, 318 էջ, էջ 44–73:

АРМЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ПЕРИОД ОКОНЧАНИЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ И В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ

Амянский народ, который не был причастен к развязыванию Первой мировой войны, поневоле стал одной из основных жертв этой беспрецедентной по масштабности трагедии человечества начала XX века. В 1915 г. в результате геноцидальной политики османских властей было уничтожено 1,5 миллиона армян. Армянский народ лишился 2/3-и своей исторической родины – Западной Армении. Не случайно, что в таких условиях армяне все свои надежды на войне связывали с победой стран Антанты, в частности, с Российской империей. Один из русских казаков, есаул Федор Елисеев, участвовавший в боях на Кавказском фронте, в своих воспоминаниях писал о радости армян после взятия города Вана: «Несчастные,- они, безусловно, были уверены, что теперь-то, при помощи русских победных войск, будет освобождена и построена их Великая Армения»[1].

Благодаря военным операциям в Алашкерте, Эрзруме и Трапезунде под руководством командующего Кавказским фронтом генерал Н.Н. Юденича, на котором активно участвовали армянские добровольческие отряды, были заняты также Эрзрум, Битлис, Муш, Трапезунд, Ерзнка и Камах. В Западной Армении русская армия никогда не имела подобных успехов[2].

Политика России в отношении армян стала более благосклонной, в частности, после прихода к власти Временного правительства. На занятых русскими войсками территориях Западной Армении в конце апреля 1917 г. была создана военно-административная едини-

---

[1] **Елисеев Ф.И.**, Казаки на Кавказском фронте, Москва, 2001, с. 102.

[2] О вышеуказанных военных операциях см. **Корсун Н.Г.**, Сарыкамышская операция, Москва, 1937, Эрзерумская операция, М., 1938, Алашкертская и Хамаданская операции, М., 1937, Первая мировая война на Кавказском фронте, М., 1946.

ца генерал-губернаторство Турецкой Армении. Заместителем генерала-губернатора стал Яков Завриев (Акоп Завриян), в некоторых регионах Западной Армении руководителями местных администраций были назначены армянские деятели. На местах была создана армянская милиция. 387 тысяч армян, покинувших свои дома во время геноцида, с помощью армянских организаций и новых властей смогли вернуться в родные края. Вскоре началось экономическое освоение Западной Армении[3]. Однако, в конце 1917 г. после большевистской революции, вследствии развала Кавказского фронта, эти планы остались нереализованными.

Главный принцип внешней политики большевиков, который, в частности, по Декрету о мире предусматривал заключение мирного договора между воюющими сторонами без аннексий и контрибуций, насторожил христианские народы Закавказья и в свою очередь развалил некогда мощную Кавказскую армию. Фактически ленинское правительство проводило политику возвращения завоеванных территорий бывшим владельцам. Это означало обширные территории Восточной Европы и Западной Армении вернуть странам Тройственного союза.

Не случайно, что уже 15 ноября 1917 г. в Тифлисе из представителей основных политических сил народов Закавказья был создан собственный краевой орган власти – Закавказский комитет под председательством грузинского меньшевика Е. Гегечкори. Из 12-и комассаров трое были армянами (А. Оганджанян, Х. Карчикян и Г. Тер-Казарян). Тем самым была заложена основа федеративного государства. 10 февраля был образован законодательный орган края – Закавказский сейм. В Закавказье явно шел процесс отделения края от Российской империи.

Тем временем продолжался уход и разложение Кавказской армии. Армянские политические силы сделали попытки остановить

[3] О политике Временного правительства в отношении Западной Армении см. **Մելիքյան Վ.**, Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Եր., 1997:

уход русских войск, хорошо понимая ожидаемые последствия этого явления. Однако эти попытки не дали результатов. Принятым в конце декабря 1917 г. декретом о Турецкой Армении совнарком России признавал право Турецкой Армении на самоопределение – вплоть до отделения и создания собственного государства. Но поскольку декрет предусматривал вывод русских войск из Западной Армении, этот документ превращался в декларативную бамажку. Не случайно, что многие армянские деятели, в том числе большевики, известный поэт Ваган Терьян и другие, встречаясь с В. Лениным и И. Сталиным, высказались против ухода русской армии из Западной Армении[4].

Вскоре, по Брестскому миру, подписанному со странами Тройственного союза от 3 марта 1918 г., правительство Советской России фактически аннулировало декрет о Турецкой Армении и в пользу Османской империи отказывалось от западноармянских земель, Трапезунда и Карсской области. Брест-Литовский договор ускорил процесс отделения Закавказья от России.

Весной 1918 г. турки, используя фактическое отсутствие фронта, перешли в наступление. Вся тяжесть военных действий на Кавказском фронте осталась на плечах армянских военных формирований. Фактически русско-турецкий фронт превратился в турецко-армянский. Кстати, фронтовую линию не оставили также некоторые русские солдаты и офицеры Кавказской армии, грузинские и езидские отряды. В неравных боях с регулярными турецкими войсками малочисленным армянским силам пришлось оставить Западную Армению.

Османское правительство в целях укрепления своих военных успехов предприняло и политические шаги. 9 (22) апреля 1918 г. ультимативным способом турки потребовали от Закавказского правительства принять решение об отделении края от России, тем самым создав более благоприятные условия для завоевания новых тер-

---

[4] См. Խուրշուդյան Լ., Սովետական Ռուսաստանը և հայկական հարցը, Եր., 1977, էջ 29–34:

риторий в Закавказье. Из депутатов Закавказского сейма представители армянской партии Дашнакцутюн были против отделения. Часть грузинских деятелей также выступала против отделения, понимая, что это может привести к увеличению турецких требований. Однако, понимая, что нет альтернативы, Зак. Сейм проголосовал за независимость края[5]. Получив согласие представителя Кайзеровской Германии генерала фон Лосова в случае провозглашения независимости поддержать Грузию, грузинские деятели 26-го мая объявили о роспуске сейма и о создании Грузинской республики. 28-го мая последовали анологичные шаги мусульманской фракции сейма о независимости Азербайджана и армян о создании Республики Армении.

В эти майские судьбоносные дни, благодаря Сардарапатской, Каракилисской и Баш-Апаранской победоносным битвам, армянский народ смог остановить турецкие войска и отстоять свое право на восстановление армянской государственности Восточной Армении.

Рождение Республики Армения произошло в тяжелейших условиях. По Батумскому договору от 4-го июня 1918 г., Турция захатывала не только территории Западной Армении, но и обширные части Восточной Армении – Ширак, Амамлу (ныне Спитак), часть Араратской долины, железную дорогу Алек- сандрополь – Нахичевань и т.д.[6] Территория республики составляла всего 12 тыс. кв. километров. Турецкие войска стояли в 6-и километрах от Еревана на станции Улуханлу (ныне Масис). Однако и в таких условиях начался процесс становления республики и демократизации общества.

Армянский Национальный совет в качестве временного правительства переехал из Тифлиса в Ереван. 24-го июня во главе с Ованесом Качазнуни было сформировано первое правительство. 1 августа в торжественных условиях было созвано первое заседание пар-

---

[5] См. **Վրացեան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետութիւն. Թեհրան. 1982. էջ 98–101.

[6] Հայոց պատմություն, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. 4, գիրք առաջին 1, էջ 19:

ламента. В конце июня 1919 г. с участием 7-и политических партий состоялись прямые, демократические выборы в парламент. 1 августа того же года начал свою работу второй парламент страны. Депутатами парламента стали и три женщины, представители национальных меньшинств.

Международная обстановка как в мире, так и в Закавказье в корне изменилась после поражения на войне стран Тройственного союза. 30 октября 1918 г., подписав Мудросское перемирие, османское правительство приняло обязательство вывести свои войска из захваченных территорий до границ довоенного периода 1914 г. Это означало, что турки должны были оставить как территорию Восточной Армении, так и Карсской области, что и начали делать с ноября месяца.

Уходя из завоеванных областей, турецкое командование подстрекало межэтнические и межгосударственные конфликты. Так, оставив в основном армянонаселенные уезды Борчалы и Ахалкалаки, турецкие военные власти одновременно осведомили и грузинское и армянское правительства о передаче этих регионов в их подчинение. Не сумев решить проблему мирным путем, в середине декабря 1918 г. стороны были вовлечены в военный конфликт. В свою очередь конфликт был усугублен генералом А. Деникиным, имевшим целью восстановить контроль над всеми бывшими территориями Российской империи, в том числе над Закавказьем. В результате посредничества представителей Антанты грузино-армянский двухнедельный конфликт завершился. Дорийский уезд превратился в Нейтральную зону под британским протекторатом. Вскоре с марта месяца установились дипломатические отношения между Грузией и Арменией, был подписан ряд межгосударственных соглашений.

Доконца апреля 1920 г. Республика Армения установила дипломатические отношения с более чем 20-ью странами мира. Известный национальный деятель Овсеп Аргутян стал дипломатическим представителем Армении в Иране, Микаел Варандян в Италии, Аве-

тис Агаронян во Франции, Армен Гаро в США и т.д. Кстати, в числе армянских первых дипломатов была и женщина – Диана Абгар (Анаид Абгарян), которая представляла Республику Армения в далекой Японии. Несмотря на то что между Арменией и Азербайджаном существовали территориальные споры, стороны с весны 1919 г. установили межгосударственные дипломатические отношения. Тигран Бекзадян и Мартирос Арутюнян стали дипломатическими представителями Армении в Азербайджане, Мамед хан Текинский и Абдурахман бек Ахвердов в Армении.

Руководство Республики Армения особое внимание уделяло установлению межгосударственных отношений с Россией. Для достижения такой цели необходимо было преодолевать немало трудностей. Во-первых, Армения от России географически была отделена Азербайджаном, Грузией и Горской республикой. Во-вторых, Россия была не единой, кроме Советской России существовали антисоветские государственные образования во главе с А.В. Колчаком, А.И. Деникиным и с другими деятелями, которые пользовались поддержкой стран Антанты в гражданской войне против советского государства. Однако и в таких условиях Армения установила дипломатические отношения с правительством Деникина, сделала попытки в направлении создания контактов с правительством большевиков[7].

С лета 1918 г. в Москве делегация Якова Завриана вела переговоры с разными советскими должностными лицами. В это дело были вовлечены и армянские большевики Погос Макинцян, Варлам Аванесов и другие. Однако российское правительство всерьез не принимало новообразованные государства, в том числе Армению и не имело желания признавать их независимость. Не случайно, что после падения Бакинской коммуны по приказу большевиков в Москве был арестован Яков Завриян с обвинением, что его партией – Дашнацутюн было организовано падение советской власти в Баку.

[7] О российско-армянских отношениях см. **Петросян Г.**, Отношения Республики Армения с Россией (1918–1920), Ер., 2014.

Никаких результатов не добилась и делегация Левона Шанта вице спикера парламента Армении на московских переговорах в мае 1920 г. Россия официально признала независимость армянской республики только 10 августа 1920 г. по Тифлисскому договору.

Армения, связывая свои надежды с окончанием войны, отправила официальную делегацию в Париж во главе с Аветисом Агароняном для участия в мирной конференции. В январе министр иностранных дел Великобритании лорд Керзон сообщил армянской делегации об официальном признании странами Антанты Республики Армения. 10 августа 1920 г. во французском городе Севр страны – победители подписали мирный договор с османским правительством. От армянской стороны его подписал А. Агаронян. По договору территория республики должна была расшириться за счет четырех западноармянских вилайетов – Эрзерум, Ван, Битлис и Трапезунд. Президент США В. Вильсон получал право армяно-турецкого территориального размежевания.

Однако условия Севрского договора не были осуществлены из-за ряда причин. В частности, это было связано с военно-политической обстановки как во всем мире, так и в Закавказском регионе. После ряда побед над антисоветскими образованиями. в апреле 1920 г. Красная Армия вышла к границам Закавказья. Одновременно в Турции усилилось антизападное движение во главе с генералом М. Кемалем. Кемалисты не признали Севрский договор и на антиантантовской почве сблизились с Советской Россией. 28 апреля при определенной под держки кемалистов произошла мирная советизация Азербайджана. В мае XI Красная армия заняла Карабах, Зангезур и Нахичевань. По вышеуказанному русско-армянскому договору от 10 августа 1920 г. XI армия получала право оставаться на этих территориях до окончательного решения вопроса.

В начале сентября в Баку на съезде мусульманских народов Востока было принято решение об установлении советской власти в Армении с помощью кемалистских войск.

Вскоре 23 сентября турецкие войска, получив военную помощь от большевиков, перешли в наступление. 6 ноября, после взятия Александрополя, кемалисты там в честь третьей годовщины Октябрьской революции провели парад. В таких условиях, кроме советизации, не оставалась другой альтернативы. 2 декабря по Ереванскому соглашению правительство Республики Армения отказалось от власти в пользу большевиков. Армения лишилась независимости, но в новом федеративном статусе в составе советского государства сохранило ряд атрибутов государственности.

ՀԱՑԱՍՏԱՆՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԱՎԱՐՏԻ ԵՎ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Հոդվածում նախ անդրադարձ է արվում ռուսական զորքերի կողմից գրավված Արևմտյան Հայաստանի կարգավիճակի վերաբերյալ Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության, ապա նաև բոլշևիկների դիրքորոշմանը (Արևմտյան Հայաստանում առանձին դեներալ-նահանգապետության, Թուրքահայաստանի մասին դեկրետ): Այնուհետև ներկայացվում է Առաջին հանրապետության տարիներին Հայաստանի հարցի քննարկումը տարբեր ձևաչափի բանակցություններում և միջազգային համաժողովներում, որի գագաթնակետը հանդիսացավ Սևրի պայմանագիրը:

ARMENIA IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL RELATIONS THE ENDOF THE FIRST WORLD AND POST-WAR YEARS

S U M M A R Y

First of all, the article dwells on the perspectives exposed by the Russian interim government and Bolsheviks upon the status of Western

Armenia occupied by the Russian troops (within the documented context of the Decree on the creation of a separate General Province of Western Armenia (Turkish Armenia)). Moreover, the author makes a particular reference to some details of the discussions on the Armenian Cause held within a variety of formats of negotiation and international assemblies which eventually found their final statements ratified by the Treaty of Sevres.

Խորհրդային պետականություն. պատմություն և արդիականություն (Զեկույցների ժողովածու), Կլոր սեղան–քննարկում, կազմակերպված է ՀՀ ԿԳՆ Գիտության պետական կոմիտեի «հայաստանը 1920–1991 թթ.» ծրագրի շրջանակներում, Երևան, 21 դեկտեմբերի 2018 թ., Երևան, 123 էջ, էջ 21–30:

ARMENISCHE PREDIGER UND MISSIONARE IN EUROPA (4.–11. JAHRHUNDERT)

Die christliche Religion, ihre Lehre und Dogmatik haben eine ecwa zweitausendjährige Geschichte. Die moderne ethnisch-religiöse Karte der Weit und damit die Geografie des Christentums, eine der einflussreichsten Religionen, sind das Produkt einer längeren historischen Epoche, bei deren Entwicklung zahlreiche Völker ihre Rolle gespielt und ihren Beitrag geleistet haben. Eines der älteren Völker der Erde, das armenische Volk, hat ebenfalls einen Anteil an der Verbreitung des Christentums sowohl in Ländern des Ostens als auch in denen des Westens.

Hervorzuheben ist, dass bereits im 1. Jahrhundert, nach den Aposteln Christi, die Armenier zusammen mit anderen orientalischen Völkern zu den ersten Predigern der Welt wurden. Die Reichweite ihrer Tätigkeit umspannte ein großes Gebiet, das im Westen bis nach Spanien und Großbritannien und im Osten bis nach China reichte.

Es ist kein Zufall, dass die enge Verbindung der Geschichte der apostolischen Verkündigung des Evangeliums und die Rolle der Armenier bei dieser Verkündigung in der ganzen mittelalterlichen armenischen Literatur sehr klar hervortritt. Informationen über die rege Tätigkeit der ersten Apostels Christi finden wir in einer der frühesten auf Armenisch verfassten Schriften, in der „Geschichte der Armenier" des Agat'angełos. Darin teilt der Autor mit, dass, während einige ihre Tätigkeit in der Heimat des Christentums, in Palästina, fortsetzten, „[...] sich andere in der ganzen Welt [...], manche nach Phrygien, manche nach Pamphylien, manche nach Ägypten und manche ins Land der Inder, manche ins Land der Libyer, manche in das Land der Kyrener, manche in das Land der Dalmatier, manche in das Land der Spanier, manche in die Richtung von Azovt, manche in die Richtung Thrakiens [verstreuten]"[1]. Aus diesen Gründen fand die neue Lehre eine gewaltige territoriale Verbreitung; „Und niemand

[1] Agat' angeleay patmut'iwn, Vark' ew patmut'iwn srboyn Grigori – Matenagirk' hayoc' [Die Geschichte von Agathangelos, das Leben und die Geschichte des heiligen Gregor – Armenische Literaturkunde] Amelias 2003,1632.

kann [sie[2]] zählen, erfahren. Ihre Sprache verbreitete sich auf der ganzen Erde, und ihre Worte [erreichten] das Ende des Universums."[3]

Die Armenier haben ihre Verkündigung des Christentums schon im 1./2. Jahrhundert im eigentlichen Armenien sowie iro römischen Kaiserreich begonnen. Danach zogen sie weiter nach Osten, nach Persien, in den Kaukasus, in das heutige Gebiet Afghanistans, nach Indien und sogar bis nach China[4].

Das Streben der Armenier, in die Länder des Ostens – vor allem nach Palästina – zu gehen, war verständlich. Dort in Jerusalem, an den heiligen, mit dem Wirken Jesu verbundenen Stätten, gründeten sie armenische geistliche Anstalten.

Im Jahr 301, während der Regierungszeit des Königs Trdat des Großen aus der Dynastie der Arsakiden, wurde Armenien das erste Land der Welt, das das Christentum zur staatlichen Religion erhob. Durch dieses geschichtliche Ereignis eröffnete sich eine neue Epoche im Leben des armenischen Volkes. Die neue Religion verband – besonders nach dem Mailänder Edikt des römischen Kaisers Konstantin dem Großen, der zum toleranten Umgang mit den Christen aufrief – die Armenier noch enger mit Europa.

Das Christentum war daher sowohl an der Konsolidierung der kulturellen Beziehungen zwischen Europa und Armenien als auch an der Verbreitung seiner Verkündigung durch die Armenier im Westen beträchtlich beteiligt.

Wenn man sich mit der Tätigkeit armenischer christlicher Prediger und Missionare, Pilger und Reisender, die schon im frühen Mittelalter begann, vertraut macht, kann man entdecken, dass diese Menschen in einigen europäischen Ländern die ersten Fundamente für armenische Kolonien legten.

Die Untersuchung der griechischen Urquellen zeigt, dass, bevor das Christentum in Armenien zur offiziellen Religion ausgerufen wurde, ein

---

[2] Die Länder, in denen die christliche Lehre verbreitet wurde.

[3] Agat'angełcay patmut'iwn (wie Anm. 1), 1632.

[4] DAUVILLER, Jean: Histoire et institutions des Églises orientales au Moyen Age. London 1983, 1–17.

großer Teil des armenischen Berglandes – besonders Kleinarmenien (Armenia Minor) und Sebastien – unter der regen Tätigkeit christlicher Gemeinden stand.[5] Von dort gingen wichtige Impulse für die Verkündigung des Christentums, nicht nur in den armenischen Provinzen, sondern auch in weiter entfernten Ländern, aus. Wie die Ereignisse der folgenden Jahrhunderte zeigten, spielte dieses Potenzial tatsächlich eine große Rolle für die Christianisierung sowohl der östlichen als auch der westlichen Völker.

Schon in den ersten drei Dekaden des 4. Jahrhunderts zogen aus dem Gebiet Großarmeniens zahlreiche christliche Missionare nach Norden und leisteten einen aktiven Beitrag zur Verbreitung der neuen Lehre im benachbarten Georgien und in Albanien (Alvank'). Es ist kein Zufall, dass Nunc (Nino), eine der Jungfrauen Hripsimes, vor ihrer Reise nach Georgien Armenisch gelernt hatte. Auf ihrer Missionsreise konnte sie daher mit den Bewohnern der Provinz *Djavachk* auf Armenisch in Kontakt treten[6]. Wie P'avstos Buzand bezeugte, wurden bald das christliche Georgien und Albanien ein Bistum der armenischen Kirche, zu dessen Leiter Grigor, der Enkel des ersten armenischen Katholikos Grigor Lusavorič', ernannt wurde, der „[...] dahin ging und die Kirchen dort wie ein Erleuchter erneuerte, indem er in seinen Taten dem Vater des ersten Grigor ähnelte"[7].

Die Fragmente, die in der traditionellen märtyrologischen Literatur erhalten sind, bezeugen, dass zahlreiche christliche Heilige des 3. und 4. Jahrhunderts, deren Reliquien seit mehr als 1.500 Jahren in verschiedenen europäischen Klöstern und Kirchen aufbewahrt werden, aus Armenien stammen. Im heutigen Belgien befinden sich beispielsweise die Reliquien des Heiligen Krisoleos, des Patrons von Komin; auch der Patron der Stadt Florenz, der Heilige Miniato (Minias, Minas), und Gregoir de Tallar

---

[5] BART'IKYAN, Hrač': Hay-byzandakan Hetazotutyunner [Armenisch-Byzantinische Forschungen]. Bd. 3. [Thessalonike] 2007, 739–779.

[6] Kartlis Tskhovreba [Georgische Chroniken]. Bd. 4. Tbilisi 1973. 85f.; Movses XORENAC'I: Hayoc' Patmut'iwn. Matenagirk' Hayoc' [Die Geschichte der Armenier], Bd. 2. Erivan 1981–1984.

[7] Buzandaran Patmutiwn – Matenagirk' Hayoc' [Die Geschichte von Armenien von Pawstos Byzand]. Bd. 1. Antelias 2003, 281.

(Grigor – A.M.)[8] in der Provence waren Armenier. In der berühmten Kathiedrale von Maastricht ist das Grab des Heiligen Servatius[9] zu finden, den die örtlichen Geistlichen und Gläubigen auch den Heiligen Armenios oder Armenianos nennen. Das Grab ist heute eine der berühmtesten Wallfahrtsstätten Europas. Vor seiner Ankunft in den Niederlanden, so verweisen touristische Reiseführer, war der Heilige Servatius bereits auf christlicher Mission in Ost- und Zentraleuropa. In seinen Untersuchungen konnte der Armenologe Levon Zekiyan nachweisen, dass der bekannte armenische Einsiedler Liberos, der als Patron von Ankon verehrt wird, im 5. Jahrhundert in der Kirche San Ciriaco beigesetzt wurde[10]. Auch der in Mailand verehrte Heilige Anzas war Armenier.

Zhirayr Dedejan äußerte die Meinung, dass durch den Zerfall des römischen Imperiums im Jahre 476 neue Ströme armenischer, syrischer und anderer christlicher Pilger, die zusammen unter dem allgemeinen Namen „Syni" bekannt sind,[11] aus östlichen Ländern nach Europa gelangen

---

[8] DEDEJAN, Žirayr: Hay vanakannerə ew uxtavornerə (uxtagnac'nerə) arevmtyan evropayum 10-rd dari veijin ew 11-rd dari skzbin [Die armenischen Mönche und Pilger in Westeuropa am Ende des 10. Jahrhunderts und am Anfang des 11. Jahrhunderts]. In: Patma-Banasirakan Handes 3 (1984), 21.

[9] Servatius (* vermutlich in Armenien; † 13. Mai 384 in Maastricht) ist einer der drei Eisheiligen, der insbesondere am 13. Mai verehrt wird. Im Volksglauben wird Servatius bei Fußleiden, Frostschäden, Rheumatismus und Rattenplagen angerufen. In seiner Gestalt vermischen sich nach heutigem Stand der Forschung zwei historische Persönlichkeiten: Zum einen erwähnt Gregor von Tours in seiner (Ende des 6. Jahrhunderts verfassten) „Historia francorum" einen *Servatius episcopus tungrorum* (also Bischof von Tongeren), der um 450 starb, kurz vor dem Hunneneinfall in Europa. Dieser Servatius war wohl tatsächlich der erste Bischof im heute belgischen Tongeren. In der Heiligenlegende des Gregor reiste dieser Servatius nach Rom, wo ihm in einer Erscheinung des Petrus der Hunneneinfall vorhergesagt wurde. Servatius reiste zurück, warnte die Bürger von Tongeren und verlegte den Bischofssitz nach Maastricht, wo er kurz darauf starb. Bis in die jüngste Zeit wurde mit diesem Servatius ein anderer Träger gleichen oder ähnlichen Namens vermischt: Der Geschichtsschreiber Sulpicius Severus erwähnt einen *Servatius* oder *Sarbatios* aus Gallien, der 343 an der Synode von Sardica, dem heutigen Sofia in Bulgarien, und 359 an einer weiteren in Rimini teilnahm. Er lebte also etwa einhundert Jahre vor dem bei Gregor erwähnten Servatius, zu einer Zeit, in der von Christentum in der Region um Tongeren noch keine Rede sein konnte. Dieser Servatius tat sich auf den Synoden als entschiedener Gegner des Arianismus hervor.

[10] ZEKIYAN, Boghos Levon: Le colonie armene del Medio Evo in Italia e le relazioni culturali italo-armene. Venezia 1978, 840.

[11] Dedejan, Hay vanakannerə (wie Anm. 8), 21.

konnten. Das frühmittelalterliche Ost- und Zentraleuropa, das noch außerhalb der Einflusssphäre der christlichen Religion blieb, wurde zum fruchtbaren Boden für eine solche Tätigkeit.

Bis zum Konzil von Chalcedon 451 gab es keine dogmatischen Probleme zwischen den frühchristlichen Kirchen. Aber auch danach, als sich die armenische Kirche für den Monophysitismus entschied und sich von der allgemeinen Kirche trennte, ließ der Zug armenischer Geistlicher und Pilger nach Europa nicht nach. Am Ende des 5. und zu Beginn des 6. Jahrhunderts konnte man daher in Gallien monophysitische Christen treffen, die hier besonders den syrischen Ritus praktizierten. Zu dieser Zeit hatte die Zahl der armenischen Funktionsträger in Europa stark zugenommen. Manche von ihnen standen sogar in hohen geistlichen Würden, wie der Bischof Simon, der nach Europa gekommen war, um dem persisch-byzantinischen Krieg der Jahre 572–591 zu entkommen.

Im darauf folgenden Jahrhundert zogen armenische Geistliche auch nach Irland, wo sie das berühmte Kloster Sell-Aschid gründeten.[12] Diese und andere Gegebenheiten zeigen uns, dass das offizielle kirchliche Schisma für die einzelnen Gläubigen, wie auch für die genannte Pilgergruppe, keine Rolle spielte, sondern dass den Menschen zuerst die allgemeinchristliche Versöhnung wichtig war. Dies blieb auch im gesamten Mittelalter vorherrschend.

Armenische Geistliche errichteten in Europa stetig neue Kirchen und Klöster. Die armenische Kirche nahm auch in der Folgezeit an verschiedenen Konzilen der römisch-katholischen Kirche teil, obwohl die innerkirchlichen Streitigkeiten dadurch nicht zu beenden waren. Stepanos, ein zum Bistum Sjunik gehörender Geistlicher, ging Anfang des 8. Jahrhunderts zuerst nach Konstantinopel, dann auf Verlangen des byzantinischen Kaisers nach Rom, um Griechisch und Latein zu erlernen und in Büchern zu forschen, die die dyophysitische Lehre verkündeten. Nach Sjunik zurückgekehrt sollte er seine eigenen dogmatischen

[12] Ebd.

Vorstellungen niederschreiben und die Dogmen der armenischen Kirche verteidigen[13].

Schon im 10. und 11. Jahrhundert, nachdem das Christentum in einem beträchtlichen Teil Europas verbreitet war – woran, wie wir zeigen konnten, Armenier einen gewissen Beitrag geleistet hatten –, wurden die Missionare durch Pilger ersetzt, unter denen auch die armenischen Christen nun vermehrt auftraten. Sie begannen, die zum Heiligtum gewordenen Gräber der ehemaligen Missionare und Pilger, die besonders durch ihre armenischen Wurzeln eine gewisse Anziehung ausübten, aufzusuchen, oder pilgerten an Orte, wo noch lebende, ehemalige armenische Missionare oder Pilger wirkten.

Die bereits im 10. und 11. wie auch in den kommenden Jahrhunderten deutlich anwachsende Zahl armenischer Pilger, die nach Europa zogen, wurde durch die fehlende Staatlichkeit in Armenien und die immer neuen verwüstenden Invasionen der türkisch-tatarischen Stämme verursacht.

Dieser armenische Pilgerstrom in die europäischen Länder war auch dadurch bedingt, dass sich bei den Armeniern eine besondere Verehrung des Apostels Jakobus entwickelt hatte. Nach der Überlieferung wurde der Kopf des Heiligen Jakobus, der im Jahre 44 auf Geheiß des jüdischen Königs Herodes Agrippa getötet worden war, in der gleichnamigen armenischen Kirche in Jerusalem begraben; den Körper jedoch transportierten seine Schüler nach Spanien und setzten ihn dort bei. Später gründete man an jenem Ort die Stadt Santiago de Compostela (Heiliger Jakob von Sternenfeld), die bald zu einem der berühmtesten Wallfahrtsorte Europas avancierte. Sie wurde im Jahre 983 vom Armenier Simeon Thaumaturgus (Sk'anč'elagorc) besucht, der unter den ersten fremden Pilgern war; später war sie auch Ziel David Haykazns. Dieser hatte sein ganzes Eigentum den Armen gegeben. Er wollte Spanien über Rom erreichen, wurde aber krank und starb 1050 in der italienischen Stadt Lucca. Das Grab von David Haykazn wurde ebenfalls zum Wallfahrtsort. Menschen besuchten es in der Hoffnung, dort geheilt zu werden – auch eine

[13] ORBELJAN, Step'anos: Patmut'yun Syuneac' [Die Geschichte von Sjunik]. Erevan 1986, 149–152.

armenische Fürstin, wahrscheinlich die Enkelin des Königs Senekerim Arcruni, suchte die Wallfahrtsstätte auf.[14]

Obwohl das Kloster des Surb Hakob (Heiligen Jakobus) für Armenier der am weitesten entfernt liegende Wallfahrtsort in Europa war – er lag am Rande der damaligen Welt –, stieg die Zahl der armenischen Pilger in den späteren Jahrhunderten weiter an. Sogar nach dem Zerfall des armenischen Staates in Kilikien besuchte der letzte armenische König, Lewon V., diesen Wallfahrtsort.

Durch ihre Pilgerfahrten spielten Armenier im Laufe des ganzen Mittelalters eine beträchtliche Rolle bei der Verbreitung des Christentums und der Gründung neuer Wallfahrtsorte, Kapellen, Klöster und Kirchen in Europa. Die Armenier trugen dazu bei, besondere Elemente der christlichen Zivilisation in Europa zu verbreiten.

Armenische Prediger und Missionare in Europa (4–11 Jahrhundert), Armenier im östlichenEuropa, Eine Anthologie, Wien Köln Weimar, 2018, by Böhlau Verlag GmbH & Cie, Vol. 1, pp. 215–219.

[14] Über die armenischen Pilger, die Santiago de Compostela besuchten, siehe Erzbischof AŠČJAN Mesrop: Aŝxarhi cayrə. Hay uxtavorneri verjin kayanə [Der Rand der Welt. Die letzte Station der armenischen Pilger]. Erevan 2001.

ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО ДИРЕКТОРА ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ, ПРОФЕССОРА, ДОКТОРА ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК, АКАДЕМИКА НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

Ашота Мелконяна

Уважаемые коллеги, участники конференции!

В советское время изучение историко-культурного наследия народов СССР осуществлялось в рамках социалистической идеологии. Однако и в этих условиях развивались межнациональные отношения, проводились научные конференции, семинары, осуществлялись совместные проекты.

После обретения союзными республиками независимости в начале 90-х гг. XX в. как научные, так и культурно-экономические связи между бывшими союзными республиками фактически прервались. Надо отметить, что в этом плане не являются исключением и белорусско-армянские отношения, хотя, находясь в составе одной международной организации – Содружества Независимых Государств (СНГ), государства могли нормально развивать межгосударственные политические связи.

Восстановление научно-культурных связей в полном понимании этого слова начинается в XXI в. Новым этапом в развитии сотрудничества в этой области стало создание Международной Ассоциации институтов истории стран СНГ в Москве, инициированное в 2005 г. Институтом Всемирной истории РАН. После этого в разных странах СНГ, в том числе и в Беларуси и Армении, периодически проводились заседания ассоциации, летние школы молодых историков, научные конференции и т.д. Вскоре были установлены

прямые контакты и между академическими институтами. Институты историй НАН Беларуси и Армении также восстановили конструктивные отношения, началось осуществление совместных научных программ и проектов.

Одним из ярких проявлений сотрудничества в области гуманитарной науки стало проведение в Минске Международной научной конференции «Художественная культура армянских общин на землях Речи Посполитой» (9–11 октября 2012 г.), организованной Фондом развития и поддержки арменоведческих исследований «АНИВ» при участии ряда других организаций. В конференции приняли участие ученые из Беларуси, Армении, России, Польши, Украины и других стран. Материалы этого международного форума были изданы в 2013 г.[1]

Армяно-белорусское научное сотрудничество в области исторической науки вышло на новый уровень в результате проведения нового крупного мероприятия – Международной научной конференции «Армяно-белорусские историко-культурные отношения. Традиции и современность, (г. Минск, 21–22 мая 2015 г.). Конференция была организована совместными усилиями Фонда «АНИВ», Института истории Национальной академии наук Беларуси, Института истории Национальной академии наук Республики Армения.

В конференции участвовали представители ряда государств: Беларуси, Армении, России, Украины, Польши, Франции, Литвы. Тематика конференции была очень обширной и охватывала множество отраслей гуманитарной науки: историю, культурологию, политологию, этнографию, демографию, филологию и т.д. Особое внимание в ходе обсуждения получила тема Великой Отечествен-

[1] Художественная культура армянских общин на землях Речи Посполитой: Материалы Международной научной конференции (Минск, 9–11 октября 2012 г.) / Сост. и отв. ред. И.Н. Скворцова. Минск, 2013.

ной войны, а в ее контексте – вопросы, связанные с участием воинов-армян в боях за Беларусь. В научных докладах освещались также многие другие аспекты армяно-белорусских историко-культурных отношений, начиная с периода средневековья и до постсоветского периода.

Мы убеждены, что нынешняя конференция обозначит новый этап в изучении белорусско-армянских связей и послужит своеобразным стимулом для дальнейшего сотрудничества между историками двух стран.

Международная научно-практическая конференция «Армяно-белорусские историко-культурные отношения. Традиции и современность», Минск, 21–22 мая 2015 г., Москва, Ключ-С, 2019, 320 с., с. 13–14.

ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО УЧАСТНИКАМ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ «ЕВРАЗИЙСКОЕ ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ: ГРАНИ ИСТОРИИ – ОТ ИСТОКОВ ДО СОВРЕМЕННОСТИ»

Уважаемые коллеги, дамы и господа!

Институт истории Национальной Академии Наук Республики Армения приветствует организаторов и участников созванной в столице Казахстана – Нур-Султане, международной научно-практической конференции, посвященной вопросам изучения Евразийского исторического наследия.

Исторические связи и отношения народов Евразийского пространства идут из глубины веков, на протяжении десятилетий их судьбы переплетались в едином государстве, многие из них продолжают тесное экономическое и военно-политическое сотрудничество и в наши дни. Совместно изучая страницы истории и культуры наших народов и стран, их взаимоотношения на разных исторических этапах и исторических перепитиях мы можем обогатить их новыми и интересными фактами и событиями, о которых повествуют древние исторические памятники и наши летописцы. В рукописях армянских средневековых авторов можно найти много интересного и полезного не только по истории и культуре Армении и армянского народа, но и соседних и прилегающих стран и народов единого Евразийского пространства, их жизни и быта, взаимоотношений.

Уверены, созванная в Нур-Султане представительная конференция будет интересной и плодотворной, откроет новые возможности для дальнейшего более тесного взаимодействия и сотрудни-

чества между научными организациями и специалистами наших стран. Желаем всем участникам конференции весомых результатов и успехов на благо исторической науки, наших стран и народов.

От имени историков Армении
директор института, академик НАН РА *А.А. Мелконян*

АРМЯНСКИЕ ИСТОЧНИКИ О НАРОДАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И ЗОЛОТОЙ ОРДЕ (XIII–XV вв.)

После создания Месропом Маштоцом армянской письменности в начале V в. армянская историческая наука стала неуклонно развиваться и в X–XIV вв. вступила в новую фазу своего развития. Продолжая традиции раннесредневековых мыслителей Мовсеса Хоренаци и Анания Ширакаци, армянские историки продолжали сообщать сведения не только об Армении и соседних странах, но и народах дальнего зарубежья – от Китая до Западной Европы. Неслучайно, что в период развитого средневековья помимо исторических трудов с традиционным заглавием «История Армении», в армянской историографии появляются работы с названием «История вселенская» (Պատմութիւն տիեզերական), то есть «Всемирная история».

В трудах армянских историков XIII–XV вв. содержится достаточно большой материал о нашествиях монголов в Центральную Азию, Иран, Закавказье и Малую Азию[1]. Армянские авторы удели-

[1] До первых нашествий армяне не имели никакого представления о монголах. Автор того времени Давид Багишеци писал: «пришли с северо-востока татары, по словам некоторых, они были из страны Чина и Мачина (Китай и Монголия - А.М.)». У другого летописца Григора Сисеци читаем: «Появились с Востока неизвестные варварские племена, которых называют Татарами». (см. «Армянские

ли большое внимание также обширной Монгольской империи, государственным образованиям, создавшимся после ее разложения, в частности, Золотой Орде, а также проживающим на этих территориях народам.

С точки зрения изучения истории Золотой Орды XIII–XV вв. труды армянских историков данного периода Григора Акнерци, Вардана Аревелци, Мхитара Айриванеци, Киракоса Гандзакеци, Смбата Спарапета, Степаноса Орбеляна, Безымянного Себастаци, Хетума (также – Гетум) Патмича, Товма Мецопеци и многих других имеют исключительно важное значение. Помимо этого, огромный материал содержится и в многотомниках «Памятные записки» и «Мелкие хроники». До сих пор остаются неизученными десятки источников Института древних рукописей Матенадарана им. М. Маштоца на кипчакском языке, содержащих сведения не только о кипчаках и армянах, но и о других народах.

Примечательно, что почти все вышеперечисленные историки были не только очевидцами событий того времени, но и непосредственно общались с монголами, татарами, представителями других тюркоязычных народов. Из историков половины XIII в. Смбат Спарапет поехал в Старый Сарай, затем в Монголию и лично вел переговоры с монгольскими ханами, Вардан Аревелци в Тавризе был на торжественном приеме у Хулаву хана. Киракос Гандзакеци, оказавшийся в плену у татар, целыми страницами дос-

---

источники о монголах», извлечения из рукописей XIII–XIV вв., перевод с древнеармянского, пред. и прим. **А.Г. Галстяна**, М., 1962, с. 70, 103). Почти все армянские авторы отмечали, что монголы были меткими стрелками. Поэтому вместо слов *монгол* или *татарин*, они в их адрес часто употребляли словосочетания «племя лучников», «нация лучников», «народ стрелков» и т.д. Даже книга одного из историков XIII в. Григора Акнерци имеет соответствующее заглавие – «История народа лучников». Степанос Орбелян рассказывал, что «...Всевышний с востока к нам отправил народ лучников, называемых мугалами (монголы – **А.М.**), а по простому – татары. Они из стран Чина и Мачина, что находится за Хужистаном...» (Степанос Орбелян, История Сюника, перевод, пред. и прим. **А.А. Абраамяна**, Ереван, 1986, с. 322, на арм. яз.). Подробно о монголах см. **Патканов К.**, История монголов по армянским источникам, вып. 1, СПб., 1873, вып. 2, СПб., 1874.

конально описывает их традиции, религию, быт, внешность и т.д. В его труде помимо огромного историко-этнографического материала также содержится уникальный татаро-армянский словарь, который дает возможность изучить тюркский язык XIII века.

В книге Гандзакеци читаем: «Язык их языческий и (поэтому) непонятен нам, (ихние) ...названия...в течение многих лет были нам неизвестны, а теперь поневоле стали известны»[2]. Затем приводится множество слов, часть которых ныне можно найти в тюркских языках. К примеру, отца называли эчка (по казахский – экечи), брата – ага (по каз. – агасы), бороду – сахал (по каз. – сакал), хлеб – отмак (по турецкий – екмек), барана – койна (по тур. – койун), ягненка – гурган (по монг. – гурга), козу – иман (по мон. – ямаа), лошадь – мори (по монг. – мор), мула – лоса (по монг. – луус), верблюда – таман (по монг. – теме), собаку – ноха (по монг. – нохой), волка – чина (по монг. – чоно), медведя – айтку (по тур. – айи, по каз. – аю), голубя – кочучин (по тур. и азерб. – геоарчин, гюверчин), орла – буркви гуш (по узбекский – бургут), воду – усун (по монг. – ус), вино – тарасун (по монг. – даре), море – наур тангыз (по каз. – тениз, по тур. – дениз), меч – иолту (по мон. – илд), стрелу – ему (по монг. – сум), небо – гога (по азерб. – геею), солнце – наран, нар (по монг. по ныне – нар), ночь – сойни (по мон. – шене)[3]. Но немало слов, сходство которых трудно найти. Этот вопрос ждет соответствующих исследований современных тюркологов.

Имея глубокие знания о Монгольской империи, армянские авторы четко отмечают, что хотя в отношении жителей огромной державы часто употребляется общий термин *«татары»*, но на самом деле речь идет о многих народах. В одном из рукописей Матенадарана, написанной в пригороде Исфахана – Новой Джуге (Новая Джульфа), читаем: «Мы терпели всякие ужасы от народа стрел-

[2] **Кираков Гандзакеци,** История Армении, перевод, пред. и прим. В. Аракеляна, Ер., 1982, с. 197 (на арм.яз.).

[3] См. там же.

ков, которых называли «острыми и легкими» или *«тур* и *ару»*, отсюда получается *татар*... (Они) частью владеют Скифией, находящейся между рекой Атиль и горой Эмавон, где обитают 43 племени, называющие себя на своем варварском языке хужакан. Сильнейший из этих народов – *буших*, а другой – *тугар*, это, как я полагаю, и есть *гатары*. Как мы сами услышали от них же, предки татар вышли из страны Туркестан...»[4]. Некоторые авторы считали, что весь мир оказался под господством монголов. Летописец Безымянный Себастаци полагал, что «Они (татары) захватили все страны до самого моря и властвовали над всеми этими странами»[5]. А Смбат Спарапет с ужасом писал: «что касается татар, да будет вам известно, что они так многочисленны, что их невозможно сосчитать. Они прекрасные стрелки, страшного вида и различны между собой»[6].

В армянских источниках также представляется процесс отделения Золотой Орды от Монгольской империи. Армянские историки иногда употребляют термин «Орда» (Հորդա) – (без слова «Золотая»). По их представлениям, Золотая Орда – это «Северное царство», со столицей Сарай, а «Южное царство» – это бывшая Великая монгольская империя, в состав которой, как часть административной единицы – ильханство, входили Армения и все Закавказье[7]. Золотая Орда в армянских хрониках также известна как «Հիւսիսայինն աշխարհ»[8], что в дословном переводе означает «Северный мир», «Северная держава», а ее правитель Бату хан (Батый) – как «Մեծ

---

[4] Институт древних рукописей – Матенадаран, рукопись 1248 (см. «Армянские источники о монголах», с. 45–46).

[5] См. «Армянские источники о монголах», с. 27.

[6] Там же, с. 65.

[7] Степанос Орбелян подробно представляет список всех правителей ильханства (Степанос Орбелян, ук. соч., с. 366–372.

[8] См. Мелкие хроники, XШ–XIV вв., составил В. Акопян, т. I, Ер., 1951, с. 43 (на арм. яз.).

թագաւորն հիւսիսոյ», «Մեծ կողմնակալն հիւսիսոյ»[9] т.е. – «Великий царь Се́вера», «Великий наместник Севера». Как видим, в данном случае вновь в армянском понимании имеются ввиду «Северное царство» и ее грозный правитель.

Степанос Орбелян описывает процесс становления империи и подвласных ею образований. По его мнению изначально были созданы три Орды. Первая охватывала земли «Хазар, Сутахов, Русских, черкессов и Болгар – до границ Аламании (Германия) и Онкров, то есть французов. Предводителем ее был Бату хан»[10]. В состав другой Орды входили большая часть Индии, земли Уйгуров и Огузов, Хорезмцов и Делимиков. Третья Орда включила в свой состав регион за великой рекой Аму Моран (то есть – Аму Дарья) – Хорасан, известные города Балх (центр исторической Бактрии, ныне в Афганистане – **А.М.**), Хужастан, Персия, Армения, Грузия, Атропатена, Аран, Ассирия и все земли до Киликии и Средиземноморья[11]. По другому поводу Орбелян свидетельствует, что во второй половине XIII в. уже существовали две Орды – Северная и Южная, граница между которыми проходила по «...Аланским воротам, что в древние времена называлась Дариалам, а ныне – Джасанским ущельем», через которое проходит «дорога хазаров, аланов,

---

[9] Указ. соч., т. II, Ер., 1956, с. 141–142 (на арм. яз.), Вардан Аревелци, История вселенская, Ер., 2001, с. 197–198, 204.

[10] Степанос Орбелян, ук. соч., с. 322. Несомненно, Орбелян ошибается, полагая, что страна Онкров, это Франция. В данном случае речь идет о Венгрии. Об обширных владениях Бату (Батый) хана историк XIII в. Киракос Гандзакеци писал: «Великий военачальник Батый, находившийся на севере, обосновался на жительство на берегу Каспийского моря и великой реки Атль (Волга – **А.М.**), равной которой не найдется на земле, стр. 218] ибо из-за равнинной местности она растекается, подобно морю. Там в великой и обширной долине Кипчакской и расположился он вместе с огромным, неисчислимым войском, ибо обитали они в шатрах, а когда снимались с места, шатры перевозили на повозках, впрягая в повозки множество волов и лошадей. Он очень усилился, возвеличился над всеми и покорил всю вселенную, обложил данью все страны. И даже его сородичи почитали [Батыя] больше всех остальных, и тот, кто царствовал над ними (коего они величают ханом), садился на престол по его приказу (Киракос Гандзакеци, ук. соч., с. 255–256).

[11] Степанос Орбелян, с. 322–323.

осетин, кипчаков и потомков Берка – того Великого Северного царства»[12].

После распада империи отношения между этими царствами часто носили враждебный характер. Степанос Орбелян рассказывает об одном из столкновений новообразованных держав. Начиная с Северного Кавказа до центральноазиатских степей, то есть приграничные регионы Золотой Орды с Южным царством, внук чингиз хана Берке (также – Берка) хан контролировал в основном с помощью вооруженных отрядов кипчаков. Армяне, оказавшиеся под владычеством Южной империи, были вынуждены выступать на ее стороне.

В 1251 году армянские дружины под командованием известного князя Буртела присоединились к войскам Хулаву хана и отправились на север против Берка хана. По сведениям историка, битва произошла «На Хазарском поле, ныне называемой Кипчакским, ...у великой реки Терек»[13]. В числе многих погибших был и князь Буртел.

В целях ослабления Южного царства, ханы Золотой Орды устанавливали связи с армянской знатью и грузинским двором и часто поддерживали борьбу народов Закавказья против ильханства. Во время одного из восстаний армяно-грузинских князей войска Золотой Орды в основном с кипчакскими дружинами во главе с Берке ханом поспешили на помощь восставшим. В 1277 г. они дошли до Дербента. Получив известие об этом походе, новый хан, сын Хулаву – Абага хан взялся за жестокое подавление восстания, тем самым предотвратив вторжение войск Золотой Орды в Закавказье[14].

---

[12] Там же, с. 372.

[13] Там же, с. 332.

[14] См. История Армении, изд. Института истории НАН РА, т. II, кн. II, с. 312 (на арм. яз.).

Почти во всех трудах армянских историков XIII в. описываются визиты в Золотую Орду и Монголию двух видных государственных деятелей Киликийского армянского царства – спарапета (военный министр) Смбата в 1248 г. и его брата, царя Хетума I в 1254 году. Царский двор, во избежание кровопролития, решил отправить военачальника Смбата в Монголию и формально принять господство монголов. По сведениям Григора Акнерци – Гуюк хан принял его с почестями, дал Смбату великий ярлык (մեծ իւռլախ). похтах (պոխտաղխ) – почетный женский головной убор, в знак союзнических отношении, выдал за него знатную татарку и предложил армянскому царю Хетуму приехать в Каракорум[15]. Спустя несколько лет через территорию Золотой Орды в далекое путешествие отправляется и сам царь Хетум. О поездке брата историк Смбат Спарапет писал: «В 702 году армянского летоисчисления (1253 – **А.М.**) армянский царь Гетум... отправился на Восток к народам стрелков, к Мангу-хану. Константин, отец короля, с верными людьми отправил Гетуму приготовленные подарки. После того, как царь получил эти великолепные дары, он поехал к Мангу-хану и преподнес их ему. Хан радостно принял Гетума и исполнил все его пр...ьбы»[16].

В результате этих утомительных поездок удается подписать очень важный монголо-армянский союзнический договор. По одному из пунктов договора армяне получалн право свободной торговли по всей обширной территории Монгольской империи. Маршрут армянского царя Хетума проходил из Киликии и Армении через Дербентские ворота, по западному берегу Каспийского моря, бассейн реки Атиль (Ւթլ), то есть – Волги, до сталицы Золтой Орды, где он остановился у Батыя п его сына Сартаха. За тем Хетум

---

[15] См. **Григор Акнерци,** История народа лучников. Ер., 2011, с. 48–49 (на арм. яз.).

[16] **Смбат Спарапет,** Летопись, первод с древнеармянского. пред. и прим. А.Г. Галстяна, Ер., 1974, с. 130.

отправился в долгий путь на восточный берег Каспийского моря, перешел реку Айех (Яик, ныне Урал) и прибил в Ор[17], расположенный на полпути между местопребыванием Батыя и Мангу-хана. Переправившись через реку Ертич (Երթիճ, Иртыш), они вступили в страну Наимана[18] и через Каракитай (полагается речь идет о Южной Манджурии) достигли Татаристана (Монголия). Хетум пробыл в Орде пятьдесят дней, хан «пожаловал ему указ с печатью, дабы никто не смел притеснять его и страну его; он пожаловал также грамоту, освобождавшую повсеместно церкви (от податей)»[19].

Благодаря более подробного описания обратного путешествия армянского царя удается получить новую информацию о странах, городах, географических назвали из Монголии до Индии, Центральной Азии, Персии. Властности в упоминаниях историков Киракоса и Смбата помимо многих общеизвестных местностей на этом пути мы сталкиваемся со многими названиями, уточнение местоположения которых требует дополнительных исследований. На обратном пути царской делегации упоминуются Гумсгур, Перпалех. Пешпалех, Страна песков, Арлех, Куллук, Енках, Тчанпалех, Хутапа и Анкипалех. Затем они вступают в Туркестан, оттуда – в Екопрук, Динкапалех и Пулат, пройдя через Сут-Гол и Молочное море[20], прибывают в Алаулех и Иланбалех, переправившись через реку Илансу[21], пройдя множество населенных пунктов, побывав у гор Харчух, где прародина сельджуков, доходят до Самаркан-

---

[17] Орь – река ныне в Актюбинской области Казахстана и Оренбурской области РФ, левый приток Урала.

[18] Наиманы – одно из монгольских племен в бассейне реки Черный Иртыш и озера Зайсан-нор (нйне - в Воточном Казахстане).

[19] **Киракос Гандзакеци**, ук. соч., с. 263.

[20] По мнению К. Патканова Сут-Гол в переводе означает Молочное море (ук. соч., вып. II, с. 130), под которым надо понимать Аральское море.

[21] Река Или на юго-востоке Казахстана, на границе с Китаем.

да[22], Сарипула, Кермана и Бухары. Им приходится перейти реку Джейхан (Аму Дарья), через Мазандаран, Казвин, Тавриз, вернуться в Армению. Наш данный краткий обзор пройденного маршрута царя Хетума убеждает, что специалисты должны тщательно изучить этот материал в плане уточнения расположения этих местностей.

Источники сообщают, что в период первых походов с местными народами монголо-татары обращались очень жестоко. Однако, после завоевания этих стран, иногда отношение к местным народам менялось в лучшую сторону. Некоторые монгольские правители, такие как: Хулаву хан, Сардах хан – сын Батыя и другие, принявшие христианство, поддерживали христианские народы, в том числе армян. Вардан Аревелци как очевидец рассказывает, что на встрече с представителями византийской, грузинской, армянской и ассирийской знати Хулаву хан отличился особым уважительным отношением к христианству и к христианским народам[23]. А Сартах хан, по свидетельству Киракоса Гандзакеци – «...во многом облегчил положение церкви и христиан и с согласия отца своего издал приказ об освобождении [от податей] священников и церкви, разослал его во все концы, угрожая смертью тем, кто взыщет подати с церкви или духовенства... С этого времени, осмелев, стали являться к нему вардапеты, епископы и иереи. Он любезно принимал всех и исполнял все их просьбы. Вместе с другими прибыл к нему (Сартаху) и великий ишхан Хачена и областей Арцаха Гасан, которого ласково называли Джалалом – муж благочестивый, богобоязненный и скромный, армянин по происхождению»[24].

Основным источником событий XV в. по данной проблеме является труд историка и государственного деятеля Товма Мецопеци

---

[22] В Самарканде несколько лет назад побывал и Смбат, откуда отправил письмо Кипрскому королю Генри Лузиняну, в котором сообщает о мощьи Монгольской империи («Армянские источники о монголах», с. 64–65).

[23] См. **Вардан Аревелци**, ук. соч., с. 198, 204–210.

[24] **Киракос Гандзакеци**, ук. соч., с. 257–258.

«История Тимура и его преемников», где можно найти уникальные сведения об образовании империи Тамерлана и о народах, проживающих на этих территориях. Несомненно, армянские источники имеют исключительное значение и для изучения истории армянских поселений на территории Золотой Орды в Крыму, Поволжье, Центральной Азии, на Северном Кавказе и т.д.

Обобщая, можно с уверенностью констатировать, что только совместными усилиями специалистов, и в первую очередь историков, станет возможным более глубокое изучение историко-культурного наследия народов евразийского пространства.

Сборник материалов международной научно-практической конференции «Евразийское историческое наследие: грани истории – от истоков до современности», Нур-Султан, 2019, с. 13, 41–47.

ОБЩИЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ АРМЯНО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ В XVIII–XX ВВ.

До сих пор среди специалистов продолжаются споры на счет периода установления российско-армянских отношений. По мнению многих ученых, началом таких связей нужно считать IX–XI века, то есть период истории Киевской Руси и Армянского царства Багратидов (Багратуни). Однако, на самом деле они уходят в более ранние времена и относятся к этапу сношений армян и славянских народов как раннего средневековья, так и более раннего периодов.

Общеизвестно, что по версии одной из концепций возникновения индоевропейской языковой семьи, авторами которой являются всемирноизвестные лингвисты Вячеслав Иванов и Тамаз Гамкрелидзе, прародиной индоевропейцев являются Ближний Восток и сопредельные регионы[1] (в частности Армянское нагорье – прим. А.М.). Это означает, что история сношений двух народов не только начинается с древнейших времен, но и с одного языкового истока.

В письменных источниках упоминаются ряд походов восточнославянских племен в Закавказье еще в раннем средневековье. В период Киевской Руси устанавливаются первые межгосударственные контакты, в частности, после принятия христианства восточными славянскими народами в 988 г. при князе Владимире Святославиче. Известно, что как в Западной, так и Восточной Европе христианские проповедники из Армении имели свой весомый вклад в распространении христианства. Сохранились интересные факты об участии армянских мастером в строительстве христианс-

[1] См. Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Миграции племен-носителей индоевропейских диалектов с первоначальной территории расселения на Ближнем Востоке в исторические места их обитания в Евразии // Вестник древней истории. 1981. № 2. С. 11–33.

ких храмов Киевской Руси и других восточнославянских княжествах[2].

Новый период становления армяно-российских отношений начинается после усиления Московского княжества и образования Российской империи, в ряде регионов которой появляются первые армянские общины. Параллельно с падением армянских царств и княжеств и завоеванием Армении турками-сельджуками, монголами и особенно Османской империй и Сефевидским Ираном, усиливается отток армянского населения из исторической родины в российские пределы. Армянские купцы, пользуясь благосклонностью российских властей, начинают свою экономическую деятельность в России. По договору 1667 г., подписанной в Москве между Российским двором и армянскими купцами, Армянская торговая компания получает привилегию вести торговлю с Западной Европой через Россию[3]. Неслучайно, что богатые армянские купцы из Новой Джульфы (Исфахан) во главе с ходжа Захаром Саградовым решают преподнести царю Михаилу Алексеевичу так называемый «Алмазный трон» с великолепной композицией известного армянского художника Богдана (Аствацатур) Салтанова[4]. Ныне этот уникальный экспонат хранится в Центральном Историческом Музее. В том же – 1667 году Богдан (Аствацатур) Салтанов указом царя назначается живописцем Оружейной палаты[5].

Освободительную борьбу с иноземными захватчиками армянские общественные круги еще с периода Киликийского Армянского государства связывали с помощью западноевропейских стран. Неслучайно, что многие армянские политические и церковные деятели в течении столетий обращались к западноевропейским правителям с просьбами помочь в освободительной борьбе. В числе таких дея-

---

[2] См. Успенский А.И. Фрески церкви Спаса Нередицы. М., 1910. С. 5–9.

[3] См. Армяно-русские отношения в XVII веке / Сборник документов. Т. I. Ереван, 1953. С. VII, 44–64.

[4] Там же. С. 21–34.

[5] Там же. С. 64–65.

телей можно упомянуть Католикосов Всех Армян Степаноса Салмастеци, Микаела Себастаци, Акопа Джугаеци, духовных деятелей Абгара Тохатеци, Махтеси Мурада и др. В их числе был также молодой деятель Исраэл Ори, который после безуспешных попыток добиться привлечения западноевропейских правителей в борьбу против Османской Империи и Ирана, пришел к выводу, что больше всего завоеванием Армении заинтересована Россия. Поэтому он в 1701 г. обратился к русскому царю Петру Первому с так называемой «Московской программой» освобождения Армении[6]. И это не случайно.

Подъем влияния России при Петре, его внимание к восточной политике сравнительная географическая близость России к Армении, содействовали возникновению идеи обеспечения для армянского национально-освободительного движения военно-политического союза с Россией и ее покровительства.

Русский государь обещал после окончания Северной войны начать поход в Закавказье и поручил Исраэл Ори в качестве руководителя миссии посетить Армению и сопредельные страны. В советской армянской историографии этот период было принято считать установлением российской ориентации армянского освободительного движения.

В течении всего XVIII века почти все армянские национальные деятели освобождение Армении связывают с Россией. Исраэл Ори и Гандзасарский католикос (духовный предводитель Арцаха-Карабаха и сопредельных территорий) Есаи Гасан-Джалалян в 1711 г. отправляются в Россию с целью получения военной помощи в борьбе против Ирана и Турции. Но в Астрахани, после таинственной смерти Ори, Е. Гасан-Джалалян возвращается на родину и готовится к борьбе с иноземными завоевателями.

---

[6] О «Московской программе» Исраэла Ори подробно см. Иоаннисяи А., Очерки истории армянской освободительной мысли. Кн. 2. Ереван, 1959. С. 494–513 (на арм. яз.).

После победоносного завершения Северной войны, с целью установления российского господства в бассейне Каспийского моря, Петр Великий в 1722 г. начинает свой Каспийский поход. В этой войне российский двор успех связывал с освободительной борьбой закавказских народов в частности армян и грузин. Предполагалось, что Персидский поход Петра I должен был привести к восстановлению армянской государственности или хотя бы к созданию объединенного христианского армяно-грузинского государства.

Получив известие о походе русских войск в Каспийский регион, армяно-грузинские вооруженные формирования под командованием грузинского царя Вахтанга VI и католикоса Е. Гасан-Джалаляна начинают совместную борьбу против иранских властей, ожидая военной помощи русских войск около города Гандзак. России удалось захватить большую часть западного и южного берегов Каспийского моря. Обеспокоенная военными успехами России, в 1723 г. османская Турция вновь попыталась захватить Армению и все Закавказье. Хотя Россия по Константинопольскому договору от 12 июня 1724 г. признала владычество Турции в отношении Восточной Армении, армяне Еревана и в особенности Арцаха и Сюника, обретшие фактическую независимость, оказали вооруженное сопротивление турецким войскам продолжая связывать надежды освобождения с военной помощью России[7].

При Екатерине II вновь армянские национально-общественные круги (Иосиф Эмин, Мовсес Сарафян, Ованес Лазарев, Овсеп Аргугян (Аргутинский), Шаамир Шаамирян и другие) представили различные программы освобождения Армении с помощью России[8].

В начале XIX века Россия перешла к практическим шагам присоединения Закавказья. Царский двор отказался от идеи восстановления армянской государственности, ставя задачу расширения пре-

[7] История Армении. Т. 3. Кн. 1. Ерсван, 2010. С. 39–40 (на АРМ. яз.).
[8] Там же. С. 167–178.

делов империи до р. Ахурян-Аракс. Уже в 1801 г. вместе с Восточной Грузией к России присоединились северные и северо-восточные регионы Армении. В ходе Русско-иранской войны 1804–1813 гг. Россия заняла новые территории Армении: Восточный Ширак (Шорагял, 1805 г.), Карабахское ханство (1805 г., вместе с Зангезуром и Капаном), Мегри. Два похода на Ереван русских войск (1804 и 1808 гг.) не увенчались успехом. Тем не менее, несмотря на содействие Англии и Франции, Иран потерпел поражение и признал по Гюлистанскому мирному договору (1813 г.) переход значительной части Восточной Армении к России. После новой русско-иранской войны 1826–1828 гг. по Туркманчайскому договору (1828 г.) Ереванское и Нахичеванское ханства также отошли к России, чем завершилось присоединение к Российской империи основной части Восточной Армении. При заключении договора русская сторона не вняла уговорам армян присоединить к России также ханство Маку, которое занимало важное военно-стратегическое положение на стыке османской Турции и Ирана[9].

По царскому рескрипту от 21 марта 1828 г. из Ереванского, Нахичеванского ханств и Ордубадского округа была создана новая административная единица – Армянская область, что было временной уступкой освободительным чаяниям армянского народа. До этого, после занятия Еревана русскими войсками (1 октября 1827 г.), деятели армянского освободительного движения представили русскому правительству программу, согласно которой отошедшие к России армянские земли должны были объединиться в Армянское царство во главе с русским царем, который становился и армянским царем. Эта программа была проигнорирована, а созданная в порядке уступки Армянская область просуществовала до 1840 г. В 1849 г. была образована Ереванская губерния. Она включала

[9] Присоединение Восточной Армении к России / Сб. документов. Т. 1 (1801–1813). Ереван, 1972; Т. 2. (1814–1830). Ереван, 1978; История армянского народа. Т. 1–8. Ереван, 1967–1984 (на арм. яз).

часть Восточной Армении (северный отрезок был включен в Тифлисскую, а восточная и юго-восточная части – в Елизаветпольскую губ.).

После присоединения Восточной Армении к России армянская культурная жизнь тесно связывается с Россией. Армянская литература во второй половине XIX – начале XX в. переживала подъем. В этот период творили М. Налбандян, Р. Патканян, Мурацан, Раффи, О. Туманян, А. Исаакян, В. Терян, Г. Сундукян, А. Ширванзаде и др. Армянская живопись XIX в. связана с именами художников Овнатанянов, всемирно известного мариниста Ованеса (Ивана) Айвазовского, Г. Башинджагяна, П. Терлемезяна, В. Суренянца и др. В 1-й половине XIX в. великий армянский просветитель Х. Абовян стал основоположником новой армянской литературы и современного восточноармянского языка.

Положение в Западной Армении резко изменилось в XIX в. Мощное национально-освободительное движение балканских народов против османской деспотии, русско-турецкие войны XIX в., пробуждение национального самосознания и стремление покончить с тяжким османским господством, с одной стороны, противодействие всему этому турецкого правительства – с другой, ухудшили положение западных армян. По Адрианопольскому мирному договору, завершившему русско-турецкую воину 1828–1829 гг., гавары (уезды) Ахалциха и Ахалкалак перешли под владычество России. Занятые в ходе войны русскими войсками территории Западная Армении были возвращены Турции. Опасаясь мести турецких властей за помощь русской армии, около 90 тыс. армян переселились в Ахалцих, Ахалкалаки и Восточную Армению, вследствие чего в Западной Армении начался экономический упадок, демографическая обстановка начала изменяться в пользу мусульманских этнических элементов.

Русско-турецкая война 1877–1878 гг., прелиминарный Сан-Стефанский мирный договор и Берлинский трактат (1878 г.) созда-

ли новую обстановку в Западной Армении. Статья 16 Сан-Стефанского договора и статья 61 Берлинского трактата превратили Армянский вопрос в проблему международных отношении. Используя политические противоречия; между великими европейскими державами, султан Абдул Гамид II сорвал проведение реформ в Западной Армении под предлогом намерения осуществить реформы во всей стране. Развернулась антиармянская кампания, вынашивались планы депортации и уничтожения армян в Османской империи.

Ход Балканских войн 1912–1913 гг. и создавшееся для армян тяжелое положение вынудили католикоса всех армян Геворга V обратиться к правительству России и вновь поставить вопрос об осуществлении реформ в Западной Армении. Представленная русским правительством программа реформ стала предметом продолжительного дипломатического торга. Согласно подписанному 26 января 1914 г. русско-турецкому соглашению, контроль над осуществлением реформ в Западной Армении возлагался на двух европейских инспекторов. Однако начавшаяся Первая мировая война аннулировала это соглашение. Руководимая младотурками османская Турция вступила в войну на стороне германского блока против стран Антанты. Воспользовавшись состоянием войны, младотурки в 1915 г. приступили к массовому уничтожению, геноциду армян и присвоению территории, которую они населяли. Геноцид армян сопровождался уничтожением памятников армянской культуры, как на всей территории Западной Армении, так и Османской империи[10].

В ходе военных действий 1915–1916 гг. русские войска заняли значительную часть территории Западной Армении. Однако после Октябрьской революции 1917 г. они начали покидать занятые территории, оголив фронт, что позволило турецким захватчикам не толь-

---

[10] См. Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). Материалы Политического архива министерства иностранных дел кайзеровской Германии. Новые документы / отв. ред. В. Микаелян. Ереван, 1995.

ко занять Западную Армению и принадлежавшую с 1878 г. России Карскую область, но и вторгнуться в Закавказье. В феврале 1918 г. турецкие войска перешли в наступление, захватили опустошенную территорию Западной Армении, вторглись в Восточную Армению. Армянские вооруженные силы в конце мая 1918 г. в сражениях при Сардарапате, Баш-Апаране и Каракилисе остановили турецкие войска. 28 мая 1918 г. армянский Национальный совет провозгласил создание Республики Армения, ознаменовавшее восстановление армянской государственности.

По Севрскому мирному договору от 10 августа 1920 г. Турция признавала Армению как независимое и свободное государство, отказалась от всех прав на отошедшие к Республике Армения значительные части территории Эрзрумского, Ванского, Битлисского и Трапезундского вилайетов Западной Армении. Однако правительство Великого национального собрания Турции во главе с М. Кемалем не признало договор и при материальной и моральной поддержке правительства Советской России в сентябре 1920 г. начало войну против Армении. Навязанный Армении Александропольский договор от 3 декабря 1920 г. резко ограничивал территорию республики; над значительной частью Восточной Армении устанавливался турецкий контроль.

С утверждением советской власти на основной территории Восточной Армении этот договор был объявлен аннулированным, однако по заключенному 16 марта 1921 г. Московскому договору между Советской Россией и Турцией к последней отошли Карс, Ардаган, никогда не принадлежащими туркам Сурмалинский уезд (со святой для армян горой Арарат), а Нахичеванская область была передана под покровительство Азербайджана. Решением Кавказского бюро ЦК РКП(б) от 5 июля 1921 г. вновь вопреки воле армянского народа в пользу Азербайджана была решена судьба важнейшей части Восточной Армении – Арцаха. Кемалистская Турция заняла крайне жесткую позицию в отношении робких попыток Ли-

ги Наций создать в какой-либо части Западной Армении хотя бы «армянский национальный очаг». На Лозаннской конференции 1922–1923 гг. вопрос Западной Армении, как и Армянский вопрос в целом, был предан забвению.

Осенью 1920 г., потерпев поражение в развязанной кемалистской Турцией при поддержке большевиков турецко-армянской войне и попав под кемалистско-большевистское военно-политическое давление, Первая Республика Армения (1918–1920 гг.) по российско-армянскому Ереванскому соглашению от 2 декабря 1920 г. была советизирована[11]. 12 марта 1922 г. Советская Армения оказалась в Закавказской федерации, и в конце декабря в месте с ней вошла в состав СССР. С 5 декабря 1936 г. Советская Армения стала союзной республикой и явилась правопреемницей Первой Республики, на протяжении 70 лет советской истории, даже в условиях монопольной и неограниченной власти Коммунистической партии сохранила и развила армянскую государственность.

В советский период был создан индустриальный потенциал республики, развивалась экономика, наука и культура. В составе СССР Армения была защищена от внешних угроз, получила широкие возможности для мирного созидания и развития. Республика стала одной из самых развитых промышленно-индустриальных стран региона с мощной энергосистемой. В 1980-е годы из Советской Армении в 85 стран мира вывозилось более 200 видов продукции. Армения достигла весомых успехов в сфере науки и образования, культуры и искусства. Развитию армянской науки способствовало открытие в 1943 г. на базе армянского филиала Академии наук СССР (Армфан) Академии наук Армянской ССР. Ее основателями стали выдающиеся ученые И. Орбели, Л. Орбели, В. Амбарцумян, А. Манандян, Г. Ачарьян, М. Абегян, великий поэт Ав. Исаакян и др. К концу 1991 г. в Армении действовали около 150

[11] История Армении. Т. 4. Кн. 1. Ереван, 2010. С. 276–286 (на арм. яз.).

научно-исследовательских институтов, большинство из которых снискали международную известность. На небывалую высоту поднялись армянские литература и искусство.

Армения вместе с другими республиками СССР внесла большой вклад в победу советского народа в Великой Отечественной войне. В боях участвовало около полумиллиона армян, в ходе войны было сформировано 6 национальных армянских дивизий. 108 армян стали Героями Советского Союза, 26 награждены орденами Славы всех 3 степеней. Из армянского народа вышли 4 маршала (И. Баграмян, О. Бабаджанян, С. Худяков (Ханперянц), А. Атанов), 1 адмирал флота Советского Союза (И. Исаков), около 70 генералов и адмиралов[12].

Тяжелым испытанием для народа Армении стало сокрушительное Спитакское землетрясение 7 декабря 1988 г., в результате которого погибли 25 тыс. Чел. и около полумиллиона человек остались без крова. С 1990 г. армянское общенациональное движение выдвинуло на первый план вопрос восстановления независимой государственности. 23 августа 1990 г. первая сессия Верховного Совета Армении приняла Декларацию о независимости[13]. 21 декабря 1991 г. вместе с 11 республиками бывшего СССР Армения подписала соглашение об образовании СНГ и стала его полноценным членом. Республика Армения является полноправным членом ООН, других влиятельных международных и региональных организаций.

Становление новой армянской государственности проходило в тяжелых социально-экономических условиях (транспортная блокада со стороны Турции и Азербайджана, топливно-энергетический

---

[12] Подробно см. Арутюнян К. Участие армянского народа в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945). Ереван, 2004; Его же. Участие воинов армян Нагорного Карабаха и Северного Арцаха в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.). Ереван, 2009.

[13] Подробно см. **Минасян Э.** История Третьей республики Армения. Ереван, 2014 (на арм. яз).

кризис и т.д.). Армяноазербайджанский конфликт, переросший в полномасштабные военные действия на приграничных территориях республики, был заморожен лишь в мае 1994 г. благодаря активному и решительному посредничеству России. В результате чего в зоне карабахско-азербайджанского конфликта было достигнуто перемирие.

После обретения независимости отношения Армении и России продолжали неуклонно развиваться. 29 декабря 1991 г., сразу после образования СНГ, в Москве между РФ и Республикой Армения был подписан первый двусторонний договор «О дружбе, сотрудничестве и взаимной безопасности». В последующие годы были подписаны десятки взаимовыгодных соглашений о сотрудничестве в различных отраслях деятельности, большой торгово-экономический договор. 16 марта 1995 г. в Москве было подписано российско-армянское военно-политическое соглашение о дислокации вооруженных сил РФ на территории Армении. Это соглашение, не направленное против какой-либо третьей стороны, решило также важнейший вопрос совместной охраны армяно-турецкой и армяно-иранской границ. За военно-политическим соглашением последовало не менее важное историческое событие, имевшее для народов исключительное значение. Накануне 80-летия геноцида армянского народа в османской Турции, 14 апреля 1995 г., Государственная дума РФ от имени российского народа осудила организаторов истребления армян Западной Армении в 1915–1922 гг., выразила глубокое сочувствие армянскому народу и признала 24 апреля Днем памяти жертв геноцида[14].

Параллельно с успешным военно-политическим сотрудничеством из года в год расширяются и укрепляются торгово-экономичес-

---

[14] См. **Мелконян А.** Значение резолюции Государственной Думы ФС РФ от 14 апреля 1995 г. в контексте процесса международного признания Геноцида армян. Геноцид в исторической памяти народов и в информационных войнах современности. Материалы международного форума. Москва, 28 ноября 2014 г.. М., 2015. С. 18–24.

кие, научные и культурные отношения Армении и России. Исторически сложившиеся дружественные союзнические отношения республик с подписанием 29 августа 1997 г. армяно-российского договора «О дружбе, сотрудничестве и взаимопомощи» поднялись на уровень стратегического партнерства[15]. Армения стала членом ОДКБ и Евразийского союза.

Ныне, когда Республика Армении и Российская Федерация испытывают социально-экономические и политические трудности, всестороннее развитие армяно-российских отношений имеет жизненно важное значение для обеих стран. Следовательно, стороны должны сделать все необходимое во избежание политических ошибок 1920-х годов и действовать во имя многовековых братских отношений.

Большой Кавказ–Россия–Европа: пространство диалога и сотрудничества: материалы международной научной конференции (Ставрополь-Пятигорск, 11–12 октября 2019 г.); Южный федеральный университет, Ростов-на-Дону, Таганрог, Издательство Южного федерального университета, 2019, 290 с., с. 97–106.

[15] http://docs.cntd.ru/document/8306454 /31.07.2019

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ 100-ԱՄՅԱ ՈՒՂԻՆ

(պատմական զուգահեռներ)

Բանալի բառեր՝ *Հայ ժողովուրդ, Ռուսական կայսրության, բոլշևիկյան հեղաշրջում, Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիր, Անդրկովկասյան սեյմ:*

Անոտացիա: *Հոդվածում ներկայացված է հայ և վրաց ժողովուրդների անկախացման ուղին՝ սկսած 1917 թ. ռուսական հեղափոխություններից հետո: Անկախացման գործընթացը հիմնականում ներկայացված է Հայաստանի օրինակով՝ ժամանակ առ ժամանակ զուգահեռներ անցկացնելով Վրաստանի հետ: Անդրադարձ է կատարված ինչպես ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությանը հայ և վրաց ժողովուրդների նկատմամբ, այնպես էլ բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո ձևավորված իրավիճակին, Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատվելուն և Հայաստանի ու Վրաստանի անկախացմանը:*

Հայ և վրաց ժողովուրդները, հազարամյակներ շարունակ ապրելով կողք կողքի, համաշխարհային ծանրակշիռ տեղ ու քաղաքակրթական դեր են ունեցել չնորհիվ այն իրողության, որ դարեր ի վեր ունեցել են սեփական պետականություն, ինքնուրույն գիր-գրականություն ու հարուստ մշակույթ: Վրաց Փառնավազյանների ու Հայոց Արտաշեսյանների, հայ և վրաց Բագրատունիների թագավորությունների պատմությունը դրա ամենավառ արտահայտություններից է: Պատահական չէ, որ եղել են պատմական դարաշրջաններ, երբ հարևան քրիստոնյա ժողովուրդները միմյանց երկրներն ընկալել են որպես սեփական փրկության հանգրվաններ, 5-րդ դարում միասնաբար պայքարել են Սասանյան Պարսկաստանի, 7–9-րդ դարերում՝ արաբների, 11–13-րդ դարերում՝ սելջուկ-թուրքերի ու մոնղոլների, 16–18-րդ դարերում՝ Օսմանյան կայսրության ու Պարսկական տերության դեմ: Պատահական չէ, որ 17–18-րդ դարերում բախտակից ժողովուրդները կազմել են համատեղ պայքարի ու դրա արդյունքում միացյալ պետություն ստեղծելու ծրագրեր: Այդ առումով հատկապես հիշարժան է 18-րդ դարի երկրորդ կեսը, երբ հայ ազգային գործիչներ Հովսեփ Էմինը, Մովսես Սարաֆյանը, Հովսեփ Ար-

ղուԹյանը և ուրիշներ Հայաստանի ազատագրության ծրագրերում կարևորել են հայ-վրացական միությունության դերը, և կազմվել են ազատագրական ծրագրեր վրաց նշանավոր արքա Հերակլ II-ի գլխավորությամբ միացյալ պետություն ստեղծելու վերաբերյալ[1]:

Վրաստանը պետական անկախությունը կորցրեց 1801 Թ., երբ Ռուսաստանը, կոպտորեն խախտելով 1783 Թ. Գեորգիևսկի դաշնագրի պայմանները, Արևելյան Վրաստանը բռնակցեց իր կայսրությանը: Հայաստանն ավելի վաղ էր կորցրել միասնական պետականությունը, որի վերջին չառավիղները՝ Սյունիքի և Արցախի մելիքությունները, նույնպես վերացվեցին ցարական իշխանությունների կողմից 1805 Թ.՝ այդ երկրամասերի Ռուսական կայսրությանը միացնելուց հետո: Ռուսական տիրապետության չրջանում երկու ժողովուրդների մեջ չարունակեց վառ մնալ անկախության գաղափարը:

1917 Թ. Ռուսական կայսրության կործանումը հնարավորություն տվեց Անդրկովկասի երեք հիմնական ժողովուրդներին՝ վրացիներին, հայերին ու կովկասյան թաթարներին (ադրբեջանցիներ), նախ ստեղծելու մեկ միացյալ դաշնային պետություն՝ Անդրկովկասի Դեմոկրատական Դաշնային Հանրապետությունը, ապա նաև՝ ինքնուրույն անկախ պետությունները:

1918 Թ. մայիսի վերջին Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը դարակազմիկ իրադարձություն էր երկու բարեկամ ժողովուրդների կյանքում, որը նրանց տրվեց չատ դժվարին գնով, համառ պայքարի չնորհիվ: Փորձենք համառոտ նախանչել այն ուղին, որ երկու ժողովուրդներն անցան 1917 Թ. ռուսական հեղափոխություններից հետո: Այդ գործընթացը ներկայացնենք հիմնականում Հայաստանի օրինակով՝ ժամանակ առ ժամանակ զուգահեռներ անցկացնելով Վրաստանի հետ:

1917 Թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Ռուսական կայսրությունում սկսվեց ժողովրդավարացման գործընթաց: ժամանակավոր կառավարությունն անհամեմատ ավելի բարյացակամ վերաբերմունք հանդես բերեց Ռուսաստանի ժողովուրդների նկատմամբ. բանտերից ազատվեցին քաղաքական բանտարկյալները, ազգային հարցի թեման դարձավ քննարկման առարկա:

---

[1] Հայոց պատմություն, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. III, գիրք առաջին, Եր., 2010, էջ 167–178: **Մարտիրոսյան Վ.**, Հայ և վրաց ժողովուրդների համագործակցությունը ազատագրական պայքարում, Եր., 1971:

Ժամանակավոր կառավարության ապրիլի 26-ի հրամանագրով Թուրքերից գրավված արևմտահայ դավառներում ստեղծվեց գեներալ-կոմիսարություն, կրկին օրակարգ բերվեց Արևմտյան Հայաստանում ինքնավար պետություն ստեղծելու խնդիրը: Բազմաթիվ արևմտահայ գաղթականներ վերադարձան Հայրենի եզերքներ և լծվեցին Հայրենիքի վերաշինման գործին: Տիրող ոգևորության մասին Ս. Վրացյանը գրում էր. «Մի տեսակ արտահողային պետություն էր ստեղծվում՝ կենտրոնական և տեղական իշխանություններով: Ապագայում, երբ Թիւրքահայաստանը դառնար ազատ, կառավարական մեքենան արդէն պատրաստ էր»[2]:

Ամենուր ստեղծվեցին ազգային խորհուրդներ[3]: 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին ձևավորվեց Հայոց ազգային խորհուրդը (նախագահ՝ Ավետիս Ահարոնյան), նոյեմբեր-դեկտեմբերին՝ Վրաց ազգային խորհուրդը (նախագահ՝ Նոյ Ժորդանիա[4]): Այդ խորհուրդները վերածվեցին երկու ժողովուրդների հասարակական-քաղաքական կյանքի կազմակերպման գլխավոր կենտրոնների և բացառիկ դերակատարություն ունեցան ստեղծված աշխարհաքաղաքական բարդ իրավիճակում իրենց ազգերի առջև ծառացած խնդիրների լուծման, մասնավորապես՝ անկախության վերականգնման գործընթացը ղեկավարելու գործում:

Ինչպես ամբողջ Եվրասիայում, այնպես էլ Անդրկովկասում իրադարձությունները կտրուկ շրջադարձ ապրեցին 1917 թ. Հոկտեմբերից, երբ Ռուսաստանում, օգտվելով երկրում ստեղծված ծանր սոցիալ-քաղաքական կացությունից, բոլշևիկյան կուսակցությունը Վ. Լենինի ղեկավարությամբ, զինված ճանապարհով զավթեց իշխանությունը: Հոկտեմբերի 24–25-ին (նոր տոմարով՝ նոյեմբերի 7–8)

---

[2] **Վրացեան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետութիւն. Թեհրան. 1982. էջ 30:

[3] Հայոց ազգային խորհրդի և 1917 թ. ընթացքում Անդրկովկասի զանազան շրջաններում ստեղծված այլ խորհուրդների մասին տե՛ս **Պետրոսյան Գ.**, Հայոց ազգային ժողովի և Հայոց ազգային խորհրդի ստեղծման պատմությունից. Հայագիտության հարցեր. Եր., 2016. թիվ 2. էջ 51–57:

[4] Ուշագրավ է Նոյ Ժորդանիայի մասին հայ հայտնի ազգային գործիչ, Թիֆլիսի նախկին քաղաքագլուխ Ալեքսանդր Խատիսյանի կարծիքը. «Ժորտանիա կեդրոնական դէմքն էր Վրացիներու մէջ..., 1900 թ. իսկ կը ճանչնամ զինքը: Շատ խելացի եւ իր ժողովուրդի հոգեբանութիւնը լաւ ըմբռնող հմուտ քաղաքագէտ մըն է. տեսականապէս լաւ պատրաստուած: Անոր ազդեցութիւնը վրացական զանգուածներու վրայ հսկայական է» (տե՛ս **Խատիսեան Ալ.**, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Պէյրութ. 1968. էջ 81):

Պետրոգրադում բռնի տապալվեց ժամանակավոր կառավարությունը: Կազմվեց նոր կառավարություն՝ Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ (ժողկոմխորհ)՝ Վլադիմիր Լենինի գլխավորությամբ:

Ռուսաստանում ընդհատվեց հեղափոխության ժողովրդավարական զարգացումը: Սկզբում բոլշևիկները, չարունակելով ժամանակավոր կառավարության ժողովրդավարական քայլերը, խոստացան խոսքի, մամուլի ազատություն, ազգերի իրավահավասարություն, դյուղացուն հող, զինվորին պատերազմի ավարտ: Այս խոստումների շնորհիվ նրանք ստացան ժողովրդի լայն շրջանակների աջակցությունը: Ազգային փոքրամասնությունների կողմից սկզբում ոգևորությամբ ընդունվեց 1917 թ. նոյեմբերի 3-ին «Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավունքների հռչակագիրը», որով կայսրությունում ապրող ազգերին բոլշևիկները խոստանում էին իրավահավասարություն, սուվերենություն, ինքնորոշման իրավունքի ճանաչում՝ ընդհուպ մինչև Ռուսաստանից անջատվելն ու ինքնուրույն պետություն ստեղծելը: Սակայն չուտով Լենինի կառավարությունը մոռացավ այդ խոստումները և անցավ բռնությունների քաղաքականությանը:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը հանկարծակիի բերեց Անդրկովկասի ժողովուրդներին: Բոլշևիկները գտնում էին, որ համաշխարհային պատերազմը, որը չարունակվում էր 4 տարի, պետք էր դադարեցնել և գրավված տարածքները կրկին հանձնել իրենց նախկին տերերին: Դա նշանակում էր, որ արյան գնով գրավված Արևմտյան Հայաստանը և հարակից շրջանները կվերադարձվեին Թուրքիային: Այդ քաղաքականությունից խիստ դժգոհեցին հատկապես հայ ազգային կուսակցությունները, որոնք հույս ունեին ռուսների կողմից գրավված Արևմտյան Հայաստանը միացնել Ռուսաստանին կամ վերջինիս հովանավորությամբ ստեղծել ինքնավարություն: Տրապիզոնի նահանգի նկատմամբ հավակնություն ունեին վրացիները, ուստի նրանք ևս դեմ էին գրավված հողերի վերադարձին: Այս և այլ հանգամանքներ դրդեցին Անդրկովկասում քաղաքական կուսակցություններին ինքնուրույն քայլերի:

1917 թ. նոյեմբերի 15-ին Թիֆլիսում կազմվեց իշխանության նոր մարմին Անդրկովկասյան կոմիսարիատը՝ վրացի մենշևիկ Եվգենի Գեգեչկորու գլխավորությամբ: Կոմիսարիատի մեջ ընդգրկվեցին 12 կոմիսարներ:

Կոմիսարիատի ստեղծումով փաստորեն դադարեց դեռ մարտին ժամանակավոր կառավարության ստեղծած մարմնի՝ ԱՀԿ-ի գործունեությունը, և Անդրկովկասը՝ իբրև դաշնային երկրամաս, բռնեց Ռուսաստանից անջատվելու ուղին: Կոմիսարիատի 12-ից 3 հայ անդամները (Հ. Օհանջանյան, Խ. Կարճիկյան, Ղ. Տեր-Ղազարյան), թեպետ կողմնակից չէին երկրամասը Ռուսական կայսրությունից անջատելու քաղաքական ուղեգծին, զգուշանալով թուրքերի դեմ միայնակ մնալու հեռանկարից (ինչը, որ մի քանի ամիս հետո տեղի ունեցավ), փաստացի մաս կազմեցին այդ անկախական չարժմանը[5]:

Վ. Լենինի կառավարությունը չեղյալ հայտարարեց կոմիսարիատի լիազորությունները և հայ նշանավոր բոլշևիկ Ստեփան Շահումյանին նշանակեց Անդրկովկասի արտակարգ և լիազոր կոմիսար՝ մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը երկրամասում: Շահումյանը պայքար սկսեց Անդրկովկասում խորհրդային իշխանություն հաստատելու ուղղությամբ: Կոմիսարիատն իր հերթին քայլեր ձեռնարկեց նրա գործունեության դեմ: Վերջինս ստիպված եղավ անցնելու ընդհատակ և հեռանալու Թիֆլիսից:

Կոմիսարիատը Թուրքիայի հետ բանակցությունների արդյունքում 1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին Երզնկայում կնքեց զինադադար: Ռազմաճակատի ողջ երկայնքով՝ Տրապիզոնից մինչև Սիրիա, դադարեցվում էին ռազմական գործողությունները: Թուրքական կողմը «երաշխավորում էր» իր հսկողության տակ գտնվող տարածքում հայերի անվտանգությունը: Իրականում թուրքերն այս զինադադարով ժամանակ էին շահում՝ նոր հարձակում սկսելու համար: Դրությունը բարդանում էր նրանով, որ պատերազմից հոգնած ռուսական կովկասյան բանակն ընդամենը մի քանի ամսվա ընթացքում կազմալուծվել էր: Հայրենիք վերադարձող ռուս դասալիք զինվորների խմբերը հարյուրավոր կիլոմետրերով ճգվում էին Երզնկայից մինչև Հյուսիսային Կովկաս: Դրան նպաստում էր նաև երկրամասի հակա-

[5] Ուստի խիստ վիճելի է այն տեսակետը, թե հայ քաղաքական ուժերի համար 1917 թ. վերջին անկախության գաղափարն ընդունելի չէր: Ուղղակի թուրքական վտանգը ռուսական զորքերի միջոցով չեզոքացնելու խնդիրն ավելի առաջնային էր և օրախնդիր, քան այդ ժամանակ ստեղծված բարդ աշխարհաքաղաքական իրադրության մեջ՝ անկախության հռչակումը (Հանգամանորեն տե՛ս **Մելիքյան Վ.**, Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում. Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունը և հայ իրականությունը (1917 թ. նոյեմբեր – 1918 թ. փետրվար). Եր., 2010):

ռուս ուժերի գործունեությունը[6]: Հայ ազգային կուսակցությունները, ինչպես և վրաց ազգային ուժերի մի մասը դեմ էին ռուսական զորքերի հեռանալուն՝ դրա մեջ տեսնելով հայ և քրիստոնյա մյուս ժողովուրդներին սպառնացող վտանգ:

1917 թ. բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո էլ, երբ Ռուսաստանի նոր իշխանությունները աչքի չընկան իրենց «հայասիրությամբ» և վարած քաղաքականությամբ, հանգեցրին կովկասյան բանակի ու ճակատի կազմալուծմանը, հայ քաղաքական շրջանակները շարունակեցին Արևմտյան Հայաստանում ինքնավար պետություն ստեղծելու ջանքերը: Դրա վառ արտահայտություններից էր տարբեր քաղաքական կուսակցություններ ներկայացնող ու հայացքներ ունեցող գործիչների մասնակցությամբ ստեղծված և բոլշևիկյան Ռուսաստանի կառավարության կողմից 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին ընդունված «Թուրքահայաստանի մասին հռչակագիրը», որն անվանապես ճանաչում էր Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը[7]:

Նմանատիպ մեկ այլ դրսևորում էր վերոհիշյալ հրովարտակի ընդունումից մեկ ամիս անց՝ 1918 թ. հունվարի 30-ին Էրզրումում հայ գործիչներից դենդասետ Թորգոմի (Արշակ Երվանդյան) կողմից հայկական պետականության վերականգնման հռչակումը: Սակայն ռուսական ռազմական իշխանությունները թշնամաբար ընդունեցին այդ քայլը և ձերբակալելով Թորգոմին, դատական գործ հարուցեցին նրա դեմ[8]:

1918 թ. հունվարին Թիֆլիսում քննարկումներ սկսվեցին դաշնակցականների (Ռ. Տեր-Մինասյան, Հ. Ջավրիյան և ուրիշներ) և հայ բոլշևիկների (Ս. Շահումյան, Դ. Շահվերդյան, Ս. Կասյան և այլք) միջև Հայաստանի երկու հատվածների ապագայի վերաբերյալ մոտեցումները հատակեցնելու նպատակով: Կողմերը եկան այն եզրակացության, որ պետք է պայքարել Արևմտյան Հայաստանում անկախ պետություն, իսկ Արևելյան Հայաստանում՝ ռուսական հովանավորությամբ ինքնավարություն՝ հայկական կանտոն, ստեղծե-

---

[6] **Муханов Б.М.**, Грузинская демократическая республика. М., 2018, сс. 61–80.

[7] **Խուրշուդյան Լ.**, Սովետական Ռուսաստանը և հայկական հարցը (1917–1918 թթ.), Եր., 1977:

[8] **Մելքոնյան Ա.**, Էրզրում, Հայկական հարց հանրագիտարան, Եր., 1996, էջ 136:

լու համար[9]: Քաղաքական զանազան պատճառներով այս ծրագիրը չիրագործվեց:

Ռուսաստանից անջատվելու չարժումը Վրաստանում թափ էր հավաքում: Վրաց ազգային խորհուրդը դեկտեմբերի 6-ին (19) հանդես եկավ վրաց ժողովրդին ուղղված կոչով, որտեղ նշվում էր՝ Ռուսաստանի տրոհման պայմաններում Վրաստանի ազգային-տարածքային ինքնավարության անհրաժեշտության մասին[10]:

1918 թ. փետրվարից, օգտվելով Կովկասյան ճակատից ռուսական զորքերի հեռանալուց, օսմանյան զորքերն անցան հակահարձակման և կարողացան մարտ ամսին վերագրավել Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներ՝ Երզնկան, Դերջանը, Էրզրումը, Սարիղամիշը, ապրիլին՝ Կարսը: Նման պայմաններում Վանի նահանգային վարչությունում ձեռք բերած փորձառությունը Արամ Մանուկյանին հուշում էր, որ օր առաջ Թիֆլիսի հայոց ազգային խորհուրդը պարտավոր է զբաղվելու Հայաստանում բնակչության պաշտպանության և այնտեղ պետականության հիմքեր ստեղծելու գործով: Ուստի տեղափոխվելով Երևան և ստանալով դիկտատորական լիազորություններ՝ նա ստանձնեց տեղի ազգային խորհրդի ղեկավարի պարտականությունները, կարճ ժամանակում կարգուկանոն հաստատեց երկրամասում, կազմակերպեց զինական ինքնապաշտպանական ուժեր: Ուստի և հիրավի դարձավ ապագա Հայաստանի Հանրապետության հիմնադիրը[11]:

1918 թ. փետրվարի 10-ին Թիֆլիսում գումարվեց Անդրկովկասի դաշնային հանրապետության իշխանության նոր մարմնի՝ Անդրկովկասյան սեյմի անդրանիկ նիստը: Սեյմում ներկայացված էին 32 մենշևիկներ, 30 մուսավաթականներ, 27 դաշնակցականներ և տասնյակ այլ կուսակցությունների ներկայացուցիչներ: Սեյմի նախագահ ընտրվեց Նիկոլայ Ջխեիձեն:

Անդրկովկասյան հանրապետությունը փորձեց քայլեր ձեռնարկել թուրքական առաջխաղացումը կասեցնելու ուղղությամբ: Սակայն չուտով ստացվեց Բրեստ-Լիտովսկում 1918 թ. մարտի 3-ին

---

[9] Մելիքյան Վահան, Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում. Եր., 2010. էջ 242:

[10] Грузинский национальный совет. ru.m.wikipedia.org.

[11] Երևանի նահանգում հայոց պետականության վերականգնման գործում Արամ Մանուկյանի բացառիկ դերի մասին հանգամանորեն տե՛ս **Ասրյան Արմեն**, Արամ Մանուկյան. կյանքը և գործը. Եր., 2005:

Խորհրդային Ռուսաստանի և գերմանաթուրքական խմբավորման միջև պայմանագրի կնքման լուրը: Բոլշևիկյան կառավարությունը հլուժարվում էր Արևմտյան Ուկրաինայից, Արևմտյան Բելոռուսիայից, Մերձբալթիկայից և Արևմտյան Հայաստանից: Փաստորեն թուրքերին էր տրվում նաև Կարսի մարզը, որը 1878 թ. Ռուսաստանի կազմում էր[12]:

Անդրկովկասյան սեյմը չճանաչեց Բրեստ-Լիտովսկի թալանչիական պայմանագիրը և 1918 թ. մարտին Տրապիզոնում առանձին բանակցություններ սկսեց թուրքերի հետ: Սեյմի պատվիրակության (նախագահ՝ Ա. Չխենկելի) 12 անդամներից 7-ը մահմեդականներ էին, ուստի չուտով դրսևորվեց վերջիններիս թուրքամետ դիրքորոշումը: Ադրբեջանցի պատվիրակները, ընդառաջ գնալով իրենց ազգակից թուրքերի զավթողական պահանջներին, դանում էին, որ պետք է ճանաչել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով նախատեսված հողերի անցումը Թուրքիային: Հայ և վրաց պատվիրակները դեմ էին Արևմտյան Հայաստանի և Տրապիզոնի անցմանը Օսմանյան կայսրությանը:

Տրապիզոնի խորհրդաժողովի մարտի 7-ի (20) նիստում Ա. Չխենկելին նշեց, որ Անդրկովկասյան սեյմը չի ճանաչում առանց իրենց մասնակցության կնքված Բրեստ-Լիտովսկի անօրինական պայմանագիրը: Նրան հակադարձեց թուրքերի ներկայացուցիչ Հուսեյն Ռաուֆ բեյը՝ ասելով, թե քանի որ Անդրկովկասը չի անջատվել Ռուսաստանից, որևէ մեկն իրավունք չունի հանդես գալու այդ երկրամասի անունից: Ուստի պահանջեց, որ սեյմը հրաժարի երկրամասի անջատումը Ռուսաստանից: Անկասկած, ձգտելով Անդրկովկասի անջատմանը, թուրքերը նպատակ ունեին հեշտացնել իրենց զորքերի առաջխաղացումը դեպի Անդրկովկաս և Ռուսաստանի դեմ ստեղծել բուֆերային երկիր[13]: *Նրանք հատկապես թշնամաբար ընդունեցին սեյմի պատվիրակության առաջարկը՝ Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տալու վերաբերյալ՝ այն համարելով միջամտություն*

---

[12] Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների և պայմանագրի մասին մանրամասն տե՛ս **Аветисян Г.А.**, Брест-Литовск: Как были оторгнуты Турцией Карс, Ардаган и Батум, Ер., 1994.

[13] Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 8, թ. 101:

Թուրքիայի ներքին գործերին[14]*: Թուրքերը մերժեցին նաև Զխենկելու առաջարկը՝ հաշտություն կնքել 1878 թ. սահմանների ճանաչումով, այսինքն՝ Բաթումի, Կարսի և Արդահանի նկատմամբ հավակնություններից հրաժարվելով: Բանակցությունները մտան փակուղի և որոշ ընդմիջումներից հետո, դադարեցին:Սեյմի պատվիրակությունը վերադարձավ Թիֆլիս:*

Անհրաժեշտ միասնության բացակայության և ուժերի անհավասարության պայմաններում հնարավոր չեղավ կասեցնել թուրքերի առաջխաղացումը: Այդ հանգամանքն ավելացրեց Ռուսաստանից Անդրկովկասան անջատելու մասին թուրքերի պահանջներն ընդունելու կողմնակիցների թիվը: Ապրիլի 6-ին սեյմի թուրք-թաթար պատվիրակները հայտարարեցին, որ իրենք չեն երաշխավորում պատերազմում թուրքերի դեմ մահմեդականների մասնակցությունը: Հայերից Մ. Հարությունյանը նկատեց, որ նման պայմաններում մնում է մի ճանապարհ՝ զենքը ձեռքին դուրս գալ կենաց ու մահվան կռվի: Հայ պատվիրակներին պաշտպանեցին վրացի գործիչները: Ն. Ժորդանիայի առաջարկությամբ երկրամասում հայտարարվեց ռազմական դրություն: Կազմվեց արտակարգ լիազորություններով օժտված մարմին՝ Ե. Գեգեչկորի, Խ. Խատիսյան և Ն. Ռամիշվիլի կազմով: Դրանում թաթարների բացակայությունը հուշում էր, որ նրանց նկատմամբ այլևս վստահություն չկար:

Ընդունվեց Անդրկովկասի ժողովուրդներին ուղղված կոչ, որում ասված էր. «Հնչել է ժամը, երբ վճռում է բախտը մեր ընդհանուր հայրենիքի...: Մեզանից պահանջում էին մեր լաւագոյն բերդը՝ Կարսը եւ մեր ամենալաւ նավահանգիստը՝ Բաթումը...: Ի զէն ամենքդ: Դէպի ճակա՛տ ամենքդ»[15]*: Սեյմի չատ գործիչներ, զինական նոր խմբեր մեկնեցին ռազմաճակատ:*

Սակայն ապրիլի 1-ին ստացվեց Բաթումի անկման լուրը: Աջարիայում ոտքի կանգնեցին տեղի մահմեդականները և միացան թուրքական զորքերին: Վերջիններս շուտով մտան նաև Գուրիա: Վիճակը բարդացավ նրանով, որ Կովկասի թաթարներն ու մեսխեթցի թուրքերն էլ աչխուժացան ճակատը պահող հայ-վրացական ուժերի թիկունքում: Այսպիսի բարդ պայմաններում՝ օսմանյան Թուրքիայի

---

[14] Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ). ֆոնդ 200. ցուցակ 1. գործ 8, թ. 101:

[15] **Վրացեան Ս.**, նշվ. աշխ.. էջ 100–101:

ճնշման տակ, ապրիլի 9 (22)-ին Անդրկովկասյան սեյմը ձայների մեծամասնությամբ որոշում ընդունեց՝ երկրամասը Ռուսաստանից անջատելու և անկախ հանրապետություն հռչակելու մասին: Բանաձևի օգտին կողմ քվեարկած հայ և վրացի պատվիրակներն իրականում այլընտրանք չունեին: Բայց՝ հղան մարդիկ, որոնք բացահայտորեն դեմ արտահայտվեցին այդ որոշմանը: Հայ սոցիալ-դեմոկրատներից Լ. Թումանյանն այն գնահատեց որպես խիստ վտանգավոր քայլ:

Սեյմի թաթարական խմբակցությունը հրճվանք էր ապրում: «Տօնական տրամադրութիւն ունէին... մանաւանդ թուրքերը,- գրում էր Ս. Վրացյանը,-Ռասուլ-Զադէն ցնծում էր: Մուսաւաթական ֆրակցիան իրեն զգում էր նոր փեսայի դերում: Չէ՞ որ իրականանում էր իրենց նէիրական տենչը՝ մի քայլ դէպի Ռուսաստանի քայքայումը, մի քայլ դէպի «թուրք ազգերի դաշնակցութիւնը»՝ Ղրիմից Վոլգա, Վոլգայից Թուրքեստան եւ Թուրքեստանից՝ Անատոլիա»[16]:

Մի քանի օր անց՝ ապրիլի 11-12-ին, գրեթե առանց կռվի, թուրքերի ձեռքն անցավ բավական լավ ամրացած Կարսի բերդը, որի անկման մեջ սեյմի անդամներն սկսեցին միմյանց ներկայացնել մեղադրանքներ: Ժամանակի գործիչների վկայությամբ՝ ռազմաճակատում օսմանյան թուրքերի հաջողություններին զուգընթաց, սեյմում կովկասյան թաթարների դիրքերն ավելի էին ամրապնդվում: Բոլորն էլ գիտեին, որ «...մահմեդականները Կովկասում, ոչ թէ էէին կուսում թիւրքերի դէմ, այլ դաւաճանում էին Անդրկովկասի միութեան, փորում էին նրա հիմքերը...: Կովկասեան մահմեդականների տեսակարար կշիռը օրէցօր բարձրանում էր. թուրքական զորքը մոտենում էր և հետզհետե նրանց քծնելը դառնում էր սովորական»[17]:

Մայիսի սկզբներից վրայ գործիչները գերմանացիների, իսկ թաթար մուսավաթականները՝ օսմանյան թուրքերի հետ բանակցություններում ձեռք բերեցին համաձայնություն՝ անկախություն հռչակելու դեպքում նրանց կողմից աջակցություն ստանալու մասին: Ակնհայտ է, որ Անդրկովկասյան դաշնությունը բռնել էր քայքայման ուղի:

Մայիսի 11-ին Բաթումում վերսկսվեցին թուրքերի հետ Տրապիզոնում ընդհատված բանակցությունները: Թուրքերի ներկայացուցիչ Հալիլ փաշան ներկայացրեց իրենց նոր ու ավելի թալանչիական

[16] **Վրացեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 105:
[17] Նույն տեղում, էջ 106:

պահանջները՝ հրաժարվել Ախալցխայից, Ախալքալաքից, Կարսից, Բաթումից, Երևանի նահանգի արևմտյան մասից, Կարս-Ջուլֆա երկաթգծից[18]:

Հայ քաղաքական շրջանակներին պատմությունը ծանր ընտրության առջև կանգնեցրեց: Թուրքերն առանձնակի թշնամությամբ էին տրամադրված հայերի նկատմամբ և ձգտում էին հնարավորինս ավելի շատ հայկական հողեր զավթել և ավարտին հասցնել Հայոց ցեղասպանության երիտթուրքական ծրագիրը: Մայիսի 15-ին նրանք դրավեցին Ալեքսանդրապոլը և ներխուժեցին Արարատյան դաշտ՝ լուրջ սպառնալիք ստեղծելով ինչպես արևելահայության, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում ծվարած հարյուրհազարավոր արևմտահայ գաղթականների համար: Ուստի հայության առաջնակարգ խնդիրը դարձավ թուրքերին կանգնեցնելը, որին էլ նա լծվեց ռազմաճակատի ողջ երկայնքով՝ Ախալցխայից մինչև Շարուրի դաշտ:

Դեռևս 1917 թ. դեկտեմբերից չարունակվում էին տեղի թուրքմեսխեթցիների, ապա կանոնավոր օսմանյան զորքերի դեմ Ախալցխայի և հարակից հայկական ու վրացական գյուղերի դիմադրական մարտերը Զորի Զորյանի գլխավորությամբ[19]: Մարտ-մայիս ամիսներին տեղի էին ունեցել Ախալքալաքի գավառի, մասնավորապես Դամալա, կարզախ և Սաթխա գյուղերի ինքնապաշտպանական կռիվները[20]: Թուրքական ներխուժման դեմ հաջող մարտեր էին մղել Շիրակի դաշտի բնակիչները, որոնց միացել էին Հայոնի կամավորական Պանդուխտի զինյալները[21]: Այնպես որ մինչև մայիսի վերջին տասնօրյակը տեղի ունեցած վերոհիշյալ ծանր մարտերը զգալիորեն թուլացրել էին արշավող թուրքական ուժերին ու նրանց միացած տեղական ավազակային ջոկատներին և նախապատրաստել հայկական զորքերի հաղթանակները Սարդարապատում, Բաշ Ապարանում և Ղարաքիլիսայում:

---

[18] Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919, с. 272–278.

[19] Ախալցխայի ինքնապաշտպանության մասին տե՛ս **Սիմոնյան Ե.**, Ախալցխան կրակե օղակում, Եր., 2000:

[20] **Սանոսյան Ա.**, Ախալցխայի և Ախալքալաքի 1918 թ. ինքնապաշտպանությունը, Եր., 1992: **Մելքոնյան Ա.**, Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դ. առաջին քառորդին, Եր., 2003, էջ 271–284:

[21] 1918 թ. Մայիսյան գոյապայքարի պատմության նոր էջ, Եր., 2005, էջ 54–85:

Հետևաբար, 1918 թ. մայիսի վերջին Հայաստանի անկախության վերականգնման գործում հայ ժողովրդի մղած հերոսական պայքարն ունեցավ բացառիկ նշանակություն:

Թուրքական վտանգը կանխելու և սեփական պետականությունը վերականգնելու նպատակով վրաց քաղաքական շրջանակները մայիսի 26-ին հայտարարեցին Անդրկովկասյան սեյմի լուծարման և Վրաստանի անկախության հռչակման մասին: Շուտով նրանց օրինակին հետևեցին կովկասյան թաթարները: Մայիսի 28-ին Հայոց ազգային խորհուրդը անկախության ուղղությամբ լուրջ քայլ կատարեց՝ թուրքերի հետ հաշտություն կնքելու նպատակով պատվիրակություն ուղարկելով Բաթում: Մայիսի 30-ին ընդունվեց Հայաստանի անկախության հռչակագիրը, որը խմբագրված էր Նիկոլ Ադբալյանի ձեռքով:

Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետությունն (1918–1921) ու Հայաստանի Հանրապետությունը (1918–1920) ծնվեցին աշխարհաքաղաքական բարդ իրավիճակում: Ընդամենը օրեր անց՝ հունիսի 4-ին Բաթումում մի կողմից՝ Անդրկովկասի նորահռչակ երեք հանրապետությունների և մյուս կողմից՝ Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագրերով Օսմանյան կայսրությունը ճանաչում էր Վրաստանի Ադրբեջանի և Հայաստանի անկախությունը: Սակայն եթե թուրք-ադրբեջանական պայմանագիրն իրականում նշանակում էր կողմերի միջև դաշինքի կնքում, ապա Հայաստանի ու Վրաստանի համար ենթադրում էր տարածքային կորուստներ: Անդրկովկասը զրկվում էր իր տարածքի 20%-ից, որը կազմում էր 45 հազար քառ. կմ: Դրա 75%-ը բաժին էր ընկնում Կարսի մարզին և Երևանի նահանգին: Թուրքերին անցած տարածքներում ապրող 1 մլն 250 հազ. բնակիչների մեծ մասը հայեր էին, որոնցից միայն 400 հազարը՝ Երևանի նահանգից[22]:

Այդուհանդերձ, անգամ ծանրագույն պայմաններում, համեստ տարածքի վրա ստեղծված հանրապետությունները ժամանակի ընթացքում լուրջ առաջընթաց ապրեցին: Նրանք համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում ձեռք բերեցին անկախ ու ժողովրդավար պետականությանը բնորոշ բոլոր հատկանիշները՝ տարածք, իշխա-

---

[22] **Кадышев А.В.**, Интервенция и гражданская война в Закавказье, Москва, 1960, с. 4: **Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, հ. I, Եր., 2005, էջ 39:

նուիթյան մարմիններ, բանակ, միջազգային ճանաչում և այլն[23]: Հանրապետությունները կործանվեցին քեմալաբոլշևիկյան գործակցության արդյունքում: Սակայն շնորհիվ առաջին հանրապետությունների բոլշևիկները ստիպված եղան հաշվի նստելու խորհրդային հանրապետությունների գոյության հետ:

Խորհրդային տարիներին հայ և վրաց ժողովուրդները, հայտնվելով համանման պայմաններում և հաճախ միասնաբար պայքարելով իրենց ազգային շահերի համար, կարողացան պահպանել սեփական ինքնուիթյունը, ապահովել քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային առաջընթաց: Հատկանշական է, որ այդ համատեղ պայքարի շնորհիվ ԽՍՀՄ 15 հանրապետություններից միայն Վրացական և Հայկական ԽՍՀ-ների 1978 թ. Սահմանադրություններում տեղ գտան վրացերենին ու հայերենին պետական լեզվի կարգավիճակ շնորհելու մասին համապատասխան հոդվածներ[24]:

Առաջին Հանրապետության հենքի վրա, թեև վարչաքաղաքական միանգամայն այլ համակարգի պայմաններում ստեղծված Խորհրդային Վրաստանն ու Հայաստանը հող նախապատրաստեցին Երրորդ՝ անկախ հանրապետությունների ձևավորման համար:

Այս է շուրջ հարյուրամյա հեռավորուիթյունից 1918 թ. մայիսին Վրաստանի և Հայաստանի անկախ պետականուիթյունների վերականգնման պատմական խորհուրդը:

100-ЛЕТНИЙ ПУТЬ ВОССТАНОВЛЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ ГРУЗИИ И АРМЕНИИ

(исторические параллели)

Ключевые слова: Демократическая Республика Грузия, Республика Армения, Российская империя, большевистская революция, Брест-Литовский договор, Закавказский сейм.

---

[23] **Richard G. Hovannisian,** The Republic of Armenia, vol. I–IV. Berkeley, Los Angeles, London, 1971–1996, **Հակոբյան Արարատ,** Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918–1920 թթ.), Եր., 2005:

[24] nodussr.ru, konstituciya-gruznskoj-ssr. Конституция Грузинской ССР (15 апреля 1978 г.), статья 75, nodussr.ru, konstituciya-armyanskoj-ssr. Конституция Армянской ССР (14 апреля 1978 г.), статья 72.

Живя бок о бок на протяжении тысячелетий, армяне и грузины сыграли значительную глобальную политическую роль благодаря тому, что на протяжении веков у них была собственная государственность и богатая культура. Не случайно были исторические эпохи, когда два народа воспринимали страны друг друга как места своего спасения, вместе боролись против иноземных захватчиков, строили планы совместной борьбы и создания единого государства.

В конце мая 1918 года провозглашение Демократической Республики Грузия и Республики Армения стало важной вехой в жизни дружественных народов. Эти республики родились на скромной территории в сложной геополитической ситуации, но добились значительного прогресса.

В советские годы армяне и грузины, находясь в одинаковых условиях, часто вместе борясь за свои национальные интересы, смогли сохранить свою идентичность, обеспечить политический, экономический и культурный прогресс. Так что не случайно из 15 республик СССР в 1978 году лишь им удалось включить в свои Конституции соответствующие статьи о предоставлении грузинскому и армянскому языкам статуса государственного. Основанные на базе Первой республики, Советская Грузия и Армения вскоре подготовили почву для образования Третьих независимых республик.

Это и есть исторический замысел восстановления в 1918 году независимой государственности в Грузии и в Армении со столетнего расстояния.

THE 100-YEAR-OLD PATH OF GEORGIA AND ARMENIA's INDEPENDENCE RESTORATION (historical parallels)

Key words: Democratic Republic of Georgia, Republic of Armenia, Russian Empire, Bolshevik revolution, Treaty of Brest-Litovsk, Transcaucasian Seim.

The Armenian and Georgian peoples, living side by side for thousands of years, have played a significant global political role since they have had their own statehood and rich culture for centuries. It is not by chance that there have been historical periods when the two peoples perceived each other's countries as bases for their own salvation, fought together against a foreign power, made plans for a joint struggle and the creation of a united state.

The proclamation of the Democratic Republic of Georgia and the Republic of Armenia at the end of May 1918 became an epoch-making event in the life of the friendly peoples. These republics were born in a difficult geopolitical situation and on a modest territory, yet they made significant progress.

During the Soviet era, the Armenian and the Georgian peoples, finding themselves in similar conditions, often fighting together for their national interests, were able to preserve their identity, ensure political, economic, and cultural progress. So, it is not accidental that from the soviet republics only the Georgian and Armenian SSRs' constitutions of 1978 comprised relevant articles on granting Georgian and Armenian the status of state languages. Being founded on the bases of the First Republic, Soviet Georgia and Soviet Armenia soon paved the way for the formation of the Third Independent Republics.

This is the historical meaning of the restoration of the Georgian and Armenian independence in May 1918 over 100 years of retrospect.

«Պատմության դասերը. 1920–2020 թթ.: Հին խնդիրներ և նոր մարտահրավերներ» հոդվածների ժողովածուում, Գյումրի, 2020, 281 էջ, էջ 4–23:

УЧАСТИЕ СЫНОВЕЙ АРМЯНСКОГО НАРОДА В АНТИФАШИСТСКОМ ДВИЖЕНИИ СОПРОТИВЛЕНИЯ ВО ФРАНЦИИ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1939–1945 гг.)

Ключевые слова: Вторая мировая война, партизанское движение, антифашистское сопротивление, Франция, Мисак Манушян.

Армянский народ, вместе с другими народами СССР, принял самое активное участие в разгроме немецко-фашистских захватчиков и внес достойную лепту в историческую победу. В целом в войне участвовало около 600000 армян: из них 300000 из Советской Армении и более 200000 из других республик Советского Союза, около 100000 – из зарубежных стран. Свыше 200000 армян погибло на фронтах Великой Отечественной[1].

Высокая активность армян в войне проявилась не только в том, что в действующей армии служили более 600000 армян, но и в героизме армянских воинов в составе частей различных родов войск. Звание Героя Советского Союза было присвоено 106 воинам армянам, из них 4 за подвиги в Советско-финской войне (1939–1940 гг.), 99 – в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.), 3 – за подвиги, совершенные в послевоенные мирные годы. Маршал Советского Союза И.Х. Баграмян и легендарный летчик Н.Г. Степанян стали дважды Героями Советского Союза. В годы войны 26 воинов-армян стали полными кавалерами ордена Славы всех трех степеней. За выдающиеся трудовые достижения в годы войны восьми армянам было присвоено звание Героя Социалистического Труда[2]. В годы войны в составе Красной Армии действовали 6 армянских национальных дивизий, из которых 89-я Армянская Таманская трижды орденоносная

[1] История Армении, т. 4, кн. 1, Е.: Изд. "Зангак", 2010. С. 544, 547.

[2] **Арутюнян К.,** Армянский народ в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг., Е.: Изд. «Зангак», 2018. С. 645–648.

стрелковая дивизия свой боевой путь победоносно завершила в Берлине, где на стенах Рейхстага воины армяне не только оставили свои подписи, но и на площади Рейхстага станцевали Кочари.

В дело победы над фашизмом достойную лепту внесли также труженики тыла Советской Армении.

Руководствуясь девизом: «Все для фронта, все для победы», несмотря на тяжелые условия военных лет, похоронки о смерти близких, трудящиеся республики превратили Армению в настоящий арсенал Красной Армии, откуда каждый день железнодорожными эшелонами на фронт отправлялись оружие, боеприпасы, обмундирование, продукты питания, людские ресурсы и т.д. В тяжелые дни войны, 29 ноября 1943 г. в Ереване открылась Академия наук Армении, которая сыграла значительную роль в развитии науки республики, усилении оборонной мощи страны[3].

В победу над фашизмом достойную лепту внесли также сражавшиеся в тылу врага армяне в рядах партизанского движения и антифашистского сопротивления. Только на Украине и Белоруссии сражались более 2000, в Крыму и на Северном Кавказе – 500, в Прибалтике, Ленинградской и Калининской областях – 200, в Греции – более 1000, в Голландии – около 800, во Франции около 2000 армян-партизан.

Более подробно хотим остановиться на участии армян во французском антифашистском движении Сопротивления.

Накануне Второй мировой войны во Франции проживало более 90000 армян. В основном это были беженцы из Западной Армении где в 1915 г. правительство Османской Турции против армян применило варварский акт геноцида, в результате чего было зверски вырезано более 1.5 млн. армян, которые тысячелетиями являлись коренными жителями своей страны. Западная Армения была опустошена,

---

[3] **Арутюнян К., Саакян М.,** Участие сотрудников Национальной Академии Наук Республики Армения в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.), Е., Изд. "Гитутюн" НАН РА, 2001. С. 9.

а спасшиеся от геноцида более 800000 армян[4] были вынуждены бежать из родных краев и рассеяться по всему миру.

Когда 1 сентября 1939 г. началась Вторая мировая война и 22 июня 1940 г. Франция капитулировала перед фашистской Германией, большинство армян, проживающих во Франции, стали в ряды французского движения Сопротивления. Своим бессмертным героизмом прославится Мисак Манушян. В 1915 г. его отец и мать стали жертвами геноцида. Семилетний Мисак со своими братьями Карапетом и Гайком нашли приют в Сирии и Ливане, а в 1925 г. прибыли во Францию[5]. В начале марта 1943 года Мисак Манушян стал командиром интернационального отряда. В отряд «Сталинград» входили Александр Костандинян, Арсен Чакрян, Тиран Воскерчян, Арбен Давтян, Анри (Арутюн) Караян и другие. Среди боевых подвигов партизан отряда «Сталинград» можно отметить убийство коменданта Большого Парижа генерала лейтенанта фон Шаумбурга 28 июля 1943 года, смелое нападение на немецкий бронетранспортер, совершенное 25 августа 1943 г. в Бульонь-Биан Куре, в результате которого более 20 эсэсовцев были убиты и ранены. 28 сентября 1943 г. был уничтожен особый уполномоченный по поставке рабочей силы в Германию штандартенфюрер «СС» Юлиус фон Риттер. В общем, отряд Манушяна организовал и осуществил 56 покушений, повлекших за собой 150 убитых и раненых, свыше 600 германских военнослужащих. Мисак Манушян был поэтом, редактором армянской газеты «Зангу». Когда он узнал о переброске во Францию армянских легионеров, которые не оправдали доверие командования вермахта в боях против Красной Армии, сразу же поставил перед своими товарищами задачу сделать так, чтобы легионеры перешли на сторону антифашистского сопротивления.

---

[4] Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под редакцией академика М.Г. Нерсисяна. Ереван, Изд. «Айастан», 1982. С. 12.

[5] Архивные материалы о Мисаке Манушяне// Известия Академии Наук Армянской ССР, 1946, № 4. С. 71–85.

Однако 16 ноября 1943 г. гестаповцам удалось арестовать Мисака Манушяна и 22 его соратников. 21 февраля 1944 г. в предместье Парижа – Мон-Валери 22 героя с их командиром Манушяном были расстреляны.

Народ Франции, правительство по достоинству оценили подвиги и героизм группы Манушяна. 1944 г. французское правительство посмертно наградило Мисака Манушяна орденом Почетного Легиона, объявив его национальным героем Франции. В конце 1945 г. одна из улиц города Арневильле Гонес (Оранская ул.) была переименована в ул. Манушяна, а в феврале 1955 г. решением муниципалитета Парижа одна из улиц 20-го округа столицы была названа именем «Группы Манушяна». 4 ноября 1978 года в Париже был торжественно открыт памятник Мисаку Манушяну[6]. Вместе с Манушяном был расстрелян Арбен (Казар) Абрамович Давтян (род. в селе Азаташен Горисского района Сюникской области Армении).

За свободу Франции свою жизнь отдали Лузиа (Лас) и Арпиар Асланяны, Вреж Бербатян, Ншан Тер-Мартиросян, Гайк Дпирян, Арсен Чакрян, Хачик Марикян, Андрэ Каладжян, Манук Кузабалян, Никогос Топалян, Торгом Тер-Меркерян, Манук Бироян, Саркис Дарбинян и многие другие.

Недаром известный французский поэт Луи Арагон написал. «На описании страданий армянского народа французские литераторы потратили немало чернил и бумаги. Но армянский народ вместо чернил отдал свою кровь за свободу Франции»[7].

Группе Манушяна оказали большую помощь родители всемирноизвестного певца, поэта, шансонье Шарля Азнавура – Мамикон (Миша) и Кнар Азнауряны, сестра Шарля Аида и сам 20-летний Шарль Азнавур. Родители Шарля во Франции оказались после геноцида армян. Семья Азнавуров во время оккупации Парижа в своей квартире укрывала бежавших из плена советских солдат, давала им

---

[6] Драмбян Т., Они сражались за Францию, Е., Изд. Госунта, 1981. С.136.

[7] История Армянского народа, Е., Изд. АН Арм. ССР, т. 8, 1970. С. 165.

гражданскую одежду и помогала присоединиться к партизанам[8]. Семья Азнавуров, кроме советских пленных, помогала также преследуемым нацистами евреям. 26 октября 2017 г. президент Израиля Реувен Ривлин наградил 93-летнего Шарля Азнавура медалью имени Рауля Валленберга за спасение сотни французских евреев от фашистских палачей.

В истории французского Сопротивления, в частности в освобождении Парижа, видную роль сыграла созданная по инициативе Александра Константдяна «русско-армянская рота», входившая в состав партизанских соединений, действовавших в департаменте Луара, в районе Монтаржи-Орлеан. Эта рота в период освобождения Франции с 10 по 28 августа 1944 г. провела более 20 боев с противником, из которых наиболее ожесточенным был бой с 510-м полком «СС», бросивший против окруженных в лесу партизан танки и артиллерию. Это произошло 14 августа 1944 года недалеко от Орлеана. Рота не только с боями вышла из окружения, но и нанесла противнику значительный урон. Впоследствии рота приняла участие в освобождении более 30 населенных пунктов, в том числе городов Орлеан и Монтаржи.

С 23 по 26 августа рота Александра Константдяна в составе 2-й бронетанковой дивизии генерала Леклерка приняла активное участие в Парижском восстании и в полном изгнании гитлеровских оккупантов и их приспешников из столицы Франции. Рота, в частности, участвовала в штурме здания Военного училища, Министерства иностранных дел и многих других очагов сопротивления, в результате чего гитлеровцы потеряли более 100 солдат и офицеров убитыми, около 1000 человек было взято в плен.

Факты свидетельствуют об участии армян в помощи союзническим англо-американским войскам в осуществлении высадки десанта в Нормандии.

---

[8] **Ազնավուր Շ.**, Անցած օրեր. հուշեր. Ե. Փլամարիոն հրատարակչություն, 2004, էջ 75–76:

Во время высадки союзных войск в Нормандии 6 июня 1944 г., в день открытия долгожданного второго фронта, находившиеся в Северной Франции два батальона армянского легиона уничтожили «своих» германских офицеров и, выведя из строя огневые точки укрепленного района, перешли на сторону американских войск. На следующий день созданный из этих легионеров партизанский отряд был переброшен союзниками в тыл германских войск и приступил к выполнению ряда специальных заданий. Командиром отряда был назначен Рубен Манукян, а комиссаром – Арам Аветисян. Члены отряда совершили нападение на здание местного гестапо, уничтожив при этом 14 гестаповцев и захватив 6 автомашин и склад оружия, затем вывели из строя машинное оборудование на шахте, где добывался уголь для нужд Германии. 7 июня армяне-партизаны взорвали ряд мостов и приостановили железнодорожное движение на линии стратегической магистрали, по которой гитлеровцы перебрасывали свои подкрепления. 9 июня отряд атаковал отступающие на юг подразделения германо-фашистских войск, нанеся им значительные потери, после чего соединился с наступающими в этом районе американо-английскими войсками[9]. Впоследствии партизанский отряд Рубена Манукяна принял активное участие в освобождении от гитлеровских оккупантов департамента Сомма.

25 августа 1944 г. Парижское восстание завершилось полной победой партизан, освободивших столицу Франции от четырехлетнего ига гитлеровских оккупантов. В восстании и освобождении Парижа активно участвовали также отряды Армянской Патриотической Милиции под общим руководством Мисака Гюльбекяна и отряды армянских патриотов, возглавляемые Н. Безаржаняном и капитаном Цолаком.

В период Парижского восстания (19–26 августа 1944 г.) своим личным участием и помощью, оказанной восставшему населению, особенно отличились жители Парижа: Атом Папикян, Акоп Карагу-

[9] Газ. «Жоговурд», 10 марта 1948 г.

лян, Хачик Бояджян, Ваграм Сагрян, Акоп Везирян, Анжел Бояджян, Пайцар Депирян, Арутюн Вардапетян, Сурен Галфаян и Сурен Гюльменкян[10].

Во французском антифашистском движении особое место занимает 1-й партизанский полк из советских военнопленных. Личный состав полка насчитывал около 2000 воинов. Из них более 1200 составляли армяне – бывшие советские военнопленные – легионеры. Командиром полка был майор Александр Казарьян, комиссаром Левон Титанян, заместителями командира полка – капитан Бартух Петросян, Степан Ягджян, начальником штаба – Давид Минасян. Полк в основном действовал в Южной Франции и участвовал в освобождении городов Ла-Калмет, Марсель, Лион, Гренобль, Ним и т.д.[11] Подвиги армянских партизан по достоинству были оценены правительством Франции. Генерал Де Голль наградил орденом «Военный крест» Александра Казарьяна. 664 армян полка были награждены орденами и медалями за мужество и храбрость. Александр Казарьян стал также Почетным гражданином города Ним. Ему была вручена также серебряная медаль этого города.

Несмотря на это, в послевоенные годы большое число Первого Советского партизанского полка, честно сражавшихся против фашистских оккупантов во Франции, как изменников Родины подвергли необоснованным репрессиям со стороны сталинского режима (поскольку Сталин считал, что военнопленные, независимо от условий взятия в плен, являются изменниками Родины) и сослали в Алтайский край и Сибирь. Часть из них погибла в ссылке, не выдержав несправедливых притеснений, оскорблений и насилия. Только после смерти Сталина, при Н.С. Хрущеве, легионеры-партизаны были реабилитированы.

Так, например, решением пленума Верховного суда СССР от 26 ноября 1958 г. были оправданы бывшие легионеры-партизаны: ко-

[10] Газ. «Нор Кянк», 20 мая 1945 г.

[11] История Армянского народа, том 8, с. 164–165.

мандир 1-го советского партизанского полка во Франции майор Александр Аркадьевич Казарян, его соратники – офицеры Красной Армии капитан Бардух Казарович Петросян, Давид Енокович Минасян, Степан Акопович Ягджян, Левон Мехакович Титанян, восстановлены их права, звания и награды.[12]

Можно долго перечислять имена армян, отличившихся своими подвигами в рядах французского Сопротивления. Их очень много, несколько тысяч.

Таким образом, обобщая результаты нашего доклада, посвященного проблеме участия сыновей армянского народа в антифашистском движении Сопротивления во Франции в годы Второй мировой войны, приходим к такому выводу – армяне, проживающие во Франции, и военнопленные, бежавшие из немецкого плена, вместе с французами и представителями других народов принимали самое активное участие в освобождении Франции от немецко-фашистских оккупантов, тем самым внеся свою достойную лепту в историческую победу над фашизмом.

ՀԱՅՈՐԴԻՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱԿԱՖԱՇԻՍՏԱԿԱՆ ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆԸ ՖՐԱՆՍԻԱՑՈՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1939–1945 ԹԹ.)

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ներկայացված է Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին հայ ժողովրդի ցուցաբերած ակտիվ մասնակցությունը Ֆրանսիայում կազմակերպված հակաֆաշիստական դիմադրական շարժմանը: Միսաք Մանուշյանը և բազմաթիվ այլ հայորդիներ ոչ միայն հավաքագրվեցին հանուն Ֆրանսիայի ազատագրության, այլև իրենց նվիրված պայքարի համար ամենաբարձր գնահատանքի ու

[12] II. Национальный архив Армении. ф. 1029. оп. 1. д. 13. л. 8-12.

չնորհակալության արժանացան Ֆրանսիական ժողովրդի և կառավարության անունից:

Բանալի բառեր՝ Երկրորդ աշխարհամարտ, պարտիզանական շարժում, հակաֆաշիստական դիմադրություն, Ֆրանսիա, Միսաք Մանուշյան:

PARTICIPATION OF THE ARMENIANS IN THE ANTI-FASCIST RESISTANCE MOVEMENT IN FRANCE DURING THE SECOND WORLD WAR: BETWEEN 1939 AND 1945

SUMMARY

The paper contains accounts on the active involvement of Armenian in the anti-fascist resistance movement in France during World War II. Misak Manushian and many other representatives of the Armenian community in France not only got summoned for the sake of the liberty of France but also earned the highest appraisal and gratitude on behalf of the French People and Government.

Keywords: World War II, partisan movement, anti-fascist resistance, France, Misak Manushian.

«Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Երկրորդ աշխարհամարտին» (գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, գիտաժողովը կազմակերպված է ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության Գիտության պետական կոմիտեի «Հայաստանը 1920–1991 թթ.» ծրագրի շրջանակներում), Երևան, 2020, 272 էջ, էջ 25–33:

УЧАСТИЕ СЫНОВЕЙ АРМЯНСКОГО НАРОДА В БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЯХ ПЕРВОГО ПЕРИОДА ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1 сентября 1939 г. – 21 июня 1941 г.)

Аннотация. В статье на конкретных примерах рассматривается вклад армянского народа в победу над фашистской Германией. Приводятся многочисленные факты героизма воинов-армян в годы Советско-финской войны, указывается боевой путь солдат и офицеров, получивших правительственные награды в боевых действиях изучаемого периода.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Советско-финская война, Армения, армяне.

Вторая мировая война началась 1 сентября 1939 г. и завершилась 2 сентября 1945 г. В войне было втянуто 61 государств, более 80% населения земного шара. В войне активно участвовал также армянский народ. В общем, в войне участвовали около 600000 армян, из них – 300000 из Советской Армении, более 200000 из других республик Советского Союза, около 100000 из зарубежных стран. Более чем 200000 воинов армян погибли в боях [1].

Еще за несколько дней до начала Второй мировой войны, 22 августа 1939 г., в Оберзальцберге на встрече с Верховным командованием Третьего рейха Адольф Гитлер дал указание своим военачальникам не считаться с общественным мнением в предстоящей войне, беспощадно уничтожать славянские народы: мужчин, женщин и детей. «Сейчас, в наше время, кто еще помнит об уничтожении миллионов армян в Турции в 1915 ?» цинично заявил фюрер для воодушевления своих генералов. (Подлинник этого документа хранится в Национальном архиве США. Впервые документ был опубликован в газете «Нью-Йорк Таймс» 24 ноября 1946 г.,

представлен на Нюрнбергском процессе. Ныне эти слова начертаны на стенах Музея Холокоста еврейского народа в Вашингтоне).

Следовательно, не случайно, что с первых же дней войны (особенно с началом Великой Отечественной войны) весь армянский народ как один поднялся на защиту своей Родины, ибо ясно сознавал ту угрозу, которая нависла над ним, если театр военных действий переместится в Закавказье. Ведь Турция, фактический союзник гитлеровской Германии, к началу войны сконцентрировал на границе Советской Армении 26 вооруженных дивизий, и выжидала удобного момента для вторжения на ее территорию и организацию нового геноцида. В памяти армянского народа еще были свежи воспоминания о массовом уничтожении армян Западной Армении, осуществленном в годы Первой мировой войны союзницей кайзеровской Германии – султанской Турцией. В результате варварского акта геноцида в Западной Армении было зверски вырезано более 1.5 млн. армян, которые тысячелетиями являлись коренными жителями своей земли. Западная Армения была очищена от армян, а чудом спасшиеся от резни около 800 тысяч армян были вынуждены бежать из родных краев и рассеяться по всему миру [2].

Как мы уже отметили, Вторая мировая война началась 1 сентября 1939 г. нападением фашистской Германии на Польшу. Взамен территории, которая отошла бы к СССР (2761 кв. км), советское правительство в качестве компенсации предложило финнам вдвое больше территории в Советской Карелии, площадью в 5529 кв. км. Однако правительство Финляндии, под нажимом западных стран, отвергло это взаимовыгодное предложение и начало укрепление обороны на Карельском перешейке, которая была сооружена в 1927–1939 гг. с помощью немецких, английских, французских и бельгийских военных специалистов. Систему долговременных укреплений назвали именем маршала Маннергейма (с 1931 г. предсе-

датель государственной обороны, с 1939 г. главнокомандующий финской армией). Она имела общую протяженность в 135 км, общую глубину до 90 км, насчитывала более 2000 Деревоземляных и долговременных огневых сооружений [3].

30 ноября 1939 г. советские войска перешли в наступление и До 13 марта 1940 г. с большим трудом и ценой огромных потерь Прорвали «Линию Маннергейма», которая считалась непроходимой. В боевых действиях, проходивших в условиях сильных зимних морозов и непроходимой местности, советские войска за 105 дней войны потеряли убитыми 65384, без вести пропавщими – 19610, раненными, контуженными и обожженными 186584 обмороженными – 1892 человек. Всего 333084 человек. По финским источникам потери Финляндии в войне 1939–1940 гг. составили 48243 человек раненными. По другим официальным источникам финская армия потеряла в этой войне 95000 человек убитыми и 45000 человек раненными [4].

12 марта 1940 г. в Москве между СССР и Финляндией был заключен мирный договор, по которому военные действия прекращались по всему фронту с 12 часов 13 марта. В соответствии с договором граница Северного Ленинграда отодвигалась за линию Выборг, Сортавала, Карельский перешеек, ряд островов в финском заливе, небольшая территория с города Куолоярви и часть полуостровов Рыбачий и Средний перешли к СССР. Советскому Союзу предоставлялся в аренду на 30 лет полуостров Ханко с правом создания на нем военно-морской базы, которая перекрывала бы вход в финский залив, т.е. морские подступы к Ленинграду. Вследствие этого в значительной мере укреплялась безопасность северо-западных границ СССР.

В дело победы Красной Армии в Советско-финской войне, вместе с русскими, украинцами, белорусами и другими представи-

телями народов Советского Союза, свою достойную лепту, внесли также воины-армяне. В войне участвовали более 16000 воинов-армян, из которых 2000 погибли в боях. Активное участие армян в Советско-финской войне проявилось не только призывом в ряды Красной Армии, но и героизмом на полях сражений в составе различных родов войск. Воины-армяне активно участвовали как в боях за прорыв «Линии Маннергейма», так и в боях на других направлениях. Это были летчики, моряки, танкисты, артиллеристы, саперы, стрелки, связисты, санитары, врачи и т.д [5].

В Советско-финской войне активно участвовали первый заместитель Народной комиссии Военно-морского флота СССР флагман 1-го ранга Иван Степанович Исаков (Ованес Степанович Тер-Исаакян). Он с декабря 1939 г. по март 1940 г. находился в Кронштадте, в главной базе Военно-морского флота СССР, где время боевых действий координировал совместные действия Балтийского и Северного флотов с войсками Ленинградского и Северо-Западного фронтов. За успешное выполнение задания Ставки И.С. Исаков был награжден орденом Красного Знамени. 4 июня 1940 г. ему было присвоено звание адмирала (напомним, что И.С. Исакову 3 марта 1955 г. было присвоено звание Адмирала флота Советского Союза).

Четырем воинам-армянам за образцовое выполнение боевых заданий и проявленные при этом отвагу и героизм, было присвоено звание Героя Советского Союза. Первым Героем Советского Союза-армянином стал рядовой, радист танка 91-ого танкового батальона 20-й танковой бригады 7-й армии Карапет Семенович Симонян. Звание Героя ему было присвоено Указом Президиума Верховного Совета СССР от 15 января 1940 г. за подвиг, совершенный при прорыве «Линии Маннергейма» на Карельском перешейке в конце декабря 1939 г. Указом Президиума Верховного Совета

СССР от 21 марта 1940 г. звания Героя Советского Союза за умелое управление артиллерией 7-й армии при прорыве «Линии Маннергейма» было присвоено начальнику артиллерии 7-й армии комдиву (в дальнейшем генерал-полковник артиллерии) Михаилу Артемьевичу Парсегову. Двум воинам-армянам: командиру взвода 756-го стрелкового полка 50-й стрелковой дивизии 13 армии младшему лейтенанту Григорию Михайловичу Айрапетяну и помощнику командира пулеметного взвода 39-го стрелкового полка 4-й стрелковой дивизии той же армии, младшему командиру Исааку Маркосовичу Манасяну звание Героя Советского Союза было присвоено Указом Президиума Верховного Совета СССР от 7 апреля 1940 г. Г.М. Айрапетян звания Героя получил за подвиг, совершенный в боях южнее озера Вуокси Выборгского района 11 февраля 1940 г. при прорыве обороны «Линии Маннергейма» на Карельском перешейке. И.М. Маркосян в районе с. Барышево Выборгского района на южном берегу р. Вуокса 5 марта 1940 г. заменил вышедшего из строя командир роты, отразил 5 контратак врага. 7 марта уничтижил огнеметчиков, чем способствовал форсированию реки батальоном.

За образцовое выполнение боевых задания и проявленные при этом отвагу и героизм в Советско-финской войне 10 воинов-армян были награждены Ордено Ленина. Среди них начальник артиллерии 7-й армии, комдив Михаил Артемович Парсегов, командир 200-го гаубичного артиллерийского полка 43-й стрелковой дивизии полковник Гарегин Саакович Саакян (посмертно), командир артиллерийской батареи 7-й стрелковой дивизии старший лейтенант Гайк Григорьевич Казарян командир стрелковых рот лейтенант Завен Григорьевич Палазян Арташес Енокович Минасян, младший лейтенант Акоп Николаевич Погосян и другие. 30 воинов-армян были награждены орденом Красного Знамени. Среди них командир

113-й стрелковой дивизии 7-й армии комбриг (в дальнейшем генерал-майор) Христофор Николаевич Алавердян. начальник штаба 19-го стрелкового корпуса 13-й армии полковник (в дальнейшем генерал-лейтенант) Баграт Исаакович Арушанян, военный комиссар 70-й стрелковой дивизии 7-й армии полковой комиссар Бениамин Оганесович Галстян (начальник артиллерии 122-й стрелковой дивизии 9-й армии полковник (в дальнейшем генерал-майор) Николай Александрович Оганнисян и другие.

Более 30 воинов-армян за проявленные мужество и отвагу в боях были награждены орденом Красной Звезды, а более 60 – медалями «За отвагу» и «За боевые заслуги» [6].

В Советско-финской войне первое боевое крещение получил будущий Главный маршал бронетанковых войск, Герой Советского Союза Амазасп Хачатурович Бабаджанян. С 30 ноября 1939 г. по 13 марта 1940 г. майор А.Х. Бабаджанян был заместителем по строевой части командира 2-го зенитно-артиллерийского полка.

Из участников Советско-финской войны четверым армянам в дальнейшем было присвоено звание Героя Социалистического Труда. Левон Абгарович Орбели (академик АН СССР, генерал- полковник медицинской службы), Аветик Игнатьевич Бурназян (генерал-лейтенант медицинской службы), Александр Иванович Арутюнян (полковник медицинской службы, академик) и Арам Акопович Абрамян (подполковник медицинской службы, доктор медицинских наук, профессор) [7].

Все воины-армяне – участники боевых действий первого периода Второй мировой войны, активно участвовали также в первых боях Великой Отечественной войны и внесли свой достойный вклад в историческую победу над фашизмом.

Список литературы

1. **Арутюнян К.** Армянский народ в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг., Ереван: Издательство «Зангак», 2018. С. 645.

2. Геноцид армян в Османской империи: Сб. документов и материалов / [Сост. М.Г. Нерсисян, Р.Г. Саакян]; Под ред. [и с придисл.] М.Г. Нерсисяна. 2-е изд. Ереван: Айастан, 1982, С. 12.

3. **Петров Н., Степаков В.** Советско-финляндская война 1939–1940. СПб.: Полигон, 2003. Т. 1. С. 21.

4. **Липатов Р.В.** Зимняя война. М.: ТОО «Рейтер», 1996. С. 45.

5. **Арутюнян К.А.** Участие воинов-армян в Советско-финской войне (30.11.1939 – 13.03.1940). Ереван: Институт истории НАН РА 2008. С. 213. (на армянском языке). С. 213.

6. **Арутюнян К.А.** Участие воинов-армян в Советско-финской войне (30.11.1939 – 13.03.1940). Ереван: Институт истории НАН РА 2008. С. 213, (на армянском языке). С. 213–223.

7. История Армении, т. 4, кн. 1 (новейший период 1918–1945 гг.). Ереван: Издательство «Зангак», 2010, С. 578–579.

Решающий вклад в разгром фашистской Германии в Великой Отечественной Войне и создание европейской послевоенной конструкции. Правда истории и современные тенденции зарубежной историографии, доклады 2-й Международной научно-практической конференции, посвященной 75-летию победы СССР в Великой Отечественной Войне, (Москва, 21–22 сентября), М., 2020, 335 с., с. 58–64.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ[1]

(համառոտ ակնարկ)

Հովհաննես Թումանյանի կյանքն ու ստեղծագործական գործունեությունը մեր օրերում էլ անսպառ ուսումնասիրության աղբյուր են: Թումանյանը պատմության էջերում անմահացավ ոչ միայն որպես անգերազանցելի գրող, այլ նաև հմուտ հասարակական գործիչ:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարասկզբի հայոց պատմության մեջ թերևս չկա մի կարևոր դրվագ, որն այսպես թե այնպես չառնչվի Հովհաննես Թումանյանի գործունեության հետ: Վստահաբար կարող ենք պնդել, որ այդ դարաշրջանի պատմությունն ու Թումանյանի կենսագործունեությունը ընթացել են զուգահեռաբար:

Դեռ տակավին երիտասարդ[2] 1880-ական թվականների երկրորդ կեսին, Թումանյանը մասնակցում էր հայ ազատագրական խմբակների աշխատանքներին: Նա հատկապես սերտ կապեր էր հաստատել Քրիստափոր Միքայելյանի ղեկավարած «Երիտասարդ Հայաստան» կազմակերպության հետ, որը հետագայում դարձավ «Հայ Հեղափոխական դաշնակցություն» կուսակցության կորիզը: Տոգորված հայրենասիրական գաղափարներով՝ նա ընկերների հետ ծրագրել էր ուղևորվել Արևմտյան Հայաստան: Էրգիրն ազատագրելու երազանքն իրականություն դարձնելու նպատակով նա անգամ ձեռք էր բերել ատրճանակ: «Այդ օրերուն,-գրում է ՀՅԴ հայտնի գործիչ Ռուբեն Դարբինյանը,- ոչ միայն Կովկասի հայ երիտասարդությունը, այլ եւ պատանիներն ու 10-12 տարեկան երեխաները կերազէին «Հայաստան» երթալ: Թէեւ կապրէին Կովկասեան Հայաստանի հողին վրայ, բայց բոլորն ալ այն հաւատքն ունէին, որ բուն Հայաստանը ռուսական սահմանի այն կողմն էր, այսինքն՝ Թուրքահայաս-

---

[1] Սույն հոդվածը հեղինակի ելույթն է 2019 թ. փետրվարին ՀՀ ԳԱԱ-ում Հովհաննես Թումանյանի ծննդյան 150-ամյակին ևվիրվարած գիտաժողովում:

[2] 19-րդ դարի վերջին շատ հայ պատանիներ փորձում էին գենք հայթայթել ու մեկնել Այնմտահայաստան: Թումանյանի երիտասարդական տարիների այդ հանդուգն մտադրությունը 1890-ական թթ. իրականացրած պատանիների թվում էին Ախալքալաքի Մեսրոպյան ծխական դպրոցի սաներ, ապագա Հայաստանի Հանրապետության (1918–1920 թթ.) նախարարներ, 11–12-ամյա Ռուբեն Տեր-Մինասյանն ու Ռուբեն Դարբինյանը (**Ռուբէն.**, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. Զ, Թեհրան, 1982, էջ 330–331, **Մելքոնյան Ա.**, Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Եր., 2003, էջ 245–247):

տանը: Եւ ատոր համար դէպի հոն կը ձգտէին՝ թրքական արիւնոտ լուծէն տառապող իրենց եղբայրներուն եւ քոյրերուն օգնելու համար»[3]:

1893 թ. Ղազարոս Աղայանի միջնորդութեամբ Հովհ. Թումանեանը կապեր հաստատեց նաև Հնչակեան կուսակցութեան հետ: Այդ կապակցութեամբ նա ասում էր, որ ինքը նախապատուիրութիւնը չի տալիս այս կամ այն կուսակցութեանը: Հայրենիքի ազատագրութեան համար պայքարող ամեն մի գործիչ նրա համար թանկ է, քանի որ նրանք բոլորն էլ, բանաստեղծի խոսքով՝ «մեր տղերքն են»:

Երբ 1890-ական թթ. կեսերին սկսվեցին Համիդեան ջարդերը, Թումանեանը լծվեց արևմտահայ գաղթականներին օգնելու համընդհանուր գործին: Նա 1895 թ. աշնանը մեկնեց մի երկար ճամփորդութեան Այսրկովկասի հայաշատ քաղաքներ և կարողացավ բազմաթիվ արևմտահայ գաղթականների տեղավորել Ախալցխայում, Ախալքալաքում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Երևանում, Էջմիածինում և այլուր:

Դարավերջին բանաստեղծը Թիֆլիսի իր տանը հայ պատանիների ու երիտասարդների համար կազմակերպեց ինչպես հայ գրականութեան, այնպես էլ հայոց պատմութեան հայրենասիրական դասընթացներ: 1899 թ. ընթացքում նա իր բնակարանում գրականութեուն էր պարապում հայրենասիրական «Ծիածան» խմբակի անդամների հետ՝ միաժամանակ անդրադառնալով հայոց պատմութեան հիշարժան իրադարձութիւններին[4]:

Հայ եկեղեցու գույքի բռնագրավման ու փաստորեն հայկական դպրոցների փակման վերաբերյալ 1903 թ. հունիսի 12-ի ցարական օրենքին հակազդելու համընդհանուր պայքարում Թումանյանը կարևոր դերակատարություն ունեցավ: Այդ շարժմանը նրա միանալը խիստ կարևոր էր, քանի որ հայ հանրության մեջ հայտնի լինելով որպես ռուսամետ գործիչ, նա իր այդ քայլով հասարակության շատ շերտերի կողմնորոշեց այն հարցում, որ օրենքի դեմ իր և Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի հանդես գալն ամենևին հակառուսական քայլ չէ, այլ իշխանություններին սթափեցնելու և նրանց այդ անհասկանալի ու ոչ մի կերպ չհիմնավորված օրենքը չեղարկելու նպատակ ունի, ինչը որ ի վերջո տեղի ունեցավ 1905 թ. օգոստոսին:

---

[3] Ռուբէն, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 20:

[4] Տե՛ս Туман В.Г., Ованес Туманян и Армянский вопрос. Ереван. 2020. էջ 13:

1905 թ.՝ ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության օրերին, ցարական իշխանությունները հրահրեցին հայ-թաթարական բախումներ: Հայրենի Լոռու հայության ընդդեմ թաթարներից պաշտպանելու նպատակով նա կազմակերպեց մոտ հարյուր հոգանոց տեղական ինքնապաշտպանական ջոկատ: Նա միաժամանակ առաջիններից եղավ, ով հասկացավ այդ բախումների իրական պատճառը, մատնանշեց դրանք ուղղորդող ուժերին և ընդառաջ գնաց թաթար մտավորականության և հոգևորականության, մասնավորապես գրող Սաբիրի ու Անդրկովկասի շեյխ Ուլ Իսլամի առաջարկին՝ երկու ժողովուրդներին խնդրի էությունը բացատրելու և բախումները դադարեցնելու միջնորդություն ստանձնելու հարցում: Թումանյանը որոշակի դերակատարություն ունեցավ նաև կողմերի միջև Թիֆլիսում 1905 թ. աշնանը հաշտություն կնքելու հարցում: Երբ նրան դիմում են հաշտեցման միջնորդ լինելու առաջարկով, նա համաձայնում է՝ ասելով՝ «ես մի նպատակ դրեցի իմ առջև՝ խաղաղեցնել առանց ազգերի խտրության ..., ստանձնեցի քաղաքացու պարտքը՝ աջակցելու խաղաղության ու կարգուկանոնի պահպանմանը»: Պատահական չէ, որ այդ գործունեության համար ցարական իշխանությունները նրան չներեցին և այսպես կոչված «Դաշնակցության գործի» շրջանակներում մեղադրանք ներկայացրին նաև Թումանյանին:

Բանաստեղծին ձերբակալեցին 1908 թ. դեկտեմբերի 23-ին և արգելափակեցին Թիֆլիսի Մետեխի բանտում՝ նրան մեղադրելով հակակառավարական գործունեության մեջ: Բանտում Թումանյանն անցկացրեց 6 ամիս: Որպես առավել վտանգավոր «հանցագործի» նրա հարցաքննությունը հանձնարարվեց ցարական օխրանկայի ամենաատելի քննիչներից մեկին՝ Հյուսիսային Կովկասում առավել կարևոր գործերով քննիչ Լիժինին: Ձերբակալվածների թվում էր նաև Ավետիք Իսահակյանը, որի հետ նրանք բանտի ճաղապատ պատուհանից թաշկինակի թափահարումով վերջին հրաժեշտը տվեցին աշուղ Ջիվանուն, որի թաղման թափորը հատուկ այդ նպատակով հասցվել էր Մետեխի բանտի մերձակայք:

Այդ ժամանակ բանաստեղծն ազատվեց մեծահարուստ Փիլիպոս Վարդազարյանի վճարած 5000 ռուբլի գրավի դիմաց, սակայն կրկին ձերբակալվեց 1911 թ. նոյեմբերին: Դատավարության համար Ս. Պետերբուրգ տեղափոխելիս, ինչպես վկայում է դուստրը՝ Նվարդը, դժվար էր նայել ձերբակալվածներին, որոնց տեղափոխում էին

չղթայակապ, այդ թվում՝ չղթայված ոտքերից: Առանց չղթաների մի քանիսն էին, որոնց թվում և Թումանյանը՝ որպես ազնվականական ծագում ունեցող անձնավորության:

Առաջին հանրապետության, կամավորական շարժումների, Հայոց ցեղասպանության, Արևմտյան Հայաստանի պատմության խնդիրներն ու անցքերն ուսումնասիրելիս անկարելի է չաղերսվել Թումանյան հասարակական գործչի գործունեության հետ: Լինելով բնիկ արևելահայ, լոռեցի մարդ՝ նա հոյակապ պատկերացրել է Արևմտյան Հայաստանը և մշտապես Արևմտյան Հայաստանի հասցեին գործածել է Հայաստան և Երկիր (Էրգիր) բառերը: «Երբ մենք Հայաստան բառն ենք գործածում, էն երկիրն ենք հասկանում (նկատի ուներ Արևմտյան Հայաստանը): Այն, որ այս Հայաստանը Հայաստան է, ոչ մեկ չի կասկածում: Պետք է ամեն ինչ անել, որպեսզի ժողովրդի մեջ գա համահայկական այն ընկալումը, որ Հայաստան ասվածը առաջին հերթին բռնազավթված Արևմտյան Հայաստանն է: Թումանյանի այս դիրքորոշումը գալիս էր նաև զորավար Անդրանիկի հետ մտերմությունից: Անդրանիկը, նրա ճևակերպմամբ, որ շատ հախուռն բնավորություն ուներ, սրտնեղում էր, որ արևելահայերի մի մասը չունի այդ ընկալումը: Զորավարը նույնպես ասել է, թե Արևմտյան Հայաստանն է առաջին հերթին Հայաստանը, որովհետև սիրտը այնտեղ է՝ Կարնո և Մշո դաշտերը, Ծոփքն ու պատմական այլ վայրերն են այնտեղ:

Թումանյանը երկու անգամ մեկնել է Արևմտյան Հայաստան՝ 1915–1916 թթ., այն ժամանակ, երբ կամավորական շարժման հետ կապված խնդիրներ էին ծագել: Նա գնաց, հարթեց դրանք: Ռուսական զինվորական հրամանատարության կազմի և հայ կամավորական ջոկատների հրամանատարների միջև վտանգավոր ու թշնամական իրավիճակ էր ստեղծվել: Գեներալ Դմիտրի Աբացիևը, որը երդվյալ հակահայ էր, ամեն ինչ անում էր հայկական կամավորական ջոկատների ներդրումը նսեմացնելու համար: Թումանյանը գնաց, բոլոր խնդիրները հանեց «ջրի երես» և արդարացրեց Անդրանիկին, գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանին, որոնք գտնում էին, որ հայ կամավորականների ներդրումն այդ հաղթանակների մեջ հավուր պատշաճի գնահատված չէ: Նա կարողացավ հնարավորինս մեղմել ռուսական հրամանատարության չհիմնավորված անվստահությունը հայ կամավորական ջոկատների նկատմամբ:

Թումանյանը հատուկ վերաբերմունք ուներ Ջավախքի նկատմամբ, որը ձևավորվեց Գրիգոր Ջավախեցու, ապա նրա կրտսեր եղբայր Վահան Տերյանի հետ տարիների մտերմության մթնոլորտում: Փաստորեն բանաստեղծի շնորհիվ այդ լեռնաշխարհն ավելի մոտիկից ճանաչվեց հայ հանրության կողմից: Թոքերի խնդիր ունենալով՝ նա երկու անգամ հանգստացել է Աբասթումանի գյուղում, որը գտնվում է Սամցխե-Ջավախքի տարածաշրջանում: Թումանյանն այստեղ է գրել իր «Թմկաբերդի առումը» և «Փարվանա» անմահ գործերը[5]:

1915 թ. Հայոց ցեղասպանության օրերին Թումանյանը հսկայական գործ կատարեց հայ որբերին ու գաղթականներին փրկելու համար[6]: Նա առաջին անգամ էջմիածնի վանքի դարպասները բացելու համար ինքը ևս իր հասցեին գործածեց Ամենայն հայոց բանաստեղծ բառակապակցությունը, ավելի ճիշտ՝ պատվաստիտղոսը:

Ռուսական զորքերի ու հայ կամավորականների կողմից Արևմտյան Հայաստանի զգալի մասի գրավումից հետո Մեծ լուռեցին լծվեց հայրենիքի վերաշինության գործին: Այնտեղ ստեղծված «Քաղաքների միության կազմակերպության» և «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» շարժման շնորհիվ կարողացավ իր նպաստը բերել հայ գաղթականներին հայրենի եղերքներ վերադարձնելու և հատկապես քրդերի միջոցով իսլամական ընտանիքներում հայտնված հայ որբուկներին փրկելու, Արևելյան Հայաստան ու Անդրկովկաս հասցնելու գործին:

Երբ ուսումնասիրում ես նրա զավակների կենսագրությունը, տեսնում ես պատմական խոշոր իրադարձությունների շարք, մի հսկա էպոպեա: Զորս արու զավակներն ու վեց դուստրերից յուրաքանչյուրը հայոց պատմության մեջ տարբեր դրվագներում նշանակալի հետք են թողել. կամավորական շարժում, Հայաստանի առաջին հանրապետություն և այլն: Բանաստեղծի զավակներից ոմանք զբաղվել են նաև գիտությամբ, հետո ունեցել տխուր ճակատագիր: Արտավազդը 1918 թ. զոհվեց հայ-թուրքական բախումների ժամա-

---

[5] Հովհաննես Թումանյանի Ջավախք այցելությունների, ջավախեցի մտավորականության, մասնավորապես Գրիգոր Ջավախեցու, Վահան Տերյանի և այլոց հետ ունեցած մտերիմ հարաբերությունների մասին մանրամասն տե՛ս Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում, կազմեց Վ. Պարտիգյոնի, Եր., 1964:

[6] Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Թումանյանի որբախնամ գործունեության մասին բացառիկ ուշագրավ ու նորահայտ նյութ է պարունակում 2019 թ. Սուսաննա Հովհաննիսյանի հրատարակած «Որբերի ամենայն հայոց հայրիկը» աշխատությունը:

*նակ, իսկ մնացած արու զավակները խորհրդային տարիներին ստա-
լինյան բռնությունների զոհ դարձան:*

*Հովհ. Թումանյանն այն գործիչների թվում էր, որոնք ողջունե-
ցին հայոց պատմության մեջ դարակազմիկ իրադարձությունը՝ 1918
թ. մայիսի վերջին Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը: Որ-
պես վրաց ժողովրդի անկեղծ բարեկամ՝ նա ողջունեց նաև Վրաստա-
նի Դեմոկրատական Հանրապետության ստեղծումը: Պատահական
չէ, որ երբ դեկտեմբերի կեսերին բռնկվեց հայ-վրացական պատե-
րազմը, բանաստեղծը հանդես եկավ այն չուտափուլթ դադարեցնե-
լու և միմյանց դեմ չկռվելու կոչերով: Նույնիսկ եղան մարդիկ, ով-
քեր նրան մեղադրեցին այդ խաղաղասիրական քայլերի և հատկա-
պես որդիներին պատերազմին չմասնակցելու հորդորի համար:*

*Հովհ. Թումանյանը որպես հայ ազգային գործիչների շրջանում
մեծ հեղինակություն վայելող անձնավորություն՝ որոշակի ազդե-
ցություն է ունեցել նաև բազմաթիվ այլ նշանավոր հայորդիների
քաղաքական հայացքների ու կողմնորոշման ձևավորման հարցում:
Այդօրինակ գործիչների մեջ առանձնանում է զորավար Անդրանիկ
Օզանյանը, որն առանձնակի սիրով էր լցված բանաստեղծի հանդեպ:
Կարելի է վստահաբար պնդել, որ հարևան Վրաստանի ու նրա ժո-
ղովրդի նկատմամբ զորավարի բարյացակամ վերաբերմունքը ևս մե-
ծապես ձևավորվել էր Թումանյանի ազդեցությամբ:*

*Այսպես, 1919 թ. ապրիլին զորավար Անդրանիկի հետ Թուման-
յանը հանդիպում ունեցավ Վրաստանի հանրապետության ղեկավա-
րության հետ: Արտգործնախարար Եվգենի Գեգեչկորիի այն հար-
ցին, թե գուցե ամենայն հայոց զորավարն ասի, թե ով էր մեղավոր
1918 թ. հայ-վրացական պատերազմի սանձազերծման մեջ, Անդրա-
նիկը տալիս է իմաստուն պատասխան. (Քննութիւն չպիտի ընեմ, թէ
որ մեկն է մեղաւոր: Եթէ դուք այս երկու ժողովուրդներուն մէջ սի-
րոյ խարիսխը չի դնէք, երկուքն ալ պիտի տուժէն: Տարբերութիւնը
պիտի ըլլայ ձեր ու մեր՝ մեկ գիշեր: Իրիկունը մեր դիակը պիտի
վերցնէն, առաւոտուն ալ՝ ձերը):*[7]

*1920 թ. խորհրդայնացումը Հովհաննես Թումանյանն ընկալեց
որպես Ռուսաստանի հովանու ներքո անվտանգ Հայաստան ունե-
նալու հնարավորություն: 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության*

---

[7] Գրական թերթ, 1964, 18 դեկտեմբեր: Հմմտ.՝ **Աղայան Ծ.**, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից. Եր., 1976, էջ 700:

ժամանակ նա մեծ ջանքեր գործադրեց եղբայրասպան արյունահեղությունը կանխելու համար:

Սովի ճիրաններում հայտնված հայությանը փրկելու նպատակով 1921 թ. բանաստեղծը, հակառակ օրեցօր վատթարացող առողջությանը, ստանձնեց Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) նախագահի պաշտոնը: Մեծ հայրենասերն անձամբ մեկնեց Կ.Պոլիս, ձեռնամուխ եղավ անհրաժեշտ միջոցների հանգանակության գործին և այդկերպ կարողացավ փրկել բազմաթիվ հայ գաղթականների կյանքեր: Ծանր ուղևորությունն ավելի վատթարացրեց բանաստեղծի առողջական վիճակը, և երկու տարի անց նա կնքեց իր մահկանացուն: Սակայն Ամենայն հայոց բանաստեղծը չարունակեց ամուր մնալ նկող սերունդների հիշողության մեջ՝ իր խորհրդավոր-հոգևոր ներկայությամբ նրանց դոտեպնդելով նոր մարտահրավերներին ընդառաջ, դեպի նոր ժամանակներ՝ վերանկախացած Հայաստանի Հանրապետություն ու ազատագրված Արցախ:

ТУМАНЯН И АРМЯНСКАЯ ИСТОРИЯ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: «Молодая Армения», гамидовские погромы, освободительные кружки, первая русская революция, народная самооборона, «Дело партии Дашнакцутн».

Ованес Туманян остался в истории Армении не только как Всеармянский поэт, но и как один из выдающихся общественных деятелей своего времени. В истории Армении 19-ого – начала 20-ого веков нет, пожалуй, ни одного важного эпизода, который не был бы прямо или косвенно связан с деятельностью Туманяна.

Во второй половине 1880-ых поэт стал участником деятельности освободительных кружков в предотвращении межнациональных столкновений 1903-1905 г.г., в борьбе против царского закона об экспроприации имущества армянской церкви.

В 1908 году его арестовывают в рамках «Дела партии Дашнакцутюн». В годы Первой мировой войны он полностью посвящает себя помощи армянским беженцам.

В мае 1918 года после провозглашения Республики Армения его усилия направлены на поддержку Первой республики, а затем, приветствуя её советизацию, поэт становится первым председателем Комитета помощи Армении.

TUMANYAN AND ARMENIAN HISTORY

ABSTRACT

Key words: "Young Armenia", liberation groups, Hamidian massacres, the first Russian revolution, national self-defense, "Dashnaktsutyun affair".

Hovhannes Tumanyan remained in the Armenian history not only as the All-Armenian poet, but also as one of the most prominent public figures of the time. There is not a single episode in the Armenian history of the 19th and early 20th centuries that is not directly or indirectly related to Tumanyan's activities.

In the second half of 1880s the poet took part in the activities of the Armenian liberation groups, in 1903-1905 in prevention of ethnic conflicts and in the struggle against the imperial law on confiscation of the property of the Armenian Church.

In 1908 he was arrested in the framework of the "Dashnaktsutyun case". During the First World War, he was completely dedicated to the assistance of the Armenian emigration.

In May, 1918, after the proclamation of the Republic of Armenia, he directed his efforts to the support of the First Republic, then welcomed the sovietization of Armenia, becoming the first chairman of the Armenian Relief Committee.

«Հովհաննես Թումանյան-150», (Հոբելյանական գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու), Երևան, 2020, «Գիտություն» հրատ., էջ 9–18:

LES ACTIVITÉS DES DÉLÉGATIONS ARMÉNIENNES À L'ASSEMBLÉE DE PARIS[1]

Après la défaite de l'Empire ottoman au cours de la Première Guerre mondiale, l'une des composantes essentielles de la politique étrangère de l'Arménie fut l'expansion de son territoire avec l'aide de la Triple Entente victorieuse, l'intégration des six provinces arméniennes occidentales, la reconnaissance internationale du nouvel État créé, enfin l'obtention du mandat de protection (parrainage) de l'Arménie par l'Occident. À cette fin, le 3 décembre 1918, le Conseil Arménien (Parlement) a pris la décision d'envoyer une délégation à Paris pour participer à la Conférence de paix.

Le 7 décembre, les membres de la délégation arménienne (Avedis Aharonian, président ; M. Babajanyan et H. Ohanjanian - membres) ont reçu les lettres de créance (procuration) pour représenter l'Arménie à l'Assemblée. Plus tard la délégation a également reçu l'autorité de nommer des représentants diplomatiques dans différents pays. Avant l'arrivée de la délégation officielle arménienne, la Délégation nationale représentant les intérêts des Arméniens occidentaux, dispersés dans le monde entier, était déjà à Paris, sous la direction de Boghos Nubar.

La Délégation nationale accueille avec frustration Avedis Aharonian, arrivé à Paris le 4 février. Poghos Nubar a insisté pour que la délégation de la République d'Arménie, présidée par Aharonian ne représente pas les intérêts des Arméniens occidentaux, car la République était celle de l'Arménie orientale. Il n'avait donc pas le droit de se nommer République d'Arménie. Ce n'est pas par hasard que Boghos Nubar, ainsi que de

[1] Ashot Melkonyan né en 1961 au Djavakhk (Géorgie) est docteur en histoire à la Faculté d'Histoire de l'Université d'Erevan (thèse consacrée à la région d'Erzeroum, en Arménie occidentale). Il enseigne depuis 1986 à l'Institut d'Histoire de l'Académie des Sciences d'Arménie. En 2002, il soutient sa thèse de doctorat, « Le Djavakhk au XIXe et dans le premier quart du XXe siècle ». Il prend la direction de l'Institut d'Histoire en 2002, est nommé professeur en 2004 et devient académicien en 2014. Il est l'auteur de 15 ouvrages et de 400 articles scientifiques traduits en 10 langues.

nombreux Arméniens occidentaux, utilisaient le terme *Araratian hanrabedoutiun* ou la *République de Erévan (République Erévanian)*. Cependant, après que les délégations des États de l'Entente ont annoncé que tous les délégués représentant les «État-pays» pouvaient participer au sommet, Boghos Nubar a commencé à coopérer avec Aharonian.

Le parlement de la République d'Arménie a attribué 700.000 roubles à la délégation arménienne pour toutes les dépenses. Il s'est avéré que cet somme était insuffisante, aussi le parlement et le gouvernement ont décuplé l'allocation. Les organisations de la diaspora ont également apporté une aide considérable. Il y avait des différences d'approche notables de revendications entre les deux délégations. La Délégation nationale a demandé à inclure dans le territoire de la future Arménie, non seulement les provinces arméniennes occidentales, mais aussi la Cilicie, située au nord-est de la Méditerranée. La délégation de la République d'Arménie avait des projets plus réalistes : la revendication des six provinces orientales de l'ex-empire Ottoman et le port de Trabzon, sur la mer Noire. Après de vives discussions, les délégations ont adopté un mémorandum général le 12 février. En fait, Aharonyan, n'ayant pas de consensus de son gouvernement, signa le mémorandum incluant le projet de Boghos Nubar, défendant le principe d' *« une Arménie de la mer à la mer »*, c'est-à-dire de la Méditerranée à la mer Noire (Ծովից ծով Հայաստան).

Les demandes communes se déclinaient ainsi :

a) Reconnaissance de la République d'Arménie avec les six provinces (*vilayets*) de Van, Bitlis, Erzurum, Kharpet, Diyarbakir, Sebastia, le port de Trabzon et quatre provinces de la Cilicie, notamment les villes de Sis, Adana et Alexandrette.

b) Le territoire de la République comprndrait également la majorité de l'Arménie orientale : la province d'Erévan de l'ancien empire russe, celle de Kars, à l'exception de la région au nord d'Ardahan, la partie sud de la province de Tiflis, la partie sud-ouest de la province d'Elizavetpol (Zanguézour et Karabakh).

c) Le sommet devait donner le mandat du parrainage spécial de l'Arménie pour les vingt prochaines années à l'un des pays de l'Entente et de la Société des Nations.

d) La Turquie devait payer une compensation financière pour les massacres des arméniens.

e) Le pays assumant le mandat de l'Arménie devait libérer les terres susmentionnées des Turcs.

Les délégations arméniennes, complétées par de quatre nouveaux membres, dont le général Hakob Bagratouni, ont régulièrement participé aux réunions de l'Assemblée et ont eu des entretiens avec les dirigeants de l'Angleterre, de l'Amérique, de la France, de l'Italie et du Japon. Ces derniers ont promis de défendre les demandes arméniennes. Surtout en avril 1919, lors d'une rencontre avec Aharonian et Boghos Nubar, le président américain Woodrow Wilson a fait des promesses aux Arméniens.

Le 14 mai, l'Assemblée a décidé de confier le mandat de l'Arménie aux États-Unis. En avril 1920, lors de la conférence de San Remo, les grandes puissances ont déclaré que la solution du problème arménien, passait par l'union des deux parties de l'Arménie et ont souligné l'importance stratégique de la connexion des villes d'Erzurum et de Trabzon. Cependant, après les études de la mission du général américain James Harper en Arménie, le gouvernement américain a revu ses ambitions. Selon les calculs des spécialistes, 50.000 soldats seraient indispensables pour chasser les Turcs des territoires et les soumettre à l'Arménie. Il n'est donc pas surprenant que le 1er juin 1920, le Sénat américain ait refusé d'accepter le mandat de l'Arménie, pays de surcroît un privé de matières premières et devant faire face un grand nombres d'immigrés totalement démunis.

Toutefois, le 10 août 1920, dans la ville de Sèvres, en banlieue parisienne, un traité de paix fut signé entre l'Entente, sortie victorieuse de la guerre, et l'Empire ottoman vaincu, selon lequel la majorité des provinces de Van, Bitlis, Erzurum et Trabzon devaient être rattachées à

la République d'Arménie. Le territoire de l'Arménie était sur le point de s'étendre d'environ 160.000 kilomètres carrés. À la suite des négociations avec le premier Ministre grec Venizelos, la délégation grecque avait abandonné ses prétentions sur Trabzon en faveur de l'Arménie.

Le traité de Sèvres est finalement signé par le président Avedis Aharonian, doté pour l'occasion d'un stylo en or. Mais, il n'a pas vu le jour pour plusieurs raisons : partenariat kemalo-bolchévik, guerre déclenchée contre l'Arménie par les Turcs kémalistes et intervention militaire soviétique dans la République d'Arménie.

Les États européens qui ont signé le Traité de Sèvres n'ont également fait aucun effort pour le mettre en oeuvre.

Après la chute de l'Arménie en décembre 1920, les délégués arméniens ont poursuivi leurs activités. Ils ont continué de défendre les intérêts arméniens à Londres, de février à mars 1921, et aux conférences de Lausanne, de 1922 à 1923. Mais dans le traité de Lausanne du 24 juillet 1923, le dernier résultant de la Première Guerre mondiale, les mots Arménie et arménien, ne sont plus mentionnés.

Colloque, Cent ans après le front de l'Est, l'Arménie et le Levant entre guerres et paix, Lion, 2020, p. 61–64

LA SITUATION EXTÉRIEURE DE LA RÉPUBLIQUE D'ARMÉNIE (1918–1920)[1]

Par le destin, le premier pays reconnaissant la République d'Arménie fut l'Empire Ottoman – l'organisateur du génocide arménien – par le traité de Batumi le 4 juin 1918. Subséquemment, le Conseil national arménien a tenté d'obtenir la reconnaissance de la République d'Arménie par la Triple Alliance, alliée de la Turquie. Dans cette intention, les délégations ont été envoyées, l'une dirigée par Avetis Aharonian, à Constantinople et l'autre par Hamo Ohanjanian à Berlin. En fait, jusqu'à la défaite de la Triple Alliance pendant la Guerre mondiale, en automne 1918, la délégation d'Aharonian a servi de représentation de l'Arménie en Turquie et celle d'Ohanjanian en Allemagne. À partir de 1919, la nouvelle étape de la reconnaissance de l'Arménie a commencé. En mars 1919, la Géorgie et l'Arménie ont reconnu mutuellement leur indépendance.

Bientôt, l'Arménie a ouvert ses représentations diplomatiques dans une vingtaine de pays. Archak Jamalian est devenu représentant de la République d'Arménie en Géorgie, Mikael Varandian, en Italie, Avetis Aharonian, en France, Hovsep Arghutian, en Iran. Le 23 janvier 1920 xxxx on a reçu le télégramme du Lord Curzon, ministre britannique des Affaires étrangères, qui annonçait que la Conférence de la paix de Paris convoquée par les pays de l'Entente a décidé de reconnaître l'indépendance de la République d'Arménie.

Cette nouvelle a été saluée à Erevan par 101 coups de canon. Le 24 avril 1920, l'Arménie est reconnue par les États-Unis, Armen Garo y a été nommé représentant de la République d'Arménie. L'Arménie a eu également une femme diplomate, Diana Abgar, qui a commencé sa carrière au Japon.

---

[1] Ashot Melkonyan né en 1961 au Djavakhk (Géorgie) a étudié à l'école secondaire D. Demirdjian d'Akhalkalak (Géorgie) et a poursuivi ses études à la Faculté d'Histoire de l'Université d'Erevan avec une thèse consacrée à la région d'Erzeroum (Arménie occidentale). Il enseigne depuis 1986 à l'Institut d'Histoire de l'Académie des Sciences d'Arménie; et en 2002 défend sa thèse de doctorat sur le thème "Le Djavakhk au XIXe et dans le premier quart du XXe siècle". Prend la direction de l'Institut d'Histoire en 2002, est nommé Professeur en 2004 et devient Académicien en 2014. Auteur de 15 ouvrages et 400 articles scientifiques traduits en 10 langues.

Les tentatives d'établir des relations diplomatiques et amicales avec la Russie soviétique ont échoué. Ces liens n'ont été confirmés qu'avec Dénikine, Koltchak et d'autres groupements d'État créés par les généraux antisoviétiques. La Géorgie, l'Azerbaïdjan, l'Iran et diverses organisations internationales ont créé des représentations en Arménie.

Mais avant la fin de l'automne 1918, l'Arménie était dans une situation d'isolement diplomatique, militaire et économique. La situation n'a commencé à s'améliorer qu'après la défaite et la capitulation de la Turquie par l'armistice conclu par les pays de l'Entente à Moudros le 30 octobre 1918. Les Turcs se sont engagés à retirer leurs troupes jusqu'aux frontières d'avant-guerre de 1914.

Dès le novembre 1918, les envahisseurs turcs ont commencé à quitter quelques régions occupées en Transcaucasie, y compris Lori et le district d'Akhalkalak. Les Géorgiens, qui, encore en 1917, étaient partisans de la division des territoires par le principe ethnique (c'est-à-dire la région serait divisée selon la majorité de la nation vivant sur le territoire), y ont renoncé peu après et ont déposé une revendication territoriale sur Lori et le district d'Akhalkalak à population arménienne. Le gouvernement arménien a proposé aux Géorgiens de s'abstenir de résoudre ce problème par la force et d'entamer des négociations. Les Géorgiens font semblant d'accepter le principe du règlement pacifique du conflit, mais dans les faits, ils envahissent d'abord Lori et le 5 décembre, l'Akhalkalak.

Les chemins de fer venant de Géorgie par lesquels l'Arménie est ravitaillé en céréales, sont bientôt fermés. Une attitude manifestement hostile, prélude à une confrontation militaire inévitable.

À la mi-décembre 1918, une guerre arméno-géorgienne éclata pour le contrôle du Lori et de l'Akhalkalak. L'armée arménienne, dirigée par Dro réussit à repousser les Géorgiens de Sanahin, Haghpat, à s'emparer d'un grand nombre de munitions, dont deux trains blindés, les futurs " Azatamart " et " Général Vardan" et à atteindre les régions septentrionales de Lori, Bolnis-Khachen. L'avancée des troupes arméniennes vers la capitale Tiflis a été empêchée par les Britanniques. C'est par leur intervention qu'a été conclue la paix lors de la conférence arméno-géorgienne tenue du 9 au 17 janvier 1919 dans la capitale géorgienne. La région de Lori est devenue une

zone neutre sous l'autorité du gouverneur général anglais. Ce dernier devait avoir deux adjoints, arménien et géorgien. Le district d'Akhalkalak serait temporairement sous la domination géorgienne et des dizaines de milliers d'immigrés arméniens auraient le droit de retourner dans leur pays. Bientôt, l'accord arméno-géorgien sur le transit et la reconnaissance mutuelle diplomatique fut signé.

Des relations amicales avec l'Iran ont été établies. Ce n'est pas un hasard si une grande partie de l'aide reçue des pays de l'Entente a été livrée à l'Arménie via l'Iran.

L'Azerbaïdjan et la Turquie avaient initialement une position dure et hostile envers l'Arménie. L'Azerbaïdjan a émis des revendications territoriales sur le Karabakh, le Zangezur et le Nakhitchevan. En automne 1919, des affrontements arméno-azerbaïdjanais éclatent pour le Zangezur. Grâce à l'action d'Andranik, puis de Garegin Njhdeh, les Azérbaïdjanais sont repoussés du Zangezur. Bien que le Karabakh n'ait pas adhéré à l'Arménie, en tant qu'État souverain il est engagé dans une bataille sanglante contre l'Azerbaïdjan. Au printemps 1919, les troupes arméniennes libèrent la région de Kars et la province de Nakhijevan avec le soutien des Britanniques. Le Nakhijevan était sous le contrôle de la troupe d'Andranik depuis l'été 1918. Ghorghanian est nommé gouverneur de Kars. Ainsi, le territoire de la République s'est progressivement étendu pour atteindre environ 70.000 km^2.

La défaite de la Turquie pendant la guerre a soulevé un espoir parmi les Arméniens. Après le cessez-le-feu de Mudros, les pays de l'Entente se sont préparés à une réconciliation avec la Triple Alliance vaincue. Le peuple arménien, qui a subi d'immenses pertes pendant la guerre, avait le droit d'espérer la juste part des vainqueurs. À la fin de l'année 1918, le parlement de la République d'Arménie forme une délégation spéciale présidée par A. Aharonian, assisté de Mikael Papajanian et Hamo Ohanjanian) pour défendre les intérêts du peuple arménien lors de la conférence de la Paix à Paris qui doit se dérouler en janvier 1919. Une autre délégation, la Délégation nationale arménienne représentant les Arméniens occidentaux dispersés dans le monde entier, arrive également à Paris en 1919, dirigée par Boghos Nubar, richissime arménien d'Égypte. Les divergences entre les deux délégations sont résolues après des négociations et un programme commun est élaboré.

Le conseil des Dix, l'un des organes directeurs de la Conférence, écoute les deux présidents. Les représentants des pays de la Triple Alliance ont élaboré un plan de réconciliation avec la Turquie, lors d'une conférence tenue dans la ville italienne San Remo en avril 1920, qui faisait partie du sommet de Paris. Les dirigeants de grandes puissances ont accordé une attention particulière à la question arménienne, soulignant que sa résolution signifiait l'unification de deux parties, orientale et occidentale, de l'Arménie.

Pour résoudre le cas arménien, il était nécessaire que le mandat d'Arménie soit pris sous la protection d'une grand puissance. Le choix s'est arrêté sur les États-Unis, dont le président Woodrow Wilson s'est distingué par ses activités pro-arméniennes. Le 24 avril, les États-Unis reconnaissent l'indépendance de l'Arménie, mais le 1er juin 1920, par la décision du Sénat (52 contre le mandat, 23 pour), ils refusent le protectorat de l'Arménie. Le rejet du mandat est largement motivé par les conclusions négatives du général américain James Harbord chargés d'évaluer les forces à engager en Arménie.

Le 10 août 1920, dans la banlieue parisienne de Sèvres, est conclu le traité de paix si désirable pour les Arméniens entre les pays de l'Entente et la Turquie. Les articles 88-93 du traité se référaient à l'Arménie. La Turquie reconnaîtrait l'Arménie en tant qu'État libre et indépendant, qui devait être intégrer une grande partie des vilayets d'Erzurum, de Van, de Bitlis et de Trabzon. Le droit de tracer une frontière concrète par ces vilayets était réservé au président Woodrow Wilson par l'article 89. L'Arménie recevait une sortie vers la mer Noire par le port de Trabzon. Ainsi, le territoire de l'Arménie atteindrait environ 160.000 km2. La question des territoires litigieux entre l'Arménie, la Géorgie et l'Azerbaïdjan serait confiée par la Commission de l'intérêt spécial. Si cette dernière n'arrivait pas à trancher, il appartiendrait aux grandes puissances de le faire.

La Cilicie, dont l'ardent défenseur du projet d'adhésion à l'Arménie était Boghos Nubar, restait sous le contrôle de la France. La délégation arménienne a jugé opportun d'abandonner l'exigence irréaliste d'inclure la Cilicie, éloignée à la République et de donner la préférence à Trabzon, qui avait une signification vitale pour l'Arménie.

Le traité de Sèvres impliquait non seulement la réalisation des désirs séculaires du peuple arménien, mais correspondait également aux aspirations

de nombreux autres peuples. Un certain nombre de peuples arabes ont été libérés du joug ottoman en Irak, Palestine, Syrie... et les Kurdes ont acquis le droit à l'autonomie.

Malheureusement, ce traité n'a pas été exécuté à cause de nombreuses circonstances. Premièrement, il n'a pas été ratifié par les États signataires, l'Angleterre, la France, l'Italie, le Japon, la Roumanie et la Turquie, à cause de la guerre arméno-turque, et même par les Assemblées de l'Arménie. Deuxièmement, le grandes puissances ont reporté sa mise en oeuvre et l'ont ensuite abandonnée arguant qu'il leur faudrait d'énormes moyens militaires pour vaincre les kémalistes qui n'avaient pas reconnu le traité. Troisièmement, l'adversaire de l'Entente, la Russie soviétique, a soutenu Kemal Ataturk, l'ennemi du traité de Sèvres et elle est devenue son allié. La Russie soviétique a attaqué l'Arménie en automne 1920. De plus, après sa défaite, l'Arménie a renoncé au traité de Sèvres par le traité d'Alexandropol le 2 décembre 1920.

En 1918 la Cilicie est occupée les Britanniques, puis par les Français en 1919. Les Arméniens qui ont activement participé à la libération de cette région ont formé la Légion arménienne forte de 5.000 hommes dans la Légion orientale, qui s'est distinguée le 19 septembre 1918 lors de la bataille d'Arara en Palestine. Jusqu'en 1920, un nombre considérable d'Arméniens de Cilicie sont rentrés dans la patrie. En août 1920, sous la direction de Mihran Tamatian, la Cilicie fut proclamée République autonome sous le protectorat de France. La France, qui s'est opposée à cette proclamation, n'a pris aucune mesure sérieuse pour protéger le pays des attaques des Turcs kémalistes et des Kurdes. 12 000 Arméniens sont morts à Marash et 6 000 à Hadjn.

Le 20 octobre 1921, à la suite de l'accord secret signé avec les kémalistes à Ankara, les Français quittent la Cilicie et les Turcs se livrent à de nouveaux massacres des Arméniens.

Depuis avril 1920, la situation internationale a considérablement changé. Cela était dû aux changements qui ont lieu en Turquie et en Russie. La politique des pays victorieux de l'Entente était la désintégration de la Turquie vaincue, ce qui provoqué le courroux des nationalistes turcs. Réunis autour du général Mustafa Kemal, dans leur bastion d'Ankara en 1919, ils ne

reconnaissant pas le Sultanat, et lancent ont lancé un mouvement pour sauver la Turquie de la fragmentation. En 1920, la situation politico-militaire de la Russie soviétique s'est progressivement renforcée. Cette dernière, après avoir remporté des victoires sur les groupements non soviétiques de la Russie, s'est approchée des frontières de la Transcaucasie. (xxxx pays de l'Est en 1920 !!!) La révolution socialiste a été exportée par la voie militaire aux pays de l'Est. Les bolcheviks de Transcaucasie en faisaient la promotion, car ils voyaient le salut de leur pays dans la soviétisation. Dans de programme de soviétisation des pays transcaucasiens, Kemal a tenté de proposer ses services au gouvernement de Lénine, espérant à son tour obtenir le soutien de la Russie dans la lutte contre les Alliés.

La direction soviétique considérait les pays de l'Entente comme des ennemis de la révolution socialiste et de la Russie et elle n'a donc pas tardé à s'allier avec les kémalistes. Le 28 avril 1920, l'Azerbaïdjan musavatiste, avec un soutien plutôt actif de Kemal, a accepté sans résistance l'arrivée de la 11e Armée rouge et sa soviétisation. La coopération russo-kémaliste a commencé à prendre des formes plus concrètes. En 1920, le gouvernement de Lénine a fourni à la Turquie 200 kilos de lingots d'or, une grande quantité d'armes et de munitions, ainsi que des cadres militaires expérimentés.

Le gouvernement arménien a essayé d'établir des relations de bon voisinage avec la Russie. Une délégation spéciale dirigée par Levon Shant a été envoyée à Moscou. Les négociations russo-arméniennes se déroulent sous de bonnes auspices. Le vice-ministre des Affaires étrangères de la Russie, l'Arménien Levon Karakhan, joue un rôle important. Mais les kémalistes et l'Azerbaïdjan soviétisé font obstacle à la signature de l'Accord d'amitié entre l'Arménie et la Russie. Les négociations entamées en mai sont finalement interrompues par la décision de les poursuivre à Erevan.

En mai 1920, l'Armée rouge entré au Karabakh, en juin au Zangezur et en août au Nakhijevan. L'armée arménienne ne l'a pas empêché. Le 10 août, le jour même de la signature du traité de Sèvres, un accord arméno-russe est signé à Tbilissi par lequel l'Arménie accepte l'occupation temporaire des trois provinces ci-dessus mentionnées par la Russie en tant que territoires contestés entre l'Arménie et l'Azerbaïdjan.

Le 24 août 1920, un projet du traité d'amitié cordiale et sincère a été élaboré à Moscou, par lequel la Russie reconnaissait l'intégrité de la Turquie, y compris les villes de Kars, Ardahan et Batum, c'est-à-dire les frontières de 1877. En fait, l'accord du 24 août était dirigé contre l'Arménie. Ce n'est pas un hasard si la collaboration des kémalistes et des bolcheviks et l'orientation anti-arménienne de cette coopération ont été renforcées lors du Congrès des peuples de l'Orient qui a eu lieu à Bakou du 1er au 8 septembre à l'initiative de l'Internationale communiste. Enver Pacha, l'ennemi juré du peuple arménien, était présent au congrès. Les peuples musulmans de l'Orient ont été exhortés à faire la guerre sainte aux incroyants pour faire triompher la révolution socialiste. Il convient de noter qu'au Congrès, l'Azerbaïdjan, qui était déjà soviétique, a été proclamé « la citadelle du prolétariat international » et que la République d'Arménie, peuplée de réfugiés, « l'antre de l'impérialisme ». Il était prévu d'utiliser les forces militaires des Turcs kémalistes pour écraser la république d'Arménie et y établir le régime soviétique. Quelques jours après ce congrès anti-arménien, les kémalistes ont envahi le territoire de la république d'Arménie avec la permissivité et le soutien du gouvernement soviétique. Il est regrettable que certains bolcheviks arméniens présents au congrès de Bakou aient également approuvé le projet du renversement de la république et de la soviétisation violente des Turcs.

Le 23 septembre 1920, l'armée kémaliste attaqué la république d'Arménie sous le commandement de Kâzim Karabekir. Les Turcs, bien préparés, ont justifié leur avancée en soulignant la nécessité de ramener la région d'Olti, riche en charbon, occupée par l'armée arménienne en juin. Cependant, l'Arménie s'est réservé ce droit d'après l'accord de l'armistice de Moudros signé en 1918 par la Turquie. Les Turcs s'étaient engagés à retourner sur les frontières de 1914, donc à l'ouest d'Olti. L'occupation d'Olti par les Arméniens n'était qu'un prétexte pour les Turcs.

Le gouvernement arménien a promulgué la loi martiale dans tout le pays. Un appel sous les drapeaux est lancé. Des punitions sévères sont infligées aux déserteurs, aux traîtres et un Comité de salut de la patrie est créé. Outre les communistes, tous les partis politiques sont appelés à la défense de la patrie. Les bolcheviks arméniens ont jugé la situation de guerre propice à l'établissement du régime soviétique en Arménie. Hélas, certains

d'entre eux appellent à ne pas résister aux Turcs, qui sont considérés comme des alliés des Russes et des libérateurs du peuple arménien. Malheureusement, cette propagande a eu un effet négatif sur la combativité des guerriers. L'ennemi a rapidement atteint Sarighamish et s'en est emparé sans difficulté le 29 septembre. Le même jour, les Turcs ont également occupé Kaghzvan.

L'armée arménienne, sous le commandant de Tovmas Nazarbekian, prit position aux abords de Kars. Des forces considérables y sont concentrées, selon certaines données environ 24.000 hommes. Les Turcs se dirigent vers Kars, malgré le consentement obtenu avec les dirigeants soviétiques de ne pas s'avancer au-delà de Sarighamish. L'ennemi tente de s'emparer de la gare Matsra sur la ligne de chemin de fer Kars-Alexandrapol, mais il échoue. 60 soldats turcs sont capturés. Les Turcs sont également incapables d'occuper la partie Bazardjik de la voie ferrée reliant Alexandropol (aujourd'hui Gyumri) à Erévan.

Le 29 octobre, l'ennemi s'approche de Kars. En ces jours critiques, les demandes du gouvernement arménien aux représentants des pays de l'Entente sont restées sans réponse. Les États signataires du traité de Sèvres et la Société des Nations ne font aucun effort pour sauver l'Arménie qui est seule à combattre face aux Turcs et la Russie soviétique.

Étonnamment, l'armée arménienne est rapidement gagné par la démoralisation et une désertion de masse commence. Ce n'est pas un hasard si les 30 et 31 octobre, la forteresse de Kars d'une immense importance stratégique s'est rendue à l'ennemi, sans résistance sérieuse. Environ 3.000 soldats sont capturés, dont 120 officiers, les généraux D. Bek-Pirumian, K. Araratian et d'autres. Certains officiers se suicident même incapable de supporter une défaite si honteuse. Qu'était devenue l'armée héroïque de Sardarapat, il y a deux ans ?

Profitant de la situation désespérée des Arméniens, les Géorgiens, avec lesquels les kémalistes se sont coordonnés, attaquent Ardahan et l'investissent. Rappelons qu'au même moment, l'Armée rouge assiège le Karabakh et Zangezur. Après la chute de Kars, les Turcs atteignent rapidement d'Alexandrapol et entrent dans la ville au terme de l'armistice signé le 5 novembre. Il est à noter que le 6 novembre, avec le soutien de

certains bolcheviks arméniens, ils proclament l'instauration d'une régime soviétique dans le district. Le lendemain, ils organisent une parade, pour célébrer le troisième anniversaire de la Révolution d'octobre.

Aussitôt les Géorgiens exigent la province du Lori. Le 13 novembre, par l'accord conclu avec l'Arménie, ils envahissent la zone neutre de Lori. Le 18 novembre, la partie arménienne est forcée d'accepter le cessez-le-feu proposé par les Turcs.

Le 29 novembre 1920, le Comité militaro-révolutionnaire arménien, avec l'appui de la 11ème armée, entre de l'Azerbaïdjan à Idjevan et proclame la soviétisation de l'Arménie.

Le 2 décembre, le gouvernement du dernier Premier ministre d'Erévan, Simon Vratsian, renonce au pouvoir. Le même jour, le 2 décembre, un traité arméno-turc est signé à Alexandrapol qui met fin à la guerre. A. Khatisian, chef de la délégation arménienne signe ce traité écrasant, bien que son gouvernement ait démissionné quelques heures plus tôt à Erévan.

Selon la réconciliation d'Alexandrapol, le territoire de l'Arménie est réduit jusqu'à 9.500 km2. La frontière arméno-turque suit les rivières Akhuryan- Arax. Le district de Surmalu, qui n'a jamais fait partie de l'Empire ottoman, est intégré à la Turquie. Un gouvernement spécial devait être mis en place au Nakhijevan, sous contrôle turc. L'Arménie renonçait au Traité de Sèvres et son armée ne devait dépasser 1.500 hommes, 8 canons et 20 mitrailleuses. Bien que le Shirak fasse partie de l'Arménie, les Turcs y restent jusqu'au 22 avril 1921.

Ainsi, à la suite de la collaboration Kemal-Lénine, la première république d'Arménie est détruite principalement sous la pression de facteurs extérieurs. Mais la courte existence de l'Arménie souveraine a obligé les bolcheviks à tenir compte de la réalité de l'Arménie socialiste. L'Arménie est certes privée d'indépendance, mais une phase soviétique de l'histoire de l'État (1920–1991) commence. La deuxième république d'Arménie a fait renaître la république d'Artsakh, enfin la la troisième République d'Arménie est pleinement l'héritière de la première république de 1918–1920.

Colloque, Cent ans après le front de l'Est, l'Arménie et le Levant entre guerres et paix, Lion, 2020, p. 109–118.

ԱՌԱՋԱԲԱՆՆԵՐ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ինչպես Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցի ուսումնասիրության, այնպես էլ առհասարակ՝ ցեղասպանագիտության ոլորտում, կատարվել է ահռելի աշխատանք: Եվ դա պատահական չէ: Պետականորեն կազմակերպված մեկ ազգության, կրոնական հանրության ամբողջական կամ մասնակի բնաջնջմանն ուղղված այդ հրեշավոր հանցագործությունն ընդհանուր առմամբ ուղղված է նաև համայն մարդկության դեմ: Հենց այդ հանգամանքով պիտի բացատրել նաև այն իրողությունը, որ տեղի ունեցած ցեղասպանությունների ճանաչման ու դատապարտման, դրանց նոր դրսևորումների կանխարգելման խնդիրն այսօր մասնագետների հետազոտական հետաքրքրության համաշխարհային հանրության մշտական ուշադրության կենտրոնում է:

Ցեղասպանագիտության բնագավառում առկա գիտական լուրջ ձեռքբերումների պայմաններում՝ առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ այլևս լուրջ անելիքներ չկան: Սակայն Միավորված ազգերի կազմակերպության կողմից 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունված և գենոցիդ եզրույթով բանաձևված այդ երևույթն այնքան մասշտաբային հետևանքներ է ունեցել, իր ավերիչ կնիքը դրել ցեղասպանության ենթարկված ազգերի կյանքի բոլոր բնագավառների, հոգեբանության, լեզվամտածողության, ազգային ինքնության վրա, բազմիցս դրսևորվել ինչպես միմյանց խիստ նման, այնպես էլ ինքնատիպ կողմերով, որ այդ բնագավառում համակողմանի հետազոտական աշխատանքի անհրաժեշտությունն այլևս որևէ կասկած չի հարուցում:

Բանն այն է, որ գիտական զանազան ուղղությունների՝ պատմագիտության, բանասիրության, փիլիսոփայության, իրավագիտության, քաղաքագիտության, հոգեբանության, արվեստի ու այլ բնագավառներում եղեռնի թեմայով ուսումնասիրությունները հիմնականում կատարվել են իրարից զատ՝ հաճախ խնդիրը համակողմանի վերլուծության ենթարկելու մոտեցումը մոռացության տալով: Համենայն դեպս, Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցի ուսումնասիրության դաշտում այդ բացը հստակ երևում է: Դրանում համոզվում ես, երբ անդրադարձ ես կատարում բանասիրության դոկտոր, պրոֆեսոր Սեդա Գասպարյանի՝ վերջին տարիներին հրատարակած

աշխատությունների, որոնցում Հայոց ցեղասպանության խնդրի քննությունը ճանաչողական լեզվաբանության դիրքերից փաստորեն եզակի է իր տեսակի մեջ: Պարզվում է, որ Հայոց ցեղասպանության հետ առնչվող բառապաշարի, դրա անգլերեն համարժեքի կիրառման, ճիշտ թարգմանության խնդրում ի հայտ են գալիս լուրջ դժվարություններ, նկատվում են աննկարելի սխալներ, որոնք, որպես կանոն, քաղաքական նենթատեքստ ունեն: Ելնելով հայագիտության մեջ վերոհիշյալ բացը լրացնելու հրամայականից՝ Ս. Գասպարյանը վերջին տարիներին ձեռնամուխ է եղել հույժ կարևոր այդ բնագավառի ուսումնասիրությանը: Ստացված արդյունքները՝ տպագիր և անտիպ բազմաթիվ հոդվածներ, սույն մենագրությունն անգլերեն, ներկայացրել է հայ, որ շատ կարևոր է, նաև մեծ լսարան ունեցող անգլալեզու ընթերցողին:

Սկզբից ևեթ նշենք, որ սույն աշխատության նյութերին ծանոթանալիս, հատկապես մասնագետ-պատմաբանը չի կարող անմիջապես չնկատել հեղինակի՝ թեմայի շուրջ ստեղծված պատմագիտական դրականության քաջ իմացությունը: Ս. Գասպարյանը հաճախ մեջբերումներ է կատարում մի շարք ուսումնասիրողների աշխատություններից և դրանցում առաջ քաշված հայեցակարգային մոտեցումները քննում լեզվաբանական տեսանկյունից: Զուգահեռներ են անցկացվում տարբեր լեզուներում, մասնավորապես՝ անգլերենում ցեղասպանության խնդրին առնչվող եզրույթների միջև, վեր հանվում դրանց միտումնավոր գործածության նպատակները՝ հաճախ քաղաքական դրդապատճառներով պայմանավորված:

Փորձենք անդրադառնալ առավել ուշագրավ մի շարք խնդիրների:

Անգլերենի փայլուն իմացությունը պրոֆ. Գասպարյանին հնարավորություն է տվել խորությամբ ուսումնասիրելու անգլերեն տպագրված ինչպես անհաչո, այնպես էլ կեղծ ու կեղծարար ցեղասպանագետների աշխատությունները: Դրանցից մի քանիսի քննությանը նա անդրադարձել է «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսում տպագրած շահեկան հոդվածներում: Այսպես՝ հրապարակումներից մեկը վերաբերում է «ցեղասպանագետ» Դյունտեր Լյուիի մի աշխատությանը, որտեղ այդ հեղինակն իբր չեզոք դիրքերից վիճարկում է Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ բենոցիդբառի գործածության նպատակահարմարության հարցը: Գասպարյանն այդ «մասնագետի» փաստարկներն ի չիք է դարձնում նրա իսկ տեքս-

տում տեղ գտած պնդումների չնորհիվ: Գյունտեր Լյուին, խոսելով Օսմանյան կայսրությունում հայերի գյավուր (անհավատ) համարվելու մասին՝ ակամայից խոստովանում է, որ նրանք զրկված են եղել մարդկային տարրական իրավունքներից և, հետևապես, հիմքեր ունեին պայքարելու հանուն իրենց արժանապատվության ու իրավունքների, հանգամանք, որը չէր կարող զանգվածային կոտորածների պատճառ լինել: Սեղա Գասպարյանի համար անընդունելի է նաև Հայոց մեծ եղեռնի և հրեական Հոլոքոստի միջև ընդհանուր եզրեր չտեսնելու, միայն հրեա ժողովրդի հետ տեղի ունեցածը ցեղասպանություն որակելու Լյուիի մոտեցումը: Հեղինակը համոզված է, որ կարևորը ցեղասպանությունների նմանություններն ու տարբերությունները չեն, այլ այն, որ մարդկության դեմ ուղղված ցանկացած ցեղասպանություն պետք է դատապարտվի:

Լեզվական բառապաշարի միտումնավոր սխալ գործածման եղանակով Հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու գործում, ինչպես երևում է սույն մենագրության գլուխներից մեկում, հետ չեն մնում նաև որոշ հայ հեղինակներ, որոնց մեջ իր կողմնակալ մոտեցումներով առանձնանում է ոչ անհայտ Ռոնալդ Սյունին: Այս հայտնի կեղծարար պատմաբանն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայ ժողովրդի հետ տեղի ունեցած մեծագույն ողբերգության մեջ փաստորեն մեղադրում է հայերին՝ նրանց համարելով ջարդերի հրահրիչներ, իսկ դրանց իրականացման պատասխանատվությունը դնում միայն ջրդերի ուսերին: Ակնհայտ է, որ նման պնդումների նպատակը օսմանյան իշխանություններին Հայոց մեծ եղեռնի կազմակերպման ու իրականացման մեղքից ազատելն է: Ցեղասպանության հարցում մշտապես բառախաղեր անելով, ինչպես ճիշտ նկատել է պրոֆեսոր Գասպարյանը, առաջին հայացքից գենոցիդ տերմինի գործածությանը «չառարկող» Սյունին իրականում հանդես է գալիս արմատական ժխտողական դիրքերից:

Մենագրության հեղինակն անդրադարձել է նաև թուրք հեղինակ, հանրության մեջ հիմնականում իր ճիշտ դիրքորոշումներով աչքի ընկնող, հետազոտող-հանրաբան Թաներ Աքչամի «Ամոթալի արարք ...» աշխատության: Ինչպես այլ դեպքերում, այստեղ էլ նկատելի է, որ աշխատության վերնագիրը բավարար հիմք է տալիս պարզելու տվյալ հեղինակի իրական նպատակները և նրա մոտեցումների անաչառությունը: Թուրք հեղինակը թուրքական հասարակությանը կոչ է անում դատապարտել իրենց գործած ամոթալի

արարքը, ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը և մաքրել իրենց վրա եղած խարանը: Իհարկե, մենք ևս կիսում ենք Ս. Գասպարյանի այն կարծիքը, որ Աքչամի ոչ բոլոր տեսակետներն են մեզ համար ընդունելի: Սակայն հայ ժողովրդի հետ մոտ մեկ դար առաջ տեղի ունեցածը դենոցիդ դիտարկելու նրա համոզմունքը միանգամայն արժանի է հարգանքի ու դնահատանքի:

Հատկապես դրվատանքի է արժանի Ս. Գասպարյանի կատարած հետազոտական աշխատանքը եղեռն եղրույթի՝ անգլերենում կիրառվող տարբերակների բացահայտման հարցում: Պարզվում է, որ անգլալեզու գրականության մեջ այն թարգմանվել ու գործածվել է բազմաթիվ տարբերակներով և դրանցում հիմնականում չի արտացոլվել այսօրվա ընկալմամբ այդ բառի իրական բովանդակությունը: Այսպես՝ այն թարգմանվել է որպես աղետ, չար ընթացք, անարդանք, ստորություն, սպանդ, նախճիր, կոտորած և այլն: Սակայն այսօր, երբ գոյությունն ունի Ռաֆայել Լեմկինի մշակած և ՄԱԿ-ի կողմից ընդունված բանաձև դենոցիդ եղրույթի վերաբերյալ, Հայոց ցեղասպանության խնդրում մեր մարտավարության ու ռազմավարության տեսանկյունից խիստ կարևոր է այդ եզրաբառի ճիշտ գործածությունը: Հետազոտողը գալիս է այն համոզման, որ Հայոց լեզվում վաղուց առկա եղեռնբառն ունի ճիշտ նույն իմաստը, ինչ դենոցիդը, այսինքն դրանք հոմանիշներ են: Այդուհանդերձ, ինչ-ինչ քաղաքական նկատառումներով ամենամյա ապրիլքսանչորսյան իր ուղերձում ԱՄՆ նախագահը նախընտրում է հայերեն եղեռն եզրույթի գործածությունը՝ խուսափելով միջազգայնորեն ընդունված դենոցիդբառից: Հասկանալի է, որ նա նպատակ ունի մի կողմից սիրաշահելու հայերին, մյուս կողմից՝ չնեղացնելու ռազմավարական դաշնակից Թուրքիային:

Պրոֆեսոր Գասպարյանը չի խուսափում մեկ այլ բարդ՝ «Իսրայել և Հայոց ցեղասպանություն» խնդրի քննությունից: Այստեղ էլ նա քաջատեղյակ է Հայոց մեծ եղեռնի հարցում ինչ-պես Իսրայելի պետական գործիչների խուսափողական, նաև հակահայկական, այնպես էլ ազնիվ հրեա գիտնականների (Իսրայել Ջարնի, Յաիր Աուրոն և այլք) անհաչաո մոտեցումներին: Միանգամայն իրավացի է հեղինակը, երբ պնդում է, որ ի հեճուկս իսրայելցի պաշտոնյաների, մասնավորապես՝ Շիմոն Պերեսի և այլոց, դեռ 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներին հայ ժողովրդի ողբերգությունը դատապարտած ազգությամբհրեա գործիչներ Հենրի Մորգենթաուն, Յրանս Վերֆելը և

ուրիշներ, գործածելով ահավոր ազետ, ամենամեծ հանցագործություն բառակապակցությունները, նկատի են ունեցել Երկրորդ աշխարհամարտից հետո ստեղծվելիք գենոցիդ եզրույթի տակ առնվող երևույթը:

Ամփոփելով մեր խոսքը՝ կարող ենք հաստատապես պնդել, որ Սեպա Գասպարյանը ստեղծել է Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ լեզվաճանաչողական-քննական չահեկան մի աշխատություն, որը նոր լույս է սփռում խնդրի մի ողջ ոլորտի վրա: Համոզված ենք, որ գիրքը մեծ հետաքրքրություն կառաջացնի ինչպես մասնագետների, այնպես էլ ցեղասպանության հարցերով հետաքրքրվող անձանց շրջանում:

Preface

It is neither surprising, nor a mere chance that an immeasurably vast scope of work has been done both in the study of the issue of the Armenian Genocide and the study of genocide in general. Genocide, a monstrous crime scheined by government and aimed at total or partial annihilation of a nation, a religious community, is in fact a crime against humanity at large. This accounts for the fact that the recognition and condemnation of perpetrated genocides, and the problem of their prevention, has been under the constant scrutiny of scholars and the focal attention of the international community.

Given the considerable scholarly achievements in the study of genocide, at first glance it may seem that nothing more can ever be accomplished. However, the phenomenon of genocide, acknowledged by the United Nations on December 9, 1948, and defined by the term genocide, has had large-scale consequences and a devastating impact on all spheres of life, psychology, linguistic thinking, national identity and other areas. The question has been demcnstrated copiously, both in very similar and unique aspects, so that the need for a comprehensive research in this field is beyond any doubt.

The point is that in various areas of research – history, literature, philosophy, law, political science, psychology, arts and other fields of study – the topic of massacres has been mainly carried out disjointedly, often neglecting the approach of comprehensive analysis of the problem. This gap is clearly visible in the study of the Armenian Genocide issue. One may be

convinced in this when a reference is made to the recent works by Prof. Seda Gasparyan, Doctor of Philology, where the examination of the problem of the Armenian Genocide from the position of cognitive linguistics is in fact unique. S. Gasparyan reveals serious difficulties and unforgivable errors in the wording pertaining to the problem of the Armenian Genocide, in the usage of the vocabulary, its English equivalents and their proper translation, all of which, as a rule, imply some political subtext.

Hence, based upon the imperative to fill in the mentioned gap in Armenology, S. Gasparyan in recent years has undertaken the study of this crucially important field. The results thus obtained, namely numerous works, published and unpublished, including the present monograph in English, she has presented them to the Armenian and, more importantly, to the vast English-speaking audience.

It should be mentioned first of all that whoever reads the materials for this work (particularly a professional historian) testifies to the author's expertise in the topical historical literature. Prof. Gasparyan frequently cites studies by a number of scholars and discusses conceptual approaches put forth from a lingusitic perspective. Parallels are drawn between terms in various languages, namely English terms describing the issue of genocide. The author reveals their deliberate use for political reasons in particular. The following is an attempt to address some of the most notable points.

The expert knowledge of English allowed S. Gasparyan to carry out an in-depth study of English publications by both impartial historians and biased falsifiers. To some of them she refers in her highly remarkable articles published in the Bulletin of Yerevan University. Thus one of these publications addresses an "opus" by Guenter Lewy – an "expert in genocide studies", where the mentioned author disputes the expediency of the usage of the word genocide in terms of the Armenian massacre from a supposedly "neutral position." Prof. Gasparyan undermines this "expert's" arguments by claims found in his own text. Noting Armenians in the Ottoman Empire as "gavurs" (infidels), Guenter Lewy unwittingly confesses that they were deprived of their basic human rights. Thus, it is quite sensible for the author of the present book to conclude that they had good reason to fight for their rights

and dignity, though this was not a justification for mass killings. She neither can consider acceptable Lewy's inability to see common grounds between the pre-planned destruction of Armenians in the Ottoman Empire and the Jewish Holocaust, nor his qualification of "genocide" as an exclusively Jewish phenomenon. She is quite justified to wonder if it is the similarities or differences that matter, for she is sure that any genocide committed against humanity should be condemned.

In the denial of the Armenian Genocide through deliberate mishandling of language vocabulary and wording, certain Armenian authors, as we may see in one of the chapters of the present book, maintain the official Turkish stance; Ronald Suny, just to mention one of them, is notoriously known for his biased approach. This famous ersatz-historian in fact blames Armenians for the tragedy they incurred during World War I by handling them as the instigators of mass killings and shifts the charge for the crime solely onto Kurdish shoulders. Obviously, such claims are aimed at freeing the Ottoman authorities from the guilt of perpetration of the Great Armenian massacre. As truly observed by S. Gasparyan, Suny, a habitual player-on-words, does not challenge the use of the term "genocide" at first glance, whereas in reality he does stand for a radical revisionist position.

The author of the monograph has also referred to "A Shameful Act ..." by Taner Akçam, a Turkish researcher and sociologist, publicly known for his righteous position. As in other cases, here too the very title of the work lays sufficient grounds to reveal the author's real objectives and the impartiality of his attitudes. The Turkish intellectual calls on the Turkish authorities to condemn their own shameful act, admit the fact of the Armenian Genocide and clear off the shame from themselves. Truly, we also share S. Gasparyan's opinion that not all views of Akçam are valid and acceptable to us, but his conviction to treat the century old events as "genocide" deserves all respect and appreciation.

Especially praiseworthy is the present research in exposing the English equivalents of the term "yeghern". Obviously enough, this word has been translated and used in English publications quite variously but these translations failed to express the real meaning of the word as it is perceived

today. Thus, it has been interpreted as disaster, a vicious course of action, rascality,offence, slaughter, carnage, massacre, etc. However, today, with the resolution on the definition of the term "genocide" developed by Raphael Lemkin and adopted by the UN, the proper use of the term gains special importance from the perspective of our tactics and strategies on the issue of the Armenian Genocide. The researcher comes to the conclusion that the existing Armenian word "yeghern" has exactly the same meaning in the Armenian language as the word "genocide"; they are indeed synonyms. Nevertheless, for some political considerations, the President of the United States prefers the Armenian word "yeghern" and avoids using the internationally accepted term "genocide" in his annual April 24 address. The intention is clear: to please the Armenians, on the one hand, and not to offend Turkey – a strategic ally – on the other.

S. Gasparyan does not avoid the discussion of the "Israel and the Armenian Genocide" problem – another complex issue. Here too she is well aware of both the Israeli statesmen's elusive, also anti-Armenian, stance and the honest Jewish scholars' (Israel Charny, Yair Auron and others) unbiased approaches to the massacre of Armenians. The author is absolutely right when she argues that despite Israeli officials' refusal to recognize the Armenian Genocide, as early as the first decades of the 20th century ethnic Jewish intellectuals like Henry Morgenthau, Franz Werfel and others condemned the perpetrators of the Armenian tragedy and used phrases like "horrendous calamity" and "the greatest crime" in the very sense that the term "genocide" is used nowadays and meant the same phenomenon thereby.

To summarize, we can definitely say that Prof. Seda Gasparyan has carried out a highly beneficial linguocognitive study on the Armenian Genocide which sheds light on a completely new aspect of the problem. We are convinced that the book will attract the attention of experts and every individual who takes an interest in the problem of the Armenian Genocide.

Gasparyan Seda, The Armenian Genocide. A Linguocognitive Perspective, YSU. Yerevan, YSU Press, 2014, 208 p., pp. 21–32.
http://publishing.ysu.am/files/The_Armenian_Genocide.pdf

Ս. ՏԱՃԱՀՈԳ ԼՐԱԳՐՈՂԻ ՈՒՇԱԳՐԱՎ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ

Ընթերցողի սեղանին է ճանաչված լրագրող, վերլուծաբան, հրապարակախոս Հասմիկ Գուլակյանի հերթական ուշագրավ «Ջյուրացված դասեր» ժողովածուն: Հայ հասարակության մեջ ազգային խնդիրներով մտահոգ հանրությունը քաջատեղյակ է Գուլակյանի բազմաթիվ գրքերին, հոդվածներին ու ռադիոհաղորդումներին: Որպես կանոն՝ դրանք հիմնականում արձարծում են մեր ժողովրդի համար կենսական նշանակություն ունեցող խնդիրներ:

Տարիների ընթացքում վորձառու լրագրողն իր չուրջը համախմբել է ազգային հոգսերով ապրող հայ մտավորականների մի ուրուրն չրջանակ, որը մշտապես արձագանքել է մեր երկրի առջև ծառացած ամենատարբեր խնդիրներին՝ ընդվզել է անարդարությունների, ապազգային կեցվածք դրսևորած պաշտոնյաների ու «մտավորականների» դեմ, պայքարել ընդդեմ հոռի բարքերի, դործադրած ջանքերի չնորհիվ ճանապարհ հարթել այն ամենի համար, ինչն ազգային է, հայեցի ու, միաժամանակ, համամարդկային:

Պատահական չէ, որ Հ. Գուլակյանի առաջադրած հիմնահարցերի մի զգալի մասն ընդգրկում է պատմագիտության ոլորտը, որի գիտաքաղաքական նշանակությունը կասկած չի հարուցում: Նրա հետաքրքրությունների կիզակետում են հայոց պատմության խեղաթյուրման, թուրք-ադրբեջանական կեղծարարության դեմ անհաչտ պայքարի անհրաժեշտության, հայագիտության կենսական հիմնախնդիրների՝ հայերի ծագումնաբանության, բնիկության, Արարատյան թագավորության էթնիկ բնույթի, հայ-թուրքական հարաբերությունների, պետական լեզվի՝ մայրենիի անաղարտության և հրատապ այլ հարցերի քննությունը:

Սույն հրատարակությունը նախորդներից տարբերվում է իր թեմատիկայով: Այն առավելապես չի շոշափում է Հայոց ցեղասպանության առնչվող խնդիրներ և նվիրված է Մեծ եղեռնի 100-րդ տարելիցին: Ժողովածուում հիմնականում ընդգրկված են «Վէմ» ռադիոկայանից սփռված Հ. Գուլակյանի հաղորդումներից, տպագրած հարցազրույցներ ու հոդվածներ՝ Հայոց ցեղասպանության պատճառների բացահայտման, կոտորածների ընթացքի, պահանջատիրության, այն է՝ Մեծ եղեռնի հետևանքների վերացման ուղիների մատնանշման, պետական մակարդակով այդ խնդրում հայեցակարգ

ստեղծելու անհրաժեշտության, հայ և օտար պատմաբանների մոտեցումների և բազմաթիվ այլ հարցերի մասին:

Հատկանշական է, որ յուրաքանչյուր հարցազրույցում հստակ դրսևորվում է քննարկվող նյութի վերաբերյալ Հ. Գուլակյանի խոր իմացությունը: Զրուցակցին հասցեագրած հարցի մասին նա գրեթե միշտ ունի իր կարծիքը և, բնականաբար, ակնկալում է անաչառ պատասխան, որքան էլ այն լինի դժվար ու բարդ, ունենա նաև քաղաքական ենթատեքստ:

Հ. Գուլակյանին քաջածանոթ մարդիկ լավ գիտեն, որ սկզբունքային հարցերում նա անզիջում է, անխոնա և պատրաստ սուր քննադատության ենթարկելու հատկապես իր տեսակին մոտ մարդկանց, այդ թվում՝ բարեկամներին՝ համոզված, որ դրանով ինքը միայն օգնած է լինելու նրանց, նպաստելու է համազգային գործերի շուրջ նվիրյալների համախմբանքը: Ուստի պատահական չէ, որ նրա մտերիմները ոչ միայն նման քննադատություններից չեն սրտնեղում, այլև ավելի ու ավելի շատ են լսվում հարգանքով դեպի իսկական քաղաքացի, փորձառու լրագրող Հ. Գուլակյանը:

Տեղին ենք համարում նշելու, որ «Ջյուրացված դասեր»-ում էլ կան նմանօրինակ սուր հարցադրումներ ու քննադատություններ հանրապետությունում ճանաչված մասնագետների հասցեին: Լրագրողի գերնպատակը մեր հասարակությանը՝ առողջ, երկիրը հզոր տեսնելն է, տվյալ դեպքում՝ մեր ազգային ողբերգության՝ Հայոց մեծ եղեռնի հարցում արժանապատիվ ու պահանջատեր կեցվածք դրսևորելը:

Գուլակյան Հ., Ջյուրացված դասեր (հրապարակախոսություն), Երևան, Պատմ. ինստ., 2015, 384 էջ, էջ 5–6:
http://academhistory.am/images/HRAPARAKUMNER/03.pdf

ՈՐՊԷՍ ՆԱԽԱԲԱՆ

Մեծ Եղեռնի նահատակ հայ քաղաքական գործիչների շարքում անծանօթ անուն չէ Մեծն Մուրատի (Համբարձում Պոյաճեան) անունը: Մի հերոսական կերպար՝ որ իր գիտակցական ամբողջ կեանքը անց է կացրել համիտեան բռնակարգին ղէմ հայ ժողովուրդի մղած ազգային ազատագրական պայքարներուում, թրքական բանտերում ու աքսորում եւ. իթթիհատական վարչակարգի ժամանակաշրջանում ազգային-քաղաքական կեանքի եռուն կիզակէտում: Սակայն պէտք է ընդունել, որ Համբարձում Պոյաճեանի կեանքն ու գործունէութիւնը, ինչպես դեռ շատ ուրիշներինը, իր բոլոր ծալքերով ու մանրամասնութիւններով ծանօթ չի եղել ոչ միայն ընթերցասէր հասարակութեանը, այլեւ նոյնիսկ հայ նորագոյն պատմութեան հարցերով զբաղուող մասնագէտներին, պարզ այն պատճառով, որ ցարդ չի եղել Մուրատի կեանքին ու գործունէութեանը նուիրուած, ժամանակակից գիտական պահանջքներին համապատասխանող ամբողջական մի մենագրութիւն: Մուրատի մասին իր օրին եղել են լրատուական բնոյթի հաղորդումներ եւ ապա յուշագրութիւններ, որոնք ցրուած են մնացել մամուլի ամենատարբեր օրկանների էջերում:

Սփիւռքի եւ Հայաստանի պատմագրական շրջանակներին եւ պատմասէր հասարակութեանը արդէն ծանօթ անուն է եղիկ Ճէրէճեանը: Նա բարի աւանդոյթ է դարձրել պարբերաբար մենագրութիւնների, ուսումնասիրութիւնների թէ յօդուածների միջոցով հրապարակ գալ, ու համապարփակ ներկայացնել հայ ազգային ազատագրական պայքարի այն գործիչներին, որոնք դժբախտաբար իրանց կատարած գործին համարժէք ուշադրութեան չեն արժանացել: Այս անգամ հերթը Մեծն Մուրատինն էր:

Կարող ենք անվարան ասել, որ Ե. Ճէրէճեանը իր առջեւ դրուած խնդրի լուծման հարցում յաջողել է: Նա կարողացել է ընթերցողի սեղանին դնել նորութիւններով հարուստ, ամբողջական մի «Մեծն Մուրատ»: Իր նպատակին հասնելու համար, Ե. Ճէրէճեանը կարողացել է յայտնաբերել եւ առաջին անգամ գիտական շրջանառութեան մէջ դնել Հայաստանի (ՀԱԱ, ԳԱԹ) եւ Սփիւռքի (ՍԴՀԿ, ՀՅԴ) արխիւադարաններում գտնուող Մուրատի կեանքին առնչակից խիստ կարեւոր փաստաթղթեր: Ապա նա տքնաջան աշխատանքով կարողացել է ի մի բերել Մուրատին ժամանակակից հայ մամուլի (շուրջ

30 անուն) էջևրում ցրուած եւ նրա գործունէութեանն անդրադարձող պրուիհնները: Ե. Ճէրէճեանն օգտուել է նաեւ հայ ազգային-հասարակական կեանքում ծանրակշիռ դեր ունեցած մտաւորականների եւ գործիչների Մուրատի մասին յայտնած վկայութիւններից եւ յուշերից:

Այս աշխատանքների շնորհիւ Ե. Ճէրէճեանը ոչ միայն կարողացել է վերաշարադրել Մեծն Մուրատի գործունէութիւնը՝ մոռացութեան փոշուց փրկուած իր մի շարք էական կողմերով եւ մանրամասնութիւններով, այլեւ պատասխանել է Մուրատի կեանքում «մութ» մնացած պատմական այնպիսի հարցերի, ինչպիսիք են Սասունի ապստամբութեան նախապատրաստութեան համար նրա Անդրկովկաս կատարած այցելութեան արդիւնքը, ափրիկեան Թրիփոլիի աքսորից նրա փախուստի պարագաները, յետահմանադրական Օսմանեան Կայսրութեան երկրորդ երեսփոխանական ընտրութեան նրա երեսփոխան չընտրուելու հարցը, եւայլն: Այստեղ կարելի է առանձին ուշադրութեամբ նշել, թէ գրքում առաջին անգամ լայն տեղ է յատկացուել Մուրատի երեսփոխանական գործունէութեանը (1909–1912): Պէտք է ասել, որ ցարդ օսմանեան երեսփոխանական ժողովներում 1909–1914 թթ. գործած հայ երեսփոխանների գործունէութիւնն արժանի լուսաբանութեան չի արժանացել. մինչդեռ այն ներկայացնում է պատմական որոշակի հետաքրքրութիւն եւ կարեւորութիւն:

«Մեծն Մուրատ» գրքով Եղիկ Ճէրէճեանը չնորհակալ գործ է կատարել՝ ընթերցողին ներկայացնելով Մեծն Մուրատ յեղափոխականին, ազգային-քաղաքական գործիչին, նուիրեալ հայրենասէրին, ամրողջական եւ վաւերական Մուրատին:

Երեւան 24.09.2015

Եղիկ Ճէրէճեան, Մեծն Մուրատ (Համրարձում Պոյաճեան), Եր., 2016, 248 էջ, էջ 9–11: http://www.academhistory.am/images/HRAPARAKUMNER/EGHIK.pdf

THE TRUTH EVENTUALLY PAVES ITS WAY
(Bakour Karapetian, on the English edition of the Diary of the Massacre of Sumgait, 1988)

The 1988–1994 history of the Artsakh freedom movement and war, as well as the genocidal action against the local Armenians in Azerbaijan's city of Sumgait perpetrated at the end of February 1988 have been described in multiple publications by Armenian, as well as foreign authors – Azerbaijani and others. But the approaches of the sides to the problem have diametrically differed since the very beginning. The Armenian journalists and investigators revealed in their publications the awful details on the massacres organized by the Azerbaijani authorities with the connivance of the USSR central power. Contrary to the truth, the Azerbaijanis spared no effort to conceal real causes, course and consequences of that crime. Moreover, by falsifying facts they invented a senseless version that massacres against Armenians were orchestrated by the Armenians themselves in order to compromise Azerbaijan and its people in the eyes of the international community.

About 3 decades following the bloody events of Sumgait, 1988, we can confirm that among the multiple works, written about the mass of the terrible episodes of that horrible crime reminiscent of the 1915 Armenian Genocide, a special place belongs to the publications by Bakur Karapetyan – a prominent journalist, public figure, active participant of the Artsakh movement and a true chronicle writer. Of a particular value is the book "Sumgait Diary", which is completely original in its source-related aspect. The matter is that the professional journalist, having received the grievous news of the Sumgait massacre, was convinced that the Azerbaijani authorities would do everything to conceal the truth, thus, only one month after the villainy, in March 1988, he personally arrived in Sumgait and conducted his own investigation, producing a concise but most valuable report to be delivered to the judgement of his readers.

In order to get unbiased information the author did not retreat in the face of difficulties. It is unbelievable that endangering his own life he even held meetings with the Azerbaijani state and party officials who had organized

those massacres, spoke to the numerous eyewitnesses of the tragic events, returned back to Yerevan after a ten-day quest (March 27 – April 5, 1988) reminding of a real detective story and presented his unique video shootings and notes to the public as irrefutable evidence on the new carnage perpetrated against the Armenians.

By presenting this diary in English to the wide range of readers we hope that it will serve to reveal the real history of the 1988 Sumgait massacre and bring the truth all around the world despite the Azerbaijani fakers.

3.02.2016

Bakour Karapetian, *Sumgait Diary (March 27 – April 5), 1988, Yerevan, 2016, pp. 3–5. http://academhistory.am/images/HRAPARAKUMNER/Bakur.pdf*

ABOUT THIS PUBLICATION

For the longest time, Armenian scholarly and political communities have consistently struggled against Turkish denialists of the Armenian Genocide. The unwavering position of the Armenians is based upon the efforts to reveal Turkish falsifications and present the truth to the international community. However, in the long and difficult struggle, various Armenian entities unintentionally overlooked the elimination of consequences of the Genocide – that being the essential issue of restitution – and have taken the path of pursuing the recognition of the Genocide. The most important element in that effort is the adoption of resolutions by parliaments of various countries proving the factuality of the Genocide and condemning its perpetration.

In reality, as early as the WWI period, the genocidal policy of the Young Turks implemented against Armenians caused no doubt within the contemporaneous international community. That is the reason for considering the joint declaration by the Triple Entente as the emergence of the process of official recognition of the Armenian Genocide. On May 24, 1915, the alliance of Britain, France, and Russia issued a resolution, in which the Ottoman rulers were incriminated for perpetrating mass exterminations of Armenians. That atrocity was defined as a crime against humanity.

Immediately after the defeat of the Ottoman Empire in WWI, different strata of the Turkish population also engaged in recrimination of the Young Turks. In 1919–1921 and 1926, Turkish courts-martial processed trials of the Ittihatist Party elite. Among other accusations, including drawing the country into the war, the court inculpated the defendants for organization of mass massacres of Armenians and other minorities.

Not surprisingly, many Armenian researchers, understanding the scholarly and informative significance of processes by the abovementioned Ottoman courts, as well as final rulings and sentences thereof, often elucidated these subjects, correctly considering these events as factual recognition of the Genocide of the Armenians by Turkish official circles.

Meline Anumyan, a young Turkologist and adept historian, certainly has her solid place among such scholars.

The praiseworthy decision to publish the English translation of this work, based upon the scholarly and political merits of its content for readers in the English language, was made by the Board of *Khatchig Babikian Publication Fund* of the Armenian Catholicosate of Cilicia.

On the occasion of the publication of the English translation of this work we would like to express our gratitude to a distinguished public and political figure, Dr. Ara Caprielian, who was meticulous in his approach to all aspects in the process of translating this book. Destiny prevented Ara Caprielian from seeing the publication of his translation. However, his widow, a veritable intellectual Arevik Caprielian, completed her husband's work.

We are certain that the publication of this work in the English language will result in vast recognition in the effort of bringing the issue of the Genocide of Armenians to the international community and in demonstrating the bankruptcy of Turkish denialist policies.

Meline Anumyan, "Acknowledgment and Condemnation: the Trials of Young Turks in 1919–1921 and 1926", Antelias, Printing House of the Armenian Catholicosate of Cilicia, 2017, 240 p., pp. 7–9.

ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի վերանկախացումից հետո հայագիտական հետազոտությունների ճանաչողական արժեքն էլ ավելի աճեց: Պատմագիտության, բանասիրության, քաղաքագիտության, արվեստաբանության և այլ ոլորտներում իրականացված բազմաթիվ ուսումնասիրություններ ձեռք բերեցին կիրառական նշանակություն: Հայագիտությունն իրավամբ վերածվեց ազգային անվտանգության խնդիրներ լուծող, սերունդներին հայրենասիրական ոգով դաստիարակող բնագավառի:

Անկախ Հայաստանի կայացման ու զարգացման գործում հույժ կարևոր էր երկրի դիվանագիտական ծառայությունների ստեղծման խնդիրը: Հասկանալի է, որ համապատասխան դպրոցի բացակայության պայմաններում կադրերի հարցում ընտրությունն ակամայից առավելապես կանգ էր առնելու պատմաբանների, արևելագետների, թարգմանիչ-բանասերների վրա, խնդիր, որը տարիների ընթացքում հիմնականում լուծվեց: Բայց խնդիրը վերաբերում էր ոչ միայն կադրեր պատրաստելուն, այլ նաև միջազգային հարաբերությունների, դիվանագիտության պատմության հիմնահարցերի գիտական հետազոտությանը: Այս ոլորտում ևս զգալի աշխատանք կատարվեց: Մասնավորապես ուսումնասիրվեց 1918–1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության փորձը:

Այդուհանդերձ, արդի փուլում տարածաշրջանային բարդ ու հակասական գործընթացների հոլովույթում Հայաստանի առջև կանգնած ինչպես մարտավարական, այնպես էլ ռազմավարական խնդիրների վերլուծության ոլորտում ծանրակշիռ աշխատանքներ դրեթե չստեղծվեցին: Հատկապես անուշադրության մատնվեց այնպիսի մի կարևոր ոլորտ, ինչպիսին մեր տարածաշրջանում գոյություն ունեցող ստատուս-քվոյի փոփոխությունն էր՝ պայմանավորված Արցախի ազատագրման ու հայկական երկրորդ պետության ստեղծման հետ, և արդի փուլում՝ սիրիական ճգնաժամով թելադրված ռուս-թուրքական հարաբերությունների ծայրահեղ սրումը, Թուրքիայի հանրապետության փլուզման հավանականության կտրուկ աճը, քրդական հարցի օրեցօր միջազգայնացումն ու Հայկա-

կան հարցի՝ Արևմտյան Հայաստանի խնդրի լուծման նոր հեռանկարի բացումը:

Վերոհիշյալ խնդիրների մեջ հայ պատմագիտության ու դիվանագիտության խնդիրների շարքում դրեթե անտեսվեց նաև Առաջին աշխարհամարտից հետո նորանկախ Հայաստանի առաջին հանրապետության համար կենսական նշանակություն ունեցող ծովային ելքի հարցը: Հենց այդ բացը լրացնելու մղումով պատմաբան-մի-ջազգայնագետ Շիրակ Թորոսյանը ձեռնամուխ եղավ «Ծովային ելքի հիմնահարցը Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունում 1919–1920 թթ.» հույժ կարևոր թեմայի ուսումնասիրությանը:

Պատերազմում հաղթանակած Անտանտի երկրների ղեկավարները, ճիշտ գնահատելով իրենց դաշնակից Հայաստանի անկլավային՝ ներփակ վիճակի պատճառով ստեղծված անհեռանկարային վիճակը, ի վերջո համաձայնեցին Սևրի դաշնագրի մեջ ներառել Տրապիզոնի նահանգը հայկական կողմին հանձնելու մասին հոդվածը: Բայց այդ խնդիրը գոնե փաստաթղթի մակարդակով ճևակերպում ստացավ դիվանագիտական լուրջ ու դժվարին աշխատանքի շնորհիվ:

Սույն գրքի հեղինակ Շ. Թորոսյանը հարուստ փաստական նյութի վերլուծության հիման վրա քննության է ենթարկել 1918–1920 թթ. ընթացքում տարբեր միջազգային խորհրդաժողովներում, Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության, Հունաստանի, մեծ տերությունների հետ ծանր բանակցությունների արդյունքում, Հայաստանին դեպի Սև ծով ելք տրամադրելու դիվանագիտական ալայքարը:

Աշխատության առաջին մասում, որը կրում է «Դեպի ծով ելքի հարցը և Լազիստանի խնդիրը հայ-վրացական հարաբերություններում» խորագիրը, ծովային ելքի հարցը դիտարկվում է որպես Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության վերխնդիրներից մեկը, այն ներկայացվում հայ-վրացական հարաբերությունների, երկկողմ տարածքային վիճակի ու այդ հարցում մեծ տերությունների դիրքորոշման համատեքստում: Անդրադարձ է կատարվում նաև Կիլիկիայով դեպի Միջերկրական ծով դուրս գալու խնդրին, պարզաբանվում են դրա ձախողման արտաքին պատճառները:

Հեղինակը հատուկ քննության նյութ է դարձնում Բաթումի մարզի, համանուն նավահանգստի, Արդահանի գավառի պատկանե-

լիության չուրջ ընթացող հայ-վրացական պայքարը: Նա իրավացիորեն նշում է, որ այդ հարցերում հայկական դիվանագիտության անհաջողությունների պատճառները պետք է փնտրել ինչպես «դաշնակից» տերությունների Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի վարած երկդիմի քաղաքականության, Հայաստանի նկատմամբ Վրաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի կոշտ ու թշնամական, Խորհրդային Ռուսաստանի անբարյացակամ վերաբերմունքի, այնպես էլ ՀՀ իշխանությունների ոչ իրատեսական քաղաքականության մեջ:

Շիրակ Արտեմի Թորոսյանի «Ծովային ելքի հիմնահարցը Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունում 1919–1920 թթ.» արժեքավոր աշխատությունը ծանրակշիռ խոսք է հայ դիվանագիտության պատմության ուսումնասիրության բնագավառում: Այն նոր լույս է սփռում հայ-վրացական, հայ-հունական ու հայ-թուրքական հարաբերությունների հիմնահարցի բազմաթիվ կողմերի վրա: Սույն մենագրությունը, որ արդի փուլում ունի գիտաճանաչողական ու քաղաքական մեծ կարևորություն, ժամանակակից հայ դիվանագետների ու քաղաքագետների համար հրաշալի ուղեցույց է ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության առջև ծառացած խնդիրների, մասնավորապես ծովային ելքի կենսական հարցը լուծելու ճանապարհին:

Պատմական զարգացումների ու օրինաչափությունների վերաբերյալ պատմաբաններիս իմացությունը հուշում է, որ Միացյալ Հայաստանի, նրա կենսագործության ողնաշարի կարևոր բաղադրամաս կազմող ծովային դարպասի հեռանկարը տարերքի հետևում չէ: Կայսրություններն ի վերջո դատապարտված են, իսկ պատմական ճշմարտության հաղթանակն անբեկանելի է: Ընթերցողը դրանում կհամոզվի՝ նաև սույն աշխատության հետ ծանոթանալով, և համոզված ենք՝ այդուհետ կլծվի համազգային այդ գաղափարի կենսագործմանը:

Շիրակ Թորոսյան, Ծովային ելքի հիմնահարցը Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունում 1919–1920 թթ., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2017, 234 էջ, էջ 5–7:
http://publishing.ysu.am/files/Shirak_Torosyan.pdf

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆԸ

Արդի փուլում հայ պատմաբանների առջև դրված կարևորագույն խնդիրներից է հայոց պատմության կեղծարարների դեմ պայքարը: Հատկանշական է, որ այդ կեղծարարությունն ընդգրկում է Հայաստանի պատմության գրեթե բոլոր այն ոլորտները, որոնք ունեն գիտաքաղաքական կարևորություն: Անշուշտ, այդ հիմնահարցերի մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի թուրքական պատմագրության կողմից մասնավորապես Հայոց ցեղասպանության պատմության խեղաթյուրումը: Սակայն տարիներ չարունակ կեղծարարության նյութ են եղել նաև Հայաստանի հին ու միջնադարյան պատմության բազմաթիվ հարցեր:

Մինչև 19-րդ դարի կեսերը թեև եվրոպական պատմագրության մեջ Հայաստանի պատմության հիմնահարցերին անդրադարձ համեմատաբար քիչ էր լինում, սակայն եվրոպացի հեղինակների մեծ մասի աշխատություններում հայոց պատմության հանգուցային հարցերն առավելապես անաչառ լուսաբանություն էին գտնում: Սակայն չուտով հայագիտության հանդեպ Եվրոպայում հետաքրքրության աճին զուգընթաց, նկատվեց պատմությունը խեղաթյուրելու ընդհանուր միտում: Հայոց պատմության խորհենացիական հայեցակարգի կողքին հայտնվեցին տեսակետներ հայերի եկվորության, Ուրարտու պետության ոչ հայկական օտար բնույթի, Պատմահոր ապրած ժամանակի, հաղորդած տեղեկությունների հավաստիությունը կասկածի տակ առնելու և այլնի վերաբերյալ: Ցավոք, այդ տեսակետների մի մասին տուրք տվեցին նաև որոշ հայ հետազոտողներ: Ստեղծվեց մի տպավորություն, թե իբր այդուհետ եվրոպական պատմագրությունն ամբողջապես կանգնեց Հայոց պատմության կեղծարարության դիրքերում:

Իրականությունն այն է, որ եվրոպացի հետազոտողների մեջ եղան նաև բազմաթիվ ազնիվ գիտնականներ, որոնք չարունակեցին Հայաստանի պատմության անաչառ ուսումնասիրությունը և իրենց ծանրակշիռ աշխատություններով հարստացրին հայագիտությունը, այդ թվում պատմագիտությունը: Ավելին նրանց մի մասը դեռ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին անդրիջում պայքար սկսեց այդօրինակ կեղծարարների դեմ: Վերոհիշյալ գործընթացներին ուշի-ուշով հետևող, հայրենի պատմաբան, մեր գործընկեր Էդուարդ Դանիելյանը

տարիներ չարունակ տպագրում էր հոդվածներ, որոնցում ցույց էր տալիս, որ օտար հեղինակների մեջ քիչ չեն այն ուսումնասիրողները, որոնք մշտապես եղել ու մնացել են հայոց պատմության իսկական պաշտպանները: Էդ. Դանիելյանը ոչ միայն գնահատում էր այդպիսի հեղինակների հայանպաստ գործունեությունը, այլև հորդորում մեր պատմաբաններին նույնպես անդրադառնալ նրանց աշխատություններին: Այդ պայքարում նրա կողքին էին մեր ժամանակի հայագետների ավագ սերնդի մի շարք ներկայացուցիչներ: Ժամանակի ընթացքում Դանիելյանը պատրաստեց նաև աշակերտների յուրօրինակ դպրոց, որը չարունակում է իր ուսուցչի գործը: Նման հետազոտողների թիվն աճեց, ուստի և հնարավոր եղավ հրավիրել հատուկ միջազգային գիտաժողով նվիրված օտար հեղինակների աշխատություններում հայոց պատմության հանգուցային հարցերի լուսաբանումներին:

Սույն ժողովածուն 2016 թ. հոկտեմբերի 27-ին ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում կայացած «Եվրոպացի հայագետների ավանդը Հայաստանի հին և միջնադարյան պատմության ուսումնասիրության բնագավառում» միջազգային գիտաժողովի նյութերն են, որոնց հեղինակներն անդրադարձել են հայագիտության բնագավառում եվրոպացի մի շարք հետազոտողների (Հ. Աբեղյան, Կ.Ց. Լեման-Հաուպտ, Ա. Յակոբսոն, Կ. Էքհարդ, Դ. Լանգ և ուրիշներ) կարևոր ձեռքբերումներին: Ցավոք, ժողովածուն լույս է տեսնում Էդ. Դանիելյանի վաղաժամ մահվանից հետո: Բայց այն դառնում է իր գործընկերների կողմից նրա հիշատակի հանդեպ յուրօրինակ գնահատական նրա կատարած ահռելի ազգանպաստ գործունեության համար:

· Օտարազգի հայագետների ավանդը Հայաստանի հին և միջնադարյան պատմության ուսումնասիրության բնագավառում (միջազգային գիտաժողովի նյութեր), Երևան, Պատմ. ինստ., 2017, 215 էջ, էջ 5–7:

ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ МОНОГРАФИИ АКАДЕМИКА СЕРГЕЯ АМБАРЦУМЯНА В СВЕТЕ 30-ЛЕТИЯ АРЦАХСКОГО ДВИЖЕНИЯ

В жизни каждого народа бывают события, имеющие эпохальное значение, создающие благоприятные условия для осуществления национальных чаяний, за короткий промежуток времени трансформирующие общественное сознание и претворяющие в жизнь то, что казалось невозможным, а именно, самое заветное – идею независимости.

Таким событием в жизни армянского народа стало Арцахское движение, развернувшееся 30 лет назад в феврале 1988 г. События 1988 года глубоко способствовали росту национального самосознания и сплочению нации вокруг единой идеи.

Формируясь как национально-освободительное движение, Арцахская борьба, по понятным причинам, переросла в борьбу за независимость. Во время Арцахского движения начался процесс восстановления Армянской государственности: Театральная площадь превратилась в Площадь свободы, трехцветный флаг в символ Армянской государственности. Начавшееся в феврале 1988 года движение логически привело к провозглашению в сентябре 1991 г. двух республик – РА и НКР. За счет огромных усилий армянского народа, ценою крови 6500 жертв, в начале 1990-ых гг. стало возможным высвободить из когтей азербайджанских деспотов часть нашей родины, фактически заставив их признать право арцахских армян на свободу.

Прошедшие 30 лет стали периодом великих жертв. Свои вклад в общенациональную борьбу внесли представители всех слоев нашего народа, в том числе интеллигенция. С первых же дней борьбы многие деятели науки и культуры воодушевляли народ

своим весомым словом, возглавили общенародное движение. В числе этих деятелей своими яркими личностными качествами отличился ректор Ереванского государственного университета, известный ученый, государственный и общественный деятель, академик Сергей Александрович Амбарцумян. Его давно знают как в Армении, так и за ее пределами как гражданина, имеющего государственное мышление и национальную ментальность, как истинного, принципиального интеллигента – борца за правду и интересы своего народа. Представители старшего поколения помнят, какой общественный резонанс имели смелые публикации С. Амбарцумяна в центральной союзной прессе, посвященные вопросу Геноцида армян. Фактически, эти публикации были первыми для столь широкой читательской аудитории. Благодаря выступлениям С. Амбарцумяна в прессе миллионы советских граждан узнали о трагедии, постигшей армянский народ в годы Первой мировой войны. В то же время эти публикации вызывали огромное недовольство в руководящих кругах Турецкой республики, нередко дело доходило до того, что в адрес Министерства иностранных дел СССР поступали ноты протеста турецкой стороны.

Посему для армянского общества вовсе не удивительным было то, что академик С. Амбарцумян стал одним из первых борцов Арцахского движения, который неоднократно с самых высоких трибун озвучивал справедливые требования армянского народа и не побоялся в Москве, в присутствии руководителя советской страны М. Горбачева, на заседании Верховного Совета СССР 18-го июля 1988 г. разоблачить субъективную политику центральных властей, пытавшихся скрыть от общественности реальную картину сумгаитской трагедии, осудить их за неспособность с уважением отнестись к законным правам арцахских армян, борющихся за самоопределение.

Спустя 30 лет после февральских событий 1988 г. вновь предоставляя вниманию читателей монографию академика Сергея Амбарцумяна – активного участника и очевидца Арцахского движения, хотим выразить уверенность в том, что она и сегодня откроет новую страницу в летописи свободного Арцаха, способствуя логическому и победному завершению справедливой борьбы армянского народа.

С.А. Амбарцумян, Три года на пределе любви и смерти. Четвертое издание, Ереван, Институт истории, 2018, 213 с., с. 3–5.

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Վերջին տասնամյակներին հայ պատմագիտությունը լուրջ հաջողություններ է արձանագրել Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության խնդիրների ուսումնասիրության բնագավառում: Լույս են տեսել բազմաթիվ աշխատություններ, որոնք լույս են սփռում ինչպես Արևմտյան Հայաստանի, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանի տարբեր նահանգների ու գավառների պատմաժողովրդագրական պատկերի վրա և ունեն ոչ միայն գիտական, այլ նաև ճանաչողական ու քաղաքական մեծ նշանակություն: Այդ հետազոտությունները կարևոր են հատկապես թուրք-ադրբեջանական կեղծարարության դեմ պայքարի տեսանկյունից:

Այդ իմաստով հույժ արդիական է պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Համլետ Մալխասի Հարությունյանի սույն աշխատությունը՝ նվիրված Երևանի նահանգի պատմաժողովրդագրական հիմնահարցերին: Գաղտնիք չէ, որ այսօր Ադրբեջանի իշխող վարչակարգը, գործի դնելով ահռելի ֆինանսական միջոցներ, պետական մակարդակով կեղծում է ոչ միայն Արցախի, այլ նաև Հայաստանի Հանրապետության տարբեր տարածաշրջանների՝ Սյունիքի, Վայքի, Տավուշի, ինչպես և Այրարատ աշխարհի պատմությունը: Ադրբեջանական կեղծարարությունը հասել է այնտեղ, որ անգամ մայրաքաղաք Երևանը ներկայացվում է որպես ադրբեջանական քաղաք, իսկ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը՝ աղվանական-ադրբեջանական հոգևոր-եկեղեցական կենտրոն:

Արցախի 1918–1921 թթ. պատմության վերաբերյալ հայերեն և անգլերեն լեզուներով ծանրակշիռ աշխատությունների հրատարակումից հետո ներկա հետազոտությամբ Համլետ Հարությունյանը շարունակեց ադրբեջանական կեղծարարության բացահայտումները:

Մենագրության մեջ հեղինակը հանգամանորեն անդրադառնում է 1828 թ. Երևանի և Նախիջևանի խանությունները Ռուսաստանին միացնելուց հետո ռուսական իշխանությունների վարած վարչատարածքային վերափոխումների քաղաքականությանը, 1849–1850 թթ. Երևանի նահանգի ձևավորման գործընթացին:

Գիտաքաղաքական նշանակությամբ առանձնանում է աշխատության երկրորդ գլուխը, որն ամբողջապես նվիրված է նահանգի ժողովրդագրական պատկերի վերլուծությանը: Հարությունյանը հա-

բուստ աղբյուրագիտական նյութի քննությամբ ներկայացնում է ուսումնասիրվող նահանգի բնակչության տեղաբաշխումը, տեղաշարժերը, դրանց սոցիալ-քաղաքական դրդապատճառները, ազգային, տնտեսաբիքային կազմը XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին: Հատուկ ուշադրություն է հատկացվում Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացվող ցեղասպան քաղաքականության հետևանքով դեպի Երևանի նահանգ արևմտահայ զանգվածների տեղաշարժի հարցերին:

Աշխատության երրորդ գլուխը ներկայացնում է նահանգի տնտեսական կյանքը՝ արհեստները, առևտուրը, արդյունագործությունը, Արևելյան Հայաստանում ազատ շուկայական հարաբերությունների ձևավորման գործընթացը և այլն:

Ավաղ, փորձառու պատմաբանին, մեր երկրի իսկական հայրենասեր քաղաքացուն և թանկագին գործընկերոջը բախտ չվիճակվեց տեսնել սույն աշխատության հրատարակությունը: Դաժան մահը կտրեց նրա կյանքի թելը՝ անավարտ թողնելով համլետ հարությունյանի հեղինակությամբ լույսընծայվելիք նորանոր աշխատությունները: Տպագրության հանձնելով սույն մենագրությունը՝ ինստիտուտի պիտական անձնակազմն իր համեստ ներդրումն է ունենում գիտնական-գործընկերոջ մտքի արդասիք՝ Երևանի նահանգի պատմաժողովրդագրական խնդիրների ուսումնասիրությունը հետազոտողների ու ընթերցող լայն հանրության սեփականությունը դարձնելու և հեղինակի պայծառ հիշատակը վառ պահելու գործում:

Հայությունյան Հ., Երևանի նահանգի վարչաժողովրդագրական պատկերը, արհեստներն ու առևտուրը, Եր., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2020, 241 էջ, էջ 3–5:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղինակի կողմից 3
Հայ պատմագիտության հրատապ խնդիրները Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգության ուսումնասիրության բնագավառում 5
Արևմտյան Հայաստանը արևելք-արևմուտք առևտրական հարաբերությունների ոլորտում 8
Հայաստանի ժողովրդագրության հիմնահարցերը հայագետ Հակոբոս Տաշյանի աշխատություններում 21
500-ամյա հայկական տպագրության քառուղիներում (պատմական ակնարկ) 35
Հայ պատմագիտության խնդիրները արդի ժամանակաշրջանում 43
The Armenian Genocide: From International Recognition and Condemnation to Reparations and Restitution 49
At the Summit of Mount Ararat-Masis 56
Армянский народ в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.) 66
Հայության խնդիրները Մեծ եղեռնի 100-րդ տարելիցի նախաշեմին 73
1918 թ. գարնանը Անդրանիկ Օզանյանի Ջավախք մեկնելու հանգամանքների շուրջ 83
Catastrophic Consequences of Demographic Policy of Ottoman Authorities in Western Armenia (the 16th century-beginning of the 20th century) 102
The Demographic Movements Observed in Akhalkalak District in the Last Decades of the 19th Century and in the Early 20th Century .. 113
Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի քառուղիներում 119

Западная Армения в сфере экономических отношений Восток-Запад 124
Նախիջևան հավերժական հայրենիք և կենսատարածք 136
Հայոց պետականության պատմափուլերը 140
Հայոց պատմության նոր պարբերացման խնդիրները 173
The Armenian Genocide: The Historical Background and Current Process of International Recognition and Condemnation 178
Հայոց ցեղասպանության խնդրի արծարծումները պղսահայության շրջանում մինչև Հրանտ Դինքը և նրանից հետո 186
Ղուկաս Ինճիճյանի ավանդը Հայաստանի պատմական աշխարհագրության և ժողովրդագրության ուսումնասիրության բնագավառում 191
1918–1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության հռչակման և կայացման պատմական նշանակությունը (պատմություն և արդիական խնդիրներ) 201
The International Recognition Process of the Armenian Genocide in the Context of the Problem of Reparation Issue 221
Melkonyan A., Karapetyan A., The Selective Works by the Scholar Who Used to Go Deep in History 228
The Historical Significance of the Proclamation and Formation of the Republic of Armenia 1918–1920 232
1919 մայիսի 28-ի միացեալ Հայաստանի հռչակագիրի դերը հայութեան հատուածական մտածողութեան յաղթահարման գործում 244
Արքայական Ազնուականական Տոհմերի Դերը Հայոց Պատմութեան Մէջ 254
Արևելյան Հայաստանի վարչաքաղաքական կենտրոն Երևանը XIX դարի առաջին քառորդին 262
Զավախքի հիմնահարցը հայ-վրացական հարաբերությունների համատեքստում (1918 թ. մայիս – 1919 թ. հունվար) 284
Sytuacja demograficzna w Erewaniu w pierwszej ćwierci XIX w. 305

Ժողովրդագրական իրավիճակը Երևանում XIX դարի առաջին քառորդին 311
Հայկական ինքնութեան ձեւաւորման ու զարգացման պատմափուլերը 327
Արցախը հայոց պետականության պատմության հոլովույթում 337
Армения в контексте международных отношений в период окончания Первой мировой войны и в послевоенные годы 363
Armenische Prediger und Missionare in Europa (4–11 Jahrhundert) 372
Приветственное слово директора Института истории Национальной академии наук Республики Армения, профессора, доктора исторических наук, академика Национальной Академии наук Республики Армения 379
Приветственное слово участникам международной научно-практической конференции «Евразийское историческое наследие: грани истории – от истоков до современности» 382
Армянские источники о народах Центральной Азии и Золотой Орде (XIII–XV вв.) 383
Общие тенденции развития армяно-российских отношений в XVIII–XX вв. 393
Վրաստանի և Հայաստանի անկախության վերականգնման 100-ամյա ուղին (պատմական զուգահեռներ) 405
Участие сыновей армянского народа в антифашистском движении сопротивления во Франции в годы Второй мировой войны (1939–1945 гг.) 420
Участие сыновей армянского народа в боевых действиях первого периода Второй мировой войны (1 сентября 1939 г. – 21 июня 1941 г.) 429
Թումանյանը և հայոց պատմությունը (համառոտ ակնարկ) 436
Les activités des délégations arméniennes à l'assemblée de Paris 444
La situation extérieure de la République D'Arménie (1918–1920) .. 448

ԱՌԱՋԱԲԱՆՆԵՐ

Առաջաբան/ Preface 459
Մտահոգ լրագրողի ուշագրավ ժողովածուն 467
Որպէս նախաբան 469
The Truth Eventually Paves its Way 471
About this Publication 473
Կիրառական նշանակություն ունեցող գիտական հետազոտություն 475
Ժամանակի հրամայականը 478
Историко-политическое значение монографии академика Сергея Амбарцумяна в свете 30-летия Арцахского движения 480
Խմբագրի կողմից 483

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱՔՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Ադամյանի
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Տպաքանակը՝ 150 օրինակ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
http://www.academhistory.am

[5000դր.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0645692

II
A 107289

ISBN 978-9939-892-01-6

